NÉPRAJZI ÉRTESITŐ

XLIV

AKADÉMIAI KIADÓ

1962.

XLIV. 1962.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

AKADÉMIAI KIADÓ
1962

Szerkesztő:

SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM — INHALT

Bodrogi Tibor—Vincze István: Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1961. évi működéséről — Rechenschaftsbericht über die Tätigkeit des Ethnographischen Museums im Jahr 1961 5

Földes László: Egy alföldi juhtartó gazdatársaság — Eine traditionelle Bauerngenossenschaft für Schafhaltung in der Großen Ungarischen Tiefebene 27

Bodgál Ferenc: Közösségi kovács a mezőkövesdi matyóknál — Gemeinschaftsschmied bei den Matyós von Mezőkövesd 81

Gáborján Alice: A magyar módra való bőrkészítés problematikája — Fragen der Lederzurichtung auf ungarische Art 97

Domonkos Ottó: A süvegviselet történetéhez — Zur Geschichte der Filzmützentracht 141

Endrei Walter: Tévhitek a rokka keletkezésével és elterjedésével kapcsolatban — Irrtümliche Auffassungen über die Entstehung und Verbreitung des Flügelspinnrades ... 155

Takács Béla: A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei — Die Bauerngeschirre der Steingutfabrik Telkibánya 163

Tárgybemutatás

Szolnoky Lajos: A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárgygyűjtése — Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1961 203

† Erdős Kamill: Fémműves cigányok — Zigeuner als Metallarbeiter 289

Ludviková, Miroslava: Magyar eredetű népi textiliák a Morva Múzeumban — Ungarische Volksstickereien in mährischen Museen 307

Takács Lajos: Hanttörő — Schollenbrecher 315

Domonkos Ottó: Adalék a pünkösdi ladikázás történetéhez — Beitrag zur Geschichte des pfingstlichen Kahnfahrens 323

Katona Imre: A csákány és a csákánnyal végzett földmunkák — Die Spitzhacke und die mit ihr bewerkstelligten Erdarbeiten 327

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

XLIV. 1962.

Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1961. évi működéséről

A Néprajzi Múzeum 1961. évi munkájáról szólva szükséges a néprajztudomány fejlődésének másfél évtizedét általánosságban áttekintenünk — elsősorban az irányító munka szervezeti oldaláról —, és felvázolnunk azokat a távolabbi feladatokat, amelyek elvégzésére a következő évtizedben vállalkozunk. Beszámoló jelentésünknek ezt a szokásostól eltérő bővítését egyebek között indokolja, hogy a Néprajzi Múzeum munkájáról 1958 óta nem adtunk tájékoztatást.

Az említett időszakra visszatekintve kitűnik, hogy az 1951-ben induló első néprajzi ötéves terv fordulópontot jelentett az egész tudományszak munkájában. A terv először teremtette meg a hazai néprajzi kutatómunka tervszerűségét, először fogta össze az egyéni érdeklődés esetlegességeitől meghatározott tudományos tevékenységet. Ez tette a kutatásokat a korábbiaknál elméletileg megalapozottabbá, a megfelelő súlypontok kialakításával helyes mederbe terelve azokat. Az említett első ötéves terv nemcsak a marxizmus szemléletének és módszereinek következetes alkalmazását írta elő az anyag feldolgozásának módját illetően, de a tudományszak egészére meghatározta az elsősorban kimunkálandó kutatási területeket és kijelölte a korszerű tudományos eredményekhez vezető időszerű témákat. Az első ötéves terv számos eredménye között legjelentősebb az eddig példátlan méretű anyaggyűjtés, valamint az egyes területek művelésére alkalmas kutatógárda kinevelése és hivatásszerű munkába állítása. A nagyarányú gyűjtőtevékenység megfelelő szervezettségét a Magyar Tudományos Akadémia irányítása alatt működő és tudományunk jeles szakemberei által vezetett munkaközösségek és munkacsoportok biztosították.

Az első ötéves terv gyűjtésben elért eredményei, valamint a néprajztudománnyal szemben jelentkező igények sürgetővé tették az anyag összefoglalását, feldolgozását és publikálását. A második ötéves terv középpontjába így került a magyar nép kultúrájára és életmódjára vonatkozó szintézis, egy új Magyarság Néprajza elkészítésének gondolata. A mű gyakorlati kivitelezésének módjáról, elveiről, módszereiről, tartalmi beosztásáról 1955 őszén egy széles körben lefolytatott tudományos ülésszakon alakították ki álláspontjukat a néprajz munkásai. Sajnos, a megfelelő tudományos, elméleti előkészítés után a mű gyakorlati megvalósítása megakadt. Mint utólag látjuk, egy ilyen vállalkozás sikerének szervezeti feltételei nálunk nem érettek meg, s a továbbjutás e tekintetben mindaddig nem várható, míg a néprajztudománynak nincs aka-

démiai kutatóintézete, amely a tervszerű munkát és szervezeti irányítást vállalni tudná. Az új Magyarság Néprajza kialakított koncepciója mindamellett egész hazai néprajzi kutatásunkra meghatározó volt, és lényegében a munkálatok ma is ennek megfelelően folynak. Ebbe a keretbe illeszkedik a Néprajzi Múzeum új ötéves tudományos terve is, melynek elkészítésére éppen úgy, mint muzeológiai és népművelési távlati terv kialakítására 1961-ben került sor.

A Néprajzi Múzeum ötéves tudományos tervének (1961—1965) általános célkitűzései:

1. A paraszti kultúra egyes területeinek feltárása és törvényszerűségeinek vizsgálata, a már megkezdett kutatások folytatása és az eddigi vizsgálatokból kimaradt területeken a kutatások megindítása.

2. A történeti aspektusú vizsgálatok mellett a kutatásokban a változásvizsgálatok szempontjainak előtérbe helyezése, különös tekintettel az egyéni gazdálkodásról a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel együttjáró életformaalakulásra.

3. A múzeum meglevő gyűjteményeinek rendszeres kiegészítése, hogy azok lehető teljességgel szolgálják mind a tudományos kutatásokat, mind a népművelés-ismeretterjesztés céljait.

A fenti célkitűzéseknek megfelelően a Néprajzi Múzeum tudományos munkásságát szaktudományunk egészére kiterjeszti, természetszerűen azzal a megszorítással, hogy a múzeum hagyományosan kialakult profiljának megfelelően kutatásainkban az anyagi kultúra vizsgálatok nyernek hangsúlyt. A módszert illetően törekszünk arra, hogy a népi társadalom és kultúra fejlődéstörténetének feltárását és jelen helyzetének megismerését lehetőség szerint minél számosabb szempont figyelembevételével végezzük. Kutatásaink során célul tűztük ki, hogy a legfontosabbnak tartott tematikus vizsgálatok történeti fejlődésmenetet nyújtó feldolgozásai mellett az egyes történeti korszakok népi életét, társadalmát és kultúráját szinkronikusan mutassuk be és táji, etnikai közösségi monográfiák során keresztül feltárjuk a strukturális és funkcionális törvényszerűségeket is. Az említett és munkásságunkban eddig is érvényesített szempontok mellett kívánatosnak tartottuk néhány elhanyagolt terület vizsgálatát szorgalmazni, többek között a munkaszervezet, gazdasági rendszer, termelőerők, termelékenység stb. problematikáját. Célkitűzéseink között szerepel a folyamatban levő alapvető feltáró és rendszerező munkák előrevitele, így a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával folyó Magyar Néprajzi Atlaszé, Magyar Néprajzi Bibliográfiáé és a Mesekatalógusé. Szorosan kapcsoltuk a tudományos munkákhoz, tematikus és monografikus vizsgálatainkhoz a múzeumi tárgygyűjtést, ahol a szigorúan vett tudományos szempontok mellett érvényre juttatjuk a kiállítások szempontjait is.

A fentebb említett új Magyarság Néprajzának koncepciója megvalósulását elgondolásunk szerint az egyes területek monográfiájának előkészítése jelenti. Ilyen igényű monográfiák a Néprajzi Múzeumban a népi kultúra legkülönbözőbb területeiről készülnek.

Az egyes történeti korszakok népi kultúrájának monografikus igényű feldolgozását szolgálják pl. M. Belényesy Márta kutatásai (A magyarság anyagi és szellemi kultúrája a XV. században; A magyar nép élete a mohácsi vész előtti századokban) vagy Gáborján Alicenak a magyarországi

bőrkészítményekre és bőrtechnikára irányuló vizsgálatai (A magyar bőrfeldolgozás alakulása a honfoglalástól a XX. századig).

A táji- és falumonográfiák között kiemelkedőek MORVAY JUDIT: A Zobor vidék; FÉL EDIT — HOFER TAMÁS: Átány monográfiája; TAKÁCS LAJOS: Várong monográfiája.

Az anyagi kultúra területén a földművelés, állattartás, halászat, táplálkozás, település, lakáskultúra, viselet, textil, kerámia, kisiparok és népi művészkedés témakörökben folytatnak munkatársaink kutatásokat, és ezekhez kapcsolódóan végeznek tárgygyűjtéseket az ország egész területén. Ezekben a témakörökben kiemelkedőek BOROSS MARIETTA vizsgálatai a magyar kertkultúrák körében; VINCE ISTVÁNnak a magyar szőlő- és borkultúráról készült néprajzi monográfiája; FÖLDES LÁSZLÓ vizsgálatai a magyar állattartás kelet-európai összefüggéseiről; K. KOVÁCS PÉTER gyűjtései a népi állatkereskedelemről; MORVAI JUDIT munkássága a kenyér és kezdetleges tésztafélékkel kapcsolatban; K. CSILLÉRY KLÁRÁnak a magyar népi lakáskultúra kialakulásáról készülő munkája; FÉL EDITnek a magyar népi hímzések és a magyar népviseletek előkészületben levő korpusza; M. KRESZ MÁRIA összefoglaló munkája a magyar népi fazekasságról; SOPRONI OLIVÉR katalógusa a törökhódoltság korabeli magyarországi ólommázas kerámiáról és a XVIII. század ólommázas kerámiájáról; SZOLNOKY LAJOS összefoglalása a magyar népi kendermegmunkáló eszközökről stb.

A társadalomra vonatkozó vizsgálatok kevésbé kiterjedtek és nagyrészt a falumonográfiák keretében folynak. Önálló témaként jelentkeznek erről a kutatási területről a mezőgazdasági munkások életmódja és kultúrája (BOROSS MARIETTA), az uradalmi cselédség (K. KOVÁCS PÉTER), autonóm gazdasági közösségek (FÖLDES LÁSZLÓ), a magyar rokonsági szervezet (MORVAI JUDIT) stb.

A szellemi kultúra körében elsősorban a mese, népszokás, hiedelem, népi hangszer és néptánc tartoznak a művelt témakörökhöz. A Népmesekatalógus szerkesztési munkálatai mellett egyes falvak teljes meseanyagának feldolgozása folyik (L. KOVÁCS ÁGNES, KISS GABRIELLA, SÁNDOR ANDRÁSNÉ). A népszokás és hitvilág körében a magyar népi temetkezéssel és temetőkkel kapcsolatosan folynak kutatások (MORVAY PÉTER, KODOLÁNYI JÁNOS), valamint a magyar boszorkányhit (SZENDREY ÁKOS) és a honfoglaló magyarság világképének feltárása (DIÓSZEGI VILMOS). Összefoglalás készül a magyarországi népi hangszerekről és hangszeres zenéről (MANGA JÁNOS), a magyar férfitáncokról és magyar párostáncokról (PESOVÁR ERNŐ) stb.

Az egyetemes néprajzi vizsgálatok körében kiemelkedő a Néprajzi Múzeum szibériai gyűjteményeinek katalógusszerű feldolgozása, valamint az obi-ugor népek anyagi kultúrája a XIX. században c. monográfia előkészülete (KODOLÁNYI JÁNOS), sámánizmuskutatások (DIÓSZEGI VILMOS), összefoglalás a braziliai nambiquara indiánok néprajzáról (BOLGÁR LAJOS), Óceánia művészetének egyes stílusterületeiről készült feldolgozások és folklór közlések Melanéziából (BODROGI TIBOR); a Néprajzi Múzeum anyagára épül az Afrika művészetéről készülő könyv (BODROGI TIBOR — BOGLÁR LAJOS).

A tematikus kutatásokhoz kapcsolódóan vettük tervbe 1962-től az anyagi kultúra egyes témakörei szakterminológiájának kidolgozását. Ez a munkálat a tárgykatalógus elkészítésével párhuzamosan halad az ötéves terv folyamán.

Tudománytörténeti vizsgálatok körében folyik az idős néprajztudósaink életére és munkásságára vonatkozó anyag gyűjtése (K. Kovács Péter); nagy magyar mesekutatóink életrajzára vonatkozó feldolgozások készülnek (L. Kovács Ágnes), a Néprajzi Múzeum történetének keretében pedig a múzeum könyvtárának kialakulásáról készül összeállítás (Sándor István).

Múzeológiai tevékenységünk alapelve, hogy gyűjteményeink egyidőben szolgáljanak forrásanyagul a tudományos kutatásokhoz és a különféle kívülről jelentkező igények kielégítéséhez. Gyűjteményeinkkel kapcsolatos törekvéseink két irányúak, egyrészt módszeresen törekszünk a teljességre, ezzel is szolgálva a kutatások minél nagyobb lehetőségeit, másrészt — az elmúlt idők mulasztásait is pótlandó — katalógusok, mutatók készítését szorgalmazzuk, hogy hatalmas anyagunkat mielőbb egészében használhatóvá tegyük. Terveink e feladat elvégzését tíz éves távlatban szabják meg, oly módon, hogy évenként más és más gyűjteményegységek teljes nyilvántartási rendjének kialakítására kerül sor. A tárgyi anyag leírókartonjainak és fényképeinek elkészítése mellett a fényképanyag mutatóinak elkészítését tartjuk sürgetőnek. Míg tárgyi anyagunk megközelítően teljes nyilvántartási rendjét biztosítani tudjuk az említett tíz éves időszakban, addig adattári gyűjteményeinknél az ötéves terv időszakában annyit tudunk elérni, hogy egy vagy két teljes mutatósor elkészül, és ezzel is nő a gyűjtemények használhatósága.

Népművelési terveink kialakítását meghatározza az a tény, hogy a múzeum jelenlegi épülete kiállításainkhoz csak rendkívül korlátozott lehetőségeket biztosít, és nem áll módunkban, hogy a magyar paraszti kultúra egészét reprezentáló kiállítást rendezzünk. A jelenleg rendelkezésünkre álló kiállítási felület szűkebb tematikus kiállítások rendezésére nyújt lehetőséget, ezért népművelési ismeretterjesztő munkánk más formáinak biztosítunk szükségszerűen nagyobb teret (tudományos népszerűsítő előadások és cikkek).

A Néprajzi Múzeumban tervezett tudományos, múzeológiai és népművelési munkánk áttekintése során meg kell említenünk, hogy fokozatosan nagyobb súlyt kívánunk biztosítani a jövőben néprajzi filmek készítésére. Mint a népi élet jelenségeinek leginkább életszerű rögzítője, a film egyre nagyobb szerephez jut mind a néprajzi kutatásban, mind a népművelésben. Az elkövetkezőkben az eddig rendelkezésünkre álló néprajzi filmjeinket rendezzük és tesszük bemutatásra alkalmassá és a jövő évtől — más szervekkel együttműködve — újabb felvételek készítését kezdjük meg.

Célkitűzéseink valóra váltása, új ötéves tervünk teljesítése — úgy véljük — jelentős előrelépés nemcsak a Néprajzi Múzeum, de az egész hazai néprajzi munkálatok szempontjából. Mindamellett meggyőződésünk szerint bármilyen mértékben sikerül is a Néprajzi Múzeumon belül a tervszerűséget és a munka intenzívebbé tételét biztosítani, szaktudományunk problémái mindaddig nem oldódnak meg, míg nincs az egész néprajzot átfogó olyan vezető szerv, amelynek módjában áll az országban folyó teljes néprajzi tevékenységet áttekinteni, összefogni és irányítani. Legalább a múzeumokban folyó néprajzi kutatások fokozottabb szervezettsége érdekében 1961 folyamán kísérletet tettünk a budapesti Néprajzi Múzeum és a vidéki múzeumok tudományos és néprajzi múzeológiai terveinek egyeztetésére, összehangolására. A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári és Múzeumi Főosztályától kapott megbízás alapján felmérést végeztünk, minek alapján javaslatot készítettünk

a Minisztérium számára az együttműködés szervezetszerű formáinak kialakítására. A vidéki múzeumok helyzetében időközben bekövetkezett szervezeti változások azonban nem tették lehetővé, hogy javaslatunk az adott formában — regionális kutatási központok szervezésében — megvalósulhasson. Az új helyzetben a hatékony együttműködés egyéb formáinak kialakítása válik időszerűvé.

A fenti keretben folyó munkák 1961. évi eredményeit vázoljuk a következőkben, kiemelve a fontosabb publikációkat, gyűjtéseket:

I. Tudományos munka

1. Az Ethnológiai Adattárban tovább folyt a tudománytörténeti adatgyűjtés „idős néprajztudósaink, kutatóink életére és munkásságára" vonatkozóan (Kiss Lajos, Gönyey Sándor, Herrmann Antal, Malonyai Dezső, Nagy Czirok László stb.).
2. A történeti néprajzi kutatások egy középkori és egy újkori századra terjednek ki. A gyűjtések súlypontját az írott források feldolgozása képezi. Történeti Archivumunk XV. és XVIII. századi anyaga 414 tétellel és mintegy 2013 lapnyi anyaggal gyarapodott.
   Az Archivum használhatóságát elősegítő mutatók készítése mellett folyt a forráspublikációk előkészítése. Ezek közül jelentősebbek: *a)* A magyarság kulturális élete a XV. században; *b)* Adatok az északnyugati megyék parasztságának életmódjára a XVI. században; *c)* Uradalmi cselédek és béresek élete a Dunántúl a XVI. —XVII. században. A munkálatokat M. Belényesy Márta irányította, ill. részben külső munkatársak közreműködésével végezte. Számos sajtó alá rendezett résztanulmány mellett megjelent M. Belényesy Márta: Viehzucht und Hirtenleben in Ungarn im XIV—XV. Jahrhundert c. munkája (Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 13—82). Az egyes tematikus kutatások recens anyagát kiegészítő levéltári anyagfeltáró munkákat nem soroljuk fel.
3. Monografikus kutatások. A táji monográfiák körében befejeződött Morvay Judit: A Zobor vidék c. monográfiájának anyaggyűjtése. A készülő falumonográfiák sorában gyűjtéseket végeztek kutatóink Tiszacsegén (K. Kovács Péter), Várongon (Takács Lajos), Őrhalomban (Manga János, Gáborján Alice, K. Kovács Péter, Pesovár Ernő, Morvay Judit). Elkészült Fél Edit — Hofer Tamás: „Átány község néprajzi monográfiája" c. munka első része: „A parasztember szerszámai" (1600 old., 500 rajz, 200 fénykép). Ebből közlésre került rész: „A parasztember szerszámai" címen (Ethn. 1961. 487—535) és az „Átányi gazdálkodás ágai" (Néprajzi Közlemények 1961. VI. 2.).
4. A tematikus kutatások körében a gyűjtés és adatfeltárás kiterjedt szinte a népélet egészére (anyagi kultúra, társadalom és szellemi kultúra). Felsorolásunk csak az elkészült, ill. megjelent tanulmányokra korlátozódik.
   Földművelés, kertkultúrák: Takács Lajos: „A dohánytermesztés Magyarországon" (monográfia, sajtó alatt); Vincze István: „Verfahren und Geräte der Weinkelterung" (Acta Ethnographica 1961. X. 3—4. 295—326).
   Állattartás: Földes László: Bevezetés a Viehzucht und Hirtenleben in

Ostmitteleuropa c. tanulmánykötethez (Bp. 1961. 4—8) és „Esztena und Esztena-Genossenschaft bei den Szeklern" c. tanulmány (i. m. 283—328).

Viselet, textilia: Fél Edit: „Ungarische Volksstickerei" (Corvina. Bp. 1961), „Hungarian Peasant Embroidery" (London, Batsford, 1961), uo.: „Magyar Népviseletek" (Képzőművészeti Kiadó, sajtó alatt).

Kerámia: M. Kresz Mária: „Magyar népi cserépedények" (NÉ. 1961. XLIII. 141—170), uő.: „Hungarian Peasant Pottery", The New Hungarian Quarterly (1961. II).

Kisiparok, mesterségek, művészkedés: Manga János: „Hirtenkunst in Transdanubien" (AEthn. 1961. [X] 67—152); Boross Marietta: „A paraszti kosár, gyékény és szalmafonás" (Képzőművészeti Alap, sajtó alatt).

Társadalom: Bodrogi Tibor: „A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése" (Műveltség és Hagyomány, 1961. [III] 129—148); Vincze István: „A szőlőhegy birtoklása és rendje" (Népr. Közl. 1961. [VI/1] 94—106).

Mesekutatás: Kovács Ágnes: „Új mesetípusok a magyar népmese-katalógusban. V. A púpos meg a ducos" (Népr. Közl. 1961. [VI] 119—124), uő: „Benedek Elek és a mai népmesekutatás" (Ethn. 1961. [LXX]/3 430—444), uő.: „Probleme bei der Arbeit am ungarischen Märchenkatalog" (Internationaler Kongress der Volkserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen, 137—141); Sándor Andrásné: „Egy somogyi pásztorcsalád meséi" (UMNGy X. kötet, sajtó alatt).

Szokás és hitvilág: K. Csilléry Klára: „Pünkösdi leányevező Szeremléről" (NÉ. 1961. [XLIII] 171—179); Szendrey Ákos: „Boszorkányhit, varázshit" (kandidátusi értekezés).

Tánckutatás: Pesovár Ernő: „A simonfai verbunkok formai elemzése" (NÉ. 1961. [XLIII] 51—85), uő.: „A Structural Analysis of the Hungarian Folk Dance" (AEthn. X/1—2. 1—40).

5. Egyetemes néprajz: Bodrogi Tibor fordításában és bevezető tanulmányával L. H. Morgan: Az ősi társadalom (Gondolat, Bp. 1961) és H. Damm: Kanaka (Gondolat, Bp. 1961), uő.: „Mesterségek születése" (Gondolat, Bp. 1961).

Oceanisztika: Bodrogi Tibor: „Art in North-east New Guinea" (Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 227 l.), uő.: „L'art de l'Océanie" (Paris, Edition Gründ, 1961. 49 l.+170 tábla). Az Ázsiakutatás területén Diószegi Vilmosnak több samanizmusra vonatkozó tanulmánya készült el, pl. „A darhat samanizmus etnogenetikai tanulságai" (Acta Orientalia, sajtó alatt), „Az obi-ugor sámándob eredetének kérdése" (Műveltség és Hagyomány, IV., sajtó alatt), „A tuva samanizmus inetnikus különbségei és interetnikus azonosságai" (AEthn., sajtó alatt).

Amerikanisztika: Boglár Lajos: „A nambiquara indiánok néprajza" I. kötet (Akadémiai Kiadó, sajtó alatt).

6. A Magyar Néprajzi Atlasz évek óta folyó munkálataiban jelentős részt vállaltak a Néprajzi Múzeum dolgozói az 1961. évben is. Nyolc kutatónk 45 kutatóponton mintegy 68 napot töltött atlaszgyűjtéssel. A MNA szerkesztési munkálataiban Diószegi Vilmos, Morvay Judit és Szolnoky Lajos vettek részt.

7. A Magyar Néprajzi Bibliográfia köteteinek munkái folytatódtak és az elsőként megjelenő 6. kötet (1945—1954.) nyomdai előkészítése folyamatban van. Egyéb bibliográfiai tevékenység: SÁNDOR ISTVÁN: Solymossy Sándor és a néprajzi bibliográfia (Index Ethnographicus, 1961. [V] 54—61); GOLDSCHMIDT GYÖRGYNÉ: Viski Károly irodalmi munkássága (Index Ethn. V/62—80).
8. A társadalmi (önkéntes) néprajzi gyűjtőhálózat foglalkoztatása során a Néprajzi Múzeum az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen rendezte meg a X. Országos Néprajzi és Nyelvjárás Gyűjtőpályázatot, ifjúsági és felnőtt tagozatok részére. Az ifjúsági tagozatra beérkezett és elbírálásra került 300 pályamunka 2228 old. terjedelemben. A felnőtt tagozat pályázatára beérkezett és elbírálásra került 190 pályamunka 11 000 old. terjedelemben.

II. *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei — anyagkezelés, nyilvántartás*

1. A múzeum dolgozóinak tárgygyűjtési tevékenységéről és tárgyi anyagának 1961. évi gyarapodásáról a jelen számban külön beszámoló ad áttekintést.
2. Archivumok gyarapodása:
   Kéziratgyűjtemény: 197 tétel, 39 089 oldal;
   Fényképgyűjtemény: 19 444 tétel;
   Rajzgyűjtemény: 1273 tétel;
   Diapozitívgyűjtemény: 3195 tétel;
   Térképgyűjtemény: 2807 tétel;
   Filmarchívum: 627 tétel normál- és 27 tétel keskenyfilm;
   Sámán Archívum: 1000 fénykép.
3. Könyvtár gyarapodása: 1946 tétel.

III. *Népművelés*

A múzeumot népművelési feladatai ellátásában a belső kiállítási helyiségek csekély felülete korlátozza, ezért a népművelés egyéb formáinak kialakítására törekedtünk.

1. A múzeum állandó kiállításai mellett több időszaki és vándorkiállítást rendezett: „Börzsöny népművészete" (Szob), „Néprajz és rajzoktatás" (Budapest), „Afrika művészete" (Székesfehérvár), „Belsőázsiai barátaink néprajza" (Pesterzsébet), „Mongóliai samanizmus" (Székesfehérvár). Külföldön a hollandiai Arnhemben rendezett a múzeum „Magyar népművészet" címmel kiállítást és anyagot adott egy Torinóban és egy Vladivosztokban rendezett kiállításhoz.
2. A népszerű tudományos előadások megrendezésére a TIT és a Néprajzi Múzeum Baráti Köre szervezésében került sor. A TIT keretében három előadást, a Néprajzi Múzeum Baráti Körének rendezvényein négy előadást és nyolc filmbemutatót tartottunk. A múzeum dolgozói a rádióban 13, művelődési otthonokban, tanfolyamokon 21 előadást tartottak. Különféle lapokban és folyóiratokban 32 népszerűsítő cikk jelent meg a múzeum dolgozóinak tollából.

IV. *Nemzetközi kapcsolatok*

A múzeum munkatársai közül 1961-ben tízen jártak külföldön; négyen hivatalos tanulmányúton: Bodrogi Tibor Hollandiában, ahol a holland egyetemes néprajzi gyűjteményeket tanulmányozta (1 hét); L. Kovács Ágnes a finn-magyar kulturális egyezmény keretében 5 hetet töltött a finn folklorisztikai, néprajzi és népnyelvi gyűjtemények tanulmányozásával; Manga János 15 napot töltött Csehszlovákiában, ahol tanulmányozta a martini múzeum kiállítását és Rozsnyó, Nyitra környékén folytatott kutatásokat; Morvay Judit 42 napot töltött Szlovákiában és végzett helyszíni kutatásokat

Nem hivatalos tanulmányutak: Bodrogi Tibor két hetet töltött az NDK-ban és NSzK-ban, ahol előadásokat tartott és a német gyűjtemények anyagát tanulmányozta; Hofer Tamás Szlovákiában és Lengyelországban töltött 63 napot település, állattartás és földművelés vizsgálatokkal; Diószegi V. a szlovákiai Zobor vidéken folytatott 4 hetes helyszíni kutatást; K. Csilléry Klára pedig Csehszlovákiában volt 4 hetes tanulmányúton.

V. *Múzeumi kiadványok*

1. Megjelent a Néprajzi Múzeum Értesítője, 1960. XLII. 191 old., az 1961. XLIII. 198 old. terjedelemben, Szolnoky Lajos szerkesztésében.
2. Néprajzi Közlemények 1960. V. 1—4. 766 old. és 1961. VI. 1. 240 old. terjedelemben, Takács Lajos szerkesztésében.
3. Index Ethnographicus 1960. V. 1. 112 old. terjedelemben, Sándor István szerkesztésében.
4. Történeti Néprajzi Füzetek (Kultúrtörténeti Szemelvények a Nádasdiak 1450—1550-es számadásaiból) I—II. szám. 663 old. terjedelemben, M. Belényesy Márta szerkesztésében.
5. A Magyar Népmesekatalógus Füzete (N. P. Andrejev: Az orosz mesetípusok Aarne rendszerű mutatója) I. szám 1961. 216 old. terjedelemben, L. Kovács Ágnes szerkesztésében.

VI. *Külső megbizatások*

A Néprajzi Múzeum dolgozói közül számosan vesznek részt a szakterület különböző szervezeteiben, szakfolyóirataink szerkesztésében, nem néprajzi jellegű intézményekben és szervezetekben néprajzi szakértői minőségben.

VII. A múzeum dolgozói szakmai-ideológiai továbbképzésének rendszeres keretéül szolgált a múzeum havonta ülésező szakköre, amelyen elméleti kérdések és aktuális kutatási problémák kerültek megvitatásra. Az 1961-ben tartott ülések témái:

1. Diószegi Vilmos: Változásvizsgálatok a szovjet néprajzban; 2. Hofer Tamás: Modern falumonográfiák; 3. Bodrogi Tibor — Vincze István: A néprajzkutatás időszerű feladatai és a Néprajzi Múzeum ötéves terve; 4. Barabás Jenő: Irányzatok és módszerek az európai néprajzi

kutatásokban; 5. KODOLÁNYI JÁNOS: Az SzKP XXII. Kongresszusa. A Marxizmus Leninizmus Esti Egyetemének hallgatói: Kodolányi János III. év, Takács Lajos II. év, Szolnoky Lajos, Hofer Tamás I. év.

IX. *Személyi változások*

Vargyas Lajos osztályvezető az MTA Népzenekutató Csoportjához távozott; Avasi Béla múzeológus a szegedi Pedagógiai Főiskolára nyert kinevezést.

X. *A Néprajzi Múzeum szervezete és munkatársai*

Főigazgató — Dr. Bodrogi Tibor kandidátus
Főigazgatóhelyettes — Dr. Manga János kandidátus
Tudományos titkár — Dr. Vincze István kandidátus

Anyagi Kultúra Osztály:

Osztályvezető — Dr. Szolnoky Lajos
Múzeológusok — K. Csilléry Klára — osztályvezetőhelyettes
Erdélyi Zoltán
Földes László
Györgyi Erzsébet
Dr. Hofer Tamás
Dr. M. Kresz Mária
Dr. Soproni Olivér
Dr. Takács Lajos
Adminisztrátor — Kara Tiborné
Raktárkezelő — Kozma János

Textilgyűjtemény — Dr. Fél Edit — kandidátus
Múzeológus — Bán Elek

Egyetemes Néprajzi Osztály:

Osztályvezető — Dr. Kodolányi János
Múzeológusok — Boglár Lajos
Dr. Diószegi Vilmos kandidátus
Dr. Morvay Judit
Adminisztrátor — Breják Lászlóné
Raktárkezelő — Papp László

Etnológiai Adattár:

Osztályvezető — Dr. Szendrey Ákos kandidátus
Múzeológusok — Dr. Kovács Péter — osztályvezetőhelyettes
Kiss Gabriella
Dr. L. Kovács Ágnes
Dr. Molnár Balázs
Dr. Morvai Péter

Adminisztrátorok: Krepuska Gyuláné
Regdon Rezsőné
Raktárkezelő: Baranyai Erzsébet

Könyvtár:
Osztályvezető — Dr. Sándor István
Múzeológus — Gáborján Alice
Könyvtárosok — Serfőző Józsefné — osztályvezetőhelyettes
Goldschmidt Györgyné
Sándor Andrásné

Népzenei Csoport — Pesovár Ernő — múzeológus

Történeti Archívum — Dr. M. Belényesy Márta

Nyilvántartási Csoport — Boross Marietta — múzeológus
Adminisztrátor — Szántó Józsefné

Grafikus — Csikós Tóth András

Titkárság — Attányi Károlyné

Gazdasági Hivatal:
Vezető — Márfy József
Előadók — Papp Józsefné
Szőke Jenő

Restaurátorműhely:
Vezető: Podhola Istvánné
Restaurátorok: Csillagh Gyula
Mesterházy Erika
Tóth Ferenc

Fotolaboratórium:
Vezető — Franciscy József
Fényképész — Szabó Jenő

Asztalos-lakatosműhely:
Nagy Sándor
Szeder Mihály
Unghy János

Könyvkötő — Simon Imola

BODROGI TIBOR — VINCZE ISTVÁN

Rechenschaftsbericht über die Tätigkeit des Ethnographischen Museums im Jahr 1961

Wird von der Arbeit des Ethnographischen Museums im Jahr 1961 gesprochen, so wird es nötig, anderthalb Jahrzehnte der Entwicklung der Volkskunde, vor allem von der organisatorischen Seite der Arbeitslenkung zu überblicken und jene ferneren Aufgaben zu skizzieren, zu deren Erfüllung im kommenden Jahrzehnt wir uns verpflichten. Diese von dem Gebräuchlichen abweichende Ausweitung unseres Rechenschaftsberichtes wird unter anderen von dem Umstand begründet, daß wir seit 1958 von der Arbeit des Ethnographischen Museums nichts mitteilten.

Bei einem Rückblick auf die erwähnte Zeitspanne wird es offenbar, der 1951 angelaufene erste ethnographische Fünfjahrplan bedeutet in der Arbeit des ganzen Wissensgebietes einen Wendepunkt. Der Plan hat zum ersten Mal die Planmäßigkeit der ethnographischen Forschungsarbeit geschaffen und zum ersten Mal hat er die von den Zufälligkeiten individueller Interessen bestimmte wissenschaftliche Wirksamkeit zusammengefaßt. Gemessen an früheren Forschungen wurde dadurch die Forschungsarbeit theoretisch besser fundiert und die Ausbildung der entsprechenden Schwerpunkte wurde in die richtigen Bahnen geleitet. Der erwähnte erste Fünfjahrplan hat nicht nur die folgerichtige Anwendung der Prinzipien und Methoden des Marxismus bei Aufarbeitung des ganzen Materials vorgeschrieben, er hat auch für das ganze Wissensgebiet die in erster Linie auszuarbeitenden Forschungsgebiete bestimmt und hat auch die zu modernen wissenschaftlichen Ergebnissen führenden zeitgemäßen Themen bezeichnet. Unter den zahlreichen Erfolgen des ersten Fünfjahrplanes ist die bisher in beispiellosem Umfang vollzogene Materialsammlung der wichtigste, ebenso die Erziehung einer zur Aufarbeitung bestimmter Wissengebiete geeigneten Forschergarde und ihre Einstellung in die berufsmäßige Arbeit. Die Organisation der großzügigen Sammeltätigkeit wurde von den unter Leitung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften wirkenden vorzüglichen Fachleuten unserer Wissenschaft angeführten Arbeitsgemeinschaften und Arbeitsgruppen gewährleistet.

Die im ersten Fünfjahrplan erzielten Sammelerfolge und die an die Volkskunde gestellten Anforderungen haben die Zusammenfassung des Materials, seine Aufarbeitung und Publikation dringend gestaltet. So gelangte in den Mittelpunkt des zweiten Fünfjahrplanes die auf die Kultur des ungarischen Bauerntums und seine Lebensform bezügliche Synthese, der Gedanke, eine *neuere Volkskunde* des Ungartums zu schreiben. Über die praktische Durchführung dieser Aufgabe, ihre Prinzipien, Methoden und inhaltliche

Einteilung haben die *volkskundlichen Mitarbeiter* in einer im Herbst 1955 in weitem Rahmen vollzogenen Sitzungsperiode ihre Ansichten entwickelt. Leider ist die Umsetzung des Werkes in die Praxis nach einer entsprechenden theoretischen Vorbereitung stecken geblieben. Wie wir jetzt erkennen, sind die organisatorischen Voraussetzungen für den Erfolg eines derartigen Unternehmens bei uns noch nicht ausgereift und ein Fortschritt in dieser Beziehung ist erstdann zu erwarten, wenn die *Volkskunde* über ein akademisches Forschungsinstitut verfügt, das die planmäßige Arbeit und organisatorische Lenkung übernehmen könnte. Dennoch war die Konzeption, eine neue Volkskunde des Ungartums zu schreiben, für unsere ganze heimische ethnographische Forschung bestimmend und im wesentlichen gehen diese Arbeiten dementsprechend auch heute weiter. In diesen Rahmen fügt sich auch der wissenschaftliche Fünfjahrplan des Ethnographischen Museums, dessen Aufstellung ebenso wie die Ausbildung des museologischen Planes und des perspektivischen Volksbildungsplanes 1961 geschah.

Zielsetzungen des wissenschaftlichen Fünfjahrplanes (1961—1965) des Ethnographischen Museums:

1. Erschließung einzelner Gebiete der bäuerlichen Kultur und Prüfung ihrer Gesetzmäßigkeit, Fortsetzung bereits begonnener Forschungen und Einleitung von Forschungen in Gebieten, die aus den bisherigen Untersuchungen ausgeblieben sind.

2. Neben Prüfungen mit geschichtlichem Vorzeichen müssen bei den Forschungen die Gesichtspunkte der Prüfungen von Umwandlungen in den Vordergrund gestellt werden, mit besonderer Rücksicht auf die Umstellung der individuellen Wirtschaft auf die Großbetriebwirtschaft und der damit verbundenen Entwicklung der Lebensform.

3. Systematische Ergänzung der vorhandenen Sammlungen des Museums, damit diese den Aufgaben wissenschaftlicher Forschung und auch der Volksbildung mit möglichster Vollkommenheit gerecht werden.

Diesen Zielsetzungen entsprechend erstreckt das Ethnographische Museum seine wissenschaftliche Wirksamkeit auf unser ganzes Wissensgebiet, selbstverständlich mit der Beschränkung, daß dem althergebrachten Profil des Museums entsprechend in unseren Forschungen *die Untersuchungen der materiellen Kultur* bevorzugt werden. Hinsichtlich der Methode bestreben wir uns, die Erschließung der Entwicklungsgeschichte der volklichen Gesellschaft und Kultur die Erkenntnis ihrer gegenwärtigen Lage unter Berücksichtigung je zahlreicherer Gesichtspunkte zu bewerkstelligen. Im Zusammenhang mit unseren Forschungen haben wir uns das Ziel gesteckt, neben der Aufarbeitung der geschichtlichen Entwicklung der wichtigsten thematischen Untersuchungen gleichzeitig das volkliche Leben, die Gesellschaft und Kultur der einzelnen geschichtlichen Epochen durch geographische, ethnische und Gemeinschaftsmonographien aufzuzeigen und dabei auf strukturelle und funktionelle Gesetzmäßigkeiten hinzuweisen.

Wir erachten es neben den erwähnten und in unserer Arbeit auch bisher zur Geltung gebrachten Gesichtspunkten für wünschenswert, uns der Untersuchung einiger vernachläßigter Gebiete zu befleißigen, unter anderen jener der Probleme der Arbeitsorganisation, des Wirtschaftssystems, der Produktionskräfte, der Produktivität u. a. m. Zu unseren Zielsetzungen gehört die Fortführung begon-

nener, erschließender und systematisierender Arbeiten, so z. B. an dem mit Hilfe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften angefangenen Atlas der Ungarischen Volkskunde, an der Bibliographie der Ungarischen Volkskunde und am Märchenkatalog. Wir haben an unsere wissenschaftlichen Arbeiten, thematischen und monographischen Untersuchungen die museale Objektsammlung eng angeschlossen, bei der neben strenger Wahrung wissenschaftlicher Gesichtspunkte auch jene der Ausstellungen zur Geltung kommen. Die Verwirklichung der Konzeption, eine neue Volkskunde des Ungartums zu schreiben setzt unserer Meinung nach die Anfertigung der Monographien einzelner Gebiete voraus; so geartete Monographien wurden im Ethnographischen Museum von den mannigfachsten Gebieten der Volkskultur angefertigt.

Den monographisch angelegten Aufarbeitungen einzelner geschichtlicher Epochen volklicher Kultur dienen z. B. die Forschungen von M. M. Belényesy (Materielle und geistige Kultur des Ungartums im XV. Jahrhundert; Leben des ungarischen Volkes in den Jahrhunderten vor der Katastrophe von Mohács) oder die untersuchungen von Á. Gáborján über ungarländische Ledererzeugnisse und Ledertechnik (Entwicklung der ungarischen Lederaufarbeitung von der Landnahme bis zum IX. Jahrhundert).

Unter den regionalen und Dorfmonographien sind hervorzuheben: J. Morvay: Monographie des Zoborgebietes, E. Fél-T. Hofer: Monographie des Dorfes Átány und L. Takács: Monographie des Dorfes Várong.

Auf dem Gebiet der materiellen Volkskultur, in den Themenkreisen von Landwirtschaft, Viehhaltung, Fischerei, Ernährung, Siedlung, Wohnkultur, Tracht, Gewebe, Keramik, Kleingewerbe und Volkskunst stellen unsere Mitarbeiter Forschungen an und von diesen ausgehend entwickeln sie eine über das ganze Landesgebiet sich erstreckende Sammeltätigkeit. In diesen Themenkreisen ragen M. Boross' Untersuchungen des Wesens der ungarischen Gartenkultur und I. Vinczes *volkskundliche* Monographie der ungarischen Weinbau- und Weinkultur hervor, ebenso L. Földes Untersuchungen der osteuropäischen Zusammenhänge der ungarischen Viehhaltung, P. K. Kovács' Sammlungen über den volklichen Viehhandel, J. Morvays Arbeit über Brot und Teiggerichte, K. Csillérys Studie über die Ausbildung der ungarischen volklichen Wohnkultur, E. Féls begonnene Arbeit über ungarische Volksstickereien und Volkstrachten, M. Kresz' zusammenfassende Studie über die ungarische volkliche Töpferei, O. Sopronis Katalog der ungarländischen Bleiglasurkeramik aus der Türkenzeit und aus dem XVIII. Jahrhundert und L. Szolnokys zusammenfassende Arbeit über ungarische volkliche Geräte für die Hanfaufarbeitung u. a. m.

Weniger zahlreich sind die die Gesellschaft betreffenden Studien, sie bewegen sich zum größten Teil im Rahmen von Dorfmonographien. Von diesem Forschungsgebiet erscheinen als selbständige Themen Arbeiten über Lebensweise und Kultur der landwirtschaftlichen Arbeiter (M. Boross), über landwirtschaftliche Dienstboten (P. K. Kovács), über autonome ökonomische Gemeinschaften (L. Földes), über ungarische Verwandtschaftsbeziehungen (J. Morvay) u. a. m.

Aus den bearbeiteten Themenkreisen seien vor allem Märchen, Brauchtum, Glauben, volkliche Musikinstrumente und Volkstanz hervorgehoben.

Neben der redaktionellen Tätigkeit am Volksmärchenkatalog lauft die Aufarbeitung des ganzen Märchenschatzes einzelner Völker (A. L. Kovács, G. Kiss, Frau András). Im Kreis des Volksbrauchtums und der Glaubenswelt werden über die ungarische volkliche Bestattung und Friedhöfe Forschungen angestellt (P. Morvay, J. Kodolányi), ebenso über den ungarischen Hexenglauben (A. Szendrey) und über das Weltbild des Magyarentums der Epoche der Landnahme (V. Diószegi). Zusammenfassende Arbeiten sind im Gang über ungarländische volkliche Musikinstrumente und Musik (J. Manga), über ungarische Männertänze und Paartänze (J. Pesovár) u. a. m.

Im Kreis *völkerkundlicher Studien* ragt die katalogmäßige Verarbeitung der sibirischen Sammlungen des Ethnographischen Museums hervor, ebenso die Vorbereitung der »Die materielle Kultur der obi-ungarischen Völker im XIX. Jahrhundert« betitelten Monographie von J. Kodolányi, die Forschungen über den Schamanismus von V. Diószegi, die zusammenfassende *Volkskunde* der brasilianischen Nambiquaraindianer (L. Boglár), Studien über die einzelnen Stilrichtungen der ozeanischen Kunst und *folkloristische Mitteilungen von Melanesien* (T. Bodrogi). Das in Arbeit begriffene Werk über Afrikas Kunst (T. Bodrogi—L. Boglár) stützt sich auf das Material des Ethnographischen Museums.

An thematische Forschungen anschließend ist für 1962 die Ausarbeitung der Fachterminologie einzelner Themenkreise der materiellen Kultur vorgesehen; diese Arbeit schreitet im Zuge des Fünfjahrplanes parallel mit der Schaffung von Katalogen fort.

Im Kreis wissenschaftshistorischer Arbeiten läuft die Sammlung des auf das Leben und Wirken unserer alten *ethnographischen Gelehrten* bezüglichen Materials (P. K. Kovács), von unseren großen ungarischen Märchenforschern werden Biographien zusammengestellt (A. L. Kovács) und im Rahmen der Geschichte des Ethnographischen Museums wird an einer Zusammenfassung der Ausbildung der Museumbibliothek gearbeitet (I. Sándor).

Es ist das Grundprinzip unseres musealen Wirkens, unsere Sammlungen sollen als Quellenmaterial für wissenschaftliche Forschungen dienen und gleichzeitig von außen an uns herantretende Ansprüche befriedigen. Wir verfolgen also mit unseren Sammlungen zweierlei Ziele, indem wir sie einerseits methodisch vollständig gestalten und damit der Forschungsarbeit je größere Möglichkeiten bieten, andererseits befleißigen wir uns, die Unterlassungen der vergangenen Jahre einzuholen und Kataloge herzustellen, um unser riesiges Material als Ganzes je eher benutzbar zu machen. Für die Erfüllung dieser Aufgabe sieht unsere Planung zehn Jahre vor u. z. so, daß wir in jedem Jahr für eine andere Sammlungsgruppe die vollständige museologische und wissenschaftliche Evidenzhaltung abschließen. Neben der Anlegung der wissenschaftlichen Kartothek und Fotos des Materials halten wir auch die Herstellung der Hinweise des allgemeinen Fotomaterials für dringend. Bis wir in der erwähnten zehnjährigen Epoche eine annähernd vollständige Evidenzhaltung unseres Materials gewährleisten, können wir im Zuge des Fünfjahrplanes durch unser Archiv wenigstens erreichen, daß eine oder zwei vollständige Hinweisserien hergestellt werden und auch damit vergrößert sich die Brauchbarkeit unseres Archivs.

Unsere Volksbildungspläne werden von dem Umstand bestimmt, daß das gegenwärtige Gebäude des Museums unseren Ausstellungen nur außerordentlich beschränkten Raum bietet und wir sind deshalb nicht in der Lage eine Ausstellung zu veranstalten, die die ungarische bäuerliche Kultur als Ganzes umfassen würde. Die gegenwärtig uns zur Verfügung stehende Fläche ermöglicht die Organisation von Ausstellungen engerer Themenkreise und wir müssen deshalb für unsere volksbildende Arbeit andere Formen der Kenntnisverbreitung suchen (wissenschaftliche Vorträge und Artikel).

Beim Überblick über unsere im Ethnographischen Museum geplante wissenschaftliche, museologische und volksbildende Arbeit erwähnen wir, wir wollen in Zukunft auf die Herstellung ethnographischer Filme erhöhtes Gewicht legen, denn als lebensnahester Spiegel der Erscheinungen des volklichen Lebens gelangt der Film für die ethnographische Forschung ebenso wie für die Volksbildung zu immer größerer Bedeutung.

Wir werden in Zukunft die bisher zu unserer Verfügung stehenden ethnographischen Filme vorführen und vom nächsten Jahr an — gemeinsam mit anderen Organisationen — neue Aufnahme vorbereiten.

Die Verwirklichung unserer Zielsetzungen, die Erfüllung unseres Fünfjahrplanes wird nicht nur für das Ethnographische Museum sondern auch für die ganze heimische *volkskundliche Arbeit* ein beachtenswerter Fortschritt sein. Und dennoch ist es unsere Überzeugung, in welchem Umfang es auch gelingen mag innerhalb des Ethnographischen Museums die Planmäßigkeit der Arbeit intensiver zu gestalten, können die Probleme unseres Wissensgebietes so lange nicht gelöst werden, bis nicht ein die ganze Ethnographie umfassendes führendes Organ geschaffen wird, das in der Lage ist, die volkskundliche Arbeit im ganzen Land zu überblicken, zusammenzufassen und zu leiten. Um wenigstens eine gesteigerte Organisiertheit der in den Museen laufenden ethnographischen Forschungen zu erreichen, haben wir 1961 versucht, die wissenschaftlichen und ethnographisch-museologischen Planungen des Budapester Ethnographischen Museums und der Museen in der Provinz aufeinander abzustimmen. Gestützt auf den Auftrag der Hauptsektion für Archive und Museen des Ministeriums für Bildungswesen haben wir die Lage erwogen und dem Ministerium unsere Vorschläge zur Ausbildung der organisatorischen Formen der Zusammenarbeit unterbreitet, aber die unterdessen bei den Provinzmuseen eingetretenen organisatorischen Veränderungen haben es verunmöglicht, unsere Vorschläge in der gegebenen Form — in der Schaffung regionaler Forschungszentren — zu verwirklichen. In dieser neuen Lage wird die Ausbildung anderer Formen einer wirksamen Zusammenarbeit aktuell.

Wir skizzieren nachstehend die im Rahmen der geschilderten Arbeiten 1961 erzielten Ergebnisse und heben gleichzeitig die wichtigeren Publikationen und Sammlungen hervor:

I. Wissenschaftliche Arbeit

1. Im Ethnologischen Archiv ging die wissenschaftshistorische Materialsammlung über »Leben und Arbeit unserer alten Fachleute« (L. Kiss, S. Gönyey, A. Herrmann, D. Malonyay, L. Nagy Czirok und andere) weiter.

2. Die historischen ethnographischen Forschungen haben sich auf ein Jahrhundert des Mittelalters und der Neuzeit aufgeweitet. Den Schwerpunkt

*

der Sammlungen bildet die Aufarbeitung der schriftlichen Quellen. Das Material unseres historischen Archivs aus dem XV. und XVIII. Jahrhundert hat sich um 414 Posten und etwa 2033 Blätter vermehrt.

Neben der Anlegung der Hinweise die die Benutzbarkeit des Archivs fördern, ging die Vorbereitung der Quellenpublikationen. Von diesen sind die bedeutenderen:

a) Kulturelles Leben des Ungartums im XV. Jahrhundert,

b) Berichte über die Lebensform der Bauernschaft der nordwestlichen Komitate im XVI. Jahrhundert,

c) Leben herrschaftlicher Dienstboten und Knechte in Transdanubien im XVI—XVII. Jahrhundert. Diese Arbeiten wurden von M. Belényesy geleitet bzw. unter Mitwirkung auswärtiger Mitarbeiter vollzogen. Neben *zahlreichen veröffentlichten Teilstudien* erschien M. Belényesys Arbeit, betitelt »Viehzucht und Hirtenleben in Ungarn im XIV—XV. Jahrhundert (Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Budapest 1961, 13—82). Wir sprechen hier nicht von jenen archivarischen Forschungen, die zu den einzelnen thematischen Forschungen gehören und sie ergänzen.

3. Monographische Forschungen. Im Kreise regionaler Forschungen wurde die Materialsammlung zu J. Morvays »Die Gegend von Zobor« betitelter Monographie abgeschlossen. Für die in Arbeit begriffenen Dorfmonographien sammelten unsere Forscher in Tiszacseg (P. K. Kovács), in Várong (L. Takács), in Örhalom (J. Manga, Á. Gáborján, P. K. Kovács, E. Pecsovár und J. Morvay). In Arbeit begriffen ist der erste Teil des Werkes von E. Fél und T. Hofer »Ethnographische Monographie der Gemeinde Átány". Der erste Teil führt den Titel »Die Geräte des Bauern« hat 1600 Seiten mit 500 Skizzen und 200 Fotos. Davon wurde unter dem Titel »Die Geräte der Bauern« veröffentlicht (Ethn. 1961, 487—537) und »Zweige, der Wirtschaft von Átány" (Néprajzi Közlemények 1961. VI. 2).

4. Im Kreis thematischer Forschungen erstreckt sich die Materialsammlung beinahe auf das ganze volkliche Leben (materielle Kultur, Gesellschaft und geistige Kultur). Unsere Mitteilung beschränkt sich auf vollendete bzw. erschienene Studien. Ackerbau, Gartenkultur: L. Takács: »Tabakanbau in Ungarn« (Monographie, im Druck). I. Vincze: »Verfahren und Geräte der Weinkelterung« (Acta Ethnographica 1961, X. 3—4, 295—326).

Viehhaltung: L. Földes: Einleitung zur Studie »Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa« Budapest 1961. 4—8.

Trachten, Gewebe: E. Fél: »Ungarische Volkstrachten« (Corvina, Budapest 1961), »Hungarian Peasant Embroidery« London, Batsford 1961), »Ungarische Volkstrachten (Képzőművészeti Kiadó, im Druck). Keramik: M. Kresz: »Ungarische volkliche Tongeschirre« (NE 1961, XLIII 140—170), „Hungarian Peasant Pottery« The New Hungarian Quarterly 1961 II.

Kleingewerbe, Handwerk, Volkskust: J. Manga: »Hirtenkunst in Transdanubien« (AEthn 1961 X, 67—152). M. Boross: »Der bäuerliche Korb, Schilf- und Strohflechten« (Képzőművészeti Alap, im Druck). Gesellschaft: T. Bodrogi: »Einige Fragen der Prüfung der ungarischen Verwandtschaftsterminologie« (Műveltség és Hagyomány 1961, III 129—148). I. Vincze: »Der Weinbergbesitz und seine Ordnung« (Népr. Közl. 1961, VI/1 94—106).

Märchenforschung : A. Kovács: »Neue Märchentypen im Ungarischen Volksmärchenkatalog« V. (Népr. Közl. VI. 119—124). »Elek Benedek und die heutige Volksmärchenforschung« (Ethn. 1961 (LXX/3 430—444). »Probleme bei der Arbeit am Ungarischen Volksmärchenkatalog« (Internationaler Kongreß der Volkserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen, 137—141). Frau Sándor: »Die Märchen einer Hirtenfamilie in Somogy« (UMNGy Band X, im Druck).

Brauchtum und Glaubenswelt: K. Csilléry: »Pfingstliches Mädchenruder von Szeremle« (NE 1961 XLIII 171—179). A. Szendrey: »Hexenglauben, Zauberglauben« (Kandidaten-Dissertation).

Tanzforschung: E. Pecsovár: »Analyse der Formen der Werbetänze von Simonfa« (NÉ 1961, XLIII 51—85, »A Structural Analysis of the Hungarian Folk Dance« (AEthn X/1—2, 1—40).

5. Völkerkunde. Übersetzung und einleitende Studie von T. Bodrogi, L. H. Morgan: »Die Urfamilie« (Gondolat Budapest 1961) und H. Damm: »Kanaka« Gondolat Budapest 1961). Ebenfalls T. Bodrogi: »Geburt der Gewerbe, Künste, Handwerke (Gondolat Budapest 1961). Ozeanistik: T. Bodrogi: »Art in North-east New Guinea« (Akadémiai Kiadó Budapest 1961, 227 Seiten). Derselbe: »L'art de l'Océanie« (Paris, Edition Gründ, 1961 49 l. + 170 Tafeln).

Auf dem Gebiet der Asienforschung hat V. Diószegi mehrere auf den Schamanismus bezügliche Studien verfaßt, z. B. »Ethnogenetische Nutzanwendungen des Darhatschamanismus« (Acta Orientalia, im Druck), »Frage des Ursprungs der obi-ungarischen Schamanentrommel« (Műveltség és Hagyomány IV, im Druck), »Inethnische Unterschiede und interethnische Identitäten des Tuvaschamanismus« (AEthn, im Druck). Amerikanistik: L. Boglár: »Ethnographie der Namiquaraindianer«, Band I (Akadémiai Kiadó, im Druck).

6. An der seit Jahren laufenden Arbeit am Atlas der Ungarischen Volkskunde haben sich die Mitarbeiter des Ethnographischen Museums auch 1961 in beachtlichem Ausmaß beteiligt, acht unserer Forscher haben an 45 Forschungspunkten etwa 68 Tage mit dem Sammeln für den Atlas zugebracht. An der redaktionellen Arbeit für den Atlas nahmen V. Diószegi, J. Morvay und L. Szolnoky teil.

7. Die Arbeiten an der Bibliographie der Ungarischen Volkskunde wurden fortgesetzt und der als erster erscheinende Band 6 (1945—1954) ist druckreif. Weitere bibliographische Arbeit: I. Sándor: »Sándor Solymossy und die ethnographische Bibliographie« 1961 (Index Ethnographicus 1961, V 54—61) Frau Goldschmidt: »Károly Viskis Literarisches Wirken« (Index Ethn. V/62—80).

8. Das Ethnographische Museum und das Sprachwissenschaftliche Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften haben gemeinsam schon den zehnten Wettbewerb für ethnographische und dialektische Sammlungen für freiwillige jugendliche und erwachsene Laienforscher veranstaltet. Am Wettbewerb haben sich Jugendliche mit 300 Arbeiten und 2228 Seiten und Erwachsene mit 190 Arbeiten und 11 000 Seiten beteiligt; die Arbeiten wurden geprüft.

II. Die Sammlungen des Ethnographischen Museums, ihre Behandlung und Evidenzhaltung

1. Über die Sammeltätigkeit der Mitarbeiter des Museums und die Vermehrung der Objekte 1961 bietet ein Sonderbericht in dieser Nummer Überblick.

2. Vermehrung der Archive

Handschriftensammlung: 197 Stücke, 39 089 Seiten; Fotosammlung: 19 444 Stücke;

Zeichnungssammlung: 1273 Stücke;

Diapositivsammlung: 3193 Stücke;

Landkartensammlung: 2807 Stücke;

Filmarchiv: 627 Normalfilme und 27 Schmalfilme;

Schamanisches Archiv: 1000 Fotos.

3. Vermehrung der Bibliothek: 1946 Stücke.

III. Volksbildung

In der Erfüllung unserer volksbildenden Aufgaben wird das Museum, durch Raummangel behindert und wir haben uns bemüht, andere Formen der Volksbildung zu schaffen.

1. Das Museum hat neben seinen ständigen Ausstellungen mehrere zeitbestimmte und Wanderausstellungen veranstaltet u. z. »Die Volkskunst des Börzsöny«, Szob, »Ethnographie und Zeichenunterricht«, Budapest, »Afrikanische Kunst«, Székesfehérvár, »Ethnographie unserer innerasiatischen Freunde«, Pesterzsébet, »Mongolischer Schamanismus«, Székesfehérvár. Im Ausland hat das Museum die »Ungarische Volkskunst« benannte Ausstellung in Arnhem in Holland veranstaltet und es wurde eine Ausstellung in Torino und eine in Wladiwostok beschickt.

2. Populärwissenschaftliche Vorträge wurden im Rahmen der Gesellschaft für Wissenschaftliche Kenntnisverbreitung und vom Kreis der Freunde des Ethnographischen Museums veranstaltet, im Rahmen ersterer haben wir drei Vorträge gehalten, im Kreis der Freunde des Ethnographischen Museums wurden vier Vorträge und acht Filmvorführungen veranstaltet. Die Mitarbeiter des Museums haben im Rundfunk 13, in Kulturheimen und in Kursen 21 Vorträge gehalten und in mannigfachen Zeitungen und Zeitschriften sind aus ihrer Feder 32 volkstümliche Artikel erschienen.

IV. Internationale Beziehungen

Von den Mitarbeitern des Museums besuchten 1961 zehn das Ausland, darunter vier auf amtlichen Studienreisen: T. Bodrogi war in Holland, um die universalen holländischen ethnographischen Sammlungen zu studieren (eine Woche), A. Kovács verbrachte im Rahmen des finnisch—ungarischen Kulturabkommens fünf Wochen in Finnland, um folkloristische, ethnographische und linguistische Sammlungen kennenzulernen, J. Manga war 15 Tage in der Tschechoslowakei, studierte dort die Ausstellung in Martin und stellte in Roznava nächst Nitra Forschungen an und J. Morvay verbrachte 42 Tage in

der Slowakei, um lokale Forschungen zu betreiben. Nichtamtliche Studienreisen unternahmen: T. BODROGI verbrachte zwei Wochen in der Deutschen Demokratischen Republik und in der Deutschen Bundesrepublik, hielt dort Vorträge und studierte deutsche Sammlungen; T. HOFER war durch 63 Tage in der Slowakei und in Polen und befaßte sich dort mit Fragen der Siedlung, der Viehhaltung und des Ackerbaues; DIÓSZEGI stellte im slowakischen Zoborgebiet durch vier Wochen lokale Forschungen an und K. CSILLÉRY unternahm in der Tschechoslowakei eine vierwöchentliche Studienreise.

V. Veröffentlichungen des Museums

1. Erschienen ist der Néprajzi Múzeum Értesítője (Anzeiger des Ethnographischen Museums) 1960 XLII 191 Seiten und 1961 XLIII 198 Seiten, Schriftleiter L. SZOLNOKY.

2. Néprajzi Közlemények (Ethnographische Materialpublikationen) 1960 V 1—4, 766 Seiten und 1961 VI 1, 240 Seiten. Schriftleiter L. TAKÁCS.

3. Index Ethnographicus 1960 V 1, 112 Seiten, Schriftleiter I. SÁNDOR.

4. Történeti Néprajzi Füzetek (Kultúrtörténeti Szemelvények) (Historische Ethnographische Hefte) (Kulturhistorische Antologien) aus der Rechnungslegung der Nádasdi 1450—1550 Nr. I—II, 663 Seiten, Schriftleiterin M. BELÉNYESY.

5. A Magyar Népmesekatalógus Füzete (Veröffentlichungen des Ungarischen Volksmärchenkataloges). In ungarischer Sprache und in Redaktion von A. KOVÁCS ist erschienen: N. P. ANDREJEV: »Russische Märchentypen im Aarnesystem« Nr. I, 1961, 216 Seiten.

VI. Auswärtige Betrauungen

Von den Mitarbeitern des Ethnographischen Museums nehmen heute viele an den Organisationen der mannigfachen Fachgebiete teil, an der Schriftleitung unserer Fachzeitschriften, an Institutionen und Organisationen nicht volkskundlichen Charakters als ethnographische Sachverständige.

VII. Der fachlich-ideologischen Fortbildung der Mitarbeiter des Museums dient ihre monatlich zusammentretende Fachsektion, in deren Rahmen theoretische Fragen und aktuelle Forschungsprobleme besprochen werden. Themen der 1961 abgehaltenen Sitzungen: 1. V. DIÓSZEGI: Veränderungsprüfungen in der sowjetischen Ethnographie; 2. T. HOFER: Moderne Dorfmonographien; 3. T. BODROGI—I. VINCZE: Aktuelle Aufgaben der ethnographischen Forschung und der Fünfjahrplan des Ethnographischen Museums; 4. J. BARABÁS: Richtlinien und Methoden der europäischen ethnographischen Forschung; 5. J. KODOLÁNYI: Der XXII. Kongreß der SKP.

Hörer der Abenduniversität des Marxismus—Leninismus: J. KODOLÁNYI III. Jahrgang, L. TAKÁCS II. Jahrgang, L. SZOLNOKY und T. HOFER I. Jahrgang.

VIII. Personalveränderungen

Abteilungsleiter L. VARGYAS ist zur Forschungsgruppe für Volksmusik der Ungarischen Akademie der Wissenschaften übergetreten; Museologe B. AVASI wurde an die Pädagogische Hochschule in Szeged versetzt.

IX. Organisation und Mitarbeiter des Ethnographischen Museums

Direktor: Dr. T. Bodrogi, Kandidat
Stellvertretender Direktor: Dr. J. Manga, Kandidat
Wissenschaftlicher Sekretär: Dr. I. Vincze, Kandidat
Abteilung für materielle Kultur
Abteilungsleiter: Dr. L. Szolnoky
Museologen: K. Csilléry, stellvertretende Abteilungsleiterin
Dr. M. Kresz
Dr. L. Takács
Dr. T. Hofer
L. Földes
Z. Erdélyi
E. Györgyi
Dr. O. Soproni
Administrator: Frau T. Kara
Aushilfe in der Depoverwaltung: J. Kozma
Abteilung Völkerkunde:
Abteilungsleiter: Dr. J. Kodolányi
Museologen: Dr. V. Diószegi, Kandidat
Dr. J. Morvay
L. Boglár
Administrator: Frau L. Breják
Aushilfe in der Depoverwaltung: L. Papp
Ethnologisches Archiv
Abteilungsleiter: Dr. A. Szendrey, Kandidat
Museologen: Dr. P. Kovács, stellvertretender Abteilungsleiter
Dr. P. Morvay
Dr. Á. Kovács
Dr. B. Molnár
G. Kiss
Administratoren: Frau Krepuska
Frau Regdon
Aushilfe in der Depoverwaltung: E. Baranyai
Bibliothek
Abteilungsleiter: Dr. I. Sándor
Museologin: Á. Gáborján
Bibliothekare: Frau J. Serfőző, stellvertretende Abteilungsleiterin
Frau Gy. Goldschmidt
Frau A. Sándor
Textilsammlung: Dr. E. Fél, Kandidat
Museologe: E. Bán
Gruppe Volksmusik: E. Pesovár, Museologe
Historisches Archiv: Dr. M. Belényesy Museologe
Evidenzhaltung für museologische Gegenstände: M. Boross, Museologin
Administrator: Frau J. Szántó
Graphiker: A. Csikós Tóth

Sekretariat: Frau K. Attányi
Finanzverwaltung:
Leiter: J. Márfy
Referenten: Frau J. Papp
J. Szőke
Konservationswerkstatt
Leiter: Frau I. Podhola
Konservatoren: Gy. Csillagh
E. Mesterházy
F. Tóth
Fotowerkstatt
Leiter: F. Franciscy
Fotograf: J. Szabó
Tischler- und Schlosserwerkstätte: S. Nagy
M. Szeder
J. Unghy
Buchbinder: I. Simon

Egy alföldi juhtartó gazdatársaság

Az állattartó, közelebbről juhtartó közösségek, társulások a termelési viszonyok körébe tartozó jelenségek. A jobbágyi, paraszti gazdaságok az állattartás bizonyos mozzanatait, így elsősorban a legeltetést — a középkorban, azaz a feudalizmus idején éppúgy, mint a legújabb időkig — közös pásztorlás révén igyekeztek megoldani, mert ez rentábilisabb volt. Bár e kérdéskört néprajzi és történeti kutatásunk átfogóan és részletesen nem tanulmányozta, a különböző publikált adatok arányaiból annyi mindenesetre kiderül, hogy már a feudális korszakban a jobbágyok állatainak közös nyájban való pásztorlása volt az országosan legelterjedtebb, mondhatjuk általános forma. Belényesy keresztmetszete a XIV—XV. századra ezt már kétségtelenül megmutatja.[1] A közös pásztoroltatásnak azonban több módja volt, s hogy miképpen valósult meg, azt az adott település, valamint az egyéni parasztgazdaságok belső struktúrája, a gazdasági-társadalmi szervezet, a termelőmód szabta meg, épp ezért arra igen jellemzőek. A változatokat üzemtani szempontból véve szemügyre — s az egyszerűbb kooperációktól az összetettebbek felé haladva —, kezdetlegesebbnek minősülnek azok az esetek, amikor a jószágokat naponta közös nyájba verik, s csupán a nappali legeltetésre valósul meg a közös mozzanat, estére pedig az állatok ismét szétkerülnek az egyes parasztgazdaságokba, melyekbe tartoznak, annak építményében töltik az éjszakát, ez alatt esetleg póttakarmányozásban részesülnek; mindenesetre a tartás naponta megoszlik a közös pásztorlás és az egyéni ellátás között. Az üzemtani keretet itt döntően a parasztgazdaság jelenti. A közös pásztorlás másik változata — és ez szervezeti szempontból választóvonalat jelent — az állatoknak az év egészében vagy jelentős részében (pl. tavasztól őszig) közös nyájban legelőn, pásztor keze alatt való tartása. Ebben az esetben a nyáj, a legeltetését szolgáló terület, a pásztorok, az állatok és a pásztorok számára létesített építmények együttesen egy tartozék-települést, kisegítő üzemet alkotnak, amely térbelileg is, szervezetileg is bizonyos mértékben önálló egységet képvisel. E tartozék-települést nevezik szállásnak és változatait különböző táji terminusokkal jelölik. Ez lehet egyetlen nagyobb gazdaságnak a tartozéka, de az átlagos paraszti gazdaságok gyakrabban közösen létesítenek pásztorszállást, ebben az esetben úgy foghatjuk fel, mint egy sor egyéni parasztgazdaság — mint anyagazdaságok — mindegyiké-

[1] Belényesy Márta: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ. XXXVIII. (1956) 23—59; Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert (in:) Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 13—82. Közös tartásra utal pl. a *grex populorum* kifejezés.

nek közös kisegítő, fiókgazdaságát. E fiókgazdaságok, ha közös vállalkozás révén keletkeznek, már szorosabb együttműködést kívánnak meg az állatok tulajdonosai között, mint a naponta kihajtott, hazajáró csordák esetében, s létesítésük többé-kevésbé szoros kötelékkel fogja össze a tulajdonosokat. Ily módon a paraszti közösségen belül kisebb társulások, közösségek, társaságok keletkeznek, amelyek az adott település paraszti társadalmának képén színezőleg hatnak, a termelési viszonyok rendszerében kis organizmusokat jelentenek, s annak valóságos és differenciált megismerése céljából nem hagyhatók figyelmen kívül.

Állattartás-kutatásunk egészében elhanyagolta e gazdasági közösségek vizsgálatát, ami csak következménye a szélesebb kérdéskomplexum, a termelési viszonyok nem eléggé mélyreható kutatásának tudományunk területén. Korántsem akarjuk lebecsülni azt a hatalmas tényanyagot, amelyet a néprajzi kutatóknak immár több nemzedéke felhalmozott, s amelyre nemzetközi összehasonlítás mellett is büszkék lehetünk — nemcsak mennyisége, hanem realitása miatt is. Tény azonban, hogy a kutatás elsősorban a tartás módszerére, technikájának részleteire, a pásztorélet általános és az állattartó kultúra (anyagi és szellemi) elemeinek leíró-összehasonlító vizsgálatára, történeti és etnikus, valamint interetnikus kapcsolatainak tisztázására fordította zömmel a figyelmet, és a belső szervezeti összefüggéseknek elemző feltárása sem a termelő erők, sem a termelési viszonyok átfogó, vagy kisebb egységek üzemtani és szervezeti tisztázására nem fordított elég gondot. Már pedig ezek „megkerülésével" nem juthatunk el a paraszti gazdálkodás, illetve társadalom termelő módjának átfogó és részletes, reális történeti és dialektikus megismeréséhez. A kisebb gazdaság-szervezeti egységek feltárása az egész szervezet működésének, funkcionálásának megértéséhez és megismertetéséhez nélkülözhetetlen. Természetesen az eddig felgyűlt szakirodalmi anyagban is sok részletre találunk adatot. Ezeknek értékesítését azonban nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy — elvi tisztázatlanság miatt — nem a maguk összefüggésrendjében íródtak le, hanem pl. termelési viszonyok körébe tartozó tényezők, a termelő erők részleteihez mintegy hozzácsapva. Így pl. a legelő természeti fajtái, a legelőbeosztás, és más legelőhöz kapcsolható dolgok között kerül szó a legelőjogról, legelőbérről; a pásztorok minden szempontból való ismertetésénél a hagyományos pásztorbérről és így tovább. Pedig fogalmilag is más dolog az állatok, legelők, építmények, pásztorok mint üzemgazdasági tényezők összefüggése — s más a jogviszonyok szerinti összefüggés, azaz hogy az említett termelési eszközök kinek a tulajdonában állanak s a munkaerőt fogadott pásztorral biztosítják-e. (Utóbbi esetben a pásztorbér ennek: a munkaviszonynak a megvilágítására szolgál.) A jelesebb újabb publikációkban már találkozunk bizonyos szervezeti kérdések önálló tárgyalásával is. Így Tálasi István A Kiskunság népi állattartásában önálló fejezetet szentel „A pásztor és hatóság" címen azoknak a szervezeti kereteknek és szálaknak, amelyek a közigazgatás részéről legtágabban kontúrozzák az állattartás módját s a hatósági kikényszeríthetőség erejével szabták meg ilyen vagy olyan vonatkozásban az állattartás szervezetét.[2] Itt azonban még kimaradt a kisebb,

[2] Tálasi István: A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936, 214: „A városok jegyzőkönyveit lapozgatva lehetetlen észre nem vennünk azt a rengeteg szálat, amely népi állat-

quasi a parasztság részéről kiinduló, a parasztok által létrehozott szervezetek bemutatása. Ezekre nézve az alföldi területről BALOGH ISTVÁN tanulmányai[3] jelentettek előrelépést, a debreceni (hortobágyi) állattartás szervezetének, beleértve a paraszti társulások és a hatósági szervezet együttes-kölcsönös kialakulásának és történeti változásának megrajzolásával.

A juhtartó társulásokról más területekről is rendelkezünk leírásokkal, így a magyar szerzőktől is Erdélyből,[4] s a szomszéd népektől a Kárpátok területéről.[5] E közlésekre támaszkodva már egyet-mást tudunk a juhtartó társaságok változásairól, gazdasági szerepéről. A Kárpátok egész területén a fejős juhászat a jellemző, s ha ez mezőgazdasági határrészeken van, kosarazó trágyázással párosul. A tej- és trágyahaszon a legfontosabb, és ez szabja meg az évi tartás rendjét. A pásztorszállásokon (esztena) mindig tejfeldolgozás is folyik, s közös, azaz társas esztena esetén a közösségből adódó problémák között mindenek előtt a tejhaszon és a kosarazáson való osztozkodás módjai, a haszonrészesedés kérdése szerepel. Ezt meglehetősen bonyolult és helyenként változó szokásrend szabályozza. Emellett az esztenához való hozzájárulás mibenlétét és mértékét is megszabja, hogy tejfeldolgozásra szolgáló kunyhóról, fejőakolról, a trágyázással kapcsolatos juhkosarakról kell gondoskodni stb. A fejős juhtartásnak a lényegben a fentiekkel megegyező módja az Alföldön és Dunántúlon is ismeretes volt, mint a szórványos adatokból — matyók, Kiskunság, Szentgál, Kocs, Cserehát[6] — következtetni lehet, eléggé elterjedten, ha nem is olyan zömmel, mint a Kárpátokban. A fejősjuhászat, illetve fejőközösségek változásait itt nem célunk ismertetni, csak annyit említünk meg, hogy az Alföldön és a Dunántúlon a fejősjuhászati pásztorszállásokon nem

tenyésztésünket és pusztai életüket a helyi hatóságokon keresztül a legfelsőbb fórumokig behálózza és átszövi, elannyira, hogy a községi tanácsjegyzőkönyvek tárgyalási anyagának csaknem nagyobb része állattartási kérdésekkel foglalkozik, a kapitányi kurrensek állandóan érintik őket, a generális gyűlések legfontosabb pontjai közé ezek tartoznak. Innen adódik az a gondolat, hogy közigazgatásunk állattartási kapcsolataival szükséges foglalkoznunk."

[3] BALOGH ISTVÁN: Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században. Ethn. LXIX. (1958) 537—566; Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pußten von Debrecen (in:) Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Bp. 1961. 465—503.

[4] K. KOVÁCS LÁSZLÓ: Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz. Ethn. LVIII. (1947) 45—55 és 191—210; ifj. KÓS KÁROLY: A kalotaszegi kosarazó juhászat. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 9, Kolozsvár 1947, 3—28; FÖLDES LÁSZLÓ: Esztena und Esztena-Genossenschaft bei den Szeklern (in:) VuH., Bp. 1961, 283—328; K. KOVÁCS LÁSZLÓ: Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften (Melkgenossenschaften) in der Siebenbürger Heide, ugyanott, 329—361. TÁRKÁNY-SZŰCS ERNŐ: A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján. Erdélyi Tudományos Füzetek 189. Kolozsvár 1944.

[5] Bár nem önállóan e témának szentelve, de a juhtartás keretében majd mindegyik tanulmány foglalkozik az esztena-szerű társulásokkal. A Déli Kárpátok, Törcsvár vidéke román pásztorkodása keretében, a marxista szempontok fokozott érvényesítésével tárgyalja a problémát I. VLĂDUȚIU: Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet (Südkarpaten, Rumänien), VuH. 197—241; az Erdős Kárpátok ukrán lakosságánál I. SIMONJENKO: Almenwirtschaftliche Schafzucht der ukrainischen Bevölkerung in den Waldkarpaten. . ., VuH. 365—368. és a Lengyel Kárpátokban B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA: Das Hirtenwesen in den Polnischen Karpaten, VuH. 369—438, leírja J. PODOLÁK a szepességi „Žakarovce" monográfia megfelelő részében (104. lap).

[6] Matyóknál: GYÖRFFY ISTVÁN; Állattartás (in) A Magyarság Néprajza, II. 135—136, Kikunság: TÁLASI ISTVÁN, i. m. 214; Szentgál: VAJKAI AURÉL: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza, Bp. 1959, 79; Kocs: FÉL EDIT; Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Bp. 1941; Cserehát: BENE ZSUZSANNA: Die Schafzucht auf dem Gebiet Cserehát, VuH. 575.

mindig voltak tejgazdálkodást szolgáló építmények, mert a magyar juhászatban az a jellemző, hogy a fejéssel a pásztor munkája véget ér és a tejet háznál a gazdasszony dolgozza fel. Ezért a fejősjuhászatok rendszerint a települések közelében voltak, az esztrengák például ezért szerepelnek a forrásokban gyakran az ólaskertek környékén stb. Fejésre a nyájat gyakran behajtották a gazdasági udvarokba, s ott fejték. Az alföldi juhászatban a kosarazásnak sem volt nagy szerepe, hiszen tudjuk, hogy a trágya talajjavítás céljaira való felhasználása az Alföldön újkeletű. A hagyományos alföldi tejelosztási mód elég egységesnek látszik — a kárpáti változatok egyikének felel meg —, bár más elosztási módról is említést tesznek, de le nem írták.[7]

*

Hajdúszoboszlón a juhtartó gazdatársaságnak két eltérő funkciójú és formájú változata élt. Egyik az a fajta, amelyről eddig szóltunk. Ez fejős juhnyáj közös pásztorlására alakult, tejelosztási rendszerrel. A másik fajta, amely kizárólag heverő juhok pásztorlásához kapcsolódott, s amely a juhtartó paraszti társaságoknak olyan formáját képviseli, amely a Kárpátok területén hiányzik, s eddig a magyar állattartás szakirodalmában nem írták le, bár úgy látszik a magyar alföldi pusztai pásztorkodásnak jellemző szervezeti formája. Ezen állattartási rendszer struktúrájából következik s azért annak további megismerését szolgálja. Első látásra szembetűnő az is, hogy a két juhtartó társaság-forma közül ez utóbbi volt az Alföldön a szervezetileg kialakultabb, szilárdabb felépítésű és átfogóbb (szemben a Kárpátokkal, ahol a fejőközösségek rendelkeznek kimódoltabb szervezettel). Míg a kárpátinak megfelelő fejőtársaságok az Alföldön — mert itt jelentőségük kisebb volt — kezdetlegesebbek, lazábbak, kiépületlenebbek.

Jelen cikkben ezt az alföldi jellegű, heverő juhnyáj pásztorlását szolgáló közösséget ismertetjük Hajdúszoboszlóról. Ezt, a kutatásbeli hiány pótlásának szándékán túl, aktuálissá teszi az is, hogy egyik szoboszlói juhtartó társaság közös tárgyi anyagát sikerült megtalálni, s az a múlt évben a Néprajzi Múzeum tulajdonába került. Ugyanekkor a feldolgozást is segítő értékes írásos forrásanyag jutott birtokunkba: a társaság ún. listakönyvei és pénztári naplója, amelyeket 1873-tól folyamatosan 1960-ig, a társaság felosztásáig vezettek. Mindezek értékesen egészítik ki a helybeli gyűjtéseken szerzett adatokat. A hajdúszoboszlói juhászatról helyszíni gyűjtéseket 1959-ben egy és 1961-ben több alkalommal végeztünk. A szóban forgó társaság közös vagyontárgyairól 1961-ben szereztünk tudomást, tehát egy évvel működésének befejezése után, amikor tagjai, vezetői mind felkereshetők voltak, sőt a Néprajzi Múzeumnak történő eladás tárgyában való döntés végett még egyszer sor került a társaság gyűlésének megtartására, a hagyományos *gazdasági evéssel* egybekapcsolva 1961 őszén. A gyűlésen — a társaság meghívására jelen lehettünk, s a múzeum fényképésze* felvételeken is megörökítette (11—17. ábra) ezt a — valószínűleg — legutolsó ilyen természetű jelenséget. Előzőleg, 1959-ben végzett gyűjtésemkor e társaság pásztorszállásán is megfordultam — fennállásának utolsó évében —, s így arról is rendelkezünk most a feldolgozáshoz fényképfelvételekkel (1—3. ábra), alapraizi vázlattal, jegyzetekkel. 1961-ben pedig ugyane szállásról

[7] Erre a tényre Tálasi István porfesszor úr hívta fel a figyelmemet.

* A 11—17. ábra Szabó Jenő, az 1—10. és 18—21. ábra Földes László felvétele.

(4—6. ábra) — most már egyik tsz háztáji juhai voltak ott — szakszerű felmérést végeztek Vargha László tanítványai, egy általam irányított kis gyűjtőcsoport tagjaiként, amely több más pásztorszállásról is építészeti-néprajzi felmérést végzett.[8]

A hajdúszoboszlói gazdák döntő többsége juhait közös nyájba verve pásztoroltatta, mert komplex paraszti gazdaságában a juhállomány csak az állattállomány egy részét jelentette, s az állattartás pedig csak gazdálkodása egyik fő ágát, ily módon épp a tavasz-nyár-ősz folyamán oly mértékben terhelte e gazdaságot a sokféle munka dandárja, hogy a juhok ellátásától szabadulni előnyös volt. Így e célra nem kellett munkát fordítani, nem kötötte le a munkaerő és a munkaidő egy részét. Az állat a természetes legelőn maga kereste meg táplálékát, így a legeltetési idényre megszabadultak a takarmányról való gondoskodásra fordítandó munkamennyiségtől is, egyébre felhasználható területrészek takarmánynövényeknek való lefoglalásától. Közös nyájba verve, közösen fogadott pásztorra bízva, a határnak másra alig használható szikes legelőjén a juhok tartása az adott viszonyok között a legrentábilisabb megoldás volt. Ezzel magyarázható, hogy az esztendő nagy részében (kilenc—kilenc és fél hónapon át) e módon tartották juhaikat, s csupán a legszigorúbb téli időszakra (két és fél—három hónapos időtartamra) mondtak le a közös pásztoroltatásról, s teleltették át kisebb-nagyobb falka saját juhukat a maguk gazdaságában, takarmányon, s látták maguk el gondozásukat. Ez a rövid téli sajáttartás azonban megfelelt a gazdasági körülményeknek. Egyrészt a téli takarmányt nem volt nehéz biztosítani, hiszen közismert, hogy a juh mind a nagy, mind a kis gazdaságokban afféle „takarító" szerepet végezhet; a mezőgazdasági melléktermékeket, olyanokat is, amiket más állatok takarmányozására nem lehetne felhasználni, juhok kitartására jól lehet értékesíteni. Télen pedig, amikor a nagyjószág is istállóra kerül, s a gazdasági tevékenység a határból az udvarba vagy tanyára szorult össze, és megkevesbedett, takarmány is, munkaerő is rendelkezésre állt.

Még a XIX. század elején egész évben legelőn nyájban tartották a juhokat, tehát ridegen teleltették. A rideg teleltetés felszámolása több tényező eredményeképp következett be, s ezek között a fentiek értelmében szerepet tulajdoníthatunk a földművelés, illetve növénytermesztés térhódításának, ami a téli takarmány automatikus szaporodását és az egész gazdálkodás belterjesebbé válását vonta maga után, s a többi állattal együtt a juhok is istállóba kerültek telenként, bár a rideg vonások a mai teleltetésben is felismerhetők.

[8] A forrásanyagról szóló sorokban kell megemlítenünk, hogy a hajdúszoboszlói juhászatról 1928-ban kitűnő tanulmány jelent meg MÁLNÁSI ÖDÖN tollából (A régi magyar juhászat. Bp. 1928. Ugyanez rövidebb formában: A szoboszlói juhászat. NÉ XX. [1928] 57—78), amely a juhtartó társaságokkal ugyan egyáltalán nem foglalkozik, de magáról a juhtartás módszeréről, a pásztoréletről részletes, tárgyszerű ismertetést ad. A juhtartó gazdaságokról, helyesebben egy-egy mozzanatukról ECSEDI ISTVÁN publikált ugyan két kis cikket (Listás-gazda. Gazdasági evés. Népünk és Nyelvünk III. [1931] 254—255). E kurta közlések azonban már csak terjedelmük folytán is (néhány sorosak) keveset adtak, s lezártnak tűnő adatközlésükkel nemcsak felhívták, hanem el is terelték a figyelmet. Megemlítjük még BERECZKI IMRE hajdúszoboszlói gyűjtéseit, amelyek sok érdekes adatot tartalmaznak a juhászatról, a gazdatársaságokról is közte, azonban rendszertelenségük miatt csak foszlányokat s nem áttekinthető ábrázolást nyújtanak. A gazdatársaságokról emlékanyagot tartalmaznak, mintha a második világháború elsöpörte volna őket, holott e gyűjtés idején — 1950 — még kb. nyolc társaság működött Szoboszlón.

A juhok esetében a fajtaváltozás is ugyanebbe az irányba hatott: a magyar juhokkal ellentétben a kényesebb merinókat nem lehetett rideg módon teleltetni. De a tartásmódban bekövetkező változásnak mégsem ez volt a kiváltó oka, inkább csak e tendenciát erősítette meg, hiszen a fajtaváltozás később következett be. A rideg tartás emléke még felismerhető abban is, hogy a juhászt a közelmúltban is egész évre fogadták fel, Gergely naptól Gergely napig, tehát télre is, de most már télen a juhász nem legeltetett, hanem körbejárt a

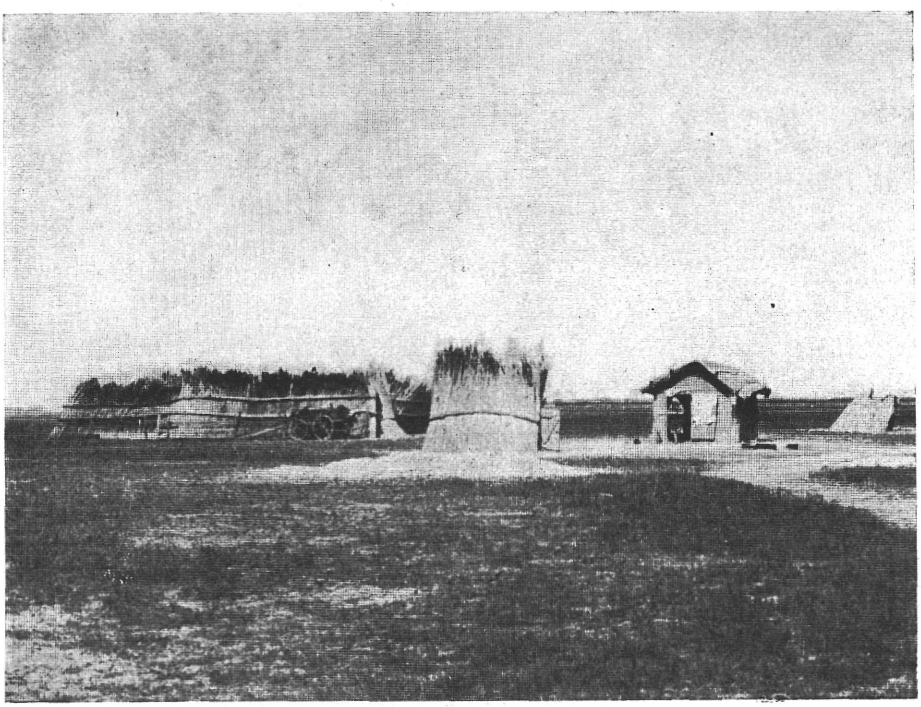

1. ábra. Gazdatársaságunk szállása Angyalházán, 1959-ben, fennállásának utolsó évében. Építmények: szárnyék *(karám)*, tűzhelyvédő enyhely *(vasaló)*, juhászkunyhó *(kunnyó, kunyhó)*. Juhász: Dóró Gábor, akiről a telket újabban *Dórótelek*nek kezdték nevezni

gazdaságokban és tanyákon és rüh ellen gyógykezelte a juhokat. Bár a gyógyítás szükséglete miatt a juhász téli alkalmazása így aktuálisan is indokolt volt, nem vitás, hogy a megkülönböztetés nélküli egy évre fogadás a korábbi állapot hagyatéka.

Az általunk tárgyalt időszakban, amely a társaság fennmaradt írásos emlékeihez alkalmazkodva 1873-tól a társaság feloszlásáig, 1960-ig tart, mindenesetre az évi tartás már két élesen elkülönülő szakaszra oszlott: a téli egyéni, istállós, takarmányon való tartás és a legelőn való közös pásztoroltatás, amikor a tartás központja a szállás volt. A közös pásztorlás tehát az évi tartásnak egy időszakára vonatkozott és térbelileg a határ egy részén, a legelőn történt. A következőkben ennek megfelelően a szállásidényt tekintjük át és felvázoljuk

a határképet a legelők szempontjából. A határkép, illetve a legelők megoszlása jól tükrözi a kétféle juhtartó szállások — ti. a fejős és heverő juhnyájaké — egymáshoz való viszonyát, eltérő szerepüket és a közös keretbe való illeszkedésüket.

Hajdúszoboszló — mint a hazai kutatók előtt közismert — nagy alföldi gazdaváros. A múltban kertes település — GYÖRFFY épp innen írta le elsőnek

2. ábra. Juhászkunyhó *(kunnyó, kunyhó)* a gazdatársaságunk szállásán, 1959-ben. Dóró Gábor juhász építette

az alföldi kertes várost. Hatalmas határa külső-belső legelős, amiből főleg az szembetűnő, hogy ma is megvan a terjedelmes belső legelő. A várost közvetlenül nem szántóföldek övezik, hanem, amint a házak közül kilépünk, a *Belegelőn* találjuk magunkat, amely a fenti összefoglaló nevén belül a helyi szóhasználatban több *oldal*ra oszlik, így *Sopronyi oldal, Nagy Gátoldal, Kis Gátoldal, Pec(e)oldal.* A Bellegelőre hajtják ki a hazajáró tehéncsordákat, a négy csürhét, s itt kaptak legelőt a fejős juhnyájak. A Bellegelő után következik a terjedelmes szántóhatár, egyes részein elszórt tanyákkal. S legtávolabb, a várostól mintegy 15—20 km-re fekszik a külsőlegelő: Angyalháza puszta, vagy a helyi régiesebb szóhasználat szerint *Pusztaangyalháza.* Ez területileg határos a Hortobágygyal, természeti képe is azonos vele, így a kutatók, pl. ECSEDI, a Hortobágy fogalmába bele is értették, de a népi szóhasználat nem számítja Angyalházát a

Hortobágyhoz. Angyalházára került legelőre az állatállománynak a heverő fele, amely nem szolgálta a közvetlen haszonvételt (mint napi tejtermelés, igakihasználás), amivel otthon ezért nem is kínlódtak, „*kihajtom a nyájra, nincs rá gond*". Itt voltak a *gulyák* (*kisgulya, nagygulya*), a *ménes* („egy-két éves lovak, csikók, amelyekre itthon nincs szükség"), a disznónyáj, a hízásra be nem fogott sertésekből, s a *heverő juhnyáj*ak, amelyekben minden nem fejős állat volt.

Külön a juhokat szemügyre véve: télen egy gazda együtt tartotta juhait, korra, ivarra való tekintet nélkül. A legeltetési idény elkezdésével a juhállomány kétfelé oszlott. Március első felében, *Gergely nap* (III. 12.) körül a heverő juhokat közös nyájba verték és kihajtották Angyalházára. A fias és hasas juhok még kis ideig otthon maradtak, de április elején, *Hugó nap* (IV. 1.) ezek is közös nyájba kerültek, a *fejős nyáj*at kihajtották a Bellegelőre. A háznál nem maradt juh. A Bellegelőn befejeződött az elletés és május közepére a választás is megtörtént, V. 15-én megkezdődött a fejés. A leválasztott bárányokat kihajtották Angyalházára, a nyájjuhász keze alá adták, aki köteles volt külön nyájban legeltetni a bárányokat. Május közepén történt a juhok nyírása is és előtte az úsztatás (1914-ig, utána az úsztatás elmaradt). A fejési idény a Bellegelőn *Kisasszony napjá*ig tartott, ekkor a fejőszállás feloszlott és *Szent Mihály napjá*-ig a fejős juhokat is kiverték Angyalházára a heverő nyájba. Ekkor minden egy nyájba került, nemre és korra való tekintet nélkül. A kosokat is a nyáj közé verték és megkezdődött az üzekedés. A megnagyobbodott nyáj ezután a hó leeséséig, a szigorú tél beálltáig maradt Angyalházán. A beszorulás ideje az időjárás szerint változó volt, gyakran csak karácsony táján következett be. Beszoruláskor megtörtént a szétverés; megkezdődött a rövid teleltetés, hogy tavasszal újra kezdődjék a körforgás. (Pótlólag említjük meg, hogy a bárányokat aratás után hazahajtották a tarlóra, de Kisasszony napja után ismét visszakerültek a heverő nyájba.)[9]

Amint látjuk, a juhállomány a legeltetési szezonban kétfelé oszlott, két pásztorszállásra került: 1. a fejős juhok a Bellegelőre a fejős juhnyájba, ahol IV. 1-től. IX. 8-ig (Hugónap—Kisasszonynap) állt fenn a pásztorszállás, erre az időre volt csak fogadva a fejősjuhász is; 2. III. 12 (Gergely naptól) a szigorú tél beálltáig a heverő juhok egy másik pásztorszálláson, az előbbitől térbelileg is távolfekvő külső legelőn pásztoroltattak, a nyájjuhász keze alatt voltak, s ez még télen is rühelte a juhokat, egész évre volt fogadva: a következő tavasz Gergely napjáig.

Mint látjuk, a tágabb keretet az utóbbi szállástartás jelentette; a fejőszállás állatállománya is — a fejési szezon befejeztével — a heverő állományba

[9] A fenti „fordulókra" azért is érdemes figyelnünk, mert valahányszor a nyájak csoportosításában változás állt be, ez az egyes pásztorok keze alatt levő juhok újra való számbavételét tette szükségessé, tehát — a heverő nyáj felöl nézve — egyszer számba vették és listára fektették a nyájat kihajtáskor, azután amikor a bárányokkal megszaporodott, majd amikor nyíráskor ideiglenesen a gazdák kezére kerültek, illetve onnan vissza, s végül ősszel, amikor a fejőket és kosokat is beolvasztották a nyájba. E szükséglet eredményezte, hogy a különböző listák dátumából évtizedekre visszamenően meg tudjuk állapítani a tartásmód fordulóinak időpontját, a nem és kor szerinti elkülönítés változásait, ami a nyájszervezet változásait jelenti. Sajnos, a dolog jogi természetéből következően a szétveréskor nem fektettek fel listát a gazdák, amikor állataikat visszakapták; ez legfennebb a juhásznak lett volna érdeke. Mindenesetre a gazdatársaság írásos adatai közé így nem kerültek szétverési listák.

olvadt bele. A kétféle szállásszezon jól kialakult rend szerint illeszkedett az évi tartás rendszerébe, de azonfelül bizonyos önálló szervezeti egységekként fungáltak egymással párhuzamosan. Ami sajátos — s erre figyelnünk kell a továbbiak megértése végett —, a kétféle szállás-gazdaság egy tartásrendszerbe való illeszkedése és az összekötő szálak ellenére a tulajdonosokat véve tekintetbe, egymástól független volt. Ti. a külső legelőn levő heverő nyáj tulajdonosai nem voltak azonosak a Bellegelőn levő fejős nyáj tulajdonosaival; a heverőnyáj pásztorlására a gazdák más-más társaságokba tömörültek, ettől függetlenül csoportosultak a fejős juhok Bellegelőn való pásztoroltatására és a tejen való osztozkodásra.

A kettő között megnevezésben is különbséget tettek: a külső legelőn a heverő juhok pásztorlására csoportosult gazdatársulást *gazdaság*nak; a fejős juhnyáj létrehozására tömörült gazdatársulást pedig *társaság*nak nevezték. A kétfajta társulás egymástól függetlenül hozta létre pásztorszállását, különkülön fogadott pásztort, külön tartotta megbeszéléseit stb. Jelen tanulmányunk a kettő közül a *gazdaság*nak nevezett gazdatársaság-formával foglalkozik. Ennek tárgyai és iratanyaga került be, s utóbbiban semmiféle adatokat nem találunk a fejőtársaságokra.[10]

I. *A pásztor-gazdaság (szállás)*

A parasztgazdaságok tehát heverő állataikat kora tavasztól nyáron át a tél beálltáig közös nyájban a külső legelőn, Angyalházapusztán pásztoroltatták, egy fiókgazdaságnak is nevezhető tartozéküzem szervezeti formájában. Vegyük sorra e tartozéküzem összetevőit, s tekintsük át ezek tulajdonjogát. A pásztorszállások (1—6. kép) és az egész pásztorolás technikájának és a pásztorok életmódjának leírását MÁLNÁSI ÖDÖN említett dolgozatában megtaláljuk, s így annak megismétlése fölösleges. A gazdatársulás olyan formájú szállás-gazdaságot hozott létre, amilyenek — függetlenül a tulajdonformától — az angyalházi legelőn általában szokásban voltak. A közös pásztorláshoz a következőkről kellett gondoskodni: 1. juhnyáj, 2. legelő, 3. építmények és más állóeszközök, 4. munkaerő, 5. fogyóeszközök.

[10] A fejős és heverő juhok egymástól külön társaságok által való pásztoroltatásának o k á t csak akkor fogjuk világosan látni, ha szélesebb területen kerülnek feltárásra olyan esetek, amikor egy helységen belül a kétféle állománynak külön pásztorszállásokon történik a legeltetése s kiderül, hogy ott is két társaság áll-e a két szállás-gazdaság mögött, vagy egy közös. Addig csak találgatásokat tehetünk. Így Hajdúszoboszlón egyik tényezője lehetett a pásztorszállások független szervezésének az a tény, hogy a külső és a belső legelő más-más közbirtokosságnak volt a tulajdona, ezért — más állatfajok esetében is — a két legelőre más közbirtokosságnál kellett az állat tulajdonosának legelőt biztosítani. Lehet az is, hogy a fejőtársaságokban szokásos tejelosztási rendszer játszott elkülönítő szerepet. Ugyanis az volt a gyakorlat, hogy 6 gazda társult pl. 20—20, összesen 120 juhval, s mindennap más tulajdonos fejte az egész nyájat. A vasárnapi tej a juhászé volt, bér fejében. Ha egy gazdának 10 juha volt, akkor kettő társult, s együtt kaptak egy napi fejést, amin úgy osztoztak, egyik-egyik minden második héten kapott egy napi fejést. E rendszerben tehát kötve volt a fejős juhok száma, s a megfelelő juhszámmal rendelkező gazdák tömörülése nagyobb választék mellett volt biztosítva, ha az az összes juhtulajdonosok — s nem egy heverő nyáj tulajdonosaiból — történhetett. E tejelosztási rendszerre, Hajdúszoboszlón, lásd: ECSEDI ISTVÁN: Hat napos gazda. Népünk és Nyelvünk I. (1929) 193—194.

1. A juhnyáj és tulajdonjoga. Az egy nyájban levő állatok száma nem volt határozottan megszabva, s a konkrét adatok (listák) is meglehetős ingadozást mutatnak. A nyáj nagyságát elsősorban gazdasági tényezők befolyásolják, s ezek között a gazdaság hagyományos struktúrája is szerepet játszik, mindenekelőtt a termelőerők, ezen belül a termelőeszközök, de a termelési viszonyok is. A munkaerő kihasználás szempontjából az az előnyösebb, ha a nyáj minél nagyobb. A nyáj nagyságának mértéktelen növelését azonban több tényező korlátozza. Így a legelő minősége és terjedelme. Egy körülhatárolt, kis legelőn nem lehet nagy nyájat tartani. Angyalházán azonban igen terjedelmes legelő állt rendelkezésre: kb. 4000 hold, amelyen 1961-ben 5000 darab juh legelt. Azonban a legelő szikes, gyér és gyenge füvű. Tekintve, hogy az állatok a napi járatás során maguk keresték meg táplálékukat, minél nagyobb volt a nyáj, annál nagyobb területet kellett bejárniok. A nyájnak bizonyos határon túl való növelése túlságosan növelte volna legelő kerületének (járás) a határait, amellett egymástól nem tudott volna a sok állat legelni. Szerepet kell tulajdonítanunk a hagyományos pásztor-szervezetnek is, amely a számadóval az élén kb. egy család munkaszervezetének felelt meg. Korai lenne részleteibe menően elemezni a tényezőket, ehhez elegendő ilyen szempontból gyűjtött és közölt anyagra lenne szükség, hogy általánosításokba bocsátkozhassunk. Az a tény, hogy a népi állattartásban a nyájak nagysága országosan nem mutat nagy ingadozást, az Alföldön azonban általában nagyobbak.

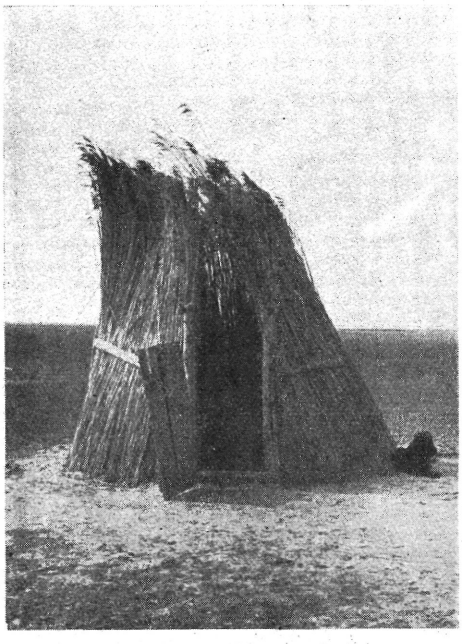

3. ábra. Tűzhelyvédő enyhely *(vasaló)*, a gazdatársaságunk szállásán, 1959-ben. Dóró Gábor juhász készítette

A Kárpátokban viszont dominálnak a fejős nyájak, ezeknek nagyságát pedig egymagában megszabja az, hogy a hagyományos munkaeszköz-készlettel és pásztori munkaszervezettel egy esztenán mekkora tejmennyiség dolgozható fel. Hajdúszoboszlón a heverő nyájnak a nagysága az általunk vizsgált gazdaságban az 1200 darabot nem haladta meg, az ezren felüli szám is csak a gyapjúkonjunktúra éveiben volt, a legtöbb évben 600—1000 között mozgott. A gazdatársaság arra törekedett, hogy a nyáj ne apadjon, mert ilyen esetben a pásztorbérből egy-egy gazdatársra nagyobb rész esett. (Mint látni fogjuk, a pásztorbér nagysága lényegesen nem ingadozott az általunk áttekinthető mintegy 80 év alatt, jóllehet ugyanezen évtizedekben a nyáj nagysága lényeges mennyiségi ingadozást mutat.)

Az állatok közös pásztoroltatása egyáltalán nem érintette az állatok tulajdonjogát; a fióküzem legfontosabb összetevője tehát a közös tulajdonnak még csak árnyalatnyi vonását sem öltötte fel. Az állatok a közös nyájban is egyéni tulajdont képeztek. Bár évről-évre listák állanak rendelkezésünkre az állatok tulajdonjogi megoszlásáról, ezeket nem tartjuk fontosnak ismertetni, mert semmiféle törvényszerűséget nem mutatnak. A tulajdonosok száma átlag 10—30 között ingadozott, ezen belül azonban az egyéni juhtulajdon egy-két darabtól 100—200 darabig minden átmeneti fokban szerepelt. A város juhállományának, illetve az egyéni gazdák kezén levő juhállománynak csökkenése a gazdatársaság fennállásának utolsó éveiben váltott csak ki határozottan felismerhető tendenciát: mivel egy-egy gazda kevés juhot tartott, a közös nyáj állatai tulajdonosainak a száma egyre szaporodott, közel negyvenre emelkedett (1949: 41, 1950: 39). Ezzel túlhaladta a két világháború közti legmagasabb számot, ugyanekkor az állatok száma 300—400-zal kevesebb volt, mint a két háború közti legmagasabb állatszám.

2. A legelő és tulajdonjoga. Angyalházapuszta közbirtokossági tulajdonban volt.[12] Külön közbirtokosság, az ún. Külső vagy Pusztaangyalházai Közbirtokosság kezelte. A birtokosság tagjai joguk, azaz jogrészük szerint hajthatnak ki állatokat. A jogrészt országos szokás szerint állatszámban kifejezve tartották nyilván, „*nagyjószág számba*". A kisjószágot, így a juhokat, a nagyjószág szám törtrészeként számították („nyolc birka volt egy *szám*"). Később tíz birkát számítottak egy számban. Másutt nem hallottam, amit itt, hogy az egy legelőtulajdonjogrészt legelőnek nevezték (*egy legelőért* két pengőt fizettek használati bér fejében). A jogok a szántóföld tulajdonhoz igazodtak; akinek két hold földje volt, ahhoz másfél legelőrész tartozott. A birtokosság a jogtulajdonosoktól is szedett be bizonyos pénzösszeget a kivert állatok után, amiből a legelő fenntartását, kutak karbantartását stb. fedezték. Akinek nem volt joga, az *átváltott*, azaz a tulajdonosoktól bérbevette a kiverés jogát, őt tehát még ez is terhelte. Egy jog átváltása a két háború között két pengőbe került. Lényegében azonban a legelőbér egészében csekély összeget jelentett az állat tulajdonosa számára.

Málnási idejében a közbirtokosság helyére már Legelő Társulat lépett, azonban a tulajdonviszonyok és legelőjog, bér szempontjából, nem jelentett változást. (Akkor öt birka tett ki egy nagy jószágszámot.)

1945 után szabadon verhetett ki mindenki a legelőre, mert a háborúban megcsökkent állatállomány úgysem töltötte azt be. 1955-ben a legelők kezelését a Legeltetési Bizottság vette át, amely a régi magánjogi társulat és a hatósági szerv közötti sajátos átmeneti szerv. Ma is működik, s mintegy 6300 hold legelő fölött rendelkezik, amelyből Angyalháza a birtokív szerint 4400 hold (de ennek egy része nem legelő, hanem rizstelep, erdős, fás rész stb.). A legelők s közelebbről az angyalházi legelő tulajdonjogát a helyiek előtt jelenleg teljes homály fedi. A pásztorok és gazdák csak találgatásokba bocsát-

[12].A Puszta eredetileg Debrecenhez, a Hortobágyhoz tartozott. A szoboszlóiak 1671-ben előbb bérbe, helyesebben zálogba vették, majd 1700-ban elcserélték a hajdútelepítés óta tulajdonukban levő *Hevesi Pusztá*val. Azóta Szoboszló tulajdonába tartozik. 1594-ben pusztult el Angyalháza község. Vö.: MÁLNÁSI ÖDÖN: Hajdúszoboszló története. Debrecen 1928. 21. és 9—10.

koznak. Egyesek szerint a Városé, mások szerint tsz-tulajdon, de volt olyan vélemény is, hogy állami lehet. Maga a Legeltetési Bizottság vezetője is ugyanígy bizonytalan, azt állították, hogy a telekkönyvben talán a Legeltetési Bizottság nevén van, azonban a Bizottság nem rendelkezik elidegenítési joggal (ami már cáfolata persze a tulajdonjognak). Ez a zavar nem a helybeliek puszta tájékoztalanságából ered, hanem csak tükröződése a legelők tulajdonjogi helyzete országos rendezetlenségének, illetve a tulajdonviszonyok átmeneti

4. ábra. Juhászkunyhó *(kunnyó, kunyhó)* Angyalházán, 1961-ben. Dóró Gábor juhász építette, amikor a szálláson még a gazdatársaságunk juhait őrízte. 1961-ben egyik tsz tagjainak háztáji juhait őrzi itt ifj. Farkas Sámuel

állapotának. A földreform ugyanis nem érintette az akkor köztulajdonban levő legelőket, amelyek pedig tulajdonjogi szempontból igen vegyes képet mutattak: feudális gyökerű úrbéri közösségek, nemesi közbirtokosságok maradványai, legelő-közbirtokosságok, legeltetési társulatok, községek egyaránt tulajdonosai voltak a legelőnek.[13] 1955-ben a legelőgazdálkodás megszervezését egységesen a községek (városok) hatáskörébe utalták, a községi (városi) tanácsok mellett létrehozott legeltetési bizottságok kezelésébe kerültek. A földjog legújabb, 1961-ben megjelent egyetemi tankönyve szerint „A legelők társadalmi tulajdonba vételét — de facto (!) — ez időponttól számítjuk."[14]

[13] Seres Imre: Földjog. Bp. 1961. (Kézirat gyanánt.) 144.
[14] I. m., 144.

A legelőhasználattal kapcsolatos jogviszonyok egy másik érdekessége Angyalházán abból a hagyományos rendből következik, hogy egyes szállások legelőterületei nincsenek egymástól elkülönítve, a járás határai nincsenek kijelölve, hanem csak hozzávetőlegesen tartják számon a pásztorok, hogy ehhez a szállásról köröskörül kb. ennyi tartozik a legelőből. Így a szomszédos járások között teljesen elmosódik a határ, s hogy meddig legeltetnek, az tulajdonképpen a pásztorok közötti hallgatólagos megállapodáson alapszik, s számos

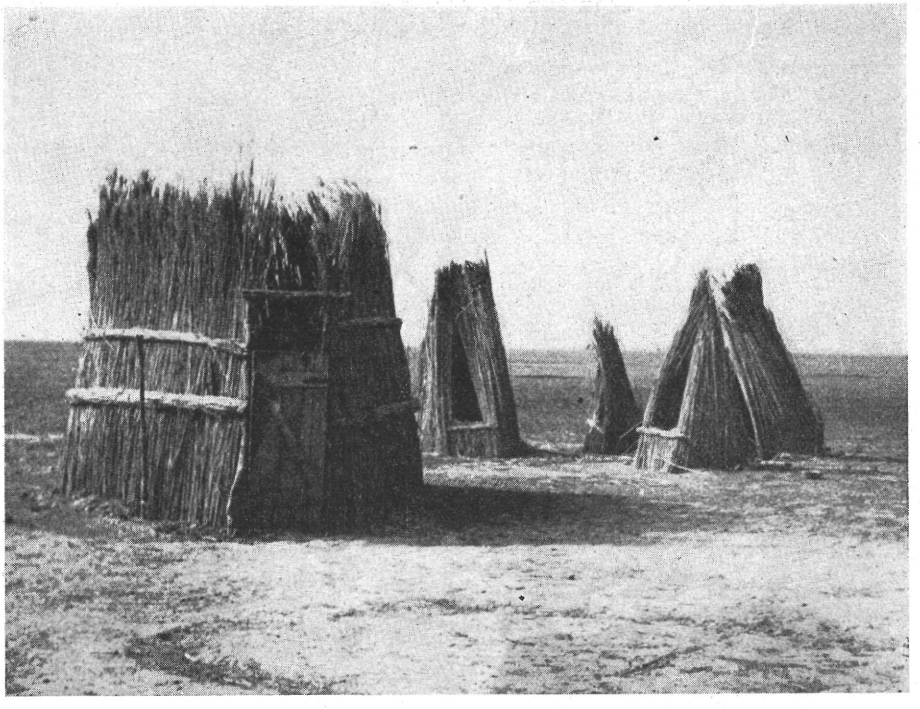

5. *ábra. Vasaló* és kúpalakú nád baromfiólak. Angyalházán, a Dórótelken, 1961-ben. Bár a vasaló újabb, ugyanarra az alaprajzra, ugyanolyan formában építették, mint az előzőt, amely gazdatársaságunké volt

civódásra, huzavonára ad alkalmat közöttük. De még e viszonylagos körülhatároltság sem az egész legeltetési idényre szól. Meg kell ehhez említenünk, hogy a nagyjószág legelője (Gulyaföld) és a kisjószág legelője el van különítve. De tavasszal a juhnyájak hamarabb kerülnek legelőre, mint a nagyjószág, és ekkor a juhászok elsősorban a gulyaföldön igyekeznek legeltetni, hogy a juhlegelő vegetációját kíméljék, tartalékolják. A gulyaföld legeltetése természetesen tilos, s mihelyt a mezőrendőr észrevette, ki is szorította a juhászokat a nagyjószág legelőjéről. Ősszel a nagyjószág ismét hamarabb szorul be a legelőről, s ekkor a juhászok már szabadon legeltetnek az egész Pusztán, kis és nagyjószág-legelőn egyaránt.

A legelő a gazdatársaság tagjai részére tehát biztosítva volt, mert aki juhot tartott, annak általában volt földje is, akinek pedig földje volt, az a közbirtokosságnak is tagja volt, azaz legelőjoggal rendelkezett. Ha pedig valaki nem rendelkezett volna joggal, az is aránylag csekély összegért hozzájuthatott. A felszabadulás után pedig mindenkit megilletett a legelőhasználat, aki a fűbért megfizette.

Érdekes, hogy a legelőt nem a gazdatársaság, mint olyan, együttesen biztosította a Közbirtokosságnál (Legeltetési Bizottságnál), hanem minden gazda külön váltott bárcát juhaira. A társaság írásos emlékeiben így a legelővel kapcsolatos jogi, bérleti, pénzügyi kérdések még utalások formájában sem szerepelnek. A legelőbért — szemben például a pásztor pénzbérével — nem a gazdatársaság szedte be, és közvetítette egy összegben, hanem minden gazda külön. Ennek az volt az oka, hogy a közbirtokosság (Legeltetési Bizottság) az állatok fajára való tekintet nélkül, s függetlenül attól, hogy kijáró csordáról, csürhéről, vagy kintháló állatcsoportokról volt szó, egységes nyilvántartási rendszert követett: az állatcsoportokat azok felelős pásztorai (számadók) szerint tartotta nyilván. Az állat tulajdonosa, amikor befizette a fűbért, megmondta, hogy melyik pásztor nyájába kerül az állata, s eszerint vették jegyzékbe. A pásztorokat a Legeltetési Bizottság kötelezte, hogy csak olyan állatot fogadjanak be a nyájba, amelynek tulajdonosa a fűbér befizetését a bárcával igazolja. (A bizottság időnként ellenőrizte a pásztorokat, illetve a nyájakat e szempontból.) Ebben az általános rendszerben a heverő juhnyájakat sem a gazdatársaságok, hanem a pásztorok szerint identifikálták.

6.ábra. Juhász Angyalházán, 1961-ben (ifj. Farkas Sámuel)

A társaság csak a legutóbbi években kellett legelőbiztosítási problémákkal foglalkozzék, amikor a régi, hagyományos rend kezdett felbomlani, a társaságok száma leapadt, s a jog legelőrészeket a tsz-eknek, állami nyájaknak (Tangazdaság) juttatták. Gazdatársaságunk is kiszorult arról a legelőjárásról (*Beketelek*), amely évtizedek óta folyamatosan, évről évre az övé volt. Ekkor a társaság vezetői a Legeltetési Bizottságnál igyekeztek kevésbé rossz legelőrészek egyikét megszerezni, s e célból kiszálltak a Pusztára is. Mint mondják, csak nehezen tudták maguknak kiveszekedni azt a legelőrészt, amely a feloszlásig maradt használatukban s amelyet a pásztorról kezdték *Dórótelek*nek nevezni. (Dóró Gábor volt a juhász neve. Ezen a szálláson készítettünk felmérést és felvételeket 1959-ben, illetve 1961-ben.)

3. A z é p í t m é n y e k, e z e k t u l a j d o n j o g a. Az angyalházai juhász-szállások (1. ábra) az első világháborúig egységes képet mutattak az építmények szempontjából. A juhok számára nyitott nádfalazatot, szárnyékot, (itt *karám*) állítottak, a juhász számára négyszög alaprajzú nyeregtetős kunyhót *(kunnyó, kunyhó*; 2. és 4. ábra) s a kunyhóval szemközt patkó alaprajzú tűzhelyvédő nádkerítést (*vasaló* 3. és 5. ábra).

A gyapjú árának az első világháború idején történt felemelkedése és kis visszaesés után 1924-ben való újra magasba szökése[15] után a juhtartók nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a gyapjú minőségére. Hogy a gyapjú zsíros legyen, a juhok ne legyenek állandóan kitéve az esőnek, elázásnak, szárnyékok helyett hodályokat kezdtek építeni a legelőn (Málnási cikkéig a külső legelőn hármat). A mi gazdatársaságunk is ekkor, 1928-ban épített hodályt s az kb. 1947-ig állt fenn. Ezután ismét — a gazdatársaság feloszlásáig — szárnyék szolgált az állatok enyhelyéül a külső legelőn. A kunyhó és a vasaló végig megmaradt.

A szállás építményeiről, elsősorban a szárnyékról (hodályról), továbbá a kunyhóról a gazdatársaság gondoskodott. Az adott anyagot hozzá és fel is építette, a juhász közreműködésével. A nádból kitelt a vasaló is, annak elkészítésében is segítettek, míg a pásztor baromfiai és sertései számára, amiket az utóbbi időben tartottak a külső legelő szállásain, maga készített nádólakat. A kunyhó állandó jellegű építmény volt, a szárnyékot évente újítani kellett. Ezek a primitív építmény-féleségek tehát nemigen jöhetnek ingatlantulajdon számba, inkább afféle „fogyóeszközök" voltak. A szállás egyetlen komolyabb értéket képviselő építményét a hodály jelentette, ezért tulajdonjogi kérdések elsősorban ezzel kapcsolatban merülnek fel és tárgyalandók.

Tudjuk, hogy az építmények a tételes jog szerint tulajdonjogilag osztoznak annak a földterületnek a sorsával, amelyen állanak. Ennek az elvnek a tükröződésével a szoboszlói népi felfogásban is találkoztam, olyan formában, hogy Angyalházán „az volt a törvény", hogy aki egyszer valamit ott felépített, azt ott kellett hagynia. Ezzel magyarázták, hogy az egyik juhász az általa felépített kunyhót, amikor ő más legelőrészre került, nem bontotta le, s vitte el az anyagát. A hodály tulajdonjoga azonban másképp festett, s részletesebb megvilágítást igényel.

A hodályt a gazdatársaság építette fel közös költségen, 1928-ban. Az építés költségeire bank-kölcsönt vettek fel s azt öt év alatt törlesztették le. Amikor a letörlesztés megtörtént, megállapították a jogrészek arányát és erről *hodálykatasztert* fektettek fel. A jogrészek megállapítása a befizetések arányához igazodott, a következőképpen. A költségekre több éven át és évenként több alkalommal a juhok száma szerint részletekben szedték be a hozzájárulást. Ily módon a végén összeadva 10 495 juh után befizettek összesen 3645 pengő 76 fillért; ennyibe került az 1200 juh befogadására alkalmas hodály. A jogrészesedést juhszámra átszámítva fejezték ki. A mindenkori juhász juhainak 50 helyet és a tizedesnek (lásd alább) 13 helyet fenntartva, maradt az 1200-ból 1137 darab juh számára hely a hodályban. Azt, hogy ezen 1137 helyből melyik gazdatárs hány juha számára jut hely, az az általa befizetett összeg arányrészéből következett. A teljes 3645,76 pengő elosztva az 1137 juhszámmal, egy juhszámra 3,17 pengő esett. S ennek arányában kiszámították a jogrészeket, s azt

[15] MÁLNÁSI ÖDÖN: A régi magyar juhászat. Bp. 1928. 36.

a hodálykataszterben gazdánként, pontosan rögzítették. A jogrészek juhszámban történt kifejezése megfelelt a használat természetének, s ebben nyilván a legelő-közbirtoknak a jószágszámban való hagyományos és célszerű kifejezését vették mintául. Mindazok, akik a hodály felépítéséhez hozzájárultak, azaz a gazdatársaság akkori tagjai *hodályjogosak* lettek, *hodályjoggal* rendelkeztek. A hodályjogosok együttese kezdetben azonos volt a gazdatársasággal. Idővel azonban a kettő eltolódott: a gazdatársasághoz új juhtulajdonosok csatlakoztak, s ezek persze nem lettek automatikusan résztulajdonosává a mások által épített hodálynak; ugyanakkor a társaságból morzsolódtak le tagok az által, hogy egyesek valamilyen okból nem tartottak tovább birkát. A kilépettek továbbra is tartották a hodállyal kapcsolatos jogaikat. Ily módon tehát a gazdatársaság és a hodályjogosok együttese nem fedte pontosan egymást. A hodályt viszont azok is használták, akik újonan léptek be a társaságba. Ahhoz hasonló kettősség jött létre, mint a legelő jogi viszonyában: voltak a hodályjogosok és mások, akik hodályjoggal nem rendelkeztek. A hodály fenntartása, javítása, a tűzbiztosítás kiadásokkal járt, s ezek fedezésére időnként bizonyos összeget vetettek ki, mégpedig *a)* a juhok száma szerint, s ezen összeget a hodályjog nélküliek is fizették „*hodálybérlet*" címen, *b)* azok a jogtulajdonosok, akiknek birkájuk nem volt, jogrészük szerint kellett hozzájáruljanak a költségekhez. Utóbbiak kevesebbet fizettek. E megkülönböztetés nem volt világos, de a birka nélküli jogtulajdonosok fizetésre való kötelezésére már 1930-ból találunk feljegyzést, amikor a hodály már felépült, de a bank-kölcsönt még le sem törlesztették, s a hodálykatasztert még nem fektették fel. 1930. III. 9-i határozat: „azok a gazdatársak akiknek a jelenbe nincsen juhok de a jogukat fent tartják 10 drb juh után fizetnek a hodály épületnek a fent álló költségeinek a törlesztésébe". Később arra találunk adatot, hogy az új belépő tagok „hodálybérlet címen" juhonként 10 fillért fizetnek. 1942-ben a gazdaság, hogy a „hodály reperálására... pénzalapot teremtsen, a h o d á l y b é r l e t e t 10—10 fillérről felemeli, 30—30 fillérre, ezen bérletet tavasszal és ősszel beszedi és mint h o d á l y j a v í t á s i a l a p o t bankbetétként kezeli, míg a hodály javítására sor kerül, amennyiben ezen összeg nem fedezné teljesen a kiadásokat, hiányt a juhállományra veti ki". Még ez év őszén a hodálybérletet 30 fillérről 20 fillérre szállítja le. 1943. III. 23-i újabb határozat szerint „a hodály reperáltatásra azok a j o g t u l a j d o n o s o k akiknek birkájuk nincs, minden jog után 1 pengőt tartoznak fizetni, azok a tagok pedig akiknek birkájuk van birka után fizetnek, a hodály bérletbe befolyó összeg évről-évre a gazdaság pénztárában marad hodályreperáltatás céljára, tehát a jog tulajdonosok közt nem lesz többé (!) felosztva". A gazdatársaság arra törekedett, hogy a kettősség megszünjék, s azok a kilépett tagok, akiknek hosszabb időre nem volt tervük vagy lehetőségük birkatartásuk felújítására, szintén szabadulni igyekeztek a hodályrészességükből adódó fizetések alól. Ilyen körülmények között a belépő tagok a kimaradtaktól hodályjogokat vásároltak, s bevezettették magukat a hodálykataszterbe, utóbbiak helyére. Kezdetben volt olyan kilépő tag, aki lemondott a jogáról. Mások ragaszkodtak hozzá, s fizették inkább a rájuk eső részletet, s akadt aki azzal adós maradt. Egy kilépett tag 1937. II. 21-ig 27,28 pengő „hodály bérlettel a gazdaságnak adós maradt, a gazdaság úgy határozott, hogy a Stahler hodály jogát a gazdatársak között felosztja oly képpen, hogy azoknak a gazdáknak akiknek többel maradt adós fejenként 2 jogot, akiknek kevesebbel maradt adós fejenként 1 jogot ad"

és az új állapotnak megfelelően új hodálykatasztert fektettek fel. A hodályjogosok és a gazdatársaság közötti eltolódást teljesen sohasem sikerült kiküszöbölni, illetve az mindegyre kiújult. A tulajdonjog a köztulajdoni jellegből s az ismertetett jogi szokásokból következően erősen korlátozott volt, s a tulajdonjog három tartalmi ismérvéből (birtoklás, használat, rendelkezés) elsősorban a használat jogát biztosította, de azt is csak a társaság keretében. A tulajdonjog a változásokon át és a korlátozások ellenére mégis számontartódott, s amikor a második világháború után pár évvel a tsz-ek szervezésének kezdődésekor a a hodály lebontásra került, a jogtulajdonosok, illetve azok jogutódjai (leszármazottak) a hodály anyagát egymás között szétosztották és széthurcolták. (Egyes tsz-ek azóta ismét építettek juhhodályokat Angyalházán.)

A hodály volt a gazdatársaság egyetlen jelentősebb közös beruházása termelést szolgáló állóeszközre, s lényegében ez sem jelentett igazán komoly közös áldozatot; ilyenektől a gazdatársak idegenkedtek, s ha anyagi lehetőségeik megengedték volna is, az erre fordítható összegeket inkább saját egyéni gazdaságukba fektették be. Ha közelebbről megvizsgáljuk, kiviláglik, hogy a hodály esetében is igyekeztek az egy összegben való befizetést felaprózni, ami nem csupán az anyagi megterhelés mértékéből, ami nem volt oly nagy, következett, hanem a közös beruházástól való húzódozásból. Azzal, hogy az építésre kölcsönt vettek fel, s a kölcsönösszeget több éven át kivetett részletekből törlesztették, az így elaprózódott, s az évenkénti juhállományhoz igazodott befizetések bizonyos mértékig olyan vonást vettek fel, mintha fogyóeszközre történő kiadások lennének, amelyek szorosan az adott időpont állatszámához s azok tulajdonjogi megoszlásához igazodtak; az évi juhtartás közvetlen szükségleteit fedezték. Mindez következett a gazdatársaság közösségi, szövetkezeti jellegének kezdetlegességéből, korlátozottságából, ami még szembeötlőbb a munkaerő kérdésében.

4. *A munkaerő (pásztor). Munkaviszony.* A kapitalista viszonyok között meglevő összes termelési szövetkezeteknek[16] lényegi jellemvonásához tartozik, hogy nincs bennük termelőszövetkezeti jellegű kollektív munka, hanem a munkát bérért alkalmazott dolgozók végzik.[17] Ez jellemzi állattartó társulásunkat is, ahol a közös vállalkozás keretében létrehozott tartozékgazdaságokat fogadott és fizetett bérmunkásokkal: pásztorokkal, üzemeltették, s az állatok tulajdonosai e munkákban nem vettek részt. Amit ide számíthatunk, az minimális, az a segítség, amit a gazdák a nyájnak a városból a legelőre való kihajtásánál és hazahajtásánál évenként néhány alkalommal nyújtottak, s amit a gazdák maguk végeztek, sorban. Ez azonban nem tartozott a tulajdonképpeni rendszeres üzemeltetés munkakörébe. A munkaviszony lényegében tehát a kapitalista viszonyoknak megfelelő volt, csak formális vonatkozás, hogy agrárviszonyaink feudális maradványokkal való átszövődöttsége folytán a bér for-

[16] Így nevezi a szövetkezeti szakirodalom a mezőgazdasági kistermelők olyan tömörüléseit, amelyek a saját kisgazdaságokban folytatott termelés kiegészítésére a termelés valamely mozzanatát közös üzemben vagy legalábbis közös vállalkozással teremtik meg. (ERDEI FERENC: Mezőgazdaság és szövetkezet. Bp. 1959. 214.)

[17] ERDEI FERENC: i. m. 215. — A népi állattartás vállalkozásszerű mozzanatáról, feles-juhászatban, egyetlen publikációt találunk a magyar szakirodalomban, amely speciálisan e kérdéssel foglalkozik: MÁRKUS JÓZSEF: A részes juhtartás. Bp. 1943. 11. (Különlenyomat a „Köztelek" 1943. júl. 25-én megjelent 30. számából.)

májában a naturáliák alkották a döntő részt. (Hasonlóan más gazdasági cselédekhez.) A társaság megfogadta a *nyájjuhászt* (számadó), s ez maga fogadott s fizetett egy-két bojtárt, illetve ezek családjából kerültek ki. A nyájjuhász (6., 15. és 16. ábra) részben ellátta, részben igazgatta a szállásgazdaságot a hagyományos módon, amibe közelebbről a gazdatársaság nem szólt bele, hiszen a pásztorok elismerten a legjobban értették a legeltető állattartás minden csínját-bínját, s ebben a parasztság előtt is valóságos szakmunkásoknak számítottak, s szaktudásuknak megfelelően értékelték őket. A társaság nagy gondot fordított megfelelő nyájjuhász biztosítására, mert a juhásztól függött állataik sorsa. A juhász nemcsak a legeltetést látta el, hanem az állatorvoslást is végezte, s ez kötelezettségei közé tartozott. Télen pedig egyedül ezt a feladatot látta el a gazdák juhaival kapcsolatban. Nyájjuhásszá a pásztorok többéves bojtárságon át lettek, s csak az ily módon megfelelő gyakorlatra és szakismeretre szert tett juhászt fogadták meg a gazdatársaságok. A törzsökös juhász-családokban a mesterség ismerete nemzedékről nemzedékre öröklődött, s foglalkozásuk révén bizonyos mértékig külön réteget képviseltek a város paraszti társadalmában. Jelentőségük az állattartás, közelebbről a legeltető állattartás gazdasági fontosságából adódott, s mivel ez ma sem vesztette el a város mezőgazdasági életében fontosságát, a régi pásztor-családokból kerülnek ki a tsz-ek juhászai is; határozottan elsőbbségben részesülnek más jelentkezőkkel szemben.

Minthogy MÁLNÁSI ÖDÖN az angyalházai juhászatról szóló tanulmányában leírást nyert a pásztorok mindennapos munkája, munkaköre, itt csak a kérdés jogi oldalával, a nyájjuhász és a gazdatársaság közötti munkaviszony kérdéseivel foglalkozunk. Erre nézve részletes, konkrét adatokkal rendelkezünk annak folytán, hogy a munkaviszony megkötését évről évre jegyzőkönyvszerű szerződésben rögzítették. A szerződések tartalmazzák a juhász nevét, a munkaviszony időtartamát, precízen leszögezik a bér mennyiségét és fajtáit, néha magukban foglalnak egyet-mást a pásztor munkakötelezettségeiből is, s legtöbbször (bár nem mindig) feltüntetik a szerződés napját is, vagy a bevezető sorokban, vagy keltezésként. A pásztorfogadási szerződésekből táblázatszerűen összeállítottuk az egyes évekre szóló bérösszegeket és bérformákat, feltüntetve természetesen a munkaviszony idejét, időtartamát s a pásztor nevét is.[18]

A nyájjuhászt egyéves időtartamra, Gergely naptól Gergely napig (III. 12.) fogadták. Ebből az időtartamból a Gergely naptól tél beálltáig tartó szakaszban a közös nyájat látta el Angyalházán, a pár téli hónapban pedig

[18] Bár a gazdatársaságok mindig arra törekedtek, hogy a jó pásztorokat állandósítsák, megtartsák, az adatok azt mutatják, hogy meglehetős gyakran változtak. A pásztorok, név szerint a következők voltak: Dobi Péter (1877), Sillye (Sije) Mihály (1877-?), Zöld Mihály (?-1889), Farkas Gábor (1890—1893), Csuka Bálint (1894—1895), Barbócz Gábor (1896—1898. IV. 3.), Szabó Sándor (1898. IV. 3—IX. 29), Zöld Gerzson (1898. IX. 29—1899. II. 12), Szilasi István (1899—1900), Barbócz Gábor (1901-1905), Kerezsi Pál (1906—1912), Végh János (1913—1914), Mészáros József (1915—1917), 1918—1921-ig a gazdaság működése szünetel; Kováts József (1922—1924), Zöld Mihály (1925—1926), Kováts József (1927), ifj. Vadász István (1928—1930; első évben felelős helyette édesapja, id. Vadász István), Barbócz János (1930—1932), Karika Mihály (1933—1938), Szilágyi Bálint (1939), Végh Mihály (1940), Dobi József (1941—1944), id. Farkas Sámuel (1945—1956), Dóró Gábor (1957—1959). E pásztorok némelyikére hivatkozik MÁLNÁSI ÖDÖN is, másoktól BERECZKI IMRÉnek vannak gyűjtései a Néprajzi Múzeum Adattárában. A társaság 1960. III. 6-án szüntette be működését.

körbejárt a gazdatársaknál és a juhokat rüh ellen kezelte, gyógyította. Azt mondhatjuk, a juhtartás gazdasági éve Gergelytől—Gergelyig tartott; rendszerint így is jelölték meg a szerződésben, újabban gyakran a hó és nap számával (III. 12.) fejezve ki, de az is többször előfordult, hogy egy adott „évre" fogadták meg, például „az 1907. évre", s ekkor is azt értették alatta, hogy 1907 Gergely napjától 1908 Gergely napjáig: az új kihajtásig. 1951 elején az 1951/52-es „gazdasági évre" fogadják meg, s ekkor is a régi értelemben használják az új kifejezést. Az éves pásztort általában az előző év decemberében, rendszerint karácsony táján fogadták, de gyakran csak az új évben, mindenesetre Gergely nap előtt.

Bérezés szempontjából a juhtartási év két részre oszlott: *a)* Gergely naptól szent Mihály napig, *b)* szent Mihálytól jövő Gergely napig. Ez azzal függött össze, hogy az első szakaszban a fejős juhok nem voltak Angyalházán és ezért a heverő nyáj kisebb volt, mint a második szakaszban, amikor a fejősök is kikerültek. Az utóbbi időszak pásztorát *téli pásztor*nak nevezték (jóllehet az ősz is benne foglaltatik, s a tulajdonképpeni tél idején éppen nem „pásztorolták"; ez az elnevezés is a szilaj pásztorkodás emlékét idézi). Előfordult pl. a századfordulón, hogy a pásztorral külön kötöttek szerződést az első szakaszra és külön fogadták meg téli pásztornak. A második szakaszra szeptemberben kötötték meg a szerződést. A legutolsó években, 1953-tól 1959-ig, a szerződésekben időtartamként IV. 1.—IX. 30. szerepel, tehát Hugó naptól Mihály napig; a változás arra utal, hogy ekkor még a fejős juhok is Angyalházán voltak tavasztól.

Attól függetlenül, hogy a pásztort egyszerre fogadták-e meg, egész évre vagy — pár esztendeig — két részletben, s függetlenül a legutolsó évek IV. 1.—IX. 30. közötti megfogadásra, feltűnő, hogy az egész időszakban a bér összegét tekintve lényegesen nem változott, csupán formáiban történtek módosulások és behelyettesítések, de alapjában még a bérformák is konzervatívan maradtak. Mindvégig a naturáliák képezték a döntő hányadot és kezdettől szerepel a pénzbérrész is.

Érdemes az egyes bérformákat is szemügyre venni.

a) B á r á n y b é r, b é r b á r á n y. A pásztoroknak bér fejében átadott bárányokat *bérbáránynak* nevezték. A bárányokat in natura fizették, csupán egy szerződésben találkozunk olyan kitétellel, hogy vagy a 30 bárányt, vagy árukat kapja a juhász.

b) K e n y é r s o r, é t e l b é r é s é l e t b é r. Legkorábbi adataink szerint a juhász kenyérbért kapott, s ennek helyébe lépett a gabonanemű, az *életbér*. Egy ideig (lásd táblázat) félévre ezt, félévre azt adták. Amíg önállóan, egész évre kenyérbért adtak, addig nyáron hetenként három, ősszel három és fél—négy, télen egy kenyeret kapott a juhász. Később, amikor félévenként fizették, a nyári kenyér helyett gabonabér jött, télen pedig kenyeret adtak, kéthetenként három darabot, illetve a telelés alatt hetenként másfél kenyeret és *aho valót*. Ezt az „ahhoz valót" egyes szerződések pontosan körülírják, például 1900-ban a kenyér mellé 2 *font szalonna*, 4 *levél tíszta*, *2 icce kása*, *só*, *paprika* járt. Ez a nehézkes bérforma a századfordulán eltűnik és egységesen, egész évre a gabonabér lép a helyébe.

Vegyünk néhány példát, egyéves bérre:

A bér formája és mennyisége

év	bárány	kenyér, ill. gabona	pénz	teleltetés	tüzelő
1879	30 db	nyár: hetenként 3 db ősz: hetenként 4 db telelés: hetenként 1 db	26 Frt	40 juh	—
1890	30 db	18 köböl *élet* (=12 köböl *kenyérnekvaló*+ 6 köböl *búza*)	90 o. é. Frt	60 juh	—
1897	14 db	4 köböl búza+4 köböl kenyérnekvaló	—	—	—
nyár	—	2 hetenként 3 kenyér és „ahhoz való"	juhonként		
tél			5 krajcár	30 juh	—
1907	26 db	7 köböl búza+10 köböl *kenyérnekvaló*	70 Frt	40 juh	—
	szalonna:				
1917	25 kg	16 *métermázsa* búza	220 Frt (=440 kor.)	40 juh és 1 szamár	2 szekér
1927	40 kg	24 q búza	500 000 kor.	60 juh	4 szekér
1937	50 kg	26 q búza	60 pengő	60 juh és 1 ló	4 szekér
1944	50 kg	26 q búza+5 q szemes tengeri	400 pengő	70 juh és 1 ló	4 szekér
1945	50 kg	26 q búza+10 q csöves tengeri	1200 pengő	70 juh és 1 ló	4 szekér
1949	55 kg	30 q búza+20 q csöves tengeri	200 Frt	80 juh és 1 ló	4 szekér
1959	50 kg	25 q búza+25 q csöves tengeri	600 Frt	60 juh és 1 ló	„4 csilye tűzre-való"

A gabonában *(élet)* fizetett bér első feltűnésétől sok évig két részre oszlott. 1890-ben pl. a 18 köböl *élet*ből 12 köböl *kenyérnekvaló*, 6 köböl pedig *búza*. A kettős összetétel megmarad, a búza mellett felváltva szerepel a *kenyérnekvaló* és a *rozs*, illetve más években a *kétszeres*. Az 1910-i bejegyzés (8 köböl búza+10 köböl *kétszeres kenyérnek való*) megvilágítja, hogy a kenyérnekvaló kifejezés a kétszerest (rozs és búza keveréke) jelentette, szemben a *tiszta búzá*val, mint utóbbi egyik évben hangsúlyozottan nyer lejegyzést. A gabona űrmértékkel *(köböl)* való méréséről az első világháború alatt térnek át a súlymértékre, a *métermázsára*, *mázsára*, ugyanakkortól a gabonabér teljesen búzából áll.

A második világháború végén a búzabér mellett megjelenik kiegészítésképp a *szemes*, majd *csöves tengeri*, s ez csaknem eléri a búzabér mennyiségét.

c) Szalonnabér. A szalonna a múlt század végén a kenyérhez adandó „ahhoz való" részét alkotta. Egyik évről rendelkezünk csak pontos mennyiségi adattal, amikor két kenyérhez adandók között két font szalonna is szerepel. Amikor a kenyérbért felváltja a gabonabér, egy időre eltűnik, majd két évtized múlva, mint jelentős önálló bérösszetevő tűnik ismét fel, első évben (1917) 25 kg-mal, de a következő években egyre emelkedik, s a második világ-

háborúig eléri a félmázsát, 1938-tól 1959-ig akörül mozog, több évben túl is lépve.

d) A pénzbér az első adatoktól, az 1870-es évektől szerepel, sőt értékét tekintve ekkor még többet jelentett. Híven követi a pénznemeket és azok értékváltozását. Az osztrák értékű (o. é.) forint után és egy ideig azzal párhuzamosan következik a korona, ez az első világháború utáni elértéktelenedéskor százezres tételekben szerepel, majd a két háború közötti pengő következik, annak második világháború utáni minden addiginál nagyobb inflációja alatt a pénzbért teljesen kikapcsolják és csak naturáliákban fizetődik a pásztorbér. Majd a forint megszületése után ez a pénznem hozza vissza a bér egy részének pénzben való kivetését.[19]

A pénzbért *bocskorpénz*nek nevezték itt is.

e) Juh- és lótartás, teleltetés. A juhtartás azt jelentette, hogy a juhász bizonyos számú juhát, bére részeként a gazdák teleltették ki, takarmányukon, istállójukban. A juhász juhait a gazdák juhaik számának arányában szétosztották télire egymás között. Nyáron a birkái után a juhász nem fizetett hodálybérletet. Megtörtént, legalábbis a juhászok állítása szerint, hogy egyes gazdák nem etették olyan jól a hozzájuk teleltetésre került juhászbirkát, sőt amikor a sajátjukat abrakolták, a juhászét kirekesztették. Az ilyen gazdáknak azonban könnyen visszafizettek a pásztorok. A következő legeltetési szezonban megtörténhetett, hogy csak a juha bőrét látta viszont a gazdája. A bőröket mutatták a juhászok, hogy ez is a gazduramé, meg ez is a gazduramé. Egy ilyen esetért a juhász panaszt is tett a gazdatársaságnak, és a vita a gazdatárs kizárásával végződött. A juhászt akkor is megillette a juhteleltetés joga, ha nem volt saját birkája, vagy nem akarta teleltetni, gazdákhoz kiadni; ekkor eladta a jogát másoknak, s azok juha került a gazdákhoz. — A lótartás a juhász lovának (öszvérének vagy szamarának) télen és nyáron takarmánnyal való ellátását jelentette. Ezt úgy adták össze a gazdák, kinek mije volt: takarmánytököt, répát stb. (Jelenleg a tsz juhászai a tsz-től kapnak a szállásra lovat, kocsit használatra s a lónak abrakot.)

f) Tűzrevaló. A szálláson való tüzelésre a juhász kapott 2—4 szekér tűzrevalót is, ami szalma volt rendszerint (nem tévesztendő össze a hodály almozására a juhásznak átadott szalmával, ami szintén szerepel az írott forrásokban) vagy kukoricaszár, *ízík*. Gyakran nem szekérszám (utolsó években *csilye*) fejezték ki a tűzrevaló mennyiségét, hanem úgy egyeztek, hogy minden gazda ad egy *lőcsfűre* (lőcsfejre) *való szalmát*.

Ebből az ismertetett bérmennyiségből fizette a nyájjuhász a bojtárokat, akiket ő fogadott fel és akikkel ő egyezett meg a bér mennyiségére. A bojtár bére ezért nem szerepel a gazdatársaság írásos anyagában. A juhászbojtár bére 15—40 juhtartás, 2—6 mázsa búza és az eleség volt. Utóbbiból ki is vették a részüket, a közmondás e vidéken: „két pofára eszik, mint a juhászbojtár". A segédbojtári minőségben alkalmazott kisbojtár, a *fattyú* 4—5 mázsa búzát és egy pár csizmát kapott az élelem mellett egy idényre.

[19] A juhász egész évre fogadottsága azzal az előnnyel járt, hogy a gazdatársaság állandó alkalmazottja lévén, a társaság mint munkáltató fizette utána az OTI-t, SzTK-t, s a nyugdíjalaphoz való hozzájárulás eredményeként ma a volt gazdatársasági juhászok nem is alacsony nyugdíjban részesülnek.

Említettük, hogy a háború utáni években a fejős juhok is a nyájjuhász alá kerültek, már tavasszal, mivel a juhállomány annyira megfogyatkozott, hogy a fejős juhokkal együtt sem tették ki a háború előtti heverő nyáj nagyságát. A háború előtt még a nyájjuhászok is a Bellegelőn levő fejős nyájra adták fejős juhaikat. A fejős juhok bérezésében a Bellegelőn is szokásos rendszert alkalmazták, vették át: a juhász kiadta a tejtermékek egy meghatározott mennyiségét az állat gazdájának, a tejtermékek többi része bérként az övé lett. Ily módon a fejős juhok bekerülése nem érintette a bérezés hagyományos rendjét, hanem ezeket külön bérezték, mintha a gazdatársaságon kívül lettek volna; pontosabban a legeltetési bért ugyanúgy fizették ezek után is, mintha heverők lettek volna, a fejés és tejfeldolgozás munkáját pedig a tejtermék egy részének átengedésével honorálták a juhásznak. A várostól való távolság miatt ugyanis Angyalházán már nemcsak a fejés, hanem a tejfeldolgozás is a pásztor munkája lett. A pásztorbérnek a gazdatársaságon keresztül fizetett mennyiségét és formáit a fenti változás nem befolyásolta.

A juhász a bérét a bér formáinak megfelelően különböző módon és időben kapta. A kenyeret és az életbért sorban adták a gazdák, a juhászbojtár szállította ki a pusztára. A gabonabért két részletben, a tavaszi (Gergely napi) és őszi (Mihály napi) kivetéskor kapta a pásztor, illetve egy-két héttel előtte, hogy még legyen ideje megőrletni. A bérbárányokat júniusban. A juhtartást, lótartást, tüzelőt folyamatosan.

A munkaerő kérdéséhez tartozik, hogy valahányszor a nyájat ki- vagy hazahajtották (tavaszi kiverés, bárányok kihajtása, a juhok haza- és visszahajtása nyíráskor, bárányok hazahajtása, őszi kiverés, szétveréskori hazahajtás) a gazdatársaság *hajcsárokat* adott segíteni, mégpedig gyalogosokat, akik a nyájat hajtották, és szekereseket, akik a juhász cókmókját, tűzrevalót s az útközben elgyengült juhokat, bárányokat szállították. A gazdatársak sorban adtak hajcsárt *(hajcsársor)*, s a *tizedes* szintén teljesített mindig hajcsári teendőket.

A tizedes a gazdatársaságnak szintén fizetett alkalmazottja volt, mint a juhász, munkáját azonban nem közvetlen a tartozéküzemben fejtette ki, hanem a gazdatársaság adminisztrációs személyzetéhez tartozott, ezért ott fogjuk tárgyalni.

5. F o g y ó e s z k ö z ö k. A tartás primitív formájának megfelelően az üzemeltetés kevés fogyóeszközt igényelt. Ide számíthatjuk az ideiglenes jellegű építmények évenkénti megújítására felhasznált nádat, korcvesszőt (ezek évről-évre jelentkeznek a kiadások számláján), továbbá az alkalmazásra való szalmát a hodálytartásnál, s végül az állatok orvoslására szolgáló rühkenőt, kenőléket, amit a juhász készített el a gazdatársaság által folyamatosan biztosított alapanyagokból.

*

Ez az öt összetevő alkotta a szállásgazdaság elemeit, ezekről kellett a gazdatársaságnak gondoskodnia. Ami a haszonvételi oldalt illeti, a szállásgazdaság az állatok olcsó legeltetését szolgálta, a haszon az állatok és a szaporulat gyarapodásából és mindenekelőtt a gyapjúhozamból adódott. Ezek ter-

mészetszerűleg az állatok tulajdonosát illették és elosztási problémák nem merültek fel velük kapcsolatban. Közgazdasági szempontból nézve — talán ez nem szembetűnő — az általunk áttekinthető mintegy nyolc évtizedes időszakban ez a juhtartó üzemecske valójában árutermelő volt, a gyapjúhozam nem saját felhasználásra, hanem eladásra került, s az így nyert bevétel alkotta a tulajdonos fő hasznát a juhtartásból. Azt mondhatjuk, sokkal inkább volt ez a fajta szállásos juhtartás árutermelő jellegű, mint az esztenák, ahol bár rendszeresen állítottak elő tejtermékeket, azok saját fogyasztásra kerültek, épp úgy mint a gyapjú, ami szintén önellátó jelleggel ruhadarabok és egyéb házi textíliák készítésére szolgált, saját háziiparszerű feldolgozás keretében.

II. *A gazdatársaság (gazdaság)*

Láttuk, hogy miből áll a szállásgazdaság — ennek létrehozására tömörültek a gazdák kis társaságokba. S a gazdatársaság *(gazdaság)* szervezeti formáját azok a feladatok szabták meg, amelyeket a szállásgazdaság jellege és jogi viszonyai diktáltak. Időbelileg persze előbb a társaságnak kell összeverbuválódnia, hogy megteremtsék a szállásgazdasághoz szükséges legelőt, építményeket, munkaerőt stb., ez azonban nem változtat az okozati összefüggésen: a gazdaközösséget a közös gazdaság teremti meg. E tény kihangsúlyozására, de didaktikai szempontokból is, tartottuk indokoltnak, hogy előbb a fióküzemmel foglalkozzunk, s ennek ismertetése után térünk rá a gazdatársaság közelebbi megvilágítására; feladatai, szervezete és működése így jobban megérthető. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az effajta állattartó társulások az ún. népi autonóm gazdasági közösségek sorába tartoznak, s így nemcsak azok kutatását segítik elő, hanem számos vonásuk az azokkal való összefüggésből adódik. Az autonóm közösségek fő érdekessége az, hogy eredetük a régi faluközösségi viszonyokba nyúlik vissza. Amikor a modern értelemben vett falusi közigazgatási intézmények kialakultak, azok a régi faluközösségek nem minden funkcióját vették át, hanem egyes feladatkörök ellátását az ún. autonóm közösségek (esztenatársaságok, közbirtokosságok, legelő- és legeltető társaságok stb.) örökölték. Ezzel magyarázható, hogy e közösségek működésében, tisztségféleségeiben, terminológiájában sok olyan vonással, elemmel találkozunk, amelyek a régi communitások hagyományának tekinthetők, s kísérteties egyezéseket mutatnak több évszázados írásbeli emlékekkel (falutörvények).[20] Ilyen vonásokat a hajdúszoboszlói gazdatársaságoknál is felismerhetünk.

A gazdatársaság nem egyszerűen a tagok összességét jelentette, hanem a gazdatársakat a közös szállásgazdaság többféle vonatkozásban összekötötte s a közös problémák megoldása, koordinálása kis szervezetté tette ezt a gazdaegyüttest, amely a maga szabályai, jobban mondva szokásai szerint élte társasági életét. A laza szervezeten belül bizonyos funkciók ellátására tisztikart választottak, s ezen belül is különvált funkciókörök szerint megkülönböztetett szerepű és nevű tisztségviselők voltak. A tagoknak is megvoltak a maguk kötelezettségei és jogai.

[20] A fenti folyamatra Imreh István hívta fel a figyelmet: Székely falutörvények (Kolozsvár 1947) c. munkájában (17. l.).

1. A t a g o k *(gazdatársak)*. A tagok egymást *gazdatárs*nak nevezték, ma is hallani idős gazdáktól, hogy X. Y. gazdatársam volt, ami azt jelenti, hogy egy *gazdaság*ban voltak. A gyűléseken a listásgazda és a felszólalók a gazdatársaságot így szólították meg: „tisztelt Gazdaság!" A tagok száma változó volt, s fordított arányban állt az egyes juhállományának a nagyságával; kisebb juhtulajdonosokból többnek kellett tömörülnie, hogy egy szokványos méretű nyáj kiteljék. Az átlagos taglétszám 20—30 között mozgott, a hodály felépítése után felment 40-ig, s az utolsó években az egyéni gazdaságok leépítése után ismét a 40 körül mozgott. Hogy ki melyik gazdaságba lépett, az teljesen önkéntes volt, s nem volt döntő az egy városrészen lakás sem.[21] Egy városrészben egymás mellett lakók más-más gazdatársaságoknak lehettek és voltak is a tagjai. A tagok lakóhelyeit a város térképére vittük, s ebből csak annyi látszott, hogy e társaság tagjai zömmel a város egyik negyedében laktak, s az a pár tag, akinek a háza e zömtől távolesik, az utolsó évtizedben költözött oda, többnyire tanyáról került be. A területi összetartozásnál nem is a belterületi lakóhelyek közelsége, hanem a tanyák közelsége volt inkább a szempont. Mivel a juhász télen körbejárt a juhokat gyógykezelni, az volt a célszerű, hogy az egy dűlőben, illetve szomszédos dűlőkben fekvő tanyák tulajdonosai egy társaságban legyenek. A vagyoni, réteg szerinti együvétartozás sem látszott elvszerűen érvényesülni; az egyes gazdák juhainak száma egyébként sem tükrözte vagyoni állapotukat, s a társaságban a néhány juhval résztvevő is épp olyan joggal szólt bele a közös ügyekbe. Talán a régebbi állapotra utal, hogy a századfordulón a társaság *nemes Gazdaság*nak címezte magát (ezt váltotta fel a tisztelt Gazdaság címzés). A feudalizmus korában — több helyről — ismert nemesi és jobbágy-közbirtokosságokhoz hasonlóan, lehetséges, hogy az állattartó társulásokban is volt efféle kettősség. A Herman Ottó[22] által a szomszédos Nádudvarról közölt kontraktus is ilyesmit sejtet. Az egy társaságba kerülésnél szerepet játszott a családi hagyomány is; leszármazottak rendszerint abba a társaságba léptek, mint apjuk. Társaságunknál törzsökös családok voltak többek között a Lénárt, M. Tóth, Molnár familiák. Ezeknek több generációja és több tagja szerepel az évtizedek egymásutánjában. Az M. Tóth családból például három generáció rendjén tagja volt a nagyapa,[23] M. Tóth Pál (élt 1846—1907), annak három fia: Mihály, Sándor és Bálint. A harmadik generációból Mihály veje, Márton József (a társaságban pénztárnok volt); Sándor három gyermeke közül fia Sándor nem tartott birkát, másik fia János és leányának férje, Jeges Sándor szintén tag volt. Bálintnak mind az öt fia tagja lett a gazdaságnak, ezek közül M. Tóth Bálint volt az utolsó listásgazda, akinek nevével még többször fogunk találkozni. A tagok változása a legritkább esetben történt a célból, hogy más társaságba ment valaki át, oka általában az volt, hogy az illető valamilyen okból nem tartott juhot tovább vagy egy ideig. A második világháború után, amikor a juhállomány nagyon lecsökkent a

[21] Míg pl. a székelységnél ismerünk olyan példákat, hogy egy-egy falurész, *tízes*, alkotott egy-egy esztenaközösséget, amely üléseit *tízesgyűlések* formájában tartotta. Vö. Földes i. m. 308.

[22] Herman Ottó: A magyarok nagy ősfoglalkozása. Bp. 1909.

[23] A nagyapáról, M. Tóth Pálról még számon tartja a családi hagyomány, hogy jobbágygyerekként született — két évvel a jobbágyfelszabadítás előtt — a *Macska-Tóth kert*ben; a *kert* szó itt még a régi ólas kertet jelenti.

városban, a gazdatársaságok száma is megkevesbedett, több társaság összeolvadt, így a mienk is konfuzionált egy másikkal. A legutolsó években pedig egyik tsz is „tagja" volt a társaságunknak; 1957-ben a Lenin tsz 74 juhval szerepel a gazdatársak listáján. S ugyanekkor több gazdatárs már tsz-tag volt, zömük pedig 1960-ban lépett be a tsz-be. (1959-ben volt utoljára közös szállása a társaságnak, 1960 tavaszán mondta ki működése beszüntetését.) M. Tóth Bálint listásgazda a tsz-ben brigádvezető lett.

A tsz „tagsága" a gazdatársaságban felhívja a figyelmet egy érdekes problémára, a hagyományos gazdasági rend szerepére, tényező voltára a gazdasági struktúra mai átalakulásában. Itt úgy tűnik, mintha a tsz a hagyományos keretbe illeszkedett volna, akárcsak a legelőbeosztásnál, ahol a Közbirtokosság helyébe lépő Legeltetési Bizottság osztja fel évente a legelőket, az egyéni legeltető társulások, tsz-ek és állami vállalatok (Tangazdaság) között, tehát mintegy a szélesebb, összefogó keretet alkotná. Ez azonban csak látszat, s nem szabad optikai csalódásba esni. A gazdatársaság esetében is csak arról van szó, hogy a szállásgazdaság az utolsó években az egyéni gazdaságok mellett a tsz-nek is t a r t o z é k üzeme volt; párhuzamosan már kiépültek a tsz-ek modernebb juhászatai, bár még a hagyományos, primitívebb formában is hoznak létre a tsz-ek juhnyaraltató szállásokat Angyalházán, s ezek semmiben vagy semmi lényegesben nem különböznek a régi egyéni paraszti gazdaközösségek szállásaitól. A Legeltetési Bizottság által kezelt területből is kezdenek leválni egyes részek, s vannak már a tsz kezelésébe átment, elkülönített legelők, más részek pedig ugyan még formailag a Bizottság kezelésében vannak, de a tsz-ek használják és legelőbért sem fizetnek értük.

E kitérés után forduljunk vissza a gazdaközösség tagsági kérdésének hagyományos rendjéhez. A gazdaság, mint társulat arra törekedett, hogy önmagát stabilizálja, azaz tagjait megtartsa, mert a tagok gyakori s főleg évközi változása a közös anyagi ügyeket tette volna zavarossá, s azt a veszélyt rejtette volna magában, hogy a kilépő tagok ezzel-azzal adósok maradnak, vagy rövid tagságuk miatt nem arányosan vesznek részt a közös teherviselésben. E célt szolgálta az a szokás, hogy a belépő tagtól *felvételi díj*at, *belépési díj*at szedtek. Az idősebb M. Tóth Bálint például, amikor 1907-ben az az évben meghalt édesapja (M. Tóth Pál) helyébe a gazdaságba lépett, a bejegyzés szerint „mint új gazda fizetett 1 frtot". A belépési díj — amit általában a juhok száma szerint fizettek — elég magas volt. 1930-beli bejegyzés: „Új gazda társul felvétetett Tóth Mihály 50 dr birkával drbonként 29 fillérrel számolva a gazdaság Pénztárába felvételi díjjat 10 azaz tíz pengőt be fizetet". 1942-ben két új tag 24—24, egy pedig 18 pengőt fizetett belépéskor. Ezenkívül az új tag a társaság második közös bankettjén (*gazdasági evés* — lásd alább) öt liter bort fizetett. Ez valószínű maradványa annak a szokásnak, amely egy másik szoboszlói gazdatársaságnál tovább fennmaradt, hogy az új tag egyszer részt vett a közös evésen, „egyszer ett a vasfazékból", s a következő közös evésre ő adott birkát, azonkívül, hogy a sorban, amikor rákerült, a kötelezettsége fennállt. Ez a megoldás ugyanazt a célt szolgálta, mint a belépti díj: a tagok ki-belépését akadályozta. A belépti díj „egyszer s mindenkorra" szólt; tagdíjat nem szedtek.

A tagok kötelezettségei írásban nem voltak lefektetve, belépés előtt a listásgazda vagy tizedes vagy más tag ismertette a feltételeket. Ezekről egyet-mást

az egyes belépésekkel konkrét kapcsolatban megtudunk, s csak néha találkozunk általánosabb fogalmazással, pl. 1946-ból: „Mivel a gazdaság tagjai közül egyesek nem teljesítik kötelességüket a gazdaság úgy határozott, hogy a ki a gazdaság határozatát és a rája kirótt kötelezettséget nem teljesíti a gazdaság tagjai közzűl kizárassék." Kizárásról egyetlen esetre emlékeznek, amikor egyik gazdatársat összeférhetetlensége és a juhásszal támadt viszálya miatt zárták ki, illetve amikor a gazdaság elé került az ügy és a juhász is, a gazdatárs is kijelentette, hogy ha a másik marad, akkor ő nem — a társaság is a juhász mellett döntött, mondván, hogy egy jó juhászt nehezebb szerezni, mint egy gazdatársat.

Új tagot a társaság közbeleegyezéssel a gyűlésen vett fel, a belépni kívánkozó a listásgazdánál jelezte szándékát, aki a legközelebbi gyűlés elé terjesztette. Egy ízben jegyzőkönyvben is lefektetett határozatot hoznak, hogy gazdatársnak csak azt tekintik, akit gyűlésen vettek fel, s a felvétel módjára a fenti szolgálati utat jelölik meg. Szintúgy kizárást is csak a közgyűlés eszközölhetett.

2. A tisztikar. Az időnként összegyülő gyűlések közben is szükség volt az ügyek ellátására, s e célból a társaság *tisztikart* választott, amely a listásgazdából, pénztárnokból, jegyzőből állt. Ezeket elvben évenként választották, a gyakorlat szerint inkább csak formálisan újraválasztották (ezt sem minden évben), s tulajdonképp csak akkor került sor új tisztségviselő kijelölésére, ha az addigi valóban meg kívánt válni feladatkörétől. A tisztikarnak fizetés nem járt, némi csekély kedvezményben részesültek.

a) A listásgazda. A gazdatársaság ügyvivő vezetőjét nevezték *listásgazdának*. (Lényegében megfelel az esztenaközösségek esztenabírónak, majorbírónak stb. nevezett vezetőjének.) Nevét onnan nyerte, hogy ő írta össze a juhokat *listá*ra, s később is bevezette a változásokat, ha pl. jószág elhullott. Kifelé ő képviselte a társaságot, ha szükséges volt, eljárt a hatóságoknál, s folyamatosan intézte a felmerülő ügyes-bajos dolgokat. Ha a nyájnál probléma adódott, pl. téli idő beállta miatt nehéz helyzetbe került a juhász, a listásgazdának adta elő, s kisebb ügyben az maga intézkedett, vagy összehívta a gyűlést. A gyűlések összehívását a listásgazda eszközölte. A tizedesnek ő adta ki az utasításokat, hogy mikor miben kell eljárnia. A gyűléseken a listásgazda elnökölt, ünnepélyes szóval nyitotta meg, s előadta a problémákat, kivetette az anyagi hozzájárulásokat stb. Az egyes gazdatársaságokat listásgazdáik szerint különböztették, nevezték meg.[24] A gazdatársaságok neve a listásgazdával együtt változott, így a mi társaságunkat korábban *Lénárt Gazdaság*nak, később *Császi Gazdaság*nak, végül *M. Tóth Gazdaság*nak nevezték.[25] Egy-egy hosszabb ideig működött listásgazda neve megszokottabbá vált,

[24] Hajdúszoboszlón egy időben a következő nyolc gazdaság volt: *Cseke Gazdaság* (listásgazda: Cseke Gábor), *Czeglédi Gazdaság* (Czeglédi József), *Török Gazdaság* (Török József), *Kovács Pál Gazdaság* (Kovács Pál), *Tóth Gazdaság* (Tóth János), *Borbély Gazdaság* (Borbély József), *Makai Gazdaság* (Makai Péter) és a mi gazdaságunk: *Lénárt Gazdaság*.

[25] Részletesebben a gazdatársaság írott forrásaiból a következők neveit ismerjük meg: (sorrendjükben) *Béres János gazdasága, Lénárt András gazdasága, G. Tóth Mihály gazdasága, Lénárt András (úr) gazdasága*, utána egyszerűen *Lénárt gazdaság* (id. Lénárt András, Lénárt Gyula, ifj. Lénárt András voltak egymásután listásgazdák). 1940. V. 13-án az elhalt Lénárt András helyett Császi Antalt választják meg listásgazdának, de ez év IX. 15-én még írás-

jobban asszociálódott a gazdaság hozzá, s ezen az alapon gyakran régebbi listásgazdák nevén is emlegetnek egy-egy társaságot, főleg az idősebbek. Ez a névcsere és névingadozás, párhuzamosság tapasztalható a hortobágyi és angyalházi pásztorszállások, *telkek* megnevezésében, ti. ezeket gyakran a számadó pásztorok szerint identifikálták, s azokkal változik nevük. Például az egyik angyalházi szállás helyét az ott több évig megszálló pásztorról az utóbbi időben *Dóró telek*nek kezdték nevezni. Más esetekben egy-egy híresebb pásztor neve megragad, s oly mértékben állandósul, hogy évtizedekkel a pásztor halála után is viseli a telek a nevét. Az is előfordult, hogy a telket a listásgazdáról nevezik el, épp a mi gazdaságunk egykori telkét hívták Lénárt teleknek is, s ez azért is alkalmas elnevezés lehetett, mert a Lénártok hosszabb ideig voltak listásgazdák, ezért nevük biztosabban szolgálhatott identifikálásra, mint a gazdaság juhászaié, akik ugyanebben az időben többször változtak.

Listásgazdának a rátermettebb, funkcionárius hajlamú gazdatársakból, rendszerint a nagyobb gazdák közül választottak. „Tiszteletbeli állás volt", viszont sok ügyes-bajos elfoglaltsággal járt, ezért nem szívesen vállalkozott mindenki rá. A lemondott listásgazdának a gyűlés köszönetet mondott, s az 1930-ban elhalt Lénárt Gyula, az 1940-ben elhalt utódja, Lénárt András listásgazda emlékét jegyzőkönyvben örökítette meg. Egy másik, idős listásgazdának, aki lemondott, írásban fejezik ki köszönetüket s meghívják, hogy ezután is vegyen részt „a mindenkori gyűléseken és ebédeken".[26]

b) A pénztárnok. Vezette a *pénztárkönyvet*, a pénzügyi nyilvántartást, a *gazdaság pénztárát kezelte.* Emellett egyéb ügyek intézésével is a listásgazda jobb keze volt. Valószínű, régebben a pénztári ügyeket is a listásgazda vitte, s a pénztárosi tisztség később vált külön.[27] (Néhány évben a kiadásokat és bevételeket a listakönyvbe vezették be.) A pénztárnok a gyűléseken beszámolt a pénzügyi mérlegről. Évenként, félévenként pedig ellenőrizték a *kasszát.* Az 1935. I. 13-i gyűlés jegyzőkönyvéből: „Vizsgáló bizottság jelentését, mely jelentés 15,96 pengő kassza maradványt állapított meg, a tisztelt gazdaság elfogadta, és a vizsgáló bizottságnak a felmentvényt megadta. Kerekes Ferenc pénztárnoknak eddigi működéséért köszönetet mondott és felkéri őt, hogy a pénztárnoki tisztet továbbra is töltse be." A nevezett pénztárnok lemondását 1937. III. 7-én „a tisztelt gazdaság sajnálattal tudomásul vette és tíz évi odaadó szolgálatáért, jegyzőkönyvi elismerését fejezi ki. Pénztárnoknak egyhangúlag megválasztott a tisztelt gazdaság Császi Antal gazda társat."

Császi Antal később pénztárnokból listásgazda lett. Több esetben megfigyelhető, hogy a tiszikarban alacsonyabb funkciót betöltők lépnek előre — az ügyvitelbe való beletanulást e lépcsőzetességgel oldották meg.

---

belileg is *Lénárt gazdaság* szerepel, annak gyűlésén a listásgazda *Császi Antal* ; a XII. 22-i jegyzőkönyvben már *Császi gazdaság* szerepel. Az 1949. I. 16-i *Császi gazdaság* gyűlésén Kerekes Ferencet választják meg listásgazdának, s a következő gyűléstől már *Kerekes gazdaság* szerepel a jegyzőkönyvek fejlécén, ezt váltja fel a *Papp gazdaság* (listásgazda Papp Antal), majd utolsó neve *M. Tóth gazdaság* ; M. Tóth Bálint listásgazdáról. A Gazdaság jelzői között a *nemes, tisztelt, igen tisztelt* mellett elvétve előfordul a *juhtartó gazdaság* is, s 1—2 esetben a *társaság* (pl. 1881: „A Béres János társasága") megnevezés is.

[26] E jegyzőkönyveket alább, az utolsó fejezetben közöljük.

[27] 1918-ban ilyen bejegyzést találunk a listakönyvben: „Lénárt András listásgazda és pénztárnok", ami viszont arra is utal, hogy ekkor a két funkciót már különváltnak tekintették.

A pénztárnok sem kapott fizetést, de azt a kedvezményt élvezte, hogy nem kellett hajcsárt adnia.

c) A *jegyző* jobb írású, jó fogalmazó képességű — rendszerint polgárival vagy középiskolával rendelkező — gazdatárs, aki a jegyzőkönyveket vezette. A gazdaságnak sok éven keresztül tizedese volt Tóth János szerint a jegyző nem volt mindig külön funkció, hanem a pénztárnok volt a jegyző is. A listakönyv adatai azonban kétségtelenül bizonyítják, hogy volt külön jegyző, többet név szerint is megismerhetünk. Az azonban valószínű, hogy nem mindig volt külön jegyző, hanem a két háború között vált szokásossá, míg az utolsó szakaszban ismét elmaradt.

*d) Helyadó*nak, *helyadó gazdá*nak nevezték azt a gazdatársat, aki a gyűlések, evések megtartására házánál helyet adott. A helyadó rendszerint a listásgazda volt, de nem szükségszerűen. Társaságunkban az utóbbi években nem a listásgazda bocsátott rendelkezésre helyet, hanem egyik gazdatárs, jelen esetben a pénztárnok, ifj. Molnár Miklós közösen édesapjával, id. Molnár Miklóssal, aki most már nem volt gazdatárs, de több évtizeden át az volt. A helyadónál tartották állandóan a társaság közös vagyontárgyait, amikről alább szó lesz. A helyadó kedvezménye: nem kellett hozzájárulnia a közös evések költségeihez, nem kellett a *szájporciót* megfizetnie. A helyadó mindig nagyobb gazda volt, akinek megfelelő tágas udvara, háza befogadhatta a népes gazdatársaságot.

A helyadót leszámítva, a tisztikar úgy tekinthető, mint egy állandó ügyvivő, mai szóval végrehajtó bizottság. Ezenkívül alkalmanként, egy-egy konkrét ügy elintézésére a társaság külön bizottságokat is létesített, pl. a hodályépítkezésekkor az építmény helyének megválasztására egyet, s az előbbitől pár személyben eltérő másikat az építés intézésére; a pénztári ügyek felülvizsgálására számvizsgáló bizottságot stb.

3. A *tizedes* (másképp *juhtizedes* vagy *eljáró* is). Bár nem tettek éles különbséget, mégis a tízedes nem tartozott a tisztikarhoz, hanem a társaságnak ugyanúgy fizetett alkalmazottja volt, mint a juhász, de a pásztoroktól eltérően nem a közvetlen juhtartásban vett részt, hanem a társaság „adminisztratív" személyzetéhez tartozott, mintegy altisztként. Ezt a kettősséget tükrözi, hogy a bejegyzések szerint ritkábban *választják* (mint a tisztikart), gyakrabban *fogadják* (mint a juhászt); természetesen a két megnevezés ugyanazt a jogi aktust takarja. Bérét *szolgálása* után kapja. A *tizedes* a falusi, illetve jelen esetben városi közigazgatási szervezetből vett terminus,[28] épp ezért van szükség a megkülönböztető jelzőre is néha: *juhtizedes*. Az előbbiekkel egyaránt használt *eljáró* szó fejezi ki jobban funkcióját: a listás gazda küldte ide-oda — „ereggy János!" — ő értesítette, hívta össze a gazdákat gyűlésre; többségüket akkor, amikor az *életpiacon* összejöttek, itt a tanyasiakat is megtalálta, s ezektől üzent a többi tanyára is, másokat kerékpárral járt fel. Kihajtáskor mindig jelen volt és a juhásszal, hajcsárokkal kísérte a nyájat Angyalházáig; ő ment a nyáj előtt, a nyáj mögött pedig a juhász, jobbról-balról a hajcsárok. A listásgazdától kapott értesülés szerint, a hajcsársornak megfelelően tudatta a

[28] A katonai eredetű közigazgatási funkciók — hadnagy (eleinte főkapitánynak is nevezték), városhajdú stb. — között szerepel a tizedes is. (Málnási Ödön: Hajdúszoboszló története. Debrecen 1928. 16.)

gazdákkal, hogy most ők tartoznak szekeres vagy gyaloghajcsárt adni. Gazdasági evéshez ő vásárolta meg a levágandó birkákat, bort; a főzéshez meggyújtotta a tüzet, szalonnát pergel (a főzést már a juhász veszi át), a szobában elrendezi a székeket, s az evés után kisepri az udvart. Ha gyérült a tagok száma, ő tudta leginkább, ki lehetne új tag stb.

A bére nem volt annyira kialakult mint a juhászé. Ingyen legeltetés vagy teleltetés általában megillette. 1881-ben Molnár Márton tizedes évi bére 1 frt 20 korona, 1 bárány, 20 darab jószágtól nem fizet pásztorbért. 1884-ben a tízedes bére „2 forint 25 darab juhától nem fizet". 1917-ben a „tízedesnek az bére lészen 10 db birkáért az legelő adót őfizeti egyéb kőlcség a gazdaságé". 1950-ben „minden gazdatárs koponyánként, 8 kiló búzának, a mindenkori árát fizeti". 1959-ben 10 db juh teleltetése a bére. Ha nem volt saját juha, a teleltetés jogát eladhatta és akkor a vevő juhait teleltették a gazdák, az neki fizetett.

A tizedes nem volt mindig gazdatárs, ha ti. nem voltak saját juhai. Általában szegényebb sorú, föld nélküli vagy csekély földű emberekből került ki a tízedes. Legutoljára Tóth János volt a tizedes, hosszú időn keresztül, 25 éven át (1937-től a feloszlásig). Szerény, de jókedélyű, beszédes ember, akiről minden gazdatárs megbecsüléssel, rokonszenvvel beszél, s ő is a gazdatársaságról. Csupán a bért keveselte. Ő korábban gazdatársként kilenc évig már bent volt a társaságban; apja halála után lépett be. Apja egy másik társaságnak volt tagja, ő azért lépett ebbe, mert ez közelebb volt, meg ennek volt hodálya, ami a gyapjút javította. 1937 előtt ismét hosszú ideig, 20—22 évig Karika Miklós volt a tizedes, aki gyarapodván el kezdett gazdálkodni, s szólt Tóthnak, hogy vegye át a tizedességet. Karika Miklós 10—12 holdig vitte a gazdaságát, s miután letett a tizedességről, gazdatársként szerepelt tovább. 1961-ben, amikor még egyszer megtartotta közös evését a társaság, a betegeskedő Tóth János helyett eljött Karika Miklós segíteni az evés körüli teendőkben.

A működés, gyűlések, evések

A gazdatársaság ügyeit gyűléseken tárgyalta meg. A közös problémák megbeszélése, sok gazda véleményének egyeztetése a szállás-gazdaság gazdasági természetű irányításában, továbbá a közösségből fakadó jogi ügyek a gyűléseken nyertek rendezést. A gyűlések hatáskörébe tartoztak a fontosabb gazdasági intézkedések (kihajtások, nyírás, úsztatás, szétverés napjának fontos alkalmankénti kitűzése); közös beruházásokról, kiadásokról való döntés, a jóváhagyott összegből az egyes tagokra jutó arányrész megállapítása, ezen összegek kivetése — és rendszerint behajtása is —; a pénztári mérleg időnként való megvonása és ezzel együtt a pénzkezelés ellenőrzése, közvetlenül vagy számvizsgáló bizottság jelentése alapján; új tagok felvétele, a tisztikar megválasztása, juhász és tizedes választása és fogadása; a közös vagyontárgyakkal való rendelkezés, és végül a társaság feloszlásának kimondása, amire konkrét példát idézhetünk. Előfordult, mint említést tettünk róla, hogy a gyűlés döntött juhász és gazdatárs viszályában. Máskor határozatban szabályozta a gazdatársak ilyen vagy olyan kötelezettségét, büntetésösszeget szabott ki a gyűlésekről indokoltalanul hiányzók, sőt késők felé stb. Általában azonban a működés a hagyományosan kialakult szokásokhoz igazodott, a kötelességek és

jogok természetszerűleg adódtak és elfogadottak voltak; a társaság élete évről-évre a kialakult mederben folyt, s ezen csak itt ott s csekély módosítások formáltak.

A gyűlések szorosan igazodtak a juhtartás évi rendjéhez, annak fordulóihoz, s eszerint a különböző időkben tartott gyűléseknek is változott a tárgyköre. Karácsonykor vagy újév táján tartott gyűlés egyetlen feladata a juhász és tizedes megfogadása volt, a következő Gergely naptól kezdődő hatállyal. A következő összejövetelt a kihajtás előtt, március előtt, március elején hívták össze. Ekkor tűzték ki a kihajtás napját, felmérték a számításba jövő állatállományt s ennek alapján kivetést *(felvetést)* tettek a pásztorbérre vonatkozóan; az első félévi bért vagy annak egy részét (főleg gabonabért, hogy a pásztor kihajtás előtt megőrlethesse) kifizették; ugyanígy tartottak gyűlést a nyírás, a bárányok ki- és hazahajtása előtt, az őszi kiverés előtt és utána, amikor a pásztorbér második felét vetették ki a most már megnagyobbodott nyájra, és végül decemberben a széjjelhányás megszervezésére, a szállásidény lezárására. Majdnem minden gyűlésen pénzügyi mérleget is vontak. E rendes gyűléseken kívül, egy-egy adott probléma megtárgyalására, *rendkívüli gyűlés*eket is összehívtak, ha szükség volt rá.

A gyűléseket a *helyadó gazda* házában (szobában vagy konyhában, néha udvaron) tartották.

Kétféle gyűlés volt; amelyhez bankettszerű evés kapcsolódott, és anélkül. A *gazdasági evés, gazdaság evése* évente háromszor-négyszer a fontosabb gyűlésekhez társult. Az evések okát, eredetét általában a hagyománnyal magyarázzák („így szoktuk"), Tóth János tízedes elhihető magyarázatát adta: a fontosabb gyűléseken való részvételt biztosították általuk. Ugyanis az evések költségeit esetenként szétosztották, kivetették a gazdatársakra — az egy főre eső költséget nevezték *szájporció*nak —; aki az evésen nem jelent meg, az pedig *inkrótuszt* fizetett: öt liter bort, amit a következő gyűlésben behajtottak rajta. Az evések tehát egy oldalról mint hangulatos társasági összejövetelek csábították a gazdatársakat, másrészt a távolmaradásnak a szájporciónál nagyobb összeggel való büntetése által is biztosították a megjelenést — sikerrel. Természetesen e racionális ok, vagy logikus megokolás mellett az ilyenszerű *evések* szélesebb körű hagyományával is számolhatunk. Gondoljunk csak a különböző aratási, szüreti lakomákra, a céhebédekre, újabban a tsz-ek zárszámadási bankettjeire (így Hajdúszoboszlón is).

A gazdasági evésen birkapörkölt volt mindig az étel, hozzá kenyér és bor (szódavizzel). A birkákat rétegsorba adták a gazdák *(vágósor, soros vágó)*, s az id. Molnár Miklós, 80 év körüli gazdatárs emlékezete szerint kenyeret is régen, 10 *kilás* kenyeret sütött a gazda felesége. A *vágósor* 1913-ig szerepel a gazdaság írásos emlékeiben, 1916-ban pedig már *húslista* tűnik fel helyette, ami azt jelenti, hogy a természetben, sorra adott birka helyett áttértek a hús megvásárlására és árának szétvetésére. Az 1937 óta tizedesként, s azelőtt kilenc évig gazdatársként szereplő T. J. már nem is tud arról, hogy e gazdaságnál megvolt a vágósor, de más gazdatársaságtól ismerte. Volt olyan gazdaság, ahol az az első világháborúra megszűnt, utána azonban, a románok bevonulása alatt, újra feleleventették és 1945-ig szokásban volt. Utána ott is megszűnt és *szájporcióra* tértek át. A vágósoros rendszer ugyanis csak akkor megfelelő rendszer, ha egy-egy gazdatársnak több juha van, aminek követ-

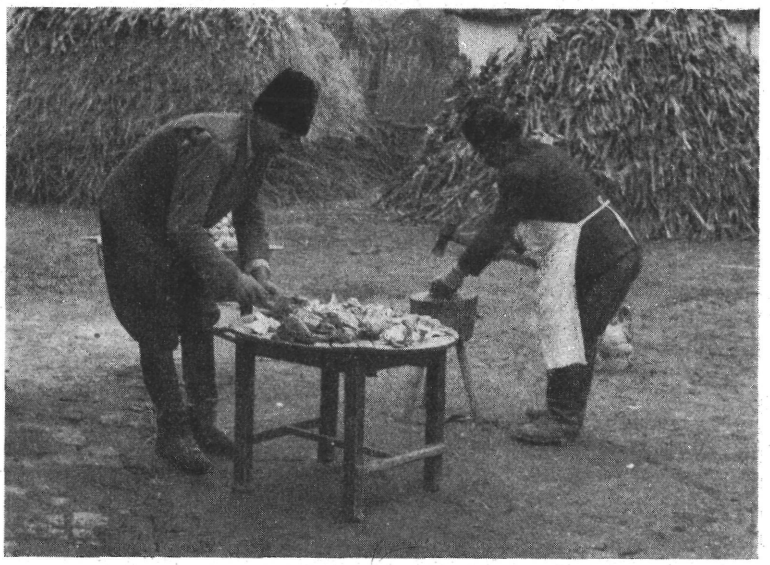

7. ábra. A birkahús feldarabolása; előkészület a gazdasági evésre

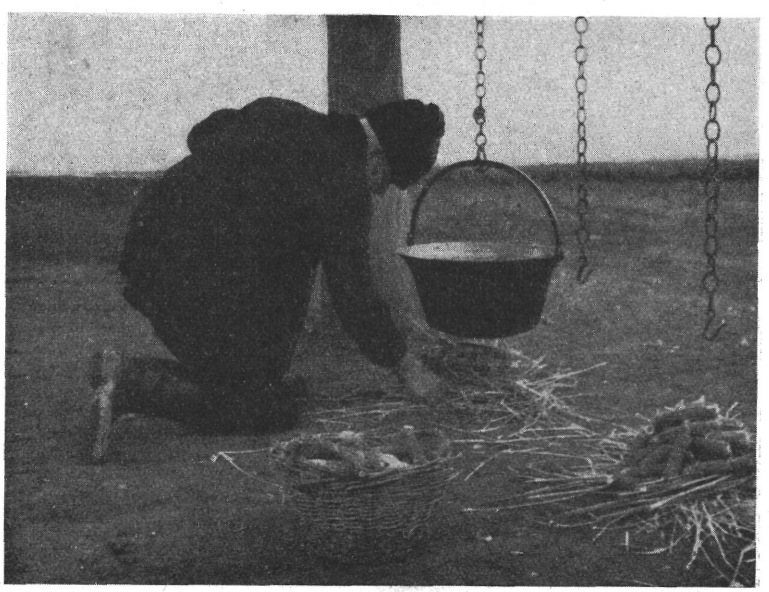

8. ábra. Tűzgyújtás a bográcsz *(vasfazík, vasfazék)* alatt

keztében a társaság kevés tagból áll, s főleg stabil, s így mindenkire belátható időn belül sor kerül. Sok gazdatárs esetén, ami a juhállomány megfogyatkozása esetén következett be, ami a juhtartás krízisét jelzi és a gazdatársaság stabilitásának meglazulásával szokott együttjárni, sok a tagváltozás — a sorosvágó nem válik be, s a második világháború után ezért minden gazdaságnál elmaradt. A birkákat, bort megvásárolták és az árát az evés végén beszedték, mégpedig fejenként egyforma összegben, mondván, hogy akár sok juha van,

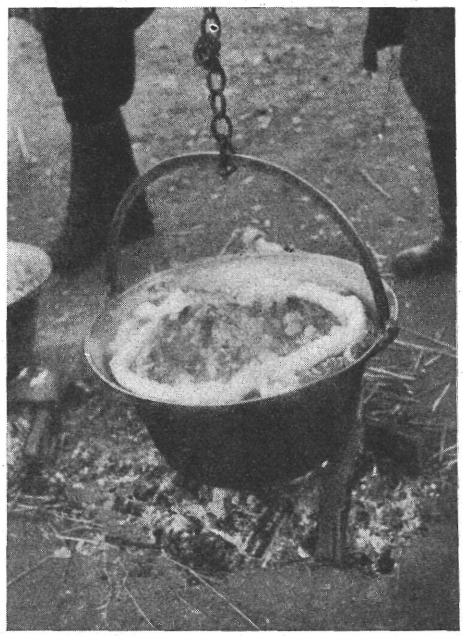

9—10. ábra. A birkahús főzése bográcsokban, az udvaron felállított főzőalkalmatosságon

akár kevés, egyformán eszik. A szájporciós megoldás idején, mindenki hozott magának kenyeret.

A gazdaság utolsó evéséről (7—17. ábra), amin jelen voltunk, részletesebb képet festhetünk.[29] Erre 1961. nov. 19-én, (mint mindig:) vasárnap került sor, amikor a gazdaság még egyszer összegyűlt, hogy közös tárgyainak a budapesti Néprajzi Múzeum részére történő eladásáról véglegesen határozzon. (Az eladási árat az evés költségeire fordították.) Bár az evés megtartása azért is történt, mert a gazdatársak segíteni kívánták annak általunk történő megismerését és megörökítését, rekonstrukciós színezetről alig lehet szó, mivel a vagyontárgyakról való határozás a köztulajdoni jellegből és a társaság szokásaiból következően természetessé tették a gyűlés szükségletét és megtartását; s az

[29] Részletes kéziratos gyűjtéseink a Néprajzi Múzeum Adattárában találhatók, 134/1961, 11/1961 alatt. Ezenkívül további hajdúszoboszlói gyűjtéseink, juhászat tágykörről: 135, 136, 137/1961. Szintén az Adattár fényképarchívumában található a nagyszámú fényképanyag. Magáról a gazdasági evésről a fényképeket Szabó Jenő készítette.

evés lefolyása sem volt más, mint a legutóbbi: előző évi. A listásgazda, miután üdvözölte a „tisztelt Gazdaságot", előadta a gyűlés tárgyát: mint már beszéltek róla, eladnák a múzeumnak a tárgyakat — tekintve, hogy múzeumba kerülnek —, méltányos összeget kérnek csak; egyetértenek-e a gazdatársak az eladási tervvel és az árral? — Miután egy-két jóváhagyó hozzászólás hangzott el, megvolt az evés, majd annak vége felé a listásgazda és a pénztárnok összeszámolta a kiadásokat; a bevételek listáján szerepelt a múzeumtól eladási árban kapott összeg, a maradékot pedig szétvetették és beszedték a gazdatársaktól. Lényegében ennyi volt az, ami módosítólag hatott az evés lefolyására, s mint látjuk, ez is természetszerűleg adódott. E sajátos tárgykörtől és szokatlan bevételi összegtől eltekintve, magát a gazdasági evést hagyományos-eleven formájában láthattuk.

Az evést a *helyadó gazda*, Molnár Miklós házánál tartották. A tágas gazdaudvaron két ház áll egymás mögött; a hátsó szalmafödéles házban lakik id. Molnár Miklós és felesége, az első, utcai ház az evés idején lakatlan volt; ifj Molnár Miklósék a tanyán laknak. Régebben a hátsó ház pitvarában és a konyha-szobájában folyt le az evés, néha az ajtó előtt az eperfa alatt is; most az első ház utca felőli szobájában, amely egyébként üresen áll.

Szombaton megkezdődtek az előkészületek, id. Farkas Sámuel juhász a helyadó házához hajtotta a megvásárolt három birkát (a három együtt élősúlyban 143 kg volt), s „rántotta is lefele a bőrét", azaz megnyúzta. Most a birkák vásárlását a juhász végezte, mivel a tizedes beteg volt. Id. Farkas Sámuel után az utolsó három évben Dóró Gábor volt a juhász; mindkettőjüket meghívták. A birkák megnyúzásánál előbb Karika Miklós gazdatárs egykori tizedes segített idős Farkasnak, majd megjött Dóró Gábor, akit egy lakodalomba hívtak meg birkát nyúzni, s azért késett. Ketten a három birkát két óra alatt megnyúzták, kibelezték. A húsokat az első ház kamraszerű helységében felaggatták a falakra, faszegekre. Ezt így szokták; éjjel a hús megfagyott, megszilárdult, s másnap reggel könnyebben lehetett feldarabolni (7. ábra). Vasárnap regel 7 óra tájt a két juhász és a volt tizedes hozzáfognak a felakasztott birkák feldarabolásához és fél 10-re teljesen befejezik. A húst diónyi, ökölnyi darabokra vagdalták fel. A fölösleges húst szétmérik, eladják. 50—55 kg tiszta húst számoltak, hogy vacsorára is elég legyen, hozzá 50 liter bort vettek, 40 főre. 15 kg húst eladnak. A juhászék, pénztáros-helyadó, listásgazda, egy-két gazdatárs s a szomszédok veszik meg a fölösleget. A pénztáros és a listásgazda feljegyzik ki mennyit vitt el, hogy állnak a pénzzel.

Az udvaron elkészítették a főző-alkalmatosságot: egy élő fa elágazására és egy kétágú létrára vízszintesen vendégoldalrudat fektettek, erre kötötték fel egymás mellett a bográcsokat, lánccal. A bográcsok alá szalmával, náddal, kukoricacsutkával, gúlába rakott aprófával tüzet tesznek (8. ábra) és a juhász elkezdi *pergelni* a szalonnát. Vereshagymát, majd paprikát tesznek hozzá, s az egyik bográcsban így készített pergeltet elosztják a négy bográcsba. A felaprított hús magától készül (9—10. ábra), az alján levő hagymás zsírt *csontos hússal felitassák*. Fél 12-kor kijelentik, hogy meg lehet fordítani. A fordítás sajátos technikával történik és ennek a juhász a tudója; leakasztja a láncról a bográcsot, terpeszállásba áll és a bográcsfülét fogva nagyokat rándít az edényen, úgy hogy abban a hús megfordul, ami alul volt, felülre kerül. Az edény tartalmát kavarni nem szabad. Ugyanekkor minden bográcsba két cseresznye-

paprikát dobnak. Amikor a zsír már forró lett, a fordítás másképp történik, nem veszik le a bográcsokat a láncról, hanem a juhász megfogja fél kézzel oldalt az edény fülét, és mintegy függőleges tengely körül jobbra-balra forgatja; a forró zsír *szalad, fut*, az edény tartalma nem követi magának az edénynek a mozgását, de megváltozik a helyzete benne.

11—12. ábra. A *gazdasági evés.* Evés a vasháromlábra és a kerekasztalra helyezett bográcsból

Féltizenkettő tájban elkezdenek gyülekezni a gazdatársak, egyelőre csak szállingóznak. Benéz Tóth János, a gazdaság öreg s most beteg tizedese is, megtekinti az előkészületeket, majd rövidesen elmegy. Dél tájban mind sűrűbben érkeznek a gazdatársak, mindegyre nyílik az utcai deszkakapu, s ünneplőben, fekete ruhás férfiak lépnek be rajta. Kezükben vagy kiskabátjuk zsebéből kikandikáló csomagocskát hoznak: szalvétában, papírba göngyölve evővilla, jó szelet kenyér. Sokszor a nyíló kiskapuban először egy kerékpár eleje tűnik fel; a tanyán lakók biciklivel rövídítették az utat. Az érkezők odajönnek a bográcsokhoz, kezet fognak az ottlévőkkel s egy részük bemegy tovább a háziakhoz, mások a főző-alkalmatosság körül álldogálnak.

Egy óra tájban ülnek evéshez az első utcai szobában. Két sarokban egy-egy vasháromlábon, a harmadikban a kerek asztalon a bográcsok; ezeket ülik körül, 8—10-en egy bográcsot (11—14. ábra). A negyedik sarokban a háziak hosszú téglalap alakú asztala a *főasztal*, itt ül a listásgazda, pénztárnok (17. ábra) és néhány más gazdatárs, akinek itt jut hely. Itt nem bográcsok vannak, hanem porcelán tálban tálalnak, mert a bográcsok elkormozná az asztalt, pedig evés után ezen számolnak. Itt porcelán tálból esznek, egyből; tányér nincs.

Evés módja: a bográcsok körül a kis székeken ülve bal kézben fogják a kenyeret vagy a térdükre helyezett szalvétán (ez egyeseknél papír) tartják. Bal kézben tartják a villát is, míg a bográcsból a jobb kézbe fogott bicska hegyére szúrva veszik ki a húsdarabot és a kenyérre helyezve vagdalják. A mélyebben fekvő húsdarab kihalászására a villát veszik jobb kézbe. Néha kenyér nélkül eszik a húst, ekkor a húsdarabot magát fogják bal kézbe és a jobb kézzel tartott bicskával faragják. A csontokat a földre dobják, a kerek asztalnál ülők részben az asztal peremére helyezik. Ha a bográcsokban a zsír kezd fagyni, faggyas lesz, az edény fenekéről kotornak ki melegebb falatokat. S ha még jobban meghűl, szólnak a juhásznak, hogy fordítsa meg, a juhász két kézzel megfogja a bográcsok fülét és az ismertetett módon megfordítja. A főasztalnál a porcelán tálakban hamarabb hűl a pörkölt, a tálat nem lehet úgy fordítani, mint a bográcsot, hanem gyakran kell cserélni. Ezért szeretik bográcsból enni a pörköltet: a forró edényben lassabban hűl ki a nagyobb tömeg hús, mint kerámia edényben, kivált tányérokra szétosztva. Evés közben a boros kancsókba, poharakba töltöget a juhász demizsonból, koccintva isznak. Ebéd végeztével a juhászok kiviszik a bográcsokat, tálakat, a kerek asztal bográcstartó nyílását az abba illő kerek deszkalappal (régen ezen számoltak) lefedik, és csak a boros kancsók, poharak maradnak. Iszogatnak, beszélgetnek, dalolnak s a cigarettafüst sűrűn száll a csoportok körül. Egy-két öreg pipázik. A főasztalnál a listásgazda, a pénztárnok, az ott ülők közreműködésével elkészíti az evés költségvetését (17. ábra), amely ebből áll:

három birka, 143 kg élősúly, 8.—Ft/kg	1144 Ft
50 liter bor, 15 Ft/liter	750 „
1 mázsa fa	50 „
1,5 kg szalonna	45 „
0,5 kg hagyma, 2 kg só	5 „
40 dkg paprika	30 „
	2074 Ft

Régebben ez az összeg egészében kivetésre került volna szájporcióba, most levonták belőle a tárgyak eladási árát, a levágott birkák eladott bőrének és a szintén eladott felesleges húsnak az árát, s a maradék került kivetésre. Az egy főre eső összegek kiszámítása után a listásgazda ismerteti a számvetést, majd egyenként fizetésre szólítja a gazdatársakat a főasztalhoz. Utána a tisztikar is mulat a többiekkel. Este felé még egyszer behozzák a bográcsokat, vacsoráznak.

13—14. ábra. Részletek a gazdasági evésről

Néhányan már délután elmentek dolgukra, többen a vacsora után szedelőzködnek; a tanyán lakók vagy valahol szolgálatban levők hamarabb mennek. Este 10 tájra szétoszlott a társaság.

A kis ételmaradékot — a szokás szerint — a két juhász vitte el a bográcsokban, amiket kisúrolva hoznak majd vissza, s kap belőle a helyadó, listás, tizedes, azok az evésnél segítettek. Másnap reggel még egy-két szegény asszony is benézett a helyadóhoz, ők is kapnak a maradékból.

A közös vagyontárgyak

Eltekintve a hodálytól a pásztorszálláson, a társaság közös tulajdonát az a tárgycsoport (19—21. ábra) alkotta, amit az együttevéseken használtak, továbbá a nyilvántartási könyvek. A gazdatársaság nagy listakönyvének utolsó lapján szerepel egy „leltár" 1940. május 6-i keltezéssel, a listásgazda aláírásával. E leltár a következő tárgyakat sorolja fel (a tárgyak megnevezését megtartottuk):

		Értéke	
1 db	kerek asztal	5,00	Pengő
7 db	régi kisszék	3,50	„
10 db	új kisszék	8,00	„
1 db	sima lóca	1,00	„
24 db	borospohár	3,00	„
2 db	vasfazék (bográcsi), kicsi	4,00	„
1 db	vasfazék (bográcsi), nagy	4,00	„
1 db	listakönyv	1,00	„
1 db	kézi listakönyv, régi	0,30	„
1 db	itató nyomó	0,50	„
1 db	pénztári könyv	1,00	„
		31,30	Pengő

Csekély változással ezen 1940-es leltárban szereplő tárgyak kerültek be a múzeumba. A jelenlegi kerek asztal és a pénztári könyv azonban újabb, nem azonos az itt szereplővel. A kisszékek pedig egy újabb sorozattal szaporodtak, a boros-poharakból csak három maradt meg s később vásárolták a mostani boroskancsókat is.

a) Kerek asztal (népi neve: *kerek szék*, újabban *kerek asztal* is). — Puhafából asztalos technikával készített négylábú, fent kávás asztal, kerek asztallappal, közepén kör alakú nyílással, amelybe a bográcsot süllyesztették. E nyílásba kerek deszkalap illik, amivel — ha a bográcsot kiemelték — a nyílást befedték. Az asztal magassága 60 cm, az asztallap átmérője 80 cm, a nyílás átmérője 35 cm. Egy régebbi elpusztult kerek asztal pótlására, ifj. Parti Gyula ajándékozta 1957-ben a gazdaságnak. A korábbi tulajdonosánál a konyhában a gyerekek ettek róla, egy tálból. A kerek nyílást a tizedes vágta rá, amikor a gazdaságnak ajándékozták. Leltári száma: 62.5.1 (20. ábra).

b) Kis gyalogszékek *(kisszék)*. Az egész székgarnitúra, 30 darab, bekerült a múzeumba. Mindegyik keményfából készült, a téglány alakú ülésdeszkába csapolt négy nyolcszögletes lábbal. Az ülés vége mindegyiken vésőnyommal díszített. Közel egyforma méretűek. Nem egyszerre készültek, hanem több sorozatban.

Az első sorozat készítési éve 1909. Egyik példányba szép vonalú folyóírással a következő szöveget vésték: „Lénárt András úr gazdasága tulajdona 10 darab szék" (62. 5. 2). A 10 darabból az 1940-es leltárkor már csak 7 volt meg, 1961-re pedig csak 4. A másik két példányban ugyanezzel az írással bevágva: „Készült 1909". Egy negyediken pedig csak ez az évszám. (Lénárt András listásgazda volt.)

Az 1940-es leltárban szereplő 10 „új kisszék" mindegyike megmaradt (62. 5. 6—15). Ugyanolyan formájúak, középen bevágott felirattal: „Lénárt András G" (21. ábra). A G-betű a *Gazdaság* rövidítése; az itt szereplő Lénárt András az előbbi fia, ekkor szintén listásgazda. Idős gazdatársak szerint mindkét sorozat széket ugyanaz a faragó barkácsoló ember, Elekes Sámuel készítette.

15 kisszék 1948-ban készült, hasonló formában (62. 5. 16—30). Ezek közepén a bevésés: „Cs G 1948" = Császi Gazdaság; új névvel az új listásgazdának megfelelően. — Végül egyik kisszék díszítetlen, valamelyik gazda-

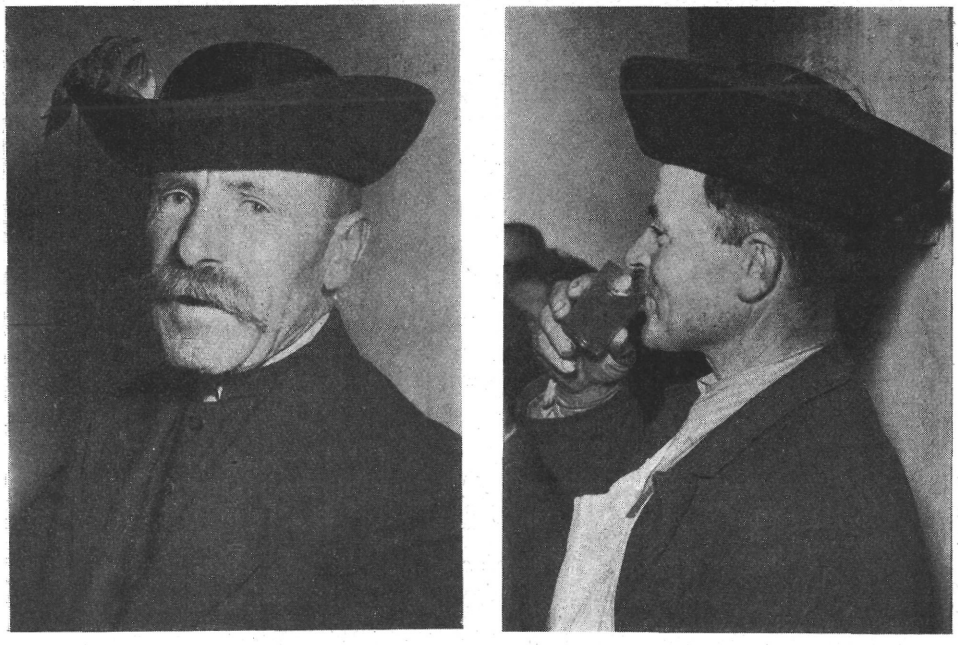

15—16. ábra. A gazdatársaság két utolsó juhásza: id. Farkas Sámuel és Dóró Gábor

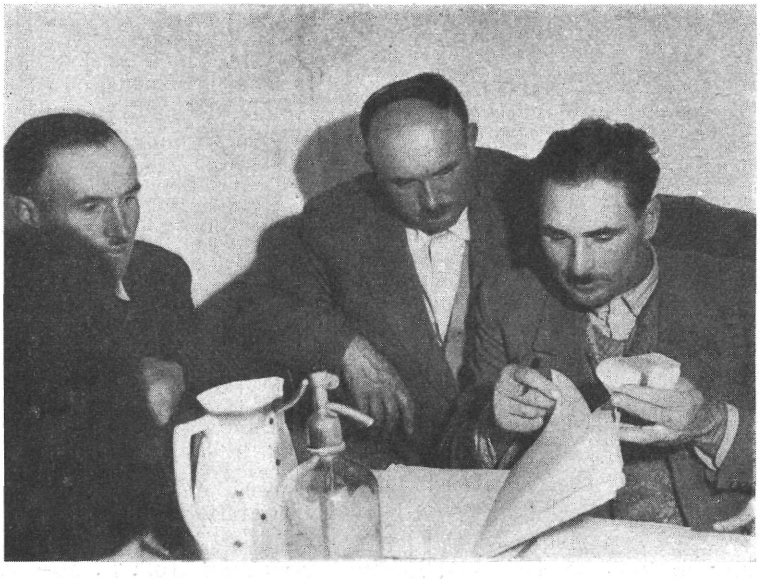

17. ábra. A *listásgazda*, M. Tóth Bálint és a *pénztárnok*, ifj. Molnár Miklós a *főasztal*nál számvetést készítenek, a *szájporciót* számítják ki.

társ hozhatta: egyik fokába vaslemez verve, ami arra mutat, hogy korábban kukoricamorzsolásra használták (62. 5. 31).

c) Bográcsok *(vasfazik, vasfazék)*. A három bográcsból kettő kisebb, egy nagyobb. Mindhárom vasból készült, gyári, edényrésze egyetlen lemezből domborítva, egy nagy kengyeles füllel, amely leengedett állapotban pontosan az edény peremére fekszik. E bográcsokban főzik meg és tálalják fel a birkahúst. A főzésnél láncon lóg a bográcsok, s a juhász a kengyeles fület fogva fordítja meg benne rázással az ételt; ezért újabban, amikor már nem készültek ilyen régimódi egyfüles bográcsok, hanem csak kétfüles kis üstöket lehetett üzletben vásárolni, a gazdaság számára vásárolt kis üstökről leszedették és a helybeli kovácscsal készíttettek rá régi módra kengyeles fület. Adatközlők szerint e példányokat Lajter Gyuri helybeli kovácsmester alakította át, ennek azonban nem látszik nyoma a tárgyakon. A bográcsokat lakodalomhoz kölcsön szokták kérni a gazdaságtól főzésre, ezért a gazdaság megszabott használati díjat szedett (62. 5. 32—34).

d) Vas háromlábak *(vasláb)*. Kerek vasabroncs, rászegecselt három vaslábbal. Funkciójuk szerint bográcstartó állványok, evésnél ugyanazt a célt szolgálták, mint a kerek asztal: a bográcsot helyezték kerek nyílásukba (tehát ezeken nem főztek, mint a Szoboszlón is régebb szokásos szabad tűzhelyeken használt vasháromlábakon, amelyeknek felső része, ezektől eltérően háromszögletű volt). Ezeket a gazdatársaság megrendelésére Lajter Gyuri kovácsmester készítette 1937-ben (62. 5. 35—37).

e) Boros kancsók *(orros)*. 5 db, mindegyik keménycserép, gyári. Mindegyik újabb, legfennebb néhány éve vásárolták. Az egyiken (62. 5. 37) színes figurális díszítés, amire a gazdatársak többször felhívták a figyelmemet s nyilván a vásárlásnál is szempont volt: szűrös, kucsmás, furulyázó juhászt ábrázol. (Ez és egy másik, a fenekén levő gyári jel szerint Hollóházán, a másik három a kőbányai kerámiagyárban készült.) (62. 5. 37—41).

f) Az egyszerű borospoharakból három darab maradt meg (62. 5. 42—44), régebb annyi volt, ahány tagja a gazdaságnak.

A gazdatársaság írásbelisége. A listakönyvek és a pénztári napló

Az autonóm közösségek írásbelisége több szempontból értékes munka. Tárgyukat tekintve elsősorban azért, mert a társaság működésére jelentenek kiegészítő forrásanyagot; bizonyos vonatkozások pontosabb, számszerű vizsgálatát segítik elő, a szájhagyományban részletesebben kutatható jelenségek időhöz kötését teszik lehetővé stb. De becsesek olyan szempontból is, hogy bennük a nép maga örökíti meg gazdasági életének egyes részleteit. A népi írásbeliség így különös értéket jelent számunkra, mert jól tudjuk, hogy az ilyen belső keletkezésű írásos források mennyire eltörpülnek mennyiségileg amellett az írott anyag mellett, amelynek zömét a mindenkori államszervezet és közigazgatás termelte, s amely ezért mintegy áttételeken keresztül közvetíti számunkra a népi (jobbágyi, paraszti) élet, társadalom, kultúra és gazdálkodás ismeretanyagát.

1. A *listakönyv* a gazdatársaság általános nyilvántartási könyve volt, tehát nemcsak listákat tartalmazott, mint nevéből gondolhatnánk. Ebben rögzítettek írásbelileg mindent, amit a szavak elrepülnek, az írás megmarad

elve alapján írásban kívántak megörökíteni. Hangsúlyozottan rá kell azonban mutatni arra, hogy a társaság szervezetére, működésére a szóhagyomány révén sokkal nagyobb forrásanyag birtokába juthatunk. Ez éppen abból a tényből következik, hogy írásos lecsapódást, megörökítést a valóságnak csak egyes részletei nyertek. Ezek az írásbeli források tehát számunkra kiegészítő jelentőségűek. Elsősorban a szóhagyományból és a terepgyűjtésen részletesebben megismerhető jelenségek pontos korhoz kötését, másrészt — a számszerű adatok szolgáltatása révén — az üzemtani jellegű vizsgálatokat, a mennyiségi összefüggések pontosabb elemzését teszik lehetővé.

a) Kiverési listák. A juhásznak átadott juhokat, valahányszor nyájat vertek ki, listára vették. *Kiverési listát* készítettek a juhok tavaszi kihajtásakor, a bárányokról, nyíráskor — amikor a juhokat hazahajtották nyírni s utána ismét nyájba verték —, néha külön úsztatáskor, s végül az őszi kiveréskor, amikor az addig fejős juhokat is a heverő nyájba verték. Valahányszor tehát a nyájállomány változott, új lista készült. E listák szerepe az volt, hogy gazdánként számon tartsák a közös nyájba vert állatokat. Erre szükség volt elsősorban az egyéni tulajdonjog biztosítása végett, a célból, hogy szétveréskor a gazda állatait visszakapja. (Ezenkívül e listák a közös nyáj terheinek a gazdák közti szétvetésére is szolgáltak,de nem mindig ezek; gyakran a költségek miatt más alkalmakkor is összeírták az állományt.) A kiverési listák ennek megfelelően tartalmazzák: a gazdák neveit, a tulajdonukban levő juhok számát, ivar szerint megkülönböztetve, a kiverés dátumát és gyakran az alkalom megjelölését — pl. nyíráskor, úsztatáskor stb. —, továbbá a pásztor nevét, aki elébe a nyájat bocsátották.

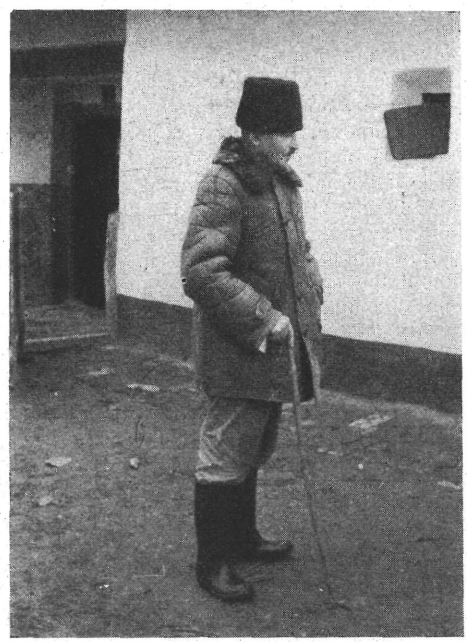

18. ábra. A *tizedes*, Tóth János

„Az 1904 dik év Márczius. 21. én. Barbócz Gábor elébe kiment juhok száma''

	juh	kos
G. Tóth János úr	125	5
G. Tóth Mihály	173	23
M. Tóth Pál	70	5
M. Tóth Mihály	29	1
Lénárt András	70	—
Harsányi Bálint	10	2
Molnár Miklós	50	3
Hódos Gábor	14	3
Végh Mihály	45	3
Váczi Imre	28	2
Sije István	17	1
Petrovics János	22	—
B. Nagy Károly	24	2
Szűcs István	6	2
(14 gazdatárs)	(638)	(52)

A kiverési listákból tehát megtudhatjuk: mindenekelőtt a kihajtások — illetve az évi tartás fordulóinak — pontos dátumait, mégpedig évenkénti, konkrét

áttekintéssel. Ebből pedig az tűnik ki, hogy korántsem volt pl. tavaszi kihajtás mindig azonos napkor, tehát Gergely napkor, ahogyan az adatközlésekből sejthetnénk, hanem e nap csupán egy fix, hagyomány által számontartott időpont volt, amelyhez a kihajtás ideje igazodott, de amely körül konkrét napjai bizonyos amplitúdók között mozogtak, és ez a rendelkezésünkre álló legrégibb adatoknál sem volt másként. 1895—1909 között például a tavaszi kiverés napja négy alkalommal III. 21., kétszer III. 23., egyszer-egyszer III. 20., 24., 26., 28., IV. 1. és IV. 2. Ugyanezekben az években a tavaszi nyíráskor való kiverés nap-

19. ábra. A gazdatársaság közös vagyontárgyai, amelyek a Néprajzi Múzeum tulajdonába kerültek

jai: V. 15., 16. (egyszer-egyszer), 20. (négyszer), 22., 23., 24. (egyszer-egyszer), 25. (kétszer), 28. (háromszor) és VI. 6. (egyszer). Az őszi kiverés napja rögzítettebb: IX. 29. (hétszer egymás után), 30. (kétszer) és 6., 8,, 11. (egyszer-egyszer). Ugyanekkor az állatok számából megtudható, hogy egy-egy ilyen fordulópontnál milyen mértékben nőtt vagy csökkent a nyáj nagysága, s hogyan változott a nyáj ivar és kor szerinti összetétele.

Málnási Ödön adatai szerint a listák helyett régen Hajdúszoboszlón is rovásfákon tartották számon a kivert állatokat; a páros rovás egyik fele a juhásznál, a másik a gazdánál maradt. A listák eszerint a rovásbotok helyébe léptek, s alighanem ezek vezetésével kezdte írásbeliségét a társasági adminisztráció. A listakönyvek is csak később bővülhettek más adatokkal, megtartva eredeti funkciójuktól kapott nevüket.

b) A listák másik része a gazdatársaknak az üzemeltetéshez való hozzájárulását tartalmazza.

Pl.: „Az 1904. év Mártzius 13. dik án az gazdaságnak gyűlése lévén 685 darab jószág után felvetíst tett, 9 krjczárjával béjött: 61 fr 65 krj."

gazdatársak neve	juhok száma	befizetett Ft	összeg krajcár
G. Tóth János	115	10	35
G. Tóth Mihály	170	15	30
M. Tóth Mihály	30	2	70
M. Tóth Pál	80	7	20
Lénárt András	70	6	30
Harsányi Bálint	10	—	90
Molnár Miklós	50	4	50
Hódos Gábor	18	1	62
Végh Mihály	45	4	50
Váczi Imre	30	2	70
Sije István	15	1	35
Petrovics János	22	1	98
B. Nagy Károly	30	2	70
	685	61	65

Ebből 37 forint 50 krajcárt rögtön kifizettek juhászbérbe.

Ilyen f e l v e t é s t évente többször is csinált a gazdatársaság. Az idézett példa még kihajtás előtti felvetés. Más esetekben nem írtak külön listát, hanem a kiverési listákat bővítették újabb rovattal, vagyis a kiverési listákon már úgy is szereplő gazdanevek és állataik száma után írták oda a befizetéseket. Tudnunk kell azonban, hogy ezek utólagos toldások, tehát a kiverés dátuma nem jelzi ezen rovatok kitöltésének idejét is. Néha elég nehéz értelmezni, hogy az egyes rovatok mit fejeznek ki. Általában a társaság írásos adatait akkor tudjuk helyesen és gyümölcsözően használni, ha tisztában vagyunk a társaság működésének apró részleteivel.

A listák e csoportjához tartoznak a *kenyérsor* kimutatásai. A juhász kenyérbérét — amig ez a bérféleség szokásban volt — in natura sorban adták a gazdák. A kenyérsor listák négy rovatot tartalmaznak: 1. a gazda neve, 2. juhai száma, 3. a juhok száma szerint fizetendő kenyerek száma és a 4. rovatban a teljesítés bejegyzése.

„1877 November 2 Napjától kezdődőt Uj Kenyérsor

	Sum	Hánj	Kiata (= kiadta)
Béres János	60	6	3, 3
G. Tóth Mihály	155	16	3, 3, 3, 3, 3, 1
E. Szabó Sándor	50	5	2, 3"
Stb.			

A listákból az tűnik ki, hogy 10 darab juh után kellett egy kenyeret adni, a 10-esek közti egyes számokat fel- és lefele kerekítették. Eszerint 5—14 juh után egy, 15—24 juh után kettő, 25—34 juh után 3 kenyér járt, és így tovább. A listakönyvben kenyérsorkimutatások 1884-ig szerepelnek.

A *vágósoros listák* a gazdatársak neveit tartalmazzák, olyan sorrendben, ahogyan egymás után *soros vágót* kellett adniuk a gazdasági evésre. A *vágósoros*

emberek nevei után rótt kereszt jelzi, hogy teljesítették kötelezettségüket. Az „1873 Szeptember 20 dik Napján Kezdődőt Uj vágósor" listája előtt a következő bejegyzés áll: „Meghatározta a' Nemes Gazdaság, hogy Minden betsulletes, Gazdatárs, Tartozik Száj Portiót fizetni Egy pár, búza Kenyeret és Egy vágót a' kibe 30 Font hús van hanem vóna benne pótolja utána". Vágósoros listákat 1914-ig találunk.

1915-től a vágósoros listák helyébe h ú s l i s t á k lépnek, azaz egy-egy gazdasági évésen felélt húsmennyiség árának fejenként szétvetett összegei.

20. ábra. Kerekasztal bográccsal

Minden gazda ugyanannyit fizetett. Ekkor tehát a sorban adott vágók helyébe az a rendszer lépett, ami végig megmaradt. Szintén a gazdasági évésekkel kapcsolatosak az előbbihez hasonló b o r l i s t á k, 1916-ig találhatók. (A későbbiekben a gazdasági évések költségeit külön kezelték, nem keverték a többi *fenntartási költség* közé, ezért nem szerepelnek a listakönyvben sem.)

Végül a gazdák természetbeni munkaerő-hozzájárulását rögzítik a *hajcsársort* meg-megújulólag feltüntető listák. A gazdatársak nevét tartalmazza olyan sorrendben, ahogyan a ki- és hazahajtásokhoz *hajcsárt* kötelesek adni, illetve adtak. A hajcsáradás kötelezettsége mindvégig érvényben volt, ilyen listák 1878-tól 1948-ig meg is vannak.

c) A listakönyv tartalmazza a juhász- és tizedesfogadási szerződéseket is. Ezek formailag jegyzőkönyvszerű bejegyzések, amit a juhász (tizedes) aláírásával ismert el, s rendszerint a társaság nevében is aláírta a listásgazda és a jegyző, vagy egy-két másik gazdatárs. A szerződések tartalmazzák bevezető részben a szerződéskötés időpontját, a szerződő felek neveit, a szerződés érvényének időtartamát, majd pontosan leírják az évi bér mennyiségét és fajtáit és végül a juhász feladataiból közöl egyet-mást, amit a gazdaság külön kiemelen-

dőnek tartott, nyilván azért, mert problémák szoktak lenni vele kapcsolatban. E szerződések mint forrásanyag mindenekelőtt a pásztorbérre nézve fontosak, mert lehetővé teszik annak évről-évre való pontos megismerését.

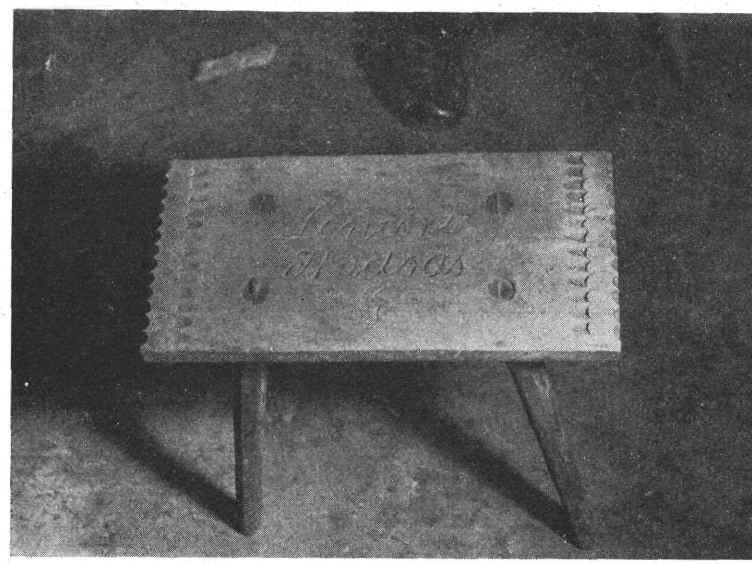

21. ábra. Kisszék, „Lénárt András G" felirattal

„Jegyzőkönyv 1877 October 28

A Béres János gazdasága gyűlést tartván — miután volt Juhász Dobi Péter lemondott a juhászságról — közakarattal a több jelentkezők közül — Sillye Mihály választván meg egész évre következő bérre 1878 ik év tavaszi kiveréstől 1879 évi tavaszi kiverésig

1. készpénz 24 forint
2. bárány 28 darab
3. 40 darab juh teleltetés
4. nyáron által hetenként 3 kenyér — őszkor két hétre 7 kenyér — télen által midőn beszorul a juh egy kenyér hetenként — előadatott a juhásznak, hogy nyáron által hébe korba a tanyákon a bárányokat meg vizsgálja — nehogy a rüh elhatalmazzék — télen által pedig minden heten úgy a tanyákon mint a városon minden gazdánál rüheles végett kötelessége megjelenni

Kelt mint fent

Radó János
Sije Mihály

„Az 1890dik évre a G. Tóth Mihály gazdasága Gyűlés tartván Detzember 21ik napján és Farkas Gábort Juhásznak meg fogadta és a bére 18 köböl élet az az 12 köböl Kenyernek való és 6 Köböl Búza 90 o. é. forent 30 bárány 60 dr ju teleltetés meg jegyzendő hogy 1891ik év mártzius 12ik napjáig tartozik

a gazdaság jószágát úgy nyárban mint télben tisztán tartani és a báránt tavaszi nyírístől míg a gazdaság jónak látja külön őrízní

Kelt H-Szoboszlón
1889 detzember hó 21ik napján
Előttünk
Kiss László
id Lénárt András Farkas Gábor mk"
G Tóth Mihály

„Jegyző könyv fel vétetett. az igen tisztelt gazdaság 1935 évi dec 29-én tartott gyűléséről a gyűlés egyetlen tárgya juhász fel fogadása a Juhász 10 kl szallonna bér javitást kér. A gazdaság egy hangúlag úgy határoz hogy a kért 10 kl helyett 5 kl val javítja meg a szallonna bért melyet a juhász el is fogadott.

Úgy egyhangú határozattal az 1936 évre Karika Mihályt fel fogadta a Tisztelt gazdaság 26 m-m búza 45 kl szallonna 60 Pengő 60 dr juh egy dr ló teleltetés 4 szekér szalma bérért 1936 ápr 1. től 1937 Márc 31 íg.

K. m. f.

Császí Antal
Rákosí László Karika Mihály"

„Jegyzőkönyv Felvétetett M. Tóth Gazdaság 1959. évi febr hó 8.-án Gyűlés tárgya juhász fogadás, és tizedes fogadás. A Gazdaság megfogadta Dóró Gábort nyájjuhásznak az 1959. évre. A bére 25 q azaz huszonöt mázsa búza. 25-mázsa csöves tengeri, 50 kgr. szalonna, 600 Ft. pénzbér, 60 darab juhteleltetés, 4 csilye tűzrevaló, 1 darab lóteleltetés. Azontúl a Gazdaság megfogadta Tóth Jánost tizedesnek az 1959. évre, a bére 10 darab juhteleltetés.

A Gazdaság a vezetőséget is újból megválasztotta az 1959. évre is.

Hajdúszoboszló 1959. év. febr. 8-án.

M. Tóth Bálint listásgazda
M. Tóth László jegyző. Dóró Gábor
Szilágyi Bernát nyájjuhász
Tóth János"

d) Mennyiségileg a listák mellett a listakönyv tartalmának zömét a gyűlések jegyzőkönyvei teszik. Az írott források között ezek engednek legtöbb oldalról bepillantást a gazdaság dolgaiba, működésébe. Kibontakozik belőlük a társaság működésének évenként ismétlődő ritmusa, mivel a felvetések, pénzügyi mérleg, pásztorfogadás is a gyűléseken történt, rendszerint ezen adatokat is a gyűlési jegyzőkönyvek keretében találjuk.

Formailag a jegyzőkönyvek a kezdeti bejegyzésektől sokat fejlődtek. Pl. a század elején egy gyűlésről a következő rövid, differenciálatlan bejegyzés ad számot: „1900 Október 21-én A gazdaságnak gyűlisse levén a juhász bérébe a kihajtott 951 drb juh után darabját 5 krjával számítva az egész bére 47 frt 55 krban, mely Szilassy István juhásznak kifizettetett." Ugyanez évben más hasonló bejegyzéseket már a listásgazda aláírásával hitelesíti. Az alaki fejlődés évtizedek során jól megfigyelhető, megjelenik a cím: „Jegyzőkönyv", a bevezető formula: „Jegyzőkönyv felvétetett...án az igen tisztelt gazdaság gyűlésén", a „Gyűlés tárgya", a határozatok ismertetése, a „Több tárgy nem lévén az ülés véget ért", a „kmf" (kelt mint fent), „m k vonása" (maga keze vonása) stb.

A jegyzőkönyvek tartalma vegyes, változó, hiszen a gyűléseken is különböző kérdések kerültek napirendre. A mennyiségi szempontot figyelembe véve azonban elválnak a gyűlések azon „tárgyai", amelyek rendszeresen, szabályos ismétlődéssel szerepelnek, s egy másik kategória, amelybe az esetleges vagy ritkán feltűnő, egyedi kérdések tartoznak. A jegyzőkönyvek tárgyai leggyakrabban gazdasági természetű határozatok. Pl. a tavaszi és őszi kiverés, a nyírás és úsztatás napjának kitűzése. Részlet az 1932. III. 13-i gyűlés jegyzőkönyvéből: „a gyűlés a kiverés meg határozása végett lett össze hiva az igen tisztelt gazdaság úgy határoz hogy a nyáj kiverését e hét végéig el halasztja a mennyiben az idő meg engedi úgy szombaton a nyájat kiveri". — „Jegyzőkönyv a Lénárt gazdaság 1935 máj. 5-én tartott gyűléséről. Kimondotta a tisztelt gazdaság, hogy a bárány kihajtását, május 11-ére állapítja meg, a nyáj nyírását pedig május 23-ikában állapítja meg." — 1938. aug. 28-i gyűlésen „elhatározta a tisztelt gazdaság hogy a nyájkiverés idejét, részben szept. 3-ikára, részben 10-ikére állapítja meg. Továbbá a tenyészkosok átvizsgálására bizottságot küld ki, és pedig Kiss Pál, Rákosi László, Kurucz György gazdatársakat. Hajdúszoboszló 1938. aug. 28-án. T. Szabó Lajos Jeges Károly"

A másik leggyakrabban visszatérő tárgykör a pénzügyi kivetés, felvetés és a mérleg megvonása.

Idézzük az 1913. IX. 7-i gyűlésen készült kimutatást, mely egyrészt a juhász pénzbérének, másrészt gabonabérének kivetését tartalmazza.

„Az 1913 ik év Szept 7 ikén a gazdaságnak gyűlése lévén felvetést tett a gazdaság fizettek a következő gazdák darabonként 9 krjval.

	dr	frt	krj
G Tóth Mihály úr	118	10	62
Lénárt András úr	66	5	94
M. Tóth Mihály	42	3	78
Molnár Miklós	63	5	67
M. Tóth Sándor	11		99
M. Tóth Bálint	51	4	59
Kecskés Sándor	74	6	66
Juhász József	77	6	93
Nagy János	25	2	25
Hódos Gábor	26	2	34
Kircsi Gyula	37	3	33
Szilágyi Bálint	29	2	61
Fülöp Herman	47	4	23
	666	59	94

Bevétetett 666 drb után

59 frt 94 krj. ebből kiadatott a juhásznak 50 frt maradt 9 frt 94.

1913 Jún 22 a volt 12·28 krj. kassza maradványból kiment kenőre 7·15 krj. maradt 5 frt 13. Összesen 15 f.07 krj. Maradt kasza maradvány, Tizenöt frt 07 krj.

Előttünk. felvettem
M. Tóth Sándor 50 frtot.
M. Tóth Bálint Végh János

Az 1913 ik év Szept 7 ikén a gazdaságnak gyűlése lévén felvetést tett a Juhász bérre vonatkozólag 2 literjével fizettek a következő gazdák

G. Tóth Mihály úr	118	177
Lénárt András úr	66	99
M. Tóth Mihály	42	63
Molnár Miklós	63	95
M. Tóth Sándor	11	17
M. Tóth Bálint	51	77
Kecskés Sándor	74	111
Juhász József	77	116
Nagy János	25	38
Hódos Gábor	26	39
Kircsi Gyula	37	55
Szilágyi Bálint	29	44
Fűlőp Herman	47	71
	666	1002

A Juhász bérébe fizetűnk minden gazda minden drb birka után őszi fél bérbe másfél literjével
Bevétetett 1002 liter búza ebből kell a júhásznak 858 liter marad a gazdaság részére 144 liter búza. G. Tóth Mihály gazdánál esszerint ő fizet a júhásznak 33 litert a gazdaságnak 144 liter búzát
Előttünk
m. Tóth Mihály
M. Tóth Sándor
Lénárt András"

Ritkábban, alkalmilag előforduló tárgyakkal is találkozunk, mint új tagok felvétele, tisztikar választása.

Határozat a tagfelvétel módjáról:

„Jegyzőkönyv.

Felvétetett Hajdúszoboszló 1926 máj. 30-án mint a Lénárt juh tartó gazdaság fent tartott napon gyűlési határozatából.

Jelen vannak. Lovas István. T Szabó Lajos. Kerekes Ferenc. Váci Imre. Kecskés Sándor. B Nagy Péter. Kúrúcz György. Lénárt Gyula. Császi Antal. Újvári István. M. Tóth Bálint. Mónus Sándor. Szabó András. Göncy János. Szűcs Ferenc. Szabó Imre. Kováts Sándor. Márton József. Kováts Antal. Újvári Gábor. Kiss István. Harsányi Ferenc. Molnár Lajos. Molnár Miklós. Végh Imre. Nagy Mihály. özv. B. Nagy Pálné.

A gazdaság eggy hangúlag elhatározta, hogy a nyájra új gazda csak úgy azon esetben hajthatja ki a birkáját, ha a felvételit előzőleg régebbi határozathoz képest előre a listásgazdánál szabály szerint kéri illetve bejelenti, mit a listásgazda tartozik a legközelebbi gyűlésen bejelenteni mert akkor tekintik felvett gazdatársnak ha azt a gyűlés elfogadja.

Későbbi kihajtás esetében a juhász csak azon esetben fogadhat el idegen juhot, ha a listásgazda aláírását a kihajtó felmutatja.

Elhatároztatik, mivel Bernát Márton ez év tavaszán jogtalanul a gazdaság beleegyezése nélkül 66 drb birkát ki hajtatott, a jelenlegi gyűlés erre vonatkozólag kimondja, hogy Bernát Mártont csak azon esetben tekinti felvett gazdatársnak, ha a fent nevezett 66 drb birka után az őszi juhászbért, Thanatont, és a reá eső teletetést is elfogadja. Mert ellenkező esetben, ha nem fogadná el ezen határozatot akkor 3 azaz három napon belűl a nyájból a jogtalanul kihajtott 66 drb birkát eltávolítani tartozik, miről Bernát Márton haladéktalanul értesítendő.

K m f
Lénárt Gyula

Jegyzőkönyv hitelesítők
Kerekes Ferenc
Végh Imre

1926 év máj hó 30-án a gazdaság elszámolt Thanaton kiadásaira drb ért 500 kval. Pénztár maradvány 555 000 ezer korona.

Császi Antal
Újvári István"

Jegyzőkönyv részlet tisztikar választásról: „Mivel az eddigi listásgazda lemondott, a gazdaság tagjai a lemondást elfogadták, és a gazdaság érdekében kifejtett szorgalmas munkásságáért egyhangúlag jegyzőkönyvi köszönetet szavazott Császi Antal leköszönt listás gazdának. Listás-gazdának egyhangúlag megválasztotta a tisztelt gazdaság: Kerekes Ference gazda társúnkat, pénztárnoknak megválasztották: Papp Antal gazda társúnkat, jegyzőnek megválasztotta, Újvári Istvánt... Karika Miklós gazdatárs indítványára, a gazdaság egyhangú határozattal meghívta a gazdaság által tartandó mindenkori gyűlésekre és ebédekre. Császi Antal volt listás gazdánkat."

Amikor ezt a Császi Antalt listásgazdává választották, szép szavakkal örökítették meg az előző listásgazda emlékét:

„Jegyzőkönyv felvétetett a Lénárt gazdaság 1940 máj. 13-án tartott gyűlésen.

A tisztelt gazdaság pénztárnoka mély megilletődéssel jelenti hogy a gazdaság listás gazdája „Lénárt András" súlyos betegségében váratlanul meghalt, indítványozza hogy a gazdaság jegyzőkönyvében emlékét örökítse meg.

A gazdaság tagjai pénztárnok ezen bejelentését a legnagyobb részvéttel, és mély megilletődéssel veszi tudomásul, annál is inkább, mert elhunyt listás gazdánk, tíz évi működése alatt gazdaságunk érdekeit bátran képviselte, és minden irányban előmozdította.

Éppen ezért emlékét gazdaságunk jegyzőkönyvében kegyelettel örökíti meg, és ravatalára koszorút tétetett.

(Sorkihagyás után)

Elhúnyt listás gazdánk helyébe, Kiss Pál úr indítványára, Császi Antal pénztárnokunkat, egyhangú lelkesedéssel listásgazdának megválasztotta a gazdaság. Császi Antal a tisztséget köszönettel elfogadja, és ígéri hogy a legjobb tehetsége szerint, a gazdaság érdekében fog munkálkodni.

A pénztárnoki állásra, Márton József gazda társunkat, szintén egyhangúlag választotta meg a gazdaság. Márton József a pénztárnoki tisztséget köszö-

nettel elfogadja, és ígéri hogy ezen állást pontosan és lelkiismeretesen fogja betölteni.

B. Nagy Antal — M. Tóth Sándor. T. Szabó Lajos"

Egy-két esetben fordul elő, hogy a gazdatársaság valamely harmadik jogi személlyel szemben felmerült egyedi problémáról határoz és ezt jegyzőkönyvben foglalja.

A listakönyvbe fektették le a hodálytulajdon gazdatársankénti megoszlását és a listakönyv utolsó lapjára írta leltárba a társaság közös vagyontárgyait az akkori listásgazda.

S végül a listakönyv utolsó jegyzőkönyve az, amelyben a gazdatársaság „további sorsáról" határoz; ez lényegében a feloszlás kimondását jelenti, bár e kifejezést elkerüli:

„Jegyzőkönyv felvétetett az „M. Tóth" gazdaság 1960. márc. 6-án megtartott közgyűlésén. Gyűlés tárgya a gazdaság további sorsáról.

Mivel városunkban a mezőgazdaság olyan nagy mérvű szocialista átalakuláson ment át, hogy juhtartó gazdaságunkat is erősen megritkította, csak vagy 8-an maradtak közülünk egyéniek.

A gyűlés úgy határozott hogy minden tag a jogát továbbra is fenntartja és a vagyon tárgyat továbbra is a helyadó gazdánál megtartjuk.

Ez a gazdaság amely jelenleg is 2 öreg listáskönyvünk szerint 84 éves múltra tekint vissza, melynek történetében két hatalmas világégés zajlott le, de még így sem ritkultak meg sorai, de ez nem a gazdaság gyengesége, hanem felsőbb rendelkezések következtében történt. Az öreg listakönyvünknek elérkeztünk az utolsó lapjára, de talán gazdaságunknak is utolsó ténykedésére. Szeretném, ha ez a két öregkönyv továbbra is nem eldobott papírdarab lenne, hanem megbecsült tárgyak mint ereklyék, melyben apáink és nagyapáink nevei és működései szerepelnek, mert amint mondani szokták, aki múltat becsül, az jövőt épít.

A gyűlés megszavazott még egy búcsú bankettet, amelyet részben a kaszsza maradvány pénzéből kívánunk megrendezni.

M. Tóth Bálint
listásgazda"

Gazdatársaságunktól két listakönyv került múzeumunk tulajdonába, az utolsó jegyzőkönyvben említett két öreg listakönyv. Mindkettő kemény borítótáblájú, félvászon kötésű. A kisebbik a régebbi, 1873-ban kezdték vezetni, s évtizedek múltán írták rá címkéjére: „Az Lénárt András úr gazdaságának Kis Lista Könyve". Ez 190 számozatlan lapból áll. A másik, jóval nagyobb listakönyvet 1888-ban nyitották meg és az utolsó jegyzőkönyvvel 1960. március 6-án fejeződik be. 370 számozatlan oldalból áll. A két könyv, bár egymás után kezdték vezetni, időbelileg 1888-tól párhuzamosan halad; a kis listakönyv ezután kiegészítő szerepet kapott. A két könyv anyaga így egybefolyik, egy-egy adott évre mindkettőben találunk adatokat, anélkül, hogy tematikájukat határozottan elkülöníthetnénk. Épp ezért ismertettük a fentiekben a két listakönyv anyagát összefoglalóan. A Kis Lista Könyv egy bejegyzése (19. lapján, az 1883. X. 14-i gyűlésről) azt bizonyítja, hogy a jelenlegi Nagy Lista Könyv előtt is volt a gazdaságnak egy hasonló törzskönyve, amibe a fenti bejegyzés szerint bizonyos befizetés aláiratott. Sajnos ez a korábbi nagy könyv

nyomtalanul eltűnt. A Kis Lista Könyv első, 1873. évi bejegyzése is olyan jellegű, mint korábbi nyilvántartás töretlen folytatása, semmi sem utal arra, hogy ekkor jött volna létre a gazdatársaság, vagy ekkor kezdődött volna írásbelisége.

A harmadik meglevő nyilvántartási könyv a „Császi Gazdaság Pénztárkönyve". 1947-ben kezdték vezetni, s két rovatban tételenként szerepelnek benne a kiadások és bevételek, évenként külön lapokon, az 1959. évvel bezárólag. Ezután csak egy bejegyzést találunk, hogy az 1959. évről maradt 448,64 Ft kasszamaradványt az 1960. III. 27-i evésnél használták fel. Pénztárkönyv persze korábban is volt, vagy inkább — mint a többi gazdatársaságnál — egy-egy füzet, amit a pénztáros vezetett és magánál tartott. Ennek alapján számolt el a gyűléseken, s mivel a mérleget bevezették a listakönyvbe, a pénztári füzetek tovább nem voltak fontosak; ezek elkallódtak.

*

Tanulmányunk végére értünk. A bevezető sorok után áttekintettük a szállás-gazdaság összetevőit — állatállomány, legelő, építmények, munkaerő, fogyóeszközök —, ezek jogi viszonyait, a második részben a gazdatársaságot ismertettük, annak összetevőit — tagok, tisztikar, tizedes — és működését, sajátos „vagyontárgyait" és írásbeliségét.

Befejezőül a megismert juhtartó szállás-gazdaság, illetve társaság földrajzi-történeti elterjedéséről szeretnénk még szólni. A bevezetőben igyekeztünk elhelyezni gazdatársaságunkat a juhtartó társulások más típusai között, s leszögeztük, hogy az itt tárgyalt hajdúszoboszlói az alföldi juhászatra jellemző forma, s genetikusan összefügg a szilaj, rideg, heverő tartásmóddal. Ebből pedig az következik, hogy az Alföldön belül elsősorban a nagyhatárú települések, gazdavárosok, mezővárosok állattartási rendszeréhez kapcsolódik. Csak nagy határú helységek rendelkeztek ugyanis terjedelmes külső legelővel, ún. pusztával, a rideg, heverő tartásnak pedig ez a feltétele. Kis határú településeken a nyájállomány heverő- és kezes részre való elkülönítése ilyen mértékben nem következhetett be, egyszerűen azért, mert — legeltető állattartás mellett — az állatállomány nem lehetett olyan nagy, hogy jelentős heverő állományrész kialakulhatott volna. Az alföldi pásztorkodásban viszont ez az elkülönülés igen régi, s a Belényesy publikációiban közölt XIV. századi adatokban, a magyarországi latin terminológiában már szépen elválik a kezes és heverő állatállomány.[30] Tehát, ami a kérdés gazdasági, az állattartás módszerét jelentő oldalát illeti, a feltételek a magyar koraközépkorig bizonyíthatók. A kérdés másik oldalát viszont a jogi viszonyok alkotják; vajon ezek — visszafelé számítva — meddig tették lehetővé a gazdatársaság létét; vajon 1848 nem jelentett-e cezurát e szempontból is? Hajdúszoboszlóra semmi korábbi támponttal nem rendelkezünk, ez a helyi levéltári anyag feltárásából várható, amit tervezünk. Balogh István[31] kutatásaiból tudjuk, hogy hasonló gazdatársaságok Debrecenben, Tálasi Istvántól[32], hogy a Kiskunságban, Tárkány

[30] Belényesy Márta: i. m. NÉ XXXVIII. (1956) 29.

[31] Balogh István: i. m. Ethn. LXIX. (1958) 561.

[32] Tálasi István: i. m. 42.: „Az egyes járásokat a gazdaságok, vagyis a régi legeltető társulatok legeltették. Ezeket vagy egyesekről, pl. Baloghok gazdasága, Duzmathok gazdasága, vagy a városok kerületbeosztása szerint, pl. Alszegi gazdaság, Felszegi gazdaság nevezték el." A XVIII. századi adatot, Kiskunfélegyházáról, a 60. lapon idézi.

Szűcs Ernő[33] testamentum-publikációjából, hogy Hódmezővásárhelyen – mindhárom helyen a XVIII. században már megvoltak. Mindhárom helyen *gazdaság volt* a nevük. Ezen adatok nemcsak az alföldi elterjedést illusztrálják, hanem azt is bizonyítják, hogy az effajta juhtartó társulások már a feudalizmus termelési viszonyai között is megvoltak, s e termelési módhoz kötődés fontosabb számunkra, mint az abszolút időpont egy-egy adata.[34] Ezért csak másodlagos jelentőségű, hogy esztena-közösségek meglétéről már a XVII. századból, pontosan 1650-ből is rendelkezünk adattal.[35] Tudtommal ez az első dátum juhtartó társaságra Magyarországon. Megjelenésük alsó határa mindenesetre még bizonytalan, a középkor fele nyílt. — Felső határánál sem az a lényeges, hogy utoljára 1960-ban, 1961-ben voltak e, vagy szórványosan még pár évig megtalálhatók lesznek-e. A felső határ nyilvánvalóan a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a közös nagyüzemi gazdálkodás kialakulása, és ami ezzel jár: a paraszti egyéni kisgazdaságok megszűnése. Annak a hagyományos termelő módnak, gazdasági rendszernek a felszámolása, amelyben e gazdatársaságok léte indokolt és szükségszerű volt, amely rendszerben konkrét funkciónak feleltek meg. S amely rendszerrel automatikusan eltűnnek. Egyes formai elemeik esetleg — főleg kezdeti szakaszban — beépülhetnek a helyi gazdálkodás új rendszerébe. A néprajzi-történeti vizsgálatnak ki kell terjednie ezekre a továbbélésekre is, nem feledkezve meg arról, hogy két gyökeresen más rendszerről van szó. A vizsgálat horizontjában épp e két rendszer alapvető különbsége kell hogy tisztán szemünk előtt álljon; ezt már az utolsó jegyzőkönyvet író listásgazda is világosan látta. Nem vitás, hogy a kettő közül a tárgyalt gazdatársaság-forma a történetileg elhaló gazdasági-társadalmi rendszernek volt a része, ezért vizsgálata nem tartalmazhat programatikus célokat, hanem történeti érdekű és értelmű. Ilyen tágabb értelemben azonban, végső soron, a múlt tanulmányozása mégis a jövő építését szolgálja.

Földes László

[33] Tárkány Szűcs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. A munka „A jószág (Állattartás)" c. fejezetéből (213—230. l.) szépen kirajzolódik a város külső-belső legelős határbeosztása által is tükrözött állattartási rendszer, melyben a juhtartás egészen hasonló a hajdúszoboszlóihoz. A juhok rideg teleltetésére itt konkrét adatokat találunk. Szemléletesen mutatja be a külső *(Puszta)* és a belső legelő *(Nyomás)* elhelyezkedését a XXII. táblán szereplő határ-térkép. A *gazdaság* szó mienkkel egyező és eltérő jelentéseire, amik a jelentésfejlődést is megmagyarázhatják, lásd a mutató alapján az adatokat.

[34] V. ö.: Vargyas Lajos: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? NÉ XLIII. (1961) értekezésének befejező részét, amelyben szépen fejti ki az e r e d m é n y e k lehetőségeit, s szögezi le, hogy a relatív kronológia megállapításán, vagy az abszolút időmeghatározásán túl, mint legfontosabbra a jelenségnek a fejlődési folyamatba való beillesztésére kell a néprajzi vizsgálatnak törekednie. — Az írásos anyagnak a néprajzi kutatásban való helyes értelmezésére segítségünkre volt Barabás Jenőnek e kérdést speciálisan tárgyaló elvi-módszertani tanulmánya: néprajzi kutatás és az írásos források. Ethn. LXXII. (1961) 135—146.

[35] Kolozsvári S.—Óvári K.: Corpus Statutorum Hungariae Municipialium. Tomus I. Statuta et constitutiones municipiorum Transsylvaniae. Bp. 1885. 101.

Eine traditionelle Bauerngenossenschaft für Schafhaltung in der Großen Ungarischen Tiefebene (Hajdúszoboszló)

1962 gelangte eine einzig dastehende Objektgruppe in den Besitz des Budapester Ethnographischen Museums, die gemeinsamen »Möbel« und Kochgelegenheiten einer traditionellen Bauerngenossenschaft für Schafhaltung, ein runder Tisch, dreißig mit dem Monogramm der Bauerngenossenschaft versehene Hocker, drei Kochkessel und zwei eiserne Dreifüße, die als Kochkesselständer dienten, weiters einige Weinkrüge und Weingläser. Diese Objekte bildeten das gemeinsame Eigentum der Genossenschaft und wurden bei den Sitzungen, deren wichtigere mit einem bankettartigen gemeinsamen Essen verbunden waren, benutzt. Dreimal, viermal im Jahr hat die Bauerngenossenschaft, haben also die Eigentümer der Schafe gemeinsam gegessen, zu Mittag und am Abend, der Schäfer hat gekocht und immer wurde Hammelfleisch gegessen. In den drei Kochkesseln wurde gekocht und auch angerichtet, die Kochkessel wurden in die rund geschnittene Öffnung der Tischplatte gefügt bzw. auf die eisernen Dreifüße gestellt, um jeden Kessel saßen auf den Hockern acht bis zehn Genossenschaftsmitglieder und aus einem Kessel aß je eine Gruppe. Die Eßgeräte waren Gabel und Taschenmesser. Diese Art, um einen runden Tisch placiert aus einem Gefäß zu essen, bildet eine archaische Form und hat sich bis auf unsere Tage in den großen Bauernstädten, aber in Verbindung mit solchen althergebrachten Vorgängen, erhalten. Die Bauerngenossenschaft hat gleichzeitig ihre sogenannten Listenbücher und ihr Kassenbuch dem Museum geschenkt. Das »Listenbuch« war eigentlich das offizielle Evidenzbuch der Genossenschaft und enthält die mannigfachen »Listen« von 1872 bis 1960, so die Aufteilung der in der Genossenschaftsherde gehaltenen Tiere unter die Mitglieder, Zustimmung der Mitglieder zu Ausgaben, Sitzungsprotokolle und die Dienstverträge mit den Schäfern. Die Jahreszahl 1872 bedeutet nicht, daß die Bauerngenossenschaft damals gegründet wurde, lediglich von diesem Jahr an haben sich die Listenbücher erhalten. Zuletzt hat die Bauerngenossenschaft 1959 die Genossenschaftsherde auf die Weide getrieben und im Frühling 1960 stellt das letzte Protokoll fest, daß sich infolge Bildung von Produktionsgenossenschaften die Reihen der Genossenschaftsmitglieder gelichtet haben und von früher dreißig bis vierzig Mitgliedern nur acht geblieben sind. 1960 wurde keine Genossenschaftsherde mehr gebildet, die erwähnten gemeinsamen Objekte wurden aber weiter zusammengehalten und als der Mitarbeiter des Museums auf diese stieß, wurde noch einmal eine Sitzung anberaumt und beschlossen, die gemeinsames Eigentum bildenden Stücke zu verkaufen. Auch diese Sitzung war mit einem gemeinsamen Essen verbunden, an dem auch der Vertreter des Museums und Verfasser dieser Studie, teilnahm. 1959, im letzten Jahr ihres Bestandes besuchte aber der Verfasser die in der Hortobágy in Angyalházpuszta gelegene Hirtensiedlung der Genossenschaft; für zeitgenössische Lichtbildaufnahmen und Sammeltätigkeit stand nur mehr wenig Zeit zur Verfügung.

Die Landwirtevereinigung knüpft sich an jene Form der Schafhaltung, die der Großen Ungarischen Tiefebene eigen ist und sich von der im Karpatengebiet üblichen Form der Schafhaltung und der dieser angeschlossenen Melkgenossenschaft, der sogenannten Esztena-Genossenschaft, unterscheidet. Wie aus dem Fachschrifttum wohlbekannt (siehe im »Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa« betitelten Werk die Studien von L. K. Kovács, L. Földes, I. Vlădaţiu, I. Simonenko und B. Koipczyńska-Jaworska), wird im Karpatengebiet die Organisationsform des Hirtenwesens von der Milchproduktion bestimmt: die Schafe werden in den Schafhürden (eszténa) gemolken, die Milch wird aufgearbeitet, eine solche Esztenagenossenschaft wird für die Zeit der Melksaison aufrechterhalten und auch die die Esztena organisierende Landwirtegenossenschaft existiert im wesentlichen nur für den Zeitraum der Melksaison; ihre Hauptaufgaben bestehen darin, die der Melkherde, dem Melken und der Milchverarbeitung dienenden Baulichkeiten aufrechtzuerhalten und die Milchprodukte zu verteilen. Demgegenüber wurden die großen Schafherden der Landwirtegenossenschaften in der Großen Ungarischen Tiefebene weder gemolken, noch wurde ihr Dünger benutzt, ihre wichtigste Nutzbarmachung lag in der Wollproduktion und der Vermehrung der Tiere. Vom zeitigen Frühling bis zum Winterbeginn, durch neun bis neuneinhalb Monate war die Herde auf der Weide der Puszta und nur durch zweieinhalb bis drei Monate hielt jeder Landwirt seine Schafe zu Hause im Stall und fütterte sie. Der Schäfer wurde für das ganze Jahr verpflichtet, in den Wintermonaten besuchte er wöchentlich ein Bauerngut, verarztete die Schafe und behandelte sie gegen die Räude. Die Verpflichtung des Schäfers für ein volles Jahr und seine ständige Beschäftigung hatte für ihn den Vorteil, daß er dank der von der Landwirtengenossenschaft bezahlten Versicherung und dem Beitrag zur Pensionskasse

pensionsberechtigt war und ein ansehnliches Ruhegehalt genoß. Die großen Herden wurden für den überwiegenden Teil des Jahres auf der Weide gehalten und die Schafhaltung war nur mit geringen Kosten verbunden. Ebenso wurde auf äußeren Weiden ein Teil der Rinder, Pferde und Schweine gehalten, während die andere Hälfte des Viehbestandes, das Nutzvieh täglich auf die in der Nähe der Siedlung gelegene sogenannte innere Weide getrieben wurde. Bei der Schafhaltung auf der äußeren Weide, der Puszta, fehlte, wie erwähnt, die Milchwirtschaft und zusammen mit dieser die auf Rechtsgrundlagen beruhende Verteilung der Milchprodukte, ein System, das für die Esztena-Genossenschaften des Karpatengebietes so charakteristisch ist. Die Wolle und die Lämmer der Schafe gebührte den einzelnen Besitzern der Schafe und so entstanden in der Gesellschaft Probleme der Produktionsverteilung überhaupt nicht. Dennoch hatte die Schafhaltung der Großen Tiefebene viel eher warenproduzierenden Charakter als jene des Karpatengebietes, denn die großzügige Wollproduktion wurde für den Verkauf betrieben und nicht von den Besitzeren der Schafe aufgebraucht, während in den Karpaten die Nutzen der Schafhaltung, also Milchprodukte, Dünger, Wolle und Lämmer gewöhnlich der autarken Versorgung der bäuerlichen Wirtschaften diente bzw. in Form der Hausindustrie verarbeitet wurden.

Während auf den Weiden und Hirtensiedlungen die Versorgung der Schafe von einer kleinen Arbeitsorganisation dazu verpflichteter Schäfer versehen wurde, war damit parallel in der Stadt eine andere Organisation tätig, die Genossenschaft der Schafhalter; diese Landwirtegenossenschaft hielt regelmäßige Besprechungen ab, in denen die gemeinsamen Probleme verhandelt und protokollarisch fixiert wurden. Wohl lenkte die Gesamtheit der Mitglieder in diesen Besprechungen die Hirtenwirtschaft gemeinsam, daneben wurde dennoch eine kleine Leitung (Vorstand) gewählt, die wir nach der heutigen Ausdrucksform Exekutivkommission nennen möchten und die zur Gemeinschaft der Landwirte in einem ähnlichen Verhältnis stand, wie früher der von der Gemeinde, der Communitas, gewählte dörfliche Magistrat. An der Spitze der Landwirtegesellschaft stand der sogenannte »Listenmeister« (Listenwirt); der Name kam daher, weil er die verschiedenen Listen im Listenbuch führte. Er versah in der Zeit zwischen den gemeinsamen Besprechungen die erforderlichen Aufgaben und bei den Sitzungen präsidierte er. Die Geldangelegenheiten der Gesellschaft versah ein »Kassierer«, während das Protokoll vom »Notar« geführt wurde; für dieses Amt wurde ein Landwirtgenosse mit schöner Handschrift und guter Schulbildung gewählt. Außerdem hatte die Gesellschaft einen bezahlten Angestellten, den Diener, der »Korporal«, Schafkorporal oder Bote genannt wurde. Der »Korporal« wurde vom Listenmeister dahin, dorthin geschickt, er rief die Landwirte zu Besprechungen zusammen u. a. m. Die Gesellschaftsmitglieder nannten einander »Wirtsgenosse«, die Gemeinschaft als Ganzes aber wurde — auch in Besprechungen und im Protokoll — »Geehrte Landwirte« tituliert. Zu Ende des vorigen Jahrhunderts war noch der Titel »Edle Landwirte« geläufig. Wohl waren diese Landwirte im feudalen Sinn des Wortes nicht adlig, aber die Städte des Komitates Hajdú, also auch Hajdúszoboszló genossen tatsächlich Sonderrechte und ihre Bauern waren auch zur Zeit des Feudalismus nicht leibeigen, sondern im wesentlichen freie Bauern. Ihr Adel bedeutete nicht, daß sie über Leibeigene zu verfügen hatten, sondern daß sie selbst nicht leibeigen waren. Gerade deshalb haben sie zähe daran festgehalten, dies noch Jahrzehnte nach der Aufhebung der Leibeigenschaft (1848) im ganzen Land. In den für die Ungarische Große Tiefebene so charakteristischen großen Bauernstädten konnte sich die Organisation der volklichen Selbstregierung kräftiger entwickeln und dieser Umstand spiegelt sich in der Organisation und im Wirken der sogenannten autonomen Wirtschaftsgemeinschaften der Städte wider, so auch in unserer Landwirtegesellschaft, die — obgleich ihr Bestand in erster Linie in den jeweiligen wirtschaftlichen Verhältnissen begründet war — in ihrer Form viele alte Züge des im Komitat Hajdú üblichen Lebens in der Gemeinschaft und in der volklichen Verwaltung bewahrte.

Közösségi kovács a mezőkövesdi matyóknál

A magyar paraszti társadalomban a gazdasági célú testületeket, autonom feladatokat ellátó társulásokat néprajzi módszerrel keveset vizsgálták.[1] A feudális jobbágyfaluban ugyanis a közigazgatási és gazdasági közösség szervei, illetve érdekei nagyjából egybeestek, s a falu vezetői látták el mindazokat a feladatokat, melyek a paraszti árutermelés irányításánál, szervezésénél szükségesek voltak, így meghatározták a határhasználat, a legeltetés, a szüret, az aratás stb. időpontjait, s a közösség, illetve a község előljárósága fogadta a pásztorokat, kerülőket, bakterokat, kovácsot stb.

A jobbágyfelszabadítás után a közigazgatás elsősorban állami feladattá vált, s a korábbi gazdasági közösség bizonyos formáinak fennmaradása folytán továbbra is fennálló közösségi gazdasági feladatokat (pásztor- és kovácsfogadás, legelő- és erdőgazdálkodás stb.) egyes helyeken továbbra is a községi elöljáróság, legtöbb helyen azonban az autonom hatalommal rendelkező s a közigazgatástól teljesen elváló testületek (úrbéres közbirtokosságok, illetve később erdő- és legelőtársulatok stb.) látták el. Működésük szabályai, mivel erre vonatkozóan beszámolni semmiféle közigazgatási hatóságnak nem tartoztak, úgyszólván teljesen ismeretlenek, szervezeti felépítésük, feladatuk a konkrét társadalmi és történelmi törvények és szokások alapján jött létre, törvényes szabályozást ezért csak később nyertek. Sok esetben működésükben mintának a helyi közigazgatási szervezetet tekintették, s tevékenységüket jegyzőkönyvekben, számadáskönyvekben rögzítették. Ezeket a feljegyzéseket azután az évenként rendszeresen megválasztott elöljáróság vette magához, s őrizte mindaddig, míg a társulat funkciói meg nem szűntek. Éppen ezért nagyon ritka, hogy írásos anyaguk levéltárba vagy múzeumba került volna, s ennek az anyagnak a gyűjtése, múzeumi adattárba való bekerülése csak az újabb időben és rendszertelenül történt.[2]

Mezőkövesd lakosságának főfoglalkozását évszázadokon keresztül a nagyarányú állattenyésztés képezte, s ennek következtében kialakult sajátos települését és gazdálkodását Kóris Kálmán, Győrffy István és mások

[1] Csiba Lajos: A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Népr. Közl. III. (1958) 4. sz. 311—337.

Gyimesi Sándornak, Zupkó Bélának és Weszely Lajosnak a kutatáshoz nyújtott értékes segítségüket itt is megköszönöm. (A rajzokat Erdélyi Béla készítette.)

[2] A mezőkövesdi kovácsokra vonatkozó adatokat 1962. február—május között gyűjtöttem, s ebben az időben sikerült más közösségek, pl. legelőtársulat írásos feljegyzéseit is megszereznem a megye egyéb helységeiből.

tanulmányozták.[3] Az állattenyésztés a múlt század közepén már erősen csökkent, s a lakosok egy része a határ szűkülése és a megélhetés nehéz volta miatt a községből elvándorolni kényszerül.[4] A múlt század közepétől kezdve több alkalommal felvetődik a legelő felosztásának kérdése, amit végül hosszas huzavona után 1884-ben valósítanak meg. A legelő felosztásával megváltozik a helység állattenyésztő jellege, s a földművelés fokozottabb térhódítása felveti egy fontos probléma megoldását is. A paraszti, földművelést folytató közösségben nélkülözhetetlen egy olyan iparos munkája, aki a földművelés szerszámait akár munka közben, akár pedig a napi munka után rendszeresen karbantartja, megjavítja. A legtöbb faluban már évszázadokon keresztül a község fogadott kovácsot e fontos feladat ellátására, s a községi kovács tartása egyes helyeken egészen a legutóbbi évekig fennmaradt.[5] Bár évszázadokon keresztül Mezőkövesden is lehetett kovács, azt nem tudjuk bizonyosan, hogy községi (kommenciós) kovácsot tartottak volna.[6] Erre nem is lett volna nagy szükség, hiszen a múlt században földművelést csak kismértékben folytató helységben a vasút megépítéséig legfeljebb az átutazó fuvarosok számára akadt néhány alkalommal munka, s az effajta feladatokat a közösségtől nem függő iparos is elvégezhette.

Adataink a kovácsok működésére vonatkozóan a XIX. század elejétől vannak. 1808—1809-ben Papp Albert kovácsmester a vármegye számára végzett kovácsmunkájáról szóló számláját benyújtja, 1837—1838. évre a város szükségére tett kovács és lakatos munkákért járó számlát Turtsogi András és Papp Gáspár adja be, 1839-ben pedig Sütő Antal kovácsmester is a helységben dolgozik.[7] 1869-ben Lukács Antal kéri magát az Egri utcabeli lakosok kovácsságára.[8] A későbbi időből nincsenek pontos adataink, de az 1910-es évektől a községben dolgozik Papp Antal, Sereg József, Papp István, Oláh Gábor, később Kreszing István, Mezei József, Papp István, Papp János és Stocker József önálló kovácsmester.[9] Ezek a kovácsok saját műhellyel és lakással rendelkeztek, s a szokásos áron, pénzért végezték el a megfelelő munkákat és javításokat. A készpénzért végzett munka mellett azonban dolgoztak kommencióba is, az ekevasélezést, akárcsak a községi kovácsok, terményért végezték. „Egy eke után 25 kg. búzát fizettek. Jöttek a kuncsaftok és azt-

[3] Kóris Kálmán: Matyóföldi tüzelők és szénatartók. NÉ. IV. (1905) 249—263. Győrffy István: A matyók mezőgazdasága. Népünk és Nyelvünk. 1934. 1—8. 63—71.

[4] Sárközi Zoltán: Iratok Mezőkövesd múltjából. (1837—1844) Népr. Közl. III. (1958) 4. sz. 241—310.

[5] Igy a környéken megvolt a községi kovácstartás a két világháború között is Bogácson, Novajon, Noszvajon. A községi kovácsságra az újságban pályázatokat is hirdettek. „Pályázat! Bogács község előljárósága a községi kovács állásra pályázatot hirdet. Javadalmazás 1 hold föld 13 m. m. buza és lakás. Pályázók junius 24-ig jelentkezhetnek." Mezőkövesd és Vidéke 1922. jún. 18.

[6] A mezőkövesdi telekkönyvi hivatalban a község tulajdonában 58. 431 hrsz. alatt egy kovácsműhely 6 □ öl telken szerepel, mely 1926-ban a felmérés alkalmával már megvolt. A gazdák azonban nem emlékeznek arra, hogy a község kovácsot tartott volna, és egy kovács tartása a községnek egyébként is kevés lett volna.

[7] Miskolci Állami Levéltár: Mezőkövesdi iratok, Jkv. 243. p. Jkv. Nro. 123—124. 132. 264. 267. 364. 368. 438.

[8] M. Áll. Lt. Bizottmányi Jegyzőkönyv. 1869. ápr. 3. Nro. 112.

[9] Halmay-Leszih (szerk.): Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont e. e. vármegye községei. Bp. 1929. 703.

mondták, hogy kommenciós akarok lenni. Semmi szerződés nem volt. Az ember a nevét bejegyezte egy könyvbe és mikor elcsépeltek, menni kellett házról-házra. Olyan volt az, mint a koldulás. Volt 70—75—85, később felmentem száz kommenciósra is. Ahogy megismertek az emberek, úgy szaporodott a kuncsaft." A gazdáknak ez a rendszer jó volt, hiszen nem mindig kellett pénzt vinni magukkal, s akármilyen olcsó volt a búza, az ekevasat mindig megélezték. Az élezésért járó terményt azonban nem volt mindig könnyű összeszedni. „Egy időbe hatezer pengőből háromszáz pengőt sem tudtam összehozni."[10] Ez a kommenciós rendszer 1945 után, a beszolgáltatással szűnt meg, ezután a mesterek már csak pénzért dolgoztak.

Mezőkövesden a legelőfelosztás után a hagyomány szerint minden tizedben a gazdák közül ún. *tizedgazdaság* alakult. A tizedgazdaságok azonban már korábban létrejöhettek, csak önállósulásuk tehető a múlt század második felére. Elsősorban a közbirtokosság érdekeit képviselő feladatok megoldására alakulhattak, de a legelőfelosztások után a közbirtokossági feladatok közül csak a kovácstartás maradhatott meg. Ebben az időben a négy tizedgazdaság feladata volt, hogy a gazdák által összeadott pénzből telket vásároljanak, s ezen a telken közös költséggel kovácsműhelyt, kovácslakást építsenek, s ebbe megfelelő kovácsmestert fogadjanak, akinek munkát és megélhetést a közösség biztosít. Az idősebb gazdák emlékezete szerint mind a négy tizedben az 1880-as években alakult meg a tizedgazdaság a fenti funkciókkal, s ezek közül a legtovább az I. és II. tizedbeli gazdaság működött, s működésükre vonatkozóan gazdag írásos és hagyomány anyagot találni.[11] A III. és IV. tizedgazdaságra vonatkozóan már nem találtunk adatokat.

A tizedgazdaságok létrejötte és szervezete

Az I. tizedbeli gazdaság keletkezésének idejét pontosan megállapítani nem lehet. Adataink 1869-ből és 1907-ből vannak, a műhelyhez egykor hozzá tartozott lakás mestergerendájába „1889 máj. 22." dátum van bevésve. A műhely a község közterületén épült, helyén valamikor nagy tó volt, ezt a gazdák feltöltötték, s úgy építettek ide műhelyt és lakást. Ez a tér igen kiválóan megfelelt kovácsműhelynek, mert hét utca torkollik ide, s központi fekvésénél fogva sokan keresték fel. Az öregek emlékezete szerint 12 gazda állt össze, s mindegyiket egy rész illetett meg.[12] A legelső gazdák a következők voltak:

[10] Sereg József 62 éves volt kovács, Mezőkövesd.

[11] A közbirtokossági maradványok problematikája, a közigazgatási és gazdasági egységként jelentkező falu gazdasági funkcióinak a közigazgatástól való elválása és különféle testületekre átruházása, a közbirtokossági és községi vagyon elkülönülése stb. a néprajzban kellőképpen nem vizsgált és fel nem tárt terület. Az általunk megfigyelt tendenciák tehát vitathatók, elsősorban csak a mi szűk tapasztalati anyagunkra épülnek, s a későbbi kutatás feladata megvizsgálni, hogy ezek más területeken mennyire érvényesek.

[12] Az építés dátuma sokszor képezte vita tárgyát. 1869-ben „Lukács Antal esedezik, miszerént a város *egri utczabeli kovácsságára azon okból, hogy nem nélkülözhető kovács mühelylyel ők is ellátva lehessenek* a Varga János Istvánné házának éjszakra nyuló része megetti verem dombok alatt kiadott puszta helyiségről, hogy azt az ott saját költségén tett épülettel együtt telekkönyvileg nevére iratathassa szabály szerü bizonylat kiadatását kéri.

Jól lehet folyamodó által fölemlitett háznak az Egri utzabeli lakosság részéről elő adatott s a városi előljáróság által is alaposnak ismert indokok folytáni építtetése köztudo-

Lanszki Pál, Pető József, Pető Márton, Bollók Mátyás, Kaló Mihály, id. Balog Ignác, ifj. Balog Ignác, Farkas Mátyás, Kaló József, Kaló István, Fütő József, Farkas Mihály és Farkas Gáspár. A műhely a Daruszögben, a mai Teréz utca 12. sz. alatt volt, s a köztudatban mint *daruszögi kovácsműhelyt* emlegették.

A II. tizedbeli gazdaság a Bogácsi úton (ma Madách u. 53. sz.) 1874-ben 97 □ öl telken alakult, s hozzá tartozott még a Vasútalja dűlőben 1 hold 320 □ öl szántó is. Első nyolc alapítója Kis Albert, Sallai István, özv. Kada Andrásné, özv. Mező Jánosné, özv. Ferencz Péterné, Kada Antal, özv. Hajdu András és özv. Hajdu László Mátyás voltak. Működésére vonatkozó írásos adatok az 1917—1958. évig maradtak meg.[13]

A gazdaságot az egy utcában, illetve tizedben lakó, többnyire egy *gyalog* földdel (18 hold) rendelkező gazdák alapították azért, hogy a szükséges kovácsmunkák elvégzése biztosítva legyen. A gazdasághoz tartozó gazdákat a műhely és lakás, valamint a műhelyhez tartozó zsellérföld után *egy jog* illette meg, s a gazdaságot illető ügyekben mindannyian egyenlően határozhattak. A gazdaság feladatát képezte a kovács megfogadása, a műhely és lakás rendben tartása, az adófizetési, kéményseprési stb. ügyek elintézése. Bár a gazdaság kialakulásától az eredeti alapító gazdák leszármazottai elszaporodtak, minden családot *egy* vagy legfeljebb *két jog* illetett meg a műhellyel kapcsolatosan. A jog ugyanis mindig azt a gazdát illette meg, aki a családi háznál maradt, így ha az alapító gazdának 5—6 gyereke volt is, többnyire egy vagy kettő maradt a családi háznál, a többiek máshová költözködtek, s a műhely munká-

---

másu jóllehet jelen bizottmány a kérdéses épületnek fölemlitett köz kivánat és bemondott czélbóli használhatását nem gátolya s annak birhatásában folyamodót akadályozni nem szándékozik, de miután ily és bármi módon elfoglalt helyiségek bárkinek nevére telekkönyvileg eszközölhető átirására kellő alapul szolgálható okmányok kiállithatására jelen bizottmány magát illetékesnek nem tarthatya folyamodó kérésének helyt adni nem lehet." (M. Áll. Lt. Bizottmányi Jkv. 1869. Nro. 112.)

1907-ben „Morvay János főjegyző előterjeszti Lanszki Pál és társai mezőkövesdi lakosok I⁶ tizedbeli gazdák kérvényét, a melyben nevezettek kérik, hogy részökre a község által ajándékozott s tulajdonukat képező kovács mühelynek nevökre leendő telekkönyvi átirásához szükséges és a kérvényhez becsatolt nyilatkozatot és vázlatrajzot jóváhagyni s azt szintén jóváhagyás végett a törvényhatóságokhoz felterjeszteni sziveskedjék.

A képviselő testület tudomással bir arról, hogy az ugynevezett Egri utcza területből, a mely a régi időben közteret képezett és képez a jelenben is, a nyilatkozatban elnevezett Lanszki Pál és társai mezőkövesdi lakosoknak a község 858 helyrajzi szám alatti területből ezelőtt mintegy 50 évvel 96 □ ölet ajándékozott „kovács mühely" felépitése czéljából ezen ajándékozásról azonban irásbeli okirat nem állíttatott ki. A megajándékozottak a kérdéses kovács mühelyt fel is épitették s azt, valamint a 96 □ öl területet azóta békésen és háboritlanul birtokolják. A tagositás alkalmával azonban ezen mühely és terület tisztán csak tévedésből a köztérből nem méretett ki s az a kovács mühely sem vezettetett be a soros földkönyvbe — ennélfogva a községben az 1888 évben müködött telekkönyv átalakitó bíróság által — miután ezzel azon időben senki nem törődött — telekkönyvileg a tulajdonosnak nevére átirva a kérdésben levő kovács műhely és terület nem lett . . ." (M. Áll. Lt. Képviselőtestületi közgyülési jkv. Mezőkövesd, 1907. Nr. 114.)

A mezőkövesdi telekkönyvi hivatalban levő 47/908 sz. ügyiratban foglaltak szerint a község elöljárósága megengedi, hogy a fenti telket, melyet Mezőkövesd ezelőtt mintegy 35 évvel adott ajándékba, most Lanszki Pál és társai nevére telekkönyvezhessék. Ennek alapján az épités dátumát 1872-re tehetnénk, ami nagyjából megegyezik a másik műhely építési dátumával, 1874-gyel.

[13] A kovácsműhelyre vonatkozó iratok a telekkönyvi hivatal 5033. birtoklapján 5616. hrsz. alatt találhatók.

jára rendszerint nem tartottak igényt, bár a telekkönyvben mint telektulajdonosok szerepeltek. Így a II. tizedbeli gazdaság az alapítástól, 1874-től 1955-ig már összesen 85 tulajdonosnak volt a birtokában, a valóságos gyakorlatban azonban csak 16 teljes jogú gazda tartozott a műhelyhez.[14] Ezek a gazdák 1917-ből származó feljegyzés szerint a következők voltak: Máté Pál, Kada István, Kis János, Kada János, Gallai Gáspár, Márton János, Bakos Mátyás, Ráfis János, Pap János, Pap Albert, Polik József, Mező János, Kada Antal, Mezei Márton, Ráfis József, Bán János. A gazdák nem voltak rokonságban, s előfordult, hogy több részt vagy *jogot* a környékben lakó más gazda is megvásárolt, s akkor már ő is a műhelyhez tartozott. A közösség tagjai közül rendszerint a legidősebbet *műhelygazdának* választották meg, akinek a feladata a műhellyel és a kováccsal kapcsolatos dolgok elintézése volt. Az is előfordult, hogy a műhelyhez legközelebb lakót választották műhelygazdának.

A műhelygazda feladata

A műhelygazda feladatát írásban ugyan nem rögzítették, de a gyakorlatnak megfelelően ő tett javaslatot a kovács személyére, intézte a műhely és a lakás karbantartásával felmerült problémákat, az adófizetést, s intézkedett a műhelyhez tartozó zsellérföld bérbeadása ügyében is. Ugyancsak a műhelygazda feladata volt, hogy negyedévenként a műhely és lakás bérét beszedje, a kéményseprést, egyéb ügyeket elintézze. A műhelygazda rendszerint meghatározatlan ideig végezte feladatát, s vagy lemondott róla, vagy ha meghalt, más vette át a feladatát. A műhelygazda a műhellyel kapcsolatos bevételeket, kiadásokat, kommenciós szerződéseket és tarifákat egy erre a célra szolgáló füzetbe jegyezte bele. A műhely és a lakás eredetileg náddal fedett épület volt mind a két tizedben, s rendszeresen költeni kellett a karbantartására, javítására. A Bogácsi utcai műhelyre vonatkozóan az 1918. évből a következő adatok voltak feljegyezve:

	korona
Előző évből maradt	138,34
1918-ik évi bevétel	
kovács adott	100
Kada János	22
	260,34
1918-ik évi kiadások	korona
Bakos Mátyásnak 50 tégláé(rt)	3,12
Ali Pálnak kéményreperálásért	4,—
Papp Mátyásnak mészre veres tégla és 1 sindel	4,—
Kéményreperálásnál áldomásra	21,—
Kéménycsinálásnál czementre	2,—
Adóba fizetünk	22,50
a kiadás összesen	56,52

[14] u. o. A bejegyzések szerint az illetőség öröklés, ajándék révén osztódott, illetve a családhoz tartozók, azok akiket a ház után illetett volna meg egy jog, egymástól

A különféle kiadásokat és bevételeket a későbbiekben is pontosan vezetik, így „Pap József kivete a zsellérföldet 1919. és huszadik évekre évente 220 korona haszonbérbe, fizetett előleget 50 koronát." „1922 évre felmaradt és áthozatot 2169,72 átvettem 1922 év január 6-án 2050 koronát azaz kétezer ötven koronát. Hajdú R. József"

1922 évre áldomásra	120
A görbe kis kutba fizettem	40
A kovács halálakor sirásoknak fizettem	130
30 kiv(e) Nádé fizetem a műhelyre	540
A deszkáé a keritésre	1400
A szögé 25 és ádomás 50	75
A kovácsnénak két darab fáé az oszlop mellé	55
A műhelycsinálásé a Mesternek	300
A kérvényre bélyeg Járás Bíróság	25
A hirdetés az ujságba	50
Levelezés a kovácsnak	28
Föld adó	1534
Ház adó	770
December ajánlott levél	81
December 1 közönséges levél	31
1923 január második levél papir és egy liter bor	103
Január 4-én kérvényre bélyeg	40
1923 január 23-án Ügyvédi költség	2683
összeg	8334

A kovácsműhely és lakás bérét a kovács minden *fertálykor* — negyedévenként — fizette, s ekkor fizették a zsellérföld bérét is, de ezt utóbb már szeptemberben fizették. Az ezzel kapcsolatos dolgokat is feljegyezte a műhelygazda:

„Szerződés a zsellérföld 1924 évre bérbeadásáról.

A M. K. második tized a kovácsház után való földi nyilván(osan) el árvereződött az 1924-ik évre azaz évi azaz egy évi haszonbérletre a haszon bért buzába fizetem de még pedig a következőképen a bérlő köteles megfelelő tiszta buzát fizetni vagyis megrostált búzát adni a haszonbér fizetendő vagyis 1923 szeptember hó 10-én.

A fenti szerződésben felvett zsellér földet kivete haszonbérbe az 1924-ik évre 1 évre buza haszonbérért Kis István az bérlet 810 buza. A haszonbér azonnal fizetendő vagyis 1923 szeptember 13-án.

Bérlő Kis István."

a rész illetőségeket megvásárolhatták. 1925-ben Galambos Márton a közösség akkori kovácsa magának két részt megvásárolt, s mivel a gazdák féltek attól, hogy ezentúl nem parancsolhatnak neki, azonnal felmondtak, és elküldték a műhelyből.

A műhellyel kapcsolatos adminisztrációt a gazda egész évben maga vezette, de egy évben kétszer, kisasszonynapkor és vízkeresztkor a többi gazdák is összejöttek, gyűlést tartottak. Ősszel, kisasszonynapkor volt a kovácsválasztás és január 6-án, vízkeresztkor a beszámoló a gazdák számára. A műhelygazda ilyenkor elszámolt a bevételekkel és kiadásokkal s a gazdák elé terjesztette indítványait a kovács személyére, a műhely javítására vagy egyéb problémákra vonatkozóan. A gyűlés végén mindkét alkalommal rendszerint *cuhárét*, mulatságot tartottak, s a résztvevőket a kovács kontójára vagy a gazdaság pénzéből megvendégelték. A számadásokban sok, erre vonatkozó feljegyzés található. A műhelygazda munkájáért meghatározott bért nem kapott, de az utóbbi években a zsellérföld után járó búza őt illette, vagy alkalomszerűen megszavaztak neki néhány száz koronát.

A kovácsfogadás és kovácsszerződés

Az első kovácsok személyére vonatkozóan nem maradtak fenn adatok sem a műhelygazda számadáskönyvében, sem a népi emlékezetben. A II. tized-

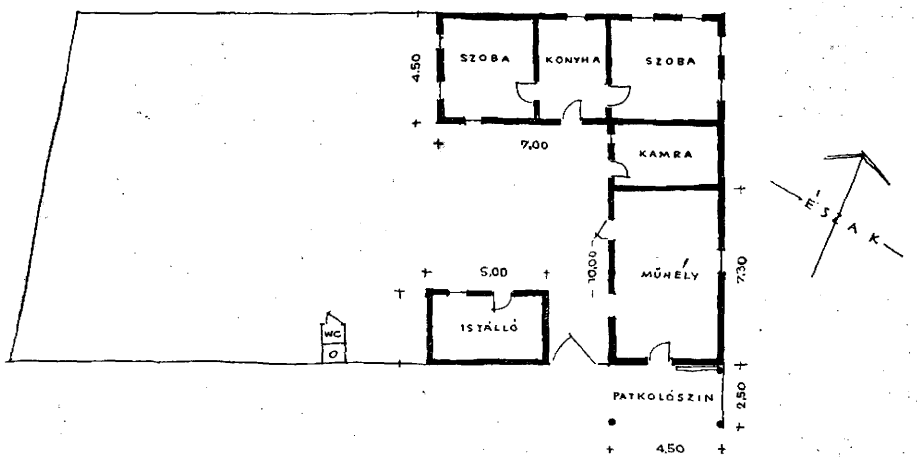

1. ábra. II. tizedbeli kovácsműhely és kovácslakás alaprajza

beli gazdaság feljegyzései között a kovács személyére vonatkozó első adat 1918-ból van. Ebben az évben Rózsa Gáspárt fogadják meg kovácsnak. 1919—1922 között Kornis Lajos, 1923-ban Mednyánszki Rudolf, 1924—1931 között Juhász József, 1932—1942 között Mészáros Károly, 1943-ban Lukács Mihály, 1944—1947 között Ádler József kovács dolgozik a gazdaság részére. Az I. tizedben Turcsogi, Papp István, Danavár József, Király János, Galambos Márton, Bányai és Takács nevű kovácsokra emlékeznek.

A kovács fogadása rendszerint a kisasszonynapi gyűlés alkalmával történt. Ezen a gyűlésen csak a *műhelyjoggal* rendelkező gazdák vehettek részt. Ilyenkor kérdezték meg a kovácsot, hogy akar-e a következő esztendőre maradni, vagy ha nem voltak vele megelégedve, közölték vele, hogy felmondanak.

Általában három hónap volt a felmondás, és az új kovács január 6-án állt munkába. A műhelygazda ilyenkor tett javaslatot az új kovács személyére vonatkozóan, vagy a korábban újsághírdetés vagy dobszó útján jelentkező személy munkája iránt érdeklődtek.[15] A jelentkezőtől semmiféle munka helyszíni elkészítését nem követelték meg.

Közösségi kovácsnak rendszerint olyan kezdő iparos ment, aki annyit még nem tudott összegyűjteni, hogy önálló műhelyre jutott volna, s mivel a kommenció legalább a megélhetés egy alacsony színvonalát biztosította, elvállalta ezt a munkát. Olyan is vállalt kommenciós kovácsságot, aki tönkrement, vagy ha a közösségi kovácsság az uradalmi kovácssághoz képest fel-

2. ábra. A II. tizedbeli kovácsműhely mai állapotában. Bodgál F. felv.

emelkedést jelentett. A daruszögi kovácsműhelyben Galambos Márton 1918—1925 között dolgozott. Mivel akkor szerelt le a katonaságtól, és más lehetősége nem volt, elvállalta ezt a munkát. Juhász József a II. tizedbe a Jászságból jött kovácsnak, itt volt néhány évig, majd miután másutt jobb megélhetést talált, elment. Ádler kovács a Klementina tanyáról jött ide. Mezőkövesdi gazdákkal volt együtt katona, és hívták, jöjjön el közéjük dolgozni.

Az újonnan szegődött kovács saját szerszámaival kellett, hogy dolgozzon, de meghatározott bérért kapta a kovácsműhelyt és a lakást a gazdaságtól. A kovács a szerződéskötéskor a gazdáknak áldomást fizetett, vagy maguk a gazdák is rendeltek néhány liter bort erre az alkalomra, a kovács felesége pedig pogácsát sütött, és a műhelyben vagy a kovács lakásán áldomást, mulatságot tartottak. Az újonnan jövő kovácsnak rendszerint a gazdák fuvarozták el előbbi helyéről a holmiját, de a fuvart később le kellett dolgozni.

[15] Előfordult, hogy a közösségi kovácsállást Mezőkövesden is újságban hírdették: „Kovács ház haszonbérbe kiadó az első felső tizedben. Kivenni szándékozók jelentkezzenek Farkas Mátyás házgondnoknál a daruszögben." Borsod, 1925. aug. 29.

A kovács szerződését a műhelygazda évenként bejegyezte a füzetbe még akkor is, ha a kovács maradt a következő esztendőre is, és a szerződést két vagy több tanúval is aláíratta. 1919-ben a II. tizedbeli gazdaság a következő szerződést kötötte Kornis Lajos kováccsal:

„Kovács szerződés.

Először a ház bérlet száz korona, továbbá a házat és a műhelyt kis istálót jókarban tartani köteles, továbbá a műhelyt a gazdáknak a ki komenciós anak két pár csizmát vasal és szántó vas élezés és srófal ellátni hám fára ocska süt láncz szemforrasztás villára ocskapántot ráteszi a patkót lóra tíz krajcárral alább a ráf huzást tiz krajcárral olcsóbban, kisebb láncot és soroglyaláncot tartozik dolgozni.

Kornis Lajos k mester

Tanuk: Kada János Bán János Sallai Gáspár Kiss János"

A fenti kovácsmunkát a mester kommencióért, vagyis meghatározott mennyiségű terményért volt köteles elvégezni. A kommenció egy *eke* után egy

1. üllőtőke, üllő
2. kohó
3. fújó
3/a. villanymotor a fújtatáshoz
4. rámatábla fogók részére
5. rámaszék, kalapácsoknak
4. fúrógép
7. satupad
8. szén
9. rámatábla menetmetszők, fúrók, kulcsok számára
10. javításra váró kerekek, vasak
11. ló kikötéséhez szolgáló karikák
12. ráfhúzó vas a patkolószín tartógerendájába erősítve

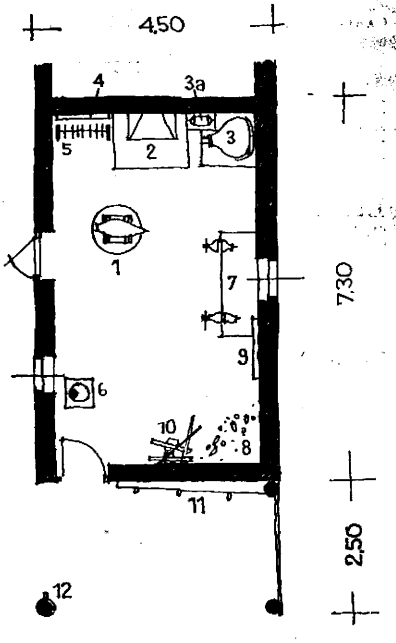

3. *ábra.* A II. tizedbeli kovácsműhely beosztása és felszerelése:

véka, 25 kg búza volt. Miután a 16 gazda által fizetett kommenció a kovács megélhetését nem biztosította, e műhelyhez nem tartozó gazdáknak is kellett kommencióért dolgozni, s így általában 120—140 gazdának is dolgozott. Kommencióért a kovács csak a legfontosabb munkát végezte, a szerződésben

nem foglalt munkákat a közösség által meghatározott összegért, *tarifáért* kellett elkészíteni. A későbbi évekből való szerződések a kovács feladatát részletesebben tárgyalják, s néhány alkalommal a műhelygazda a tarifát is bevezette a könyvbe.

„Kovács szerződés az 1923 évre

A Mező Kövesdi II Tizedbeli gazdaság megfogadta Juhász József kovácsmestert dolgozni oly feltétel alat hogy tartozik a gazdaságnak megfelelően dolgozni és ha valami bal sors éri köteles a mühelyt oly segéddel elátni aki a gazdaságnak a munkában megfelel. Továbá tartozik a mühelyt házat és istállót tisztán és jókarban tartani a házbért minden fertály első napján fizetni. Továbá tartozik komenczioba ekevas élezés és srófal elátni. Két pár csizmavasalás hámfára ócska pántot és villára szintén ócska pántot süt. Soroglya lánczot kész lánczot foraszt a patkot 10 a srofot 10 koronával tartozik (olcsóbban) dolgozni továbá a házbér 4000 az az négyezer korona továbá akár a gazdaság akár a kovács felmond mind a két részről bármely év végén aszt ugy a kovács mint a gazdaság köteles elfogadni, továbá változás vagyis felmondásnál az házzat és istállót köteles jó karban és tisztán átadni. Ezen szerződés mind két részről el fogadtatott és alá írtuk.

Kelt 1923 év november 12-én

A gazdaság aláírása
Hajdú R József M. G.
Kiss István
Kriston János
Bán János
Sallai Gáspár"

A kovács aláírása
Juhász József kovácsmester

A későbbi években azután a kovácsszerződéseknél ezt a formulát használják, azonban 1924-től a kovács már ekekapát is köteles megélezni a kommencióban, s természetesen továbbra is meghatározzék, hogy egyes munkákat mennyivel köteles olcsóbban megcsinálni, mint az önálló iparosok. 1931-től kezdve „köteles egy vasaló Segédet tartani és a tizedbeli Gazda az első munkára más csak azután jöhet." Azt is előírják, hogy ha a kovács a megállapított munkadíjtól eltérne, azonnal elbocsátandó. Évenként határozzák meg a műhelyért fizetendő bért is, ami ebben az időben többnyire természetben történik. 1936-tól kezdve a szerződést úgy fogalmazzák meg, hogy a kovács köteles tavasztól—őszig segédet tartani. Az 1941. évben kötött szerződés az alábbi részben tér el az előbbiektől: „...Továbbá köteles tavasztól őszig segédet tartani, a munkára első a körleti Gazdaság és köteles a feltüntetet szabály szerint dolgozni munka bér változása csak a Kovács és a Gazdaság bele egyezésével történhet de csak rendkivüli esetben meg nem egyezés esetén felmondásnak helye van azonal."

Miután a kovács tevékenységét és megélhetését a közösség számára végzett munka határozta meg, a kovács helyzete a paraszti társadalomban igen megalázó volt. A munka ára csak igen alacsony megélhetést biztosított, hiszen az államilag megengedett haszon ebben az időben 30% volt, a kovács pedig 25%-kal volt köteles olcsóbban dolgozni, mint az önálló iparos. Helyzetét

súlyosbította az is, hogy amennyiben az árakkal nem volt megelégedve, a gazdaság azonnal felmondhatott neki.[16] Bár a szerződésben a munkaidő nem volt meghatározva, a kovács a munkát a gazdák kérésére azonnal is köteles volt elvégezni. Különösen tavasztól őszig volt sok munka, s esténként a parasztok tömegével hozták az ekevasat, amit a reggeli munkakezdésre már meg kellett élezni. Így a kovács hajnali három órától este tizenegyig is dolgozott. A kovácsnak, mivel vagyona, háza nem volt, a jómódú gazdák előtt nem volt nagy becsülete. Meg is mondták neki, ha szólt valamit: „Ha én nem sz... te nem is ennél!" vagy „Mit beszél az a kovács, mikor házszáma sincs?" A gazdák könnyen beszéltek, hiszen kovácsot könnyen kaphattak még erre az igen szerény megélhetésre is. Mivel kezdetben a kovácsok nem rendelkeztek iparengedéllyel, így tanulót, segédet a törvények értelmében nem tarthattak, a nehéz fizikai munkában (ráverés, ráfhúzás) kénytelen volt a kovács gyermekei vagy felesége segítségét is igénybe venni. Később már iparengedéllyel rendelkező mesterek is elszegődtek ide, s ekkor már a tavasztól őszig terjedő időre segédet is kötelesek voltak fogadni. A segéd fizetését azonban rendszerint betudták a mester kommenciójába, s a kovács volt köteles a segédnek szállásról gondoskodni. A segédek rendszerint csak nyáron dolgoztak a műhelyben, így rájuk adat nem maradt fenn, s a műhelygazda feljegyzéseiben sem szerepelnek.

Kovácsműhely, kovácslakás és kovácsmunka

A Bogácsi utcán levő II. tizedbeli műhely 97 □ öl telken 1874-ben épült, s hozzá tartozik még kétszoba-konyha-kamrás lakás, egy kis istálló valamint egy téglából épült illemhely is. A műhely és a lakás mai formájában kb. 330 cm

[16] A közösségi kovácshoz hasonló, megalázó életük volt a község által fogadott kovácsoknak. „A községi kovács" cím alatt Bodronyi Pál kovácsmester (helység megjelölése nélkül) 1912-ben a következőket írja: Vannak „Akik a községi kovácsot épen ugy mint a kanászt a község cselédjének tekintik. Pedig a kovács sohasem cseléd, hanem tanult iparos, és elég szerencsétlen az, akit a mostoha sorsa belekerget ebbe a türhetetlen nyomoruságos helyzetbe, hogy valaha cigányok részére készült rozoga szalmaföldes kunyhóban a kanásszal kell egy konyhán laknia, egészségtelen nedves lakásban." Ennek következménye lesz az erkölcstelenség, a züllött beszéd stb. „Vidékünkön szokás szerint a község épittet a falu végén, — ahol már a vándorcigányt is megtüri, vagy ahol már a gyepmesternek is helyt jelöl ki, egy rozoga sárból tapasztott kovácsmühelyt és abba pályázat után, ugy mint a kanászt és a többi községi pásztorokat szokta felfogadni, kovácsot fogad fel. De csak azt, aki legolcsóbban vállalja el a teljesitendő munkák árát. Ugyanis a községi kovácsnak az előljáróság irja elő az árjegyzéket is Ez természetesen ugy van előirva, hogy a kovács még a saját kiadásait sem képes munkáján megkeresni. Munkával azonban el van látva bőven, de sem segédet, sem tanoncot nem tarthat, mert nincs miből, de nem is kap és igy egy embernek kell három ember munkaerejét kifejteni. Pedig régi mondás, hogy egy kovács nem kovács, két kovács fél kovács és csak három kovács egy kovács." Így aztán a filléres munkadíjért reggeli három-négy órától este 9—10 óráig kell dolgozni. Ezeket a községeket bojkottálni kellene. „De nem igy történik, vannak kovácsok, kik ha valamely község kovácsot keres mühelyébe, úgy gondolkodnak: a község nagy, sok a munka, magam leszek, majd csak megélek valahogy." A szomszéd községekben is ilyen a helyzet. „Itt három évre fogadják meg a pásztorházhoz vagy hasonló épületükbe a községi kovácsot, és ezt nem mesternek, hanem a község szolgájának tekintik. Este amikor a gazdák, vagy annak cselédjei megjönnek a mezőről, halomszámra beszórják a szántóvasakat és szigoruan ráparancsolnak, hogy reggelre, mire ők a munkába mennek, készen legyen ám minden."

Előfordult, hogy egy odavaló ember fia kovácsmesterséget tanult, műhelyt nyitott, de a gazdák összefogtak s nem dolgoztattak vele, így a műhelyt be kellett zárni.

Magyar Kovácsok Lapja. 1912. dec. 1.

magas, vályogfalú, cseréptetős épület, s a műhelyhez csatlakozik egy ugyancsak cseréptetős, egyik oldalán bedeszkázott patkolószín. A lakás a kovács családja és a segéd részére szolgált, a műhely és a patkolószín a mindennapi munkák színtere volt. (1—2. *ábra.*)

A kovácsműhelyt azonban, míg mai állapotát elnyerte, többször javították, átépítették a hozzá tartozó épületekkel együtt. Új kovács szerződtetése esetén a műhely és lakás állapotát megvizsgálták és feljegyezték. „Az 1923 évi január 10-én a kovács ház mühely és istálló oly álapotba lett át véve és át adva

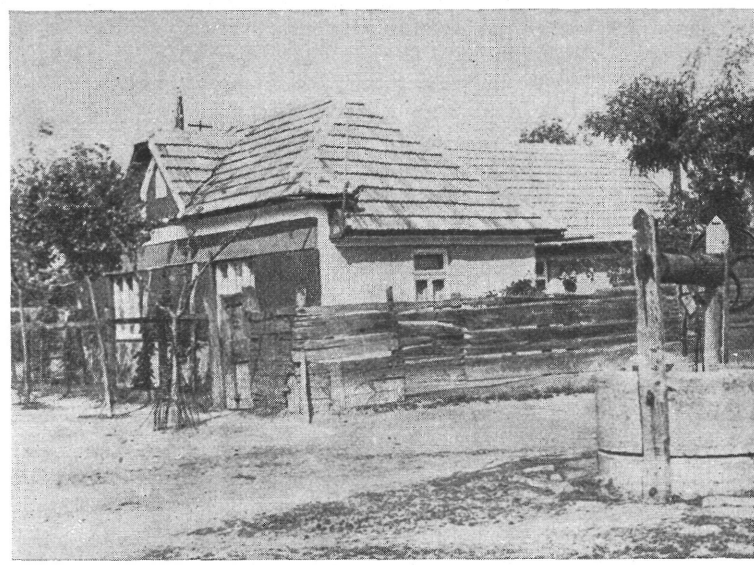

4. ábra. A volt daruszögi kovácsműhely lakásnak átépítve

a ház be rendezés csak a masina az ablakok jók az ajtók is jók azonban három szem üveg az ajtóba hibázik vagyis töröt pad ajtó és pad létra teljesen jó a masinába cső nincs továbá az ajtókon levő zárak közül mind a négy jó kulcsal 3 a külső ajtóba nincs kulcs 2 szer a műhely berendezés 1 oszlop és a gazdasági az ajtók ablakok jók csak a belső ajtón lévő ablak szem hibás vagyis két szem töröt it pad ajtó nincsen a zár kulcsal együtt jó 3 szor az istálló reparálására szorul az ajtó jó a zár azonban nincs 4 szer a kapu jó csak nincs kulcs hozá."

A kovácsműhelyt és lakást többször átépítik és javítják a későbbi években is, a felmerült költségeket a műhelygazda bevezeti a számadáskönyvbe. 1925-ben a következőt jegyezték be:

„Megálapodás a Kovácsal

A Kis istálóra az ajtót megengedjük hogy kicserélje oly feltétel alat hogy a jelenlegi ajtót el használhatja és helyére tet ajtót át adja vagyis továb a gazdaság tulajdona lesz."

1940-ben:

„Meg álapodás a Kovácsal

a II kerület mühely gazdasága 1940 I 5-én egyhangulag elhatározta hogy a Mühely és a Házba a Vilant bevéteti oly feltétel alat hogy a Gazdaság csak a beszerelést válalja az égést és javitást a kovács válalta vagy is a gazdaság csak a beszerelést válalta a töbi költség a kovácsot terheli azonban a Vilany összes szerelvány a Gazdaságé marad és esetleges változásnál a vilanyt köteles rendben átadni használható álapotba."

A műhelyben a kovács saját felszerelésével és szerszámaival dolgozott, s ezeket a szerszámokat többnyire maga készítette, vagy idősebb mesterektől vásárolta. Volt *kohó*, *fújtató*, *üllő*, *nyelesszerszámok*, *lyukasztó*, *rundhammer*, *zechammer*, *villáskulcsok*, *dornik*, *menetmetszők*, *fémfűrész*, *furdancs*, *amerikáner*, *reszelők*, *satupad* két *satuval*. A kovácsműhely beosztása nagyrészt azonos volt a maival, annyi különbséggel, hogy ma a fújtatáshoz leginkább villanymotort használnak, s alája téglából alapot készítettek. (3. *ábra*)

A daruszögi kovácsműhely a hozzá tartozó lakással 96 □ öl telken épült vályogból, s kezdetben náddal volt fedve. A szabadkéményes, mestergerendás lakáshoz volt ragasztva a műhely és a patkolószín. Erre a műhelyre nem sokat áldoztak, s fennállásától csupán a nádat cserélték fel cseréppel, egyébként az egész igen rossz, romladozó állapotban volt, míg néhány évvel ezelőtt az egészet lakásnak átépítették. (4. *ábra*)

Mindkét műhely egy téren épült s különösen a daruszögi műhely helye volt kedvező, mert a kis térre hét utca torkollott, így nagyon sokan ott dolgoztattak.

A kovács legfontosabb munkáját a kovácsszerződésben és a *tarifában* állapították meg. 1931-ben a következő árszabás volt érvényben:[17]

[17] Az iparosok munkájának árát évszázadokon keresztül a megyei és városi elöljáróságok határozták meg. Bizonyára ezt a hagyományt vették alapul a tizedbeli gazdák is, az árak megszabásánál. Az 1805. január 16-i közgyűlésben a mezőkövesdi tanács a következőket határozta:

Az Kovátsok eránt !	fl	xr	
1° Ha kereket vasal uj Sing vassal	7	14	
2° Otska vassal	3	6	
3° Uj karika	7	14	
4° Az ótska karika fel verés forasztás nélkül	1½	3	
5° „ „ forasztva	3	6	
6° Uj marok vas 1 pár	27	54	
7° A vágott marok vasak	4½	9	
8° Karikás marok vas az végire való	7	14	
9° Szántó vas nádlás egészlen	36	1	f 12
10° A fél nádlás	18	36	
11° A fejsze tsinálás az Gazda Vasából	15	30	
12° fejsze atzélozásért	3	6	
13° A Ló patkolásért kitsinbe minden Lábra	3	6	
14° Tsizma patkólás a régi mód szerént	7	14	
15° Uj Patkót tsinál és felüt	6	12	
16° A Kalapáts s több Kasza Szerszámok pántolása régi mód szerént maradnak			

„A Kik pedig ezen határozást által hágják, vagy az városbul a merre tetszik akármelly helységben a lakás, oda mehet lakni, vagy pedig annyiszor amennyiszer fellyebb találtatnak,

1 téli patkó	10,—f.
1 Uj patkó	60,—
1 Uj ráf 3 as 4 es	180/150,—
1 Ócska ráf	70,—
1 Nagy pánt	20,—
1 kis „	10,—
1 karika forasztás	10,—
1 Széles karika	20,—
1 vas élezés	50,—
1 kormány	30/50,—
1 Nagy talp	40,—
1 kicsi „	20,—
1 vas patkó csinálás felverés	30/30,—
1 forasztás	10,—
1 lőcs köpü új	150,—
1 uj karika lőcs köpüre	30,—
1 uj nagy csavar fürhészbe	20,—
1 uj kisebb „ „	10,—
1 vak szem	10,—
1 tengelyvégszeg	10,—
1 csákányélezés	20,—
1 fejszeélezés	20,—

Hasonló tarifa van még 1933—1934. és 1936. évből.

Az egyik legfontosabb munka a tavasztól őszig tartó gazdasági munkák alatt az ekevasélezés volt. Ez nagyon sok munkával járt, mert az elkopott ekevasat először meg kellett melegíteni, kalapáccsal az élét megnyújtani, majd megreszelni, megedzeni, hogy a szántást könnyebben el lehessen végezni. A munka jelentőségét mutatja, hogy ez a céhszabályokban és a limitációkban is sűrűn szerepelt. Megcsinált a kovács mindent, nyáron leginkább javítással foglalkozott, télen az új kocsikat vasalta. Mezőkövesd lapos területen fekszik, s itt különösen kedvelték a könnyű, csinos szekereket, amelyeket a hagyomány szerint Juhász József honosított meg.

A kovács a pénzért végzett munkája díját rendszerint azonnal megkapta, bár sokszor kellett hitelbe is dolgoznia, a kommencióba végzett munkáért csak ősszel, géplés után járt a fizetség. Ha volt a mesternek segédje vagy inasa, azt küldte a zsákkal házról házra, vagy megegyezett valamelyik gazdával, hogy az segít a kommenció összeszedésében. A kommenció mérésére szolgált az egy darab fából faragott véka, amit a kovács magával vitt, vagy a gazdánál levő vékával mérték ki a járandóságot. (5. *ábra.*) Rendszerint néhány zsákot vittek magukkal, s az összeszedett búzát szekéren hazaszállították. A szállításért a kovács a gazdának felütött néhány patkót, vagy egyéb kovácsmunkát végzett.

annyiszor 6 Rftra vagy 25 páltza ütésekre büntettetnek, vagy büntetni fognak." Itt szerepelnek még „Az Tsizmadiák Munkája, Az Szabók eránt, A Szütsök eránt, A Takátsok munkája" is. (M. Áll. Lt.: Mezőkövesdi iratok: Gyülés számadás. Deputátum Szegődség s Eskü Jegyző Könyve 1711-től 1811-ig. 272. p.)

A közösségi kovácsság megszűnése

A közös kovácstartás szerepe alapításától az első világháborúig volt jelentős, bár mindkét műhelyben a közös kovácstartás a felszabadulás utánig megvolt. A műhelyek közül a legtovább maradt fenn a II. tizedbeli gazdaság, melynek utolsó kovácsa Ádler József volt. Az utolsó kovácsszerződést 1947. évre kötötték. A terménybeszolgáltatási rendszer létrejöttével a kommenciósság is megszűnt, mert a gazdák ezért külön terményt nem kaptak. Ez időtől kezdve a kovács mint önálló iparos bérelte a műhelyt, 1956-ban bekövetkezett haláláig, azóta pedig más mesterek ugyancsak mint bérlők dolgoztak 1961 februárjáig, a termelőszövetkezet megalakulásáig. A termelőszövetkezet a műhelybe kovácsot fogadott, a műhely jogi helyzete (tulajdonviszonya) azonban eddig még nem tisztázódott. A műhelyre vonatkozó számadásokat a műhelygazda 1958-ig vezette.

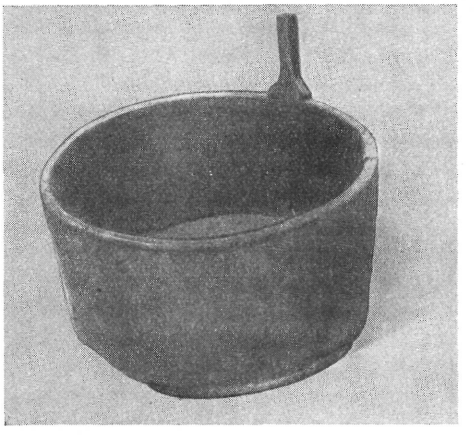

5. ábra. A kommenció mérésére szolgáló véka. Bodgál F. felv.

A daruszögi kovácsműhely 1951-ben szűnt meg, ekkor valaki megvásárolta, s az egykori lakásban és műhelyben állatokat tartott. 1956-ban vette meg ezt mai tulajdonosa, aki a műhelyt lebontotta, és 1959-ben az egészet lakásnak átalakította.

A két kovácsműhely megszűnésével eltűnt Mezőkövesden a paraszti autonom közösségnek hosszú időn át fennállott sajátos formája, a közösségi kovácstartás.

BODGÁL FERENC

Gemeinschaftsschmied bei den Matyos von Mezőkövesd

Mezőkövesd im Komitat Borsod ist jetzt eine Großgemeinde mit etwa 20 000 Einwohnern und bis zur Mitte des vorigen Jahrhunderts bestand die Hauptbeschäftigung der Bewohnerschaft in Viehzucht großen Umfanges. Von der Mitte des vergangenen Jahrhunderts beginnend und besonders nach der Aufteilung und Zusammenlegung der Weiden befassen sich die Bewohner vor allem mit Landwirtschaft und im Zusammenhang damit ist die Arbeit eines Handwerkers nötig, der die landwirtschaftlichen Arbeitsgeräte systematisch in Ordnung hält und ausbessert.

In allen vier Vierteln von Mezőkövesd schließen sich von den Landwirten einige zusammen, erbauen eine Schmiedewerkstätte und Schmiedewohnung und stellen in diese einen ihnen zusagenden Meister an. Nach der Werkstätte steht den erbauenden Landwirten das Recht zu, den Schmied anzustellen, die Vertragsbestimmungen zu vereinbaren und die Preise für die wichtigeren vom Schmied auszuführenden Arbeiten auszubedingen. Unsere Angaben über die Gemeinschaftsschmiede stammen aus dem ersten und zweiten Viertel des Ortes und von letzterer Werkstätte haben sich auch schriftliche Aufzeichnungen erhalten. Die Werkstätte im ersten Viertel wurde um 1880, die im zweiten Viertel wurde 1874 erbaut.

Die die Werkstätte besitzenden Landwirte haben in der Regel aus ihrer Mitte den ältesten als »Werkstättenwirt« gewählt, dessen Aufgabe war die Erledigung der mit der Werkstätte verknüpften administrativen und wirtschaftlichen Angelegenheiten, er schlug den ein-

zustellenden Schmied und Anstellungsvertrag vor und führte über Einnahmen und Ausgaben Buch. Der Schmied wurde von der Gemeinschaft am Tag Maria Geburt angestellt, aber erst am Dreikönigstag trat er seinen Dienst an. Der engagierte Schmied war je Wirtschaft verpflichtet, für einen Metzen Weizen eine Pflugschar zu schärfen und einige kleinere Arbeiten zu verreichten. Die übrigen im Vertrag nicht genannten Arbeiten hat er für Geld gefertigt, war aber verpflichtet, erheblich billiger zu arbeiten, wie andere ortsansässige Handwerker. Lt. Vereinbarung hat er in der Regel für 120 bis 140 Landwirte gearbeitet. Ähnlich wie die Hirten war der Schmied von den Landwirten nicht als gleichgestellt angesehen und er wurde nicht als Handwerker sondern als Knecht betrachtet.

Die gemeinsame Haltung des Schmiedes hat in Mezőkövesd um 1950 aufgehört, die Werkstätte aus dem zweiten Viertel besteht noch jetzt, jene aus dem ersten Viertel wurde vor einigen Jahren zu Wohnungen umgebaut.

Die Haltung des Gemeinschaftsschmiedes war eine bisher unbekannte, eigene Form der bäuerlichen autonomen wirtschaftlichen Assotiation, die auch für das volkskundliche Studium wertvolle Angaben bietet.

A magyar módra való bőrkikészítés problematikája

Nyugat-európai középkori írásos adatok többször említenek egy különleges, „magyar"-nak nevezett bőrfajtát. A Lancaster-i hercegség XIV. század végéről származó számadáskönyve[1] néhányszor magyar bőrből készült ruha- (nadrág) és szíjféléket sorol fel. Ugyanilyeneket Derby gróf XIV. századi számadási könyvei is említenek.[2] A XIV. században Rouen városába is szállítják Magyarországról ezt az ott készült jellegzetes bőrfajtát.[3] S német területről is ez idő óta ismeretesek „magyar" bőrről szóló adatok.[4]

A „magyar" bőr a későbbi századokban különösen Franciaországban lett nagyon népszerű. Itt olyan erős igény, olyan komoly kereslet alakult ki e bőrfajta iránt, hogy Jaques Savary des Bruslons szerint IV. Henrik francia király (1589—1610) egy Rose nevű, bőrkikészítésben jártas embert küldött Magyarországra, hogy a „magyar" bőr készítését itt meglesse és megtanulja. Ez sikerült is, és Franciaországban mesterségszerűen indul meg a „magyar" bőr készítése. A XVI. század óta hongroyage a neve ennek a mesterségnek, a mesterembereket pedig, akik magyar módra készítik ki a bőrt, hongrieurs vagy hongroyeurs[5]-öknek hívták.

Az eddig említettek alapján felvetődik a kérdés, milyen is ez a „magyar" bőr? Különbözik e készítésmódja az Európában szokásostól, s ha igen, vajon indokol-e a készítésmód olyan előnyös tulajdonságokat, amelyek a magyarnak nevezett bőrfajtát népszerűvé és keresetté tették Európában?

[1] „1393 June 30—1394 Feb. 15. 1 pr. braces cor' de Hungri' 1 s. 6 d. 1397. Feb. 1—1398. Feb. 1. 1 pell'. Corei de Hungr."
KROPF LAJOS: Magyar bőr Angliában a 14. század végén. Magy. Gazdtört. Szemle V. 1898. 237. (Az idézett rész J. H. WYLIE: History of England under Henri IV. 4. köt.: Duchy of Lancaster Records.)

[2] „j pare sengles corei de Hungaria cum plustula pro trussura predictorum arcorum." Április elején Velencében vagy Trevisoban a pénztáros fizet „pro diversis caligis factis domino per manus Henrici de Camera ex liberatione Regis Hungariae, broideratis cum liberate dicti regis. . ." KROPF LAJOS: Hadtört. Közlemények 10. köt. 53. lap, 3. jegyzet. Adatok Derby gróf számadási könyveiből magyar bőrre. J. H. WYLIE: i. m. könyvéből idézve.

[3] „On faisait venir aussi dans cette dernière ville (Rouen) des cuirs de Hongrie au XIV. siècle. GRAND LAROUSSE. Paris, 1860. 626.

[4] „kamen schon um 1350 ungarische Pferdezügel und ungarische Riemen die Donau herauf, ein Beweis, in wie früher Zeit dieses Leder schon einen Weltruf besessen hat". DR. C. G. REHLEN: Geschichte der Gewerbe. Leipzig, 1855. Idézi: G. EBERT: Die Entwicklung der Weissgerberei. Leipzig, 1913. 194.

[5] JACQUES SAVARY DES BRUSLONS: Dictionnaire universel de Commerce. Paris, 1723—1736. Idézi: KROPF LAJOS: Hongrieur, hongroyeur. Magy. Gazdtört. Szemle V. 1898. 293.

Ez a dolgozat a magyar bőr problematikájának felvázolását és néhány részletének megoldását tűzte ki célul. Maga a problematika három nagyobb részre osztható: I. A „magyar" bőr elkülönítése az Euráziában szokásos bőrfajtáktól, a kikészítéshez használt anyagok, valamint a megdolgozási mód szempontjából az eddig ismert irodalom alapján. II. A magyar bőr kikészítéséhez használt anyagok elterjedésének története a magyarsággal elképzelhető kapcsolat szempontjából. III. Az első két pont alapján meghatározott „magyar" bőrről kirajzolódó kép felvázolása a magyar írásos és régészeti anyagban és a kérdés tisztázásához szükséges további feladatok megfogalmazása.

I.

A „magyar bőr" készítési módját részletesen először XVIII. századi francia művek írják le.[6] Ezek e bőrfajta jellegzetességét röviden a következőkben látták: a friss, nyers bőrt minden erjesztési eljárás (hamu, mész) mellőzésével késsel szőrtelenítik. Ezután timsós-konyhasós oldatban dolgozzák, tapossák meg. Megszárítják, s miután megszáradt, parázs fölé tartják. A melegtől megnyílt pórusok jól beveszik a forró faggyút, amellyel végül bekenik a bőrt. Ezt az eljárást leginkább ökörbőrrel alkalmazzák, s a kész bőr színe fehér.

Az itt felvázolt készítésmód — a timsó, konyhasó és a faggyú alkalmazása — már magában is valóban eltér a középkorban általában szokásos európai növényi-cseres kikészítéstől. De eltér tőle a készítés időtartamát illetően is. A timsós-faggyús magyar bőrnél ugyanis ez 2—4 hét,[7–8] ellentétben az Európában a középkorban alkalmazott növényi-cseres kikészítés két évtől 4 évig tartó megdolgozási idejével.[9] — Ezenkívül magának a készítésmódnak két mozzanata: az erjesztési eljárás (hamu, mész) mellőzése a szőrtelenítésnél, s magának a szőrtelenítésnek késsel való elvégzése miatt a magyar bőrnek néhány tulajdonsága valóban előnyösebb az Európára jellemző cseres bőrnél. Ezek a tulajdonságok a következők: mivel a szőrtelenítést nem erjesztéssel végzik, ilyen folyamat nem húzza össze, nem préseli egymáshoz a bőr rostjait, s vegyileg sem változtatja meg őket, mint teszi ezt a cseres eljárásnál szőrtelenítésre alkalmazott hamvas vagy meszes erjesztés.[10] — A késsel szőrtelenített bőröknél a szőrök gyökerei a bőrben maradnak, ezáltal a bőr barkájának (külső rétegének) épsége nincs megbontva, s ezért tömöttségében is közelebb áll az élő bőrhöz, mint a növényi cserzéssel készülté.[11] Ez utóbbinál ugyanis az a célja az erjesztésnek, hogy a bőr rostjai annyira fellazuljanak, hogy a szőröket gyökerestől ki lehessen tépni. A kitépett szőrök helyén természetesen sok apró lyuk marad, s a barka tömöttségének és épségének e megbontása meglehetősen gyengíti a bőrt.[12] — Az erjesztési eljárásnak ki nem tett és késsel szőrtelenített

[6] Jacqes Savary des Bruslons: i. m. La Lande: L'art de l'hongroyeur. Paris, 1767. Diderot: Encyclopédie. Paris, 1772.

[7] G. Ebert: Die Entwicklung der Weissgerberei. Leipzig, 1913. 270.

[8] M. Maigne: Manuel nouveau complet de Tanneur, de Corroyeur, et du Hongroyeur. (Manuel Roret. Paris, 1883.) II. 132.

[9] Dr. A. Gansser: Gerbverfahren der Neuzeit. Ciba Rundschau, 127. 11.

[10] Dr. A. Gansser: Die primitiven Gerbverfahren. Ciba Rundschau, 85. 3165. F. Wiener: Die Weissgerberei. 3-te Aufl. Wien u. Leipzig, 1920. 63.

[11] F. Wiener: i. m. 180.

[12] F. Wiener: i. m. 68.

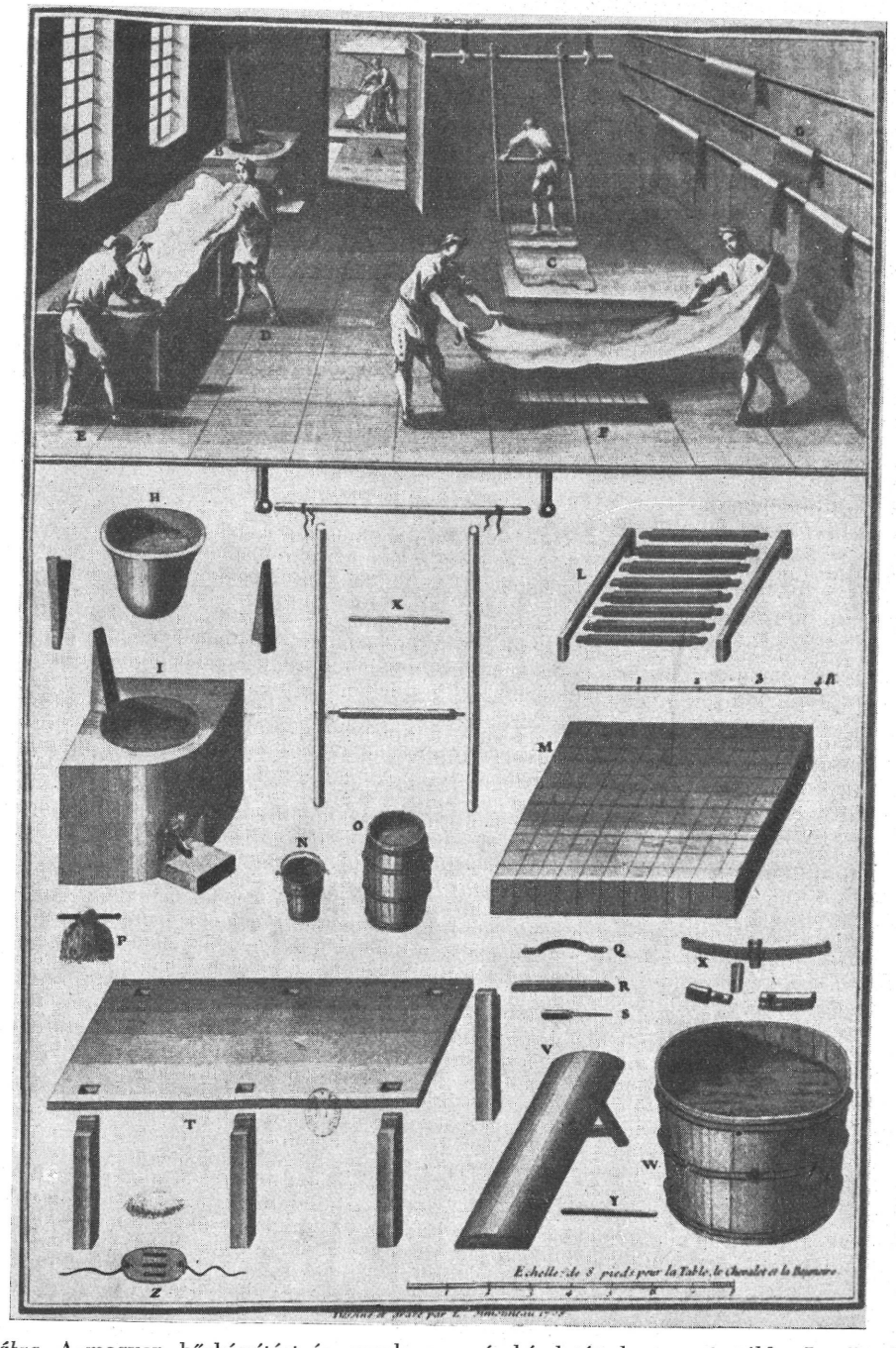

1. *ábra.* A magyar bőrkészítést és ennek szerszámkészletét bemutató tábla La Lande: L'art de l'Honroyeur (Paris, 1767) című munkájából

magyar bőr rugalmassága és szakítószilárdsága sokkal közelebb áll az eleven bőréhez, mint a cserrel kikészített bőré.

A magyar bőr kikészítő anyagait és a készítési módnak néhány jellegzetességét ismerve — az előzőkben felvázolt kérdés most már így folytatódik: a bőrkészítés magyarnak tartott módja vajon csak véletlen névazonosítás-e, vagy valóban olyan keleti gyakorlat ez, amelyet tényleg a magyarság közvetített volna Európába?

Hogy e kérdésre felelni lehessen, először is meg kell kísérelni összevetni a magyarnak tartott timsós-faggyús bőrkészítési módot az euráziai különféle bőrkészítési eljárások eredeti kialakulási területével.

Az állatról lehúzott bőr egyrészt kiszárad, elveszti puhaságát, rugalmasságát — másrészt különféle bomlási, rothadási folyamatok indulnak meg benne, s ezért a bőr előbb-utóbb tönkremegy. A nyersbőr (cutis, Haut) megdolgozásának elsődleges célja az, hogy különböző fizikai (mechanikai) és kémiai behatások segítségével azt olyan anyaggá változtassa, amely ellenálljon a rothadásnak, s eredeti puhaságát és rugalmasságát minél nagyobb mértékben megtartsa. A növényi anyagok lehetnek: növényi, ásványi és zsíros eredetűek.[13] Az előállott és a nyers bőrtől már vegyileg is eltérő anyag — a pellis, Leder — korábbi állapotába már nem alakítható vissza.

A mechanikai eljárás (gyúrás, taposás és részben rágás) előnye a bőr eredeti rugalmasságának, puhaságának és szakítószilárdságának nagyobb mértékű megtartása — hátránya azonban a kisebb ellenállás a nedvességgel szemben. Az egyedül ritkán alkalmazott mechanikai megdolgozás mellett vegyi hatású anyagok, sőt egy eljáráson belül mennél többféle ilyen anyag együttes alkalmazása azt a célt szolgálja, hogy a bőr a nedvességgel szemben minél ellenállóbb legyen. A vegyi anyagok alkalmazása, a kikészítéskor a bőrben lejátszódó vegyi folyamat a bőr vegyileg is megváltoztatott rostjait egymáshoz nyomja, s ezért erősen csökkenti annak rugalmasságát és szakítószilárdságát[14]. A kész bőr tehát ezekkel a tulajdonságaival nagyon eltér a nyers bőrtől, de ellenállóbb lesz a nedvességgel szemben. Meg kell azonban jegyezni, hogy bizonyos vegyi elváltozásokat a mechanikai megdolgozás is eredményez a bőrben, különösen a nyál vegyi hatásával kombinált rágás, azonban az ilyen természetes anyagok és a természetes anyagok által megindított folyamatok — mint például az izzasztásos szőrtelenítésnél — a természetes bőr előnyös tulajdonságait jobban megtartják a kikészített bőrnél, mint a kifejezetten koncentrált vegyi anyagok által előidézett folyamatok. Ami az egyes eljárások történeti alakulását, sorrendjét illeti, az olyanok, amelyekben több a mechanikai megdolgozás és a természetes anyagok alkalmazása — és kevesebb a kifejezetten vegyi megdolgozás, a bőrkikészítési módok fejlődéstörténetében is inkább korábbi stádiumok emlékei.

Ami mármost a bőrkikészítési módok euráziai viszonylatban megrajzolható eredeti kialakulási területeit illeti, ezeket az irodalom a következőkben látja:

A mechanikai megdolgozással legkorábban talán a *zsíros* kikészítés (zsír, velő, faggyú) párosult. A történelem előtti korokban Euráziára, Európá-

[13] Dr. A. Gansser: Die Grundlagen der Gerberei. Ciba Rundschau, 85. 3157.
[14] Dr. A. Gansser: Die primitiven Gerbverfahren. 3157. F. Wiener: i. m. 69.

ban főleg az északi részekre volt általánosan jellemző.[15] Európában a cser (növényi kikészítés) más bőrkikészítési módokkal együtt erősen háttérbe szorította, de az ázsiai sztyeppenépek, a mongolok, a törökség, a kalmükök még századunkban is nagymértékben alkalmazzák.

Az európai zsíros kikészítés német neve: Sämischgerbung. A sämisch szó eredete vitatott és különböző irányokba mutat. Mivel törökül a „semiz" szó állati zsiradékot jelent, van olyan vélemény, amely az európai zsíros kikészítést török hatásúnak gondolja.[16] Ismét más vélemény szerint a „puha" jelentésű holland „seem" szóból alakult volna, de a francia „zerge" jelentésű „chamois" szót is számításba veszik, mivel a zergebőröket ott általában zsírosan készítették ki.[17] A középkori magyar nyelv ma már nem élő szemes, zemes szavát ezzel az európai Sämischerbung-zsíros kikészítéssel hozzák kapcsolatba. A későbbiekben tárgyalandó magyar írásos adatok azonban ezt a bőrfajtát inkább valamilyen timsós bőrnek mutatják.

A zsíros kikészítés mellett, azzal szinte azonos földrajzi területen alkalmazták a történelem előtti korokban a bőr kikészítéséhez a *tüzet* és a *füstöt*. Ennek az eljárásnak az eredetét Gansser Észak-Ázsiában látja. Általánosan elterjedt többek között Európában is. Itt még a neolitikumban háttérbe kezdi szorítani az egyre általánosabbá váló cser,[18] de a mongol nomádokra,[19] a kirgizekre, a kalmükökre, a törökségre, Turkesztánra, Kínára, Szibériára még a közelmúltban is jellemző.[20]

A *timsós* kikészítés a bőrök ásványi anyagok segítségével történő megdolgozási csoportjába tartozik. Alkalmazási területe Belső-Ázsiától Indián és Perzsián keresztül Kisázsiáig, a régi Egyiptomig tart. Jellemző a régi Babilonra, a hettikákra, a kora középkorban pedig a Földközi-tenger déli részére.[21]

A timsós kikészítés a bőrnek néhány, az előbbiekben már említett jó tulajdonságát biztosítja. Azonban ez az anyag a bőr rostjaival tulajdonképpen nem egyesül vegyileg, ezért a nedvesség, a víz kioldja. Sőt megfelelő számban ismételt mosással, áztatással a timsó s a vele együtt alkalmazott konyhasó olyan — majdnem teljes — mértékben oldható ki a bőrből, hogy az elvileg visszaváltoztatható az eredeti — lényegében nyers bőr (cutis, Haut) — állapotába.[22] Ezért a puha és rugalmas timsós bőrnek igen nagy hátránya érzékenysége a nedvességgel szemben, illetve a nedvességgel szembeni ellenállás hiánya.

A bőrök *növényi kikészítése, cserzése* azt jelenti, hogy ezeket a bizonyos növényekben nagyobb mennyiségben található csersav vegyi hatása alakítja át a rothadásnak és a nedvességnek ellenálló anyaggá. Ez az eljárás főleg a Föld-

[15] Dr. A. Gansser: Die primitiven Gerbverfahren. 3169—70.
[16] O. Gerngross: Türkische Ledererzeugung in alter und neuer Zeit, Das Leder. Jahrgang 6. Heft. 1. 35.
[17] Louis, P. Kohl: Weiss- und Sämischgerbung. (In: Borgmann: die Lederfabrikation VI. Berlin, 1929). 116.
[18] Dr. A. Gansser: Die primitiven Gerbverfahren. 3171—3182.
[19] G. Ebert: i. m. 174—175.
[20] Dr. A. Gansser: i. m. 3170.
[21] Dr. A. Gansser: i. m. 3172—3173. G. Ebert: i. m. 174—175.
[22] F. Wiener: i. m. 69.

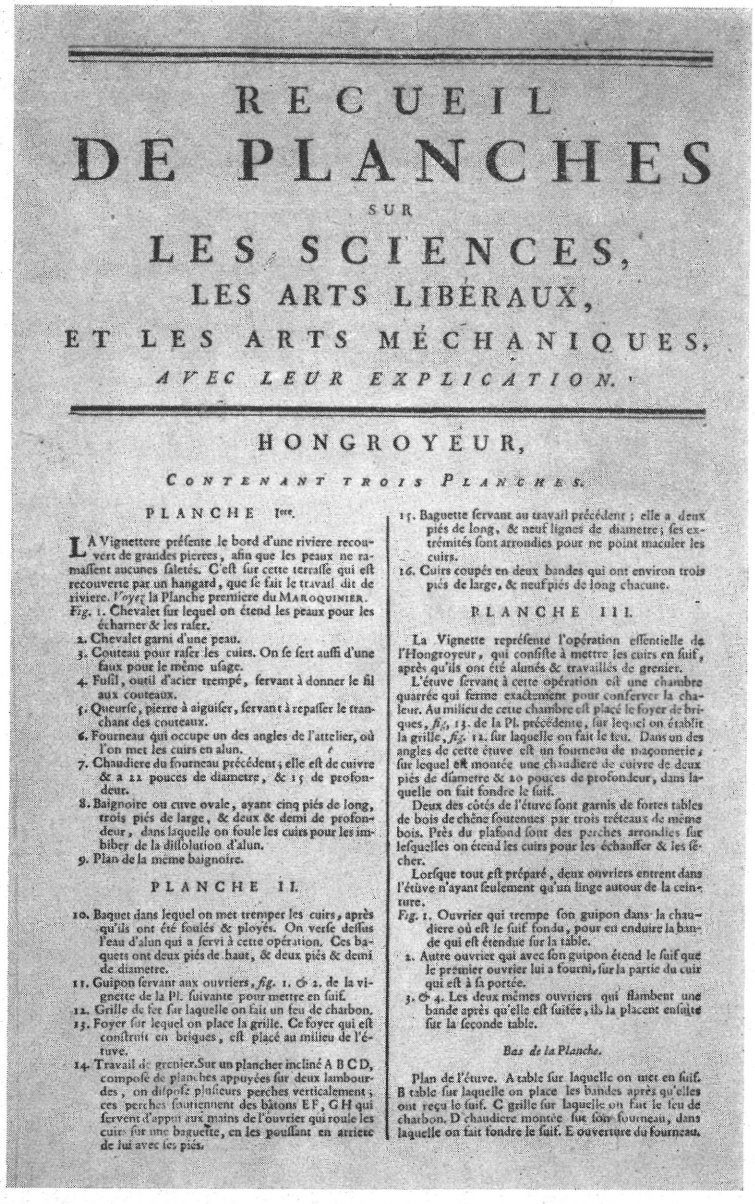

RECUEIL
DE PLANCHES
SUR
LES SCIENCES,
LES ARTS LIBÉRAUX,
ET LES ARTS MÉCHANIQUES,
AVEC LEUR EXPLICATION.

HONGROYEUR,

Contenant trois Planches.

PLANCHE Ire.

LA Vignettere préſente le bord d'une riviere recouvert de grandes pierres, afin que les peaux ne ramaſſent aucunes ſaletés. C'eſt ſur cette terraſſe qui eſt recouverte par un hangard, que ſe fait le travail dit de riviere. *Voyez* la Planche premiere du MAROQUINIER.

Fig. 1. Chevalet ſur lequel on étend les peaux pour les écharner & les raſer.
2. Chevalet garni d'une peau.
3. Couteau pour raſer les cuirs. On ſe ſert auſſi d'une faux pour le même uſage.
4. Fuſil, outil d'acier trempé, ſervant à donner le fil aux couteaux.
5. Queurſe, pierre à aiguiſer, ſervant à repaſſer le tranchant des couteaux.
6. Fourneau qui occupe un des angles de l'attelier, où l'on met les cuirs en alun.
7. Chaudiere du fourneau précédent; elle eſt de cuivre & a 22 pouces de diametre, & 15 de profondeur.
8. Baignoire ou cuve ovale, ayant cinq piés de long, trois piés de large, & deux & demi de profondeur, dans laquelle on foule les cuirs pour les imbiber de la diſſolution d'alun.
9. Plan de la même baignoire.

PLANCHE II.

10. Baquet dans lequel on met tremper les cuirs, après qu'ils ont été foulés & ployés. On verſe deſſus l'eau d'alun qui a ſervi à cette opération. Ces baquets ont deux piés de haut, & deux piés & demi de diametre.
11. Guipon ſervant aux ouvriers, *fig.* 1. & 2. de la vignette de la Pl. ſuivante pour mettre en ſuif.
12. Grille de fer ſur laquelle on fait un feu de charbon.
13. Foyer ſur lequel on place la grille. Ce foyer qui eſt conſtruit en briques, eſt placé au milieu de l'étuve.
14. Travail de grenier. Sur un plancher incliné A B C D, compoſé de planches appuyées ſur deux lambourdes, on diſpoſe pluſieurs perches verticalement; ces perches ſoutiennent des bâtons E F, G H qui ſervent d'appui aux mains de l'ouvrier qui roule les cuirs ſur une baguette, en les pouſſant en arriere de lui avec ſes piés.
15. Baguette ſervant au travail précédent; elle a deux piés de long, & neuf lignes de diametre; ſes extrémités ſont arrondies pour ne point maculer les cuirs.
16. Cuirs coupés en deux bandes qui ont environ trois piés de large, & neuf piés de long chacune.

PLANCHE III.

La Vignette repréſente l'opération eſſentielle de l'Hongroyeur, qui conſiſte à mettre les cuirs en ſuif, après qu'ils ont été alunés & travaillés de grenier.

L'étuve ſervant à cette opération eſt une chambre quarrée qui ferme exactement pour conſerver la chaleur. Au milieu de cette chambre eſt placé le foyer de briques, *fig.* 13. de la Pl. précédente, ſur lequel on établit la grille, *fig.* 12. ſur laquelle on fait le feu. Dans un des angles de cette étuve eſt un fourneau de maçonnerie, ſur lequel eſt montée une chaudiere de cuivre de deux piés de diametre & 20 pouces de profondeur, dans laquelle on fait fondre le ſuif.

Deux des côtés de l'étuve ſont garnis de fortes tables de bois de chêne ſoutenues par trois tréteaux de même bois. Près du plafond ſont des perches arrondies ſur leſquelles on étend les cuirs pour les échauffer & les ſécher.

Lorſque tout eſt préparé, deux ouvriers entrent dans l'étuve n'ayant ſeulement qu'un linge autour de la ceinture.

Fig. 1. Ouvrier qui trempe ſon guipon dans la chaudiere où eſt le ſuif fondu, pour en enduire la bande qui eſt étendue ſur la table.
2. Autre ouvrier qui avec ſon guipon étend le ſuif que le premier ouvrier lui a fourni, ſur la partie du cuir qui eſt à ſa portée.
3. & 4. Les deux mêmes ouvriers qui flambent une bande après qu'elle eſt ſuifée, ils la placent enſuite ſur la ſeconde table.

Bas de la Planche.

Plan de l'étuve. A table ſur laquelle on met en ſuif. B table ſur laquelle on place les bandes après qu'elles ont reçu le ſuif. C grille ſur laquelle on fait le feu de charbon. D chaudiere montée ſur ſon fourneau, dans laquelle on fait fondre le ſuif. E ouverture du fourneau.

2. *ábra.* **Diderot Encyclopédiájának (Paris, 1772) szövege a magyar bőrkikészítést ábrázoló táblákhoz**

közi-tenger mellékére,[23] Európára, Kis- és Dél-Ázsiára jellemző.[24] A bőr kikészítéséhez a különböző vidékeken azt a csersav tartalmú növényt használják, amelyik azon a vidéken éppen gyakori. Például Észak-Afrikában, Kisázsiában leggyakrabban szömörcével (Sumach) csereznek, Kelet-Európa és a Balkán általában a Quercus Vallonea-t (Kleniasiatische Eichel) használja cserzésre, valamint a gubacstölgy, a nyír és a fűzfa kérgét. Nyugat-Európában inkább a luc- vagy jegenyefenyő és a tölgycserkéreg általános.[25]

Egyéb bőrkészítési anyagok még a kalmükökre, kirgizekre, ázsiai nomádokra jellemző *tej*, és *vajsav*,[26] és az ugyancsak ázsiai nomádok alkalmazta *liszt*.[27] A *kátrányt* az európai Oroszországban, Georgiában, a Kaukázusban alkalmazták bőrkikészítésre.[28] Ugyancsak az európai Oroszország területére jellemző a *kovász*, a *tejsavó* használata.[29]

A fentebb vázolt kikészítési módok tisztán általában ritkán fordulnak elő, hiszen egy-egy területen is több kikészítésmód használatos. A komplex, többféle módot vagy többféle módra jellemző anyagot egyesítő eljárások gyakoribbak. Ennek oka az, hogy egy földrajzi területen általában többféle bőrkészítésre alkalmas anyag fordul elő, amelyekből az egymás mellett élő bőrkészítési módok alakulnak. Ezenkívül — az egyes nagyobb területen jellegzetes bőrkészítési módok érintkezési vonalain is — szükségszerűen keverednek az eljárások.

E kialakult különböző komplex-módszereket itt szükségtelen volna felsorolni, hiszen e dolgozat szempontjából úgyis a timsós és zsíros-faggyús[30] kikészítést egyesítő komplex-módszer kialakulásának kérdése a lényeges. Zsiradék beégetése előzőleg timsósan megdolgozott bőrbe olyan vidéken alakulhatott ki, ahol a Belső-Ázsiától Kisázsiáig terjedő timsós terület a szteppenépek tüzet, illetve zsírt alkalmazó területével érintkezett. Az eddigi irodalom alapján kialakult vélemény szerint ez a folyamat Belső-Ázsiai sztyeppenépeknél, a Kaspi-tenger környékén mehetett végbe.[31]

Meg kell azonban jegyezni, hogy a timsót nemcsak faggyúval, hanem más zsírfélékkel együtt is alkalmazzák. De ezeknél még szinte gyakoribb a különböző növényi cserzésmódokkal való kombináció, sőt a timsó gabonás és kátrányos bőrkikészítési módokkal is keveredhet.

E vázlatos területi összevetésből két fontos kérdés következik. Először: hogyan hozható kapcsolatba a timsós-faggyús „magyar" bőr kialakulási helye — a Kaspi-tenger környéke — a magyarsággal? Megállapítható-e olyan hely és olyan időpont, ahol és amikor ez az eljárás a magyarsághoz, illetve a magyarságot kialakító valamelyik etnikumhoz került? Másodszor: hogyan mutatkozik a magyar bőr jellemző anyagának — a timsónak és a faggyúnak — és jellemző eljárásának — a timsós bőrbe faggyú égetésének — európai elterjedése?

[23] Dr. A. Gansser: i. m. 3168—3169.
[24] G. Ebert: i. m. 174—175.
[25] Dr. A. Gansser: i. m. 3168.
[26] M. Maigne: i. m. I. 163—164.
[27] Dr. A. Gansser: i. m. 3163.
[28] G. Ebert: i. m. 177, 312.
[29] S. A. Izjumova: Trudi novgorodszkoj expedicii. MIA. Nr. 65/2.
[30] Dr. A. Gansser: Gerbverfahren der Neuzeit. Ciba Rundschau, 127. 18.
[31] G. Ebert: i. m. 194.

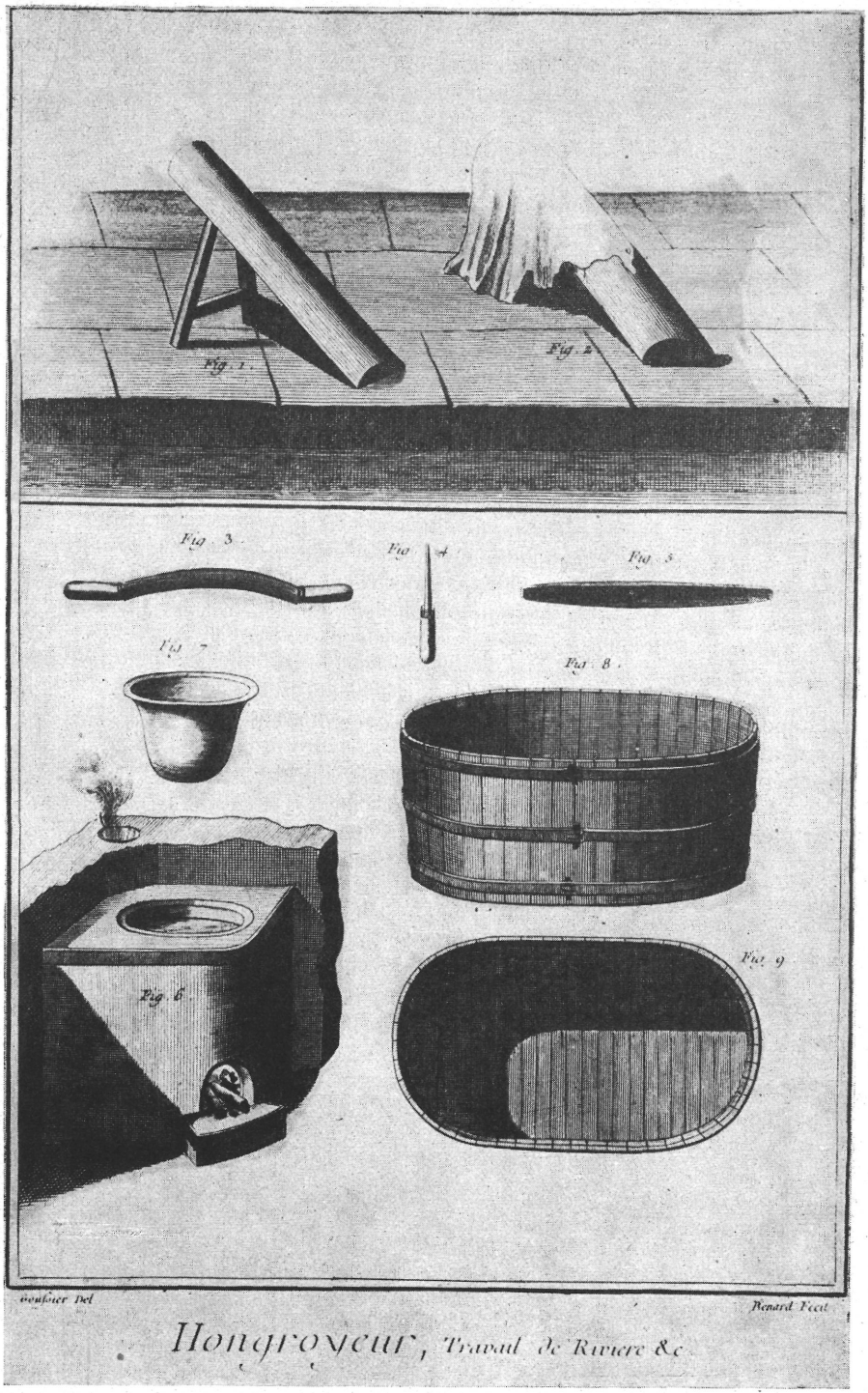

3. *ábra.* Diderot Encyclopédiájából a magyar bőrkészítés első részéhez: a vizesmunkához szükséges eszközök

II.

Ami a bőr magyar módra való megdolgozásához szükséges anyagot illeti, a faggyú szinte mindenütt jelenlevő és igen sok mindenre alkalmazott anyag, hiszen a szappan és sokáig a gyertya készítése el sem képzelhető nélküle. Így elterjedési története nem vázolható fel, a róla szóló adatok nem alkalmasak a kérdés megvilágításához.

A timsó történetével foglalkozó irodalom alapján ennek az ásványnak európai megismerése, alkalmazásának európai elterjedése nem tulajdonítható a honfoglaló magyarságnak, nem hozható vele kapcsolatba. Hogy ebben a kérdésben mégis világosan lehessen látni, európai elterjedési történetének rövid ismertetésére szükség van, amit főképpen G. EBERT kitűnő könyve alapján kíván megtenni ez a dolgozat.

A timsót már az ókorban ismerték és alkalmazták bőrkikészítésre. Finom, timsóval készült bőrről az időszámításunk előtti IV. évezredből vannak már adatok. Kisázsiából, a szumir Ur városából (i. e. 3300) származó ásatások anyagában GANSSER egy fehér bőrcsíkra dolgozott diadémszerű fejéket említ, valamint szamarakra és vonóállatokra használt szerszámot (Geschirr) amelyeknek az ásatási jegyzőkönyvekben feltüntetett „dead white" színét ő a timsós bőr jelének tartja.[32]

Egyiptomban TUT ANCH AMON (i. e. XIV. sz.) sírjából előkerült kocsik kerekei voltak bőrrel bevonva, illetve erősítve. Maga a bőr nem maradt meg, GANSSER[33] a megmaradt fehér porból következtet ebben az esetben is timsós bőrre. Amasis király (i. e. 569—526) idejéből ugyancsak Egyiptomból timsóbányákról van adat. Ez a király 100 talentumot ajándékozott a delphi templomnak, amikor az Egyiptomban lakó hellének még 20 timsóbányát nyitottak.[34]

Híresek voltak a babyloniaiak fehér és vörös bőrei,[35] s a nyugati császárság előkelőségi jelvényei közé tartoztak a vörös bőrből készült cipők.[36] Ez a vörös szín timsós bőrt jelent. Szép égő piros színt ugyanis csak hófehér, timsós alapra lehet festeni.[37] A timsós bőr igen puha és rugalmas. Belőle lehet a legkényelmesebb cipőket készíteni. Nagy hátránya azonban — mint erre az előbbiekben már utaltunk —, hogy nedvességre igen rosszul reagál, a vizet azonnal magába szívja, és erősen kinyúlik.

DIOCLETIANUS (i. u. 284—305) Maximaltarifaja a timsós bőrnek több fajtáját sorolja fel.[38] Ugyancsak az ő Edictum-ában a fehér és igen drága babyloniai és phoeniciai bőrökről ez áll: „*de soleis babylonicis et purpurei et foenicis et alvis* (albis)".[39]

A görögök és később a rómaiak nemcsak importálnak kisázsiai timsós bőröket, hanem maguk is készítenek ilyeneket. HERODOTOS (i. e. V. sz.),

[32] DR. A. GANSSER: Die primitiven Gerbverfahren ... 3173.
[33] DR. A. GANSSER: i. m. 3173.
[34] G. EBERT: i. m. 49.
[35] G. EBERT: i. m. 384.
[36] U. o. 175 l.
[37] G. EBERT: i. m. 175.
[38] G. EBERT: i. m. 384.
[39] G. EBERT: i. m. 174—175.

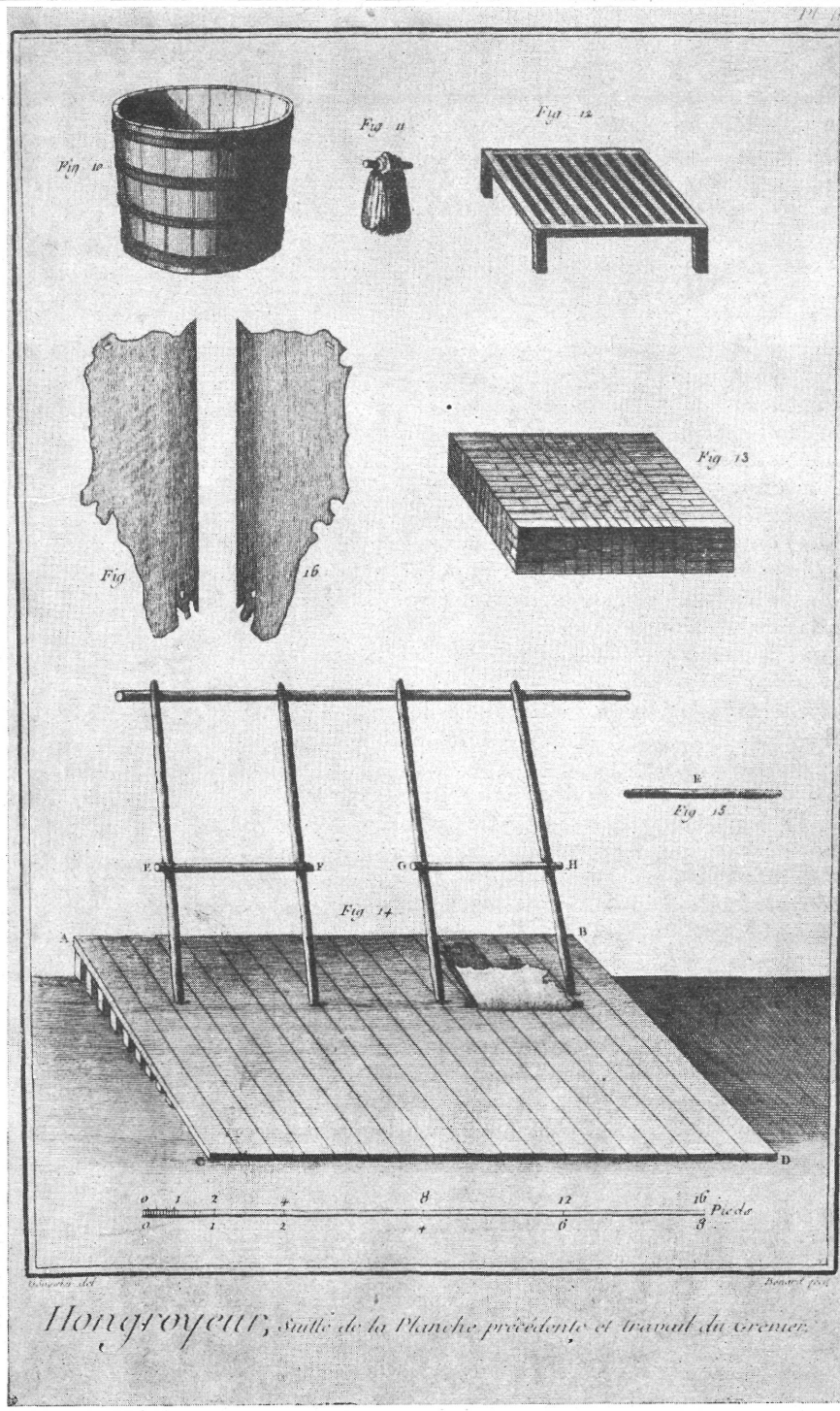

4. *ábra.* **Diderot Encyclopédiájából a vizes munka befejezéséhez és a megszáradt bőr megdolgozásához használt eszközök**

PLINIUS (i. sz. I. sz.), DIOSKURIDES (i. sz. I. sz.), DIODORUS (i. sz. I. sz.) és később GALENUS (i. sz. II. sz.) is említik. Ezek a timsó színét fehérnek, szürkés sötétnek mondják, ízét összehúzónak. (Styptisia — a timsó görög neve — összehúzót jelent.) EBERT valószínűnek tartja, hogy a rómaiak alutaja, ha arról mint fehér bőrről történik említés, a tulajdonképpeni timsós bőrhöz igen hasonló, de lényegében alumíniumszulfáttal készített bőr volt.[40]

A bőrök timsós kikészítése elsősorban azokon a helyeken alakult ki, ahol a timsó természetes állapotban is előfordul. Kisázsia az a terület, ahonnan a timsós bőr, illetve maga a timsó először Egyiptomba, később Európába került.

A kisázsiai timsós finom bőrkészítés európai megkedvelése és elterjedése lényegében az arabok előrenyomulásával függ össze,[41] mégpedig kevésbé a Bizánc felé irányuló ággal, hanem sokkal inkább az észak-afrikai partok mentén Spanyolország meghódítására vonuló nyugati szárnnyal.[42] Néhány észak-afrikai helység, amely a vonuló arabok útjába esett, különböző finom bőrfajta névadója lett. Például Marokkó, melynek nevéhez a finom marokkói vagy marocain bőr fűződik, — vagy Chadames, a spanyol Guademecil-ek, a híres cordovai, barcelóniai és sevillai bőrkárpitok névadója. Legnagyobb mértékben azonban magában Spanyolországban lendítik fel az arabok a bőripart, különösen Cordovában — az ország adózó képességének növelése céljából.[43] Így európai viszonylatban Spanyolországban fejlődik ki először komoly igény a timsóval készített keleti jellegű bőrre, illetve az ilyen bőrök készítéséhez szükséges timsóra is. Természetesen magában Spanyolországban is elkezdődik a timsólelőhelyek kutatása, és mint az onnan elég hamar exportált Kasztilia-i stb. eredetű timsó mutatja, ezeket a kutatásokat siker is koronázta.[44]

A XI. század előtt EBERT szerint Spanyolország kivételével nem beszélhetünk számottevő európai timsófogyasztásról. A timsó gyakorlati és tudományos ismerete is főleg Spanyolországon át terjed el Európában.

A nagy timsólelőhelyek azonban a kisázsiaiak. A kisázsiai timsófőzdék azok, ahonnan ez az anyag a legbőségesebben áramlik Európába. A középkor nagy timsókereskedői az olaszok, bár mellettük igen korán a provençalok is részt vesznek kisebb mértékben a timsó szállításában. A keresztes háborúk következményeképpen egész sor olasz kereskedőtársaság keletkezik igen nagy politikai hatalommal. Ebben az időben kerülnek előtérbe a kisázsiai Phocäa (a Smyrnai öböl partján, a Hermosz folyó torkolatánál) környéki timsó lelő- és főzőhelyek. Ezek birtokáért részben az olasz városállamok, részben maguk a keleti és nyugati hatalmak küzdenek egymással. Az utóbbiak közül különösen a Phocäát eredetileg együtt birtokló Genua és Velence a két nagy vetélytárs. Bár Phocäa hol az egyik, hol a másik kezében van, Genua az, amely a legnagyobb folytonossággal birtokolja ezt a területet.[45]

A legfontosabb kisázsiai lelőhelyek mellett a fokozódó timsóigény miatt lassan európai lelőhelyekből származó timsó is kezd feltűnni. Elsősorban

[40] G. EBERT: i. m. 48—49.
[41] G. EBERT: i. m. 53—54.
[42] G. EBERT: i. m. 205.
[43] G. EBERT: i. m. 51—52, 53—54, 244.
[44] U. o. 52
[45] G. EBERT: i. m. 54—55.

olasz területen, az Ischia szigetén levő Monte Argentaróban, de a Lippari, a Malorca és Ciprus szigeteken, Spanyolországban stb. is egyre a nagyobb mértékben kezdenek timsót bányászni.

Az olasz kereskedőállamok árui között a timsó igen előkelő helyet foglal el, gyakran a borssal együtt említik. Amikor azonban a törökök előrenyomulása a kisázsiai lelőhelyeket a keresztény világ számára egyszerre nagyon nehezen hozzáférhetővé teszi — természetes, hogy az addig alárendelt jelentőségű európai timsókészítés hirtelen erősen fellendül. Fellendülnek alig ismert timsófőzdék, sőt a XV. század második felében nagy számmal keletkeznek újak is.[46] Így a genuai Volterra, s a pápai államban a Tolfa melletti Civita Vecchia. Ez utóbbi a legnagyobb fontosságra jutott timsólelőhely. Ebert megállapítása szerint a pápaság részéről ezt az ölébe hullott gazdasági előnyt ki nem aknázni minden rendelkezésre álló egyházi és politikai hatalommal, — éppen olyan történetietlen, mint a gazdasági törvényszerűségeknek ellentmondó eljárás lett volna.[47]

A török uralom miatt egyre nehezebben hozzáférhetővé vált a kisázsiai timsó. A birtokon belül levő törökök egyre magasabbra emelik a timsó árakat. Az emiatt gombamódra szaporodó európai timsókészítő helyek teszik lehetővé a kisázsiai timsó bojkottját. De a keresztény államokon belül is a pápai állam Civita-Vecchiai-i timsója — amely az európai kereskedelemben római timsó néven szerepel — erősen elnyomja a többieket, mégpedig nem egy esetben éppen egyházi átok segítségével is. II. Pius, II. Gyula, II. Pál, IV. Pál, XIII. György ismételt esetben voltak kénytelenek egyházi kiközösítést alkalmazni azok ellen, akik nem akarták elfogadni a római timsó elsőségét. 1504-ben Ausztriai Szép Fülöpöt egyházi átokkal kellett fenyegetni, mert kisázsiai timsót vásárolt.[48] — A római timsó szinte konkurrencia nélkül uralkodik, a többi timsófőzdék pedig fokozatosan visszafejlődnek. Ennek eredményeképpen a pápai állam olyan mérhetetlenül magasra tornázta fel a timsó árakat, hogy emellett a Spanyolországból vagy az éppen Kisázsiából származó timsó — még a korabeli magas szállítási árak mellett is — olcsóbb volt.

Az Európába eredetileg Spanyolország felől érkező, és a továbbiakban legnagyobbrészt az olasz kereskedő városok által szállított timsós, illetve maga a kisázsiai finom fehérbőrkészítés lassan önálló mesterséggé növi ki magát. A fehérbőrkészítőkről szóló első írásos adatok Lübeckből[49] és Londonból,[50] a XIII. századból származnak. A XIV. században már Zürichben,[51] Kölnben[52] és Frankfurtban, s a XV. században Párisban[53] is feltűnnek. Ez időtől kezdve a timsós fehérbőrkészítés Európa-szerte általánosan ismert. Azonban a leggyakrabban alkalmazott európai kikészítési mód mégis csak a bőrök növényi, cseres megdolgozása.

[46] G. Ebert: i. m. 60.
[47] G. Ebert: i. m. 59—60.
[48] G. Ebert: i. m. 60—61.
[49] H. Bartenstein: Das Ledergewerbe im Mittelalter in Köln, Lübeck und Frankfurt. Berlin, 1920. 44, 45, 46, 63.
[50] Dr. A. Gansser: Die Organisation der Ledergewerbe. Ciba Rundschau, 127. 28.
[51] O. Fecht: Die Gewerbe der Stadt Zürich im Mittelalter. Lahr, 1909. 41.
[52] H. Bartenstein: i. m. 6, 7, 8, 9.
[53] G. Ebert: i. m. 340.

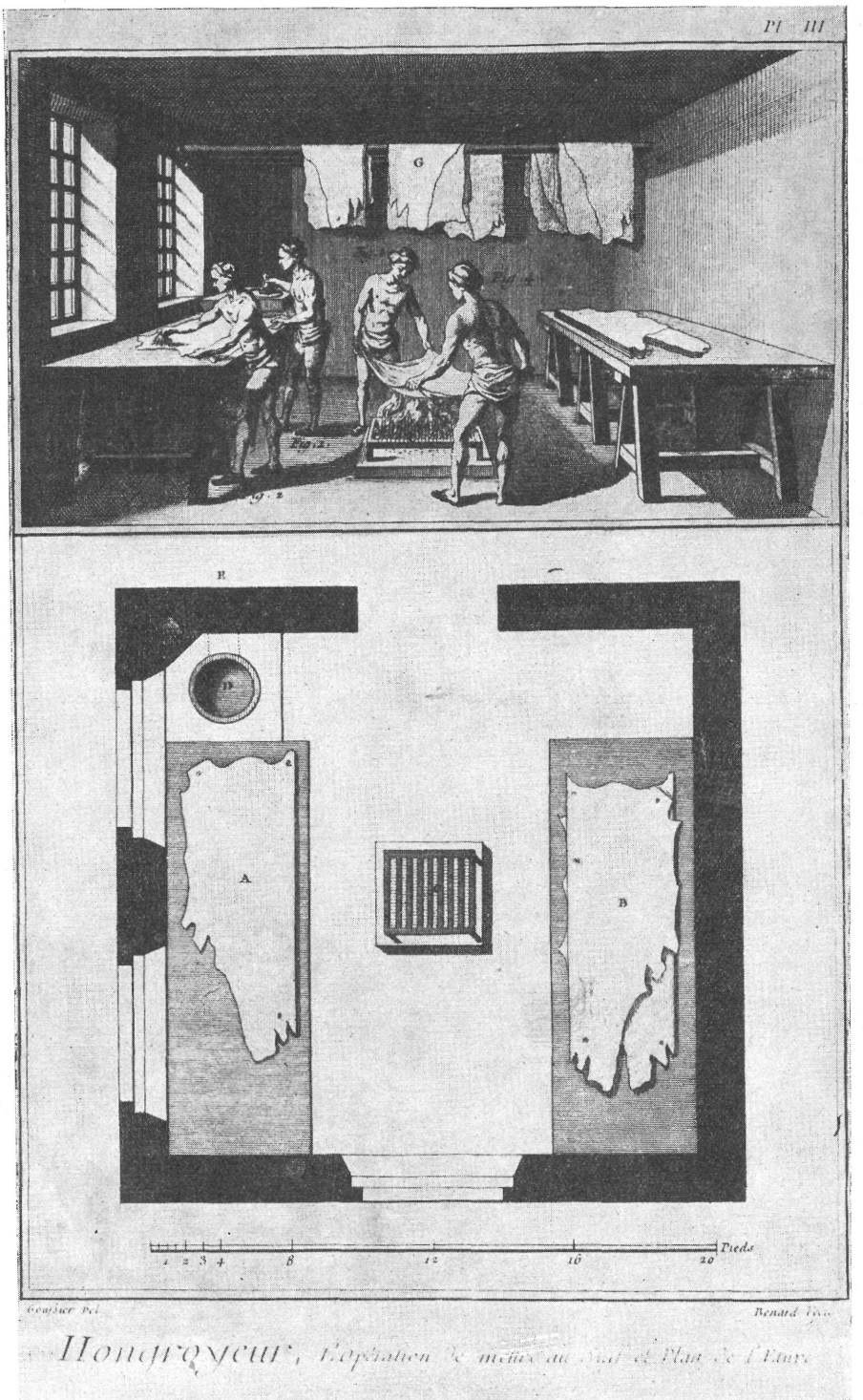

5. *ábra.* Diderot Encyclopédiájából a magyar bőrkikészítés befejező részét, a parázs fölött melegített bőrök faggyúval való bekenését ábrázoló tábla

A kisázsiai timsós fehér finombőr Európában tehát Spanyolország felől terjedt el, olyan időben — a XI—XIII. században —, amikor az éppen megtelepült honfoglaló magyarság kulturális és főleg kereskedelmi kapcsolatai Nyugat-Európa felé még nem voltak túl erősek. Semmilyen jel nem mutat arra, hogy a magyarság a timsó európai megismerésében vagy éppen európai elterjesztésében bármilyen szerepet játszott volna.

De az *hongroyage* elnevezés a magyarsággal nem is csak a timsós, hanem a kifejezetten timsós-faggyús bőrt kapcsolja össze. Tehát a timsó elterjedési történetének ismeretében a magyar anyagban először a timsó alkalmazása általában, azután pedig a kifejezetten timsós-faggyús mód körülhatárolása volna a fő cél.

III.

A timsós-fagyús készítésmód magyarsággal kapcsolatos kutatása az előbbiek alapján maga is két részre oszlana. Egy honfoglalás előtti periódusra, amelyen belül a kialakuló vagy már nomadizáló magyarság és a timsós-faggyús bőr használatának kérdése a magyar etnogenezis lényegében még le nem zárt (ázsiai vagy európai eredetét feltételező) problematikájának részeként mutatkozik. S egy honfoglalással kezdődő periódusra, amelyben a kérdés gerincét a magyarságnál feltételezett timsós-faggyús kikészítés kimutatása képezné. A dolgozat az e második periódusban felvetődő problematikát, illetve az ennek megoldására alkalmazható módszer felvázolását és néhány részlet megoldását tűzte ki célul.

E kérdés részletezése előtt szükséges azokat a bőrkikészítési módokat felvázolni, amelyekkel az e hazába érkező magyarság már találkozhatott, amelyeket termék vagy készítésmód formájában ismertetett. Ezek a lehetőségek ugyanis feltétlenül figyelembe veendők a magyar anyag értelmezésénél.

A magyarság, amelynél a timsós-faggyús bőr ismeretét feltételezzük — a kisázsiai timsós (de nem faggyús) finombőrrel többször is kapcsolatba kerülhetett. Megismerhette a dél-orosz sztyeppéken, a IX. század körül a bizánciakkal folytatott cserék alkalmával.[54] Érintkezésbe kerülhetett vele az Árpádkorral befejeződő, több évszázados bizánci kapcsolatok eredményeként is.[55] Erre mutat a magyar nyelvbe a XII. század körül valószínűleg a bizánci újgörögből — és ott puha, finom felsőbőr jelentésű — tímár szó.[56] Valószínű, hogy e bizánci bőr éppen az ott nagyon is népszerű kisázsiai timsós finombőr volt. — Végül biztosan eljutott a magyarsághoz a kisázsiai timsós finombőr —

[54] Győrffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bpest, 1958. 54. Ibn Ruszta tudósítása. A leírás Győrffy szerint i. u. 870 körüli állapotokat ismertet. A bennünket érdeklő szöveg így szól: (A magyarok) „meg-megrohanják a szlávokat (és oroszokat) és addig mennek a parton a foglyokkal, amíg a rómaiak országának egy kikötőjébe nem érnek, amelynek K. r. kh a neve ... Amikor a magyarok K. r. kh be érnek a foglyokkal, a rómaiak odamennek eléjük és ott kötnek velük vásárt. Azok (a magyarok) eladják a rabszolgákat, és vesznek római brokátot, gyapjúszőnyegeket és más római árukat". — (Győrffy 19. számú jegyzete szerint „Római elnevezésen bizánciakat kell értenünk". 205.)

[55] Moravcsik Gyula: Bizánci császárok és követeik Budán. Századok, 1961. 6. szám, 832—845.

[56] Horger Antal: Timár. Magyar Nyelv. 1942. 250—254.

Európában Spanyolországon keresztül elterjedt — formája is. Ennek jele a Schlägli Szójegyzéknek (XV. század első negyede) a későbbiekben bővebben tárgyalandó „adalutum — garduan" (ill. kordován) fordítása is.[57] Ez az eredetileg timsós bőrfajta a spanyoloktól került Európába.[58] A Schlägli Szójegyzék „alutum — versbőr" és „alutum-festek" szópárja pedig ismét kisázsiai finombőrre mutat, mert ennek jellegzetessége, hogy timsós alapon igen szép színekre, például vörösre lehet festeni.

A kisázsiai finombőr megismerését a magyarságnál valószínüleg nem e három felsorolt tényező közül egy, hanem talán kettő, vagy éppen mind a három is szolgálhatta. Hiszen egy kultúrhatás földrajzilag különböző irányokból és történetileg különböző korszakokban, többszöri ismétléssel is elkerülhet egy néphez.

A timsós kikészítéshez haonlóan a cseres kikészítés is különböző földrajzi és történeti utakon juthatott el a magyarsághoz. Számba jöhetnek a honfoglalás előtt a délorosz sztyeppék szláv népeivel való érintkezések, az árpádkori orosz és lengyel kereskedelmi kapcsolatok[59] és természetesen az egyre erősödő európai hatás. A budavári XIII—XIV. századi ásatási lábbelianyagot a bőrvegyelemzések cseres kikészítésűnek mutatják. Tehát ebben az időben a cseres bőrkészítési módot a nagyobb központokban biztosan alkalmazták[60].

A timsós és cseres kikészítésen kívül ismerhetett még a magyarság tejjel, vajjal, korpával, kovásszal és tejsavóval végzett bőrkikészítési eljárásokat is.[61] Mindenesetre lehetséges, hogy a honfoglaló magyarság nem egyetlen, hanem többféle bőrkészítő módot ismert, és a különböző módok talán etnikai különbségeket is jelenthettek. Ezeken kívül figyelembe kell még venni, hogy az itt talált lakosság is alkalmazott valamilyen bőrkikészítési módot, és a mai Erdély területe a kitűnő bőrkészítőknek ismert bolgárság fennhatósága alá tartozott. Valószínű, hogy e módok egy része valamilyen formában összeötvöződött a magyarság által hozott bőrkikészítési módokkal. Elképzelhető az is, hogy a magyarság különböző bőrkészítési eljárásai a keleti timsós körön belül mozogtak, tehát főleg annak különféle kombinációiból álltak.

A honfoglalás utáni magyar anyag „megszólaltatása" két területen lehetséges: 1. Az írásos anyag értelmezése. 2. A régészeti anyag vegyelemzése. A megszólaltatási kísérletnek célja először is a *timsós* kikészítés különválasztása az *egyéb* anyagot alkalmazó kikészítésektől, elsősorban az Európára jel-

[57] „1225 adalutum — garduan" Szamota István: A Schlägli Magyar Szójegyzék. Bpest, 1894.

[58] G. Ebert: i. m. 244.

[59] L. az 54. jegyzetet és: Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XIV. század elejéig. Budán, 1842. (IV. Béla szabályozása az esztergomi vámra). „. . . .az orosz és lengyel egy lovú kereskedők drága bőreiktől fizettek fél márkát". 223—229.

[60] Ezt az anyagot Dr. Holl Imre, a Régészeti Kutató Intézet tudományos munkatársa ásta ki 1952-ben. Engedélyével Dr. Pósa Vilmos, a Bőripari Kutató Intézet munkatársa végezte a vegyelemzést, akinek ezért a fontos munkáért ezúton ismételt köszönetet mondok.

[61] A tejet, vajat, kovászt és tejsavót az előzőekben idézett irodalom szerint leginkább az ázsiai nomádok, kisebb részben Kisázsia, valamint az európai Oroszország területén alkalmazták.

lemző növényitől. Ennek elvégzése után lehet a — mint láttuk — többféle kombinációban elvégezhető timsós készítésen belül magának a *timsós-faggyús* eljárásnak az elkülönítését megkísérelni.

A középkori bőrről szóló nyugati írásos említések egyrészt szíjak, hevederek, másrészt ruházati bőrök felé mutatnak. A magyar írásos anyag értelmezésének területe a szójegyzékek, szótárak, céhiratok, céhlevelek, limitációk stb. szolgáltatta adatok. A timsós-faggyús eljárás nyomon követéséhez ebben kell számba venni mindazokat a szavakat, amelyek az idők folyamán

1. *bőrkészítő mesterséget* jelöltek. Olyan szempontból kell őket elemezni, hogy a szövegek, amelyekben előfordulnak, — a szótárakban a latin fordítások — szolgálnak-e valamilyen felvilágosítással az *anyag*ot illetően, amelyet ezeknél a mesterségeknél a bőrök kikészítéséhez használtak. Azokat a bőrkikészítő mesterséget jelentő szavakat, amelyeknek fordításaként előfordul a timsó latin megfelelőjével, az *aluta* szóval képzett alutarius fordítás, külön kell választani azoktól, amelyekkel kapcsolatban ez nem fordul elő. Hiszen valószínűnek látszik az, hogy a *timsós-faggyús* eljárást az *alutarius*sal vagy alutariussal *is* fordított mesterségeken belül lehet keresni, tehát azoknál, amelyeknél legalább a timsó bizonyos mint megdolgozási anyag.

A timsós-faggyús bőr kérdését azonban lehetetlen megoldani a magyar bőrkészítés általános fejlődésétől, általános alakulásától függetlenül. Ilyen módon pedig szükségszerűen foglalkozni kell olyan problémákkal, amelyek közvetlen kapcsolatban nincsenek ugyan a timsós-faggyús eljárással, de amelyeknek viszonylagos tisztázása nélkül mégsem lehet a tulajdonképpeni kérdésben előrejutni. A mesterségdifferenciálódás kérdése ilyen probléma.

Középkori gyakorlat szerint, az a mesterember, aki valamilyen bőrterméket — szíjfélét, bőrruhát, lábbelit stb. — készít, maga dolgozza meg a készítményei számára szükséges bőrt is. Mivel az európai differenciálódás lényegében már a későrómai birodalomban, a koraközépkorban megindult, a latin nyelvben olyan szavak alakultak ki amelyek kifejezetten a *bőr* készítőjét, vagy kifejezetten bőrből valamilyen *termék* készítőjét jelölték. Ezek a szavak a népvándorlás korában — ami az európai mesterségdifferenciálódást erősen visszavetette[61a] — sem tűntek el a latin nyelvből. Így a magyar bőrkészítő szavakat, mint például tímár vagy varga — a középkori latin nyelvnek a magyar viszonyoktól elütő fejlettségi fokának megfelelően — csak olyan szavakkal lehetett fordítani, amelyek vagy kifejezetten bőr*termék*készítőt jelentettek, mint a sutor, a calcearius, stb., vagy olyanokkal, amelyek kifejezetten bőr*kikészítőt* jelentettek, például cerdo, alutarius stb. annak ellenére, hogy e két tevékenység magyar területen sokszor a XVII—XVIII. századig egyetlen mesterséghez tartozik.

A differenciálódási folyamat a magyar kézművességen belül is megindul, csak míg tőlünk nyugatra ez a szétválás a XV—XVI. században zömében le is zajlik, — addig magyar területen a török hódoltságnak az európai kultúrával

[61/a] „Die im Altertum zwischen dem Gerber- und dem Schusterhandwerk bestehende Trennung wurde in der Völkerwanderungszeit aufgehoben und trat erst um das 15. Jahrhundert wieder in Erscheinung . . .” „Nachdem es, wie oben angedeutet worden ist, im späten Mittelalter zu einer klaren Trennung zwischen Gerbern und Schustern gekommen war, bildeten beide Handwerke nun selbstständige Zünfte”. Dr. A. Gansser: Die Organisation der Ledergewerbe. Ciba-Rundschau, 127, 128.

szemben visszahúzó, bénító hatása következtében a XVIII. századra sem való sul meg teljes mértékben minden területen.

A magyar és az európai fejlődés különböző foka miatt előállott jelentéseltolódásokat csak még jobban elmélyítette az a körülmény, hogy a magyarságnál is meginduló differenciálódási tendencia a bőrfajták, készítésmódok és termékek neveinek jelentéseit maga is állandóan módosítja, változtatja. S a magyar területen ilyen különböző tényezők összhatásából kialakult jelentéseltolódások irányát még sokrétűbbé, még bizonytalanabbá tette az állandóan változó, s együtt is különböző arányokban érvényesülő keleti és nyugati hatások kereszttüze. E többféle tényező hatására kialakult variánsok a korabeli köztudat számára természetesek és érthetők voltak. Az írásos anyaggal ma foglalkozó kutatónak azonban komoly nehézséget jelent, hogy a hol latinul, hol magyarul előforduló szavak és kifejezések fordítása a másik nyelvben — a korabeli és helybeli differenciálódási stádiumnak megfelelően — nemcsak egyetlen, hanem többféle szóval és kifejezéssel is lehetséges volt. E ma sokszor ismeretlen belső logikájú variánsokon mégis végig kell menni, hiszen csakis így lehetséges vizsgálóra venni az egyes szavakban a bőr- és bőrtermékkészítésnek történeti korszakok szerint más és másképpen alakuló arányát. Természetes, hogy a bőr- és bőrtermékkészítés mindenkori arányának tisztázására irányuló munka az európai mesterség-differenciálódás magyar formájának, a magyar forma folyamatának, alakulásának problémáját is érinti.

A bőrkészítő mesterséget jelentő szavak elemzésénél figyelemmel kell lenni arra a speciális bőrtermékre, amely a szavak jelentésében benne foglaltatik, pl. a szíjgyártó, erszénykészítő, saruvarró, vestem sartor stb. Hiszen egy-egy bőrkészítési mód bizonyos termékek készítésére alkalmas elsősorban, s a termékeknek ezt a körét fontos megismerni. Vagy — az elemzés irányát megfordítva — az is előfordulhat, hogy maga a termék neve, annak latin fordítása tájékoztat a bőrkészítésre alkalmazott anyag felől. A bőr- és bőrtermékkészítés megkülönböztetéséhez segítséget nyújt az

2. *eszközkészlet* elemzése is. Minden mesterségnek megvan a maga jellemző eszközkészlete, így a megfejtett jelentésű eszköznevek a mesterségszó pontosabb tartalmát is megvilágíthatják. Az eszközök nemcsak a bőrkikészítés és bőrtermékkészítés szerint különböznek, hanem a bőrkikészítésen belül is egy-egy jellegzetes eszközt jelent a különböző anyagokkal való munka. La Lande-nak a bevezetésben idézett XVIII. századi munkája határozottan kimutat ilyen eszközbeli különbségeket.

A bőrkikészítő mesterségeket, ezek eszközeit jelentő szavak elemzése után nyomon kell követni azokat is, amelyek

3. *bőrfajtákat*, 4. *bőrkészítő eljárásokat* és 5. *bőrszíneket* jelentenek, ismét csak abból a szempontból, hogy maguk e szavak, latin vagy magyar fordításaik, vagy a hozzájuk kapcsolt szövegek utalnak-e valamilyen formában a felhasznált készítési anyagra. Elsősorban mindig az *aluta* (timsó) szóval képzett fordítások jöhetnek számításba, hiszen ez a szó legalább a timsó alkalmazását jelenti bizonyosan a kikészítéshez. A bőrkikészítéshez használt anyag megállapításához valamelyes segítséget az állatfajták megállapítása is jelenthet, amennyiben a kisázsiai finombőröket inkább kisállatok bőreiből alkalmas készíteni, míg a timsós-faggyús eljárás elsősorban ökör vagy általában nagy állatok bőreinek kikészítésére alkalmas.

1. Ami most az egyes — a bőrkikészítés mesterségének jelölése szempontjából számba jöhető szavakat illeti, a *szűcs* szóról tudottak egyelőre nem sok újat mondanak ehhez a kérdéshez. Csuvasos jellegű török nyelvből a honfoglalás előtt került a magyar nyelvbe, s a sjeve (varrni) igéből származik.[62] Hogy ez a varrás eredetileg szőrös vagy szőrtelen bőrruhákra vonatkozott, — ma még nem dönthető el világosan, valószínűleg mindkettőre egyaránt. Az is valószínű, hogy e ruhák bőreinek vagy szőrméinek kikészítése az őket varró személy munkája volt. A magyar írásos anyagban a szűcs szónak már első előfordulásai is *pellifex* — tehát szőrméből dolgozó — értelműek,[63] így a kifejezetten *szőrtelen timsós-faggyús* bőr szempontjából nem használhatók.

A következő szó, amely a legkorábban fordul elő olyan szövegekben, amelyek jelentésére nézve is tartalmaznak valamilyen magyarázatot — a *tímár*. Fentebb már említettük, hogy a magyar nyelvben valószínűleg bizánci újgörög eredetű, puha, finom felsőbőr jelentéssel, s hogy esetleg a bizánciaknál oly népszerű kisázsiai timsós finombőr is lehetett. A tímár szó a magyar nyelvemlékekben 1193-tól[64] kezdve fordul elő. A szövegek ugyanabban az időben kétféle, egymástól eltérő magyarázatát is adják. Egyik magyarázat, illetve a tímár szó egyik latin megfelelője a „sutor" szó, amely az ALBEUS-féle összeírás (1240 körül) szövegében fordul elő.[65] Eszerint a sutor-tímár abban az időben olyan mesterembert jelentett, aki bizánci, vagy bizánci hatású puha, finom bőrfajtából varrt lábbelit, és középkori gyakorlat szerint maga készítette ki a lábbelihez szükséges bőrt is. Mivel a tímár szón kívül a magyar nyelvemlékekben egészen a XIV. század első negyedének, — illetve magának a századnak — végéig nem fordul elő más bőr- vagy lábbelikészítést jelentő szó, az is lehetséges, hogy ennek a tímár szónak egy általános, tehát nemcsak lábbeli számára alkalmas bőrt készítő jelentése is volt. A timsós-faggyús magyar bőr szempontjából ez a körülmény nagyon is lényeges, mert ebben az esetben a tímár szó azon a bizánci finombőrfajtán kívül —, amelynek nevével együtt a magyar nyelvbe került — még a magyarság régi, a honfoglalást megelőző időből magával hozott bőrfajtáit, bőrkikészítő módjait is jelenthette, esetleg magát a timsós-faggyús eljárást is. Megfordítva ezt a gondolatmenetet: ha a magyarság a timsós-faggyús eljárást már a honfoglalás előtt ismerte, ebbe a hazába magával hozta és letelepedése után is alkalmazta, akkor ezt az eljárást is a tímár szó jelentette a XII—XIV. század körül. Az a régi magyar szó, amely a magyarság honfoglalás előtti bőrkészítő eljárásait a tímár szó átvétele előtt jelölte, a nyelvészet mai ismeretei szerint a legkorábbi nyelvemlékekben sem található már. Mindenesetre, azok a bőr- és lábbelikészítő eljárások, amelyeket a magyarság akár a honfoglalás előttről hozott magával, akár a bizánciaktól vett át, s amelyeket a bizonyos fokig általános jelentésűnek

[62] BÁRCZI GÉZA: Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1942.

[63] MELICH JÁNOS: A Königsbergi Szójegyzék. Magyar Nyelv, 1916. „144. Pellifex zvydsch".

[64] SZAMOTA—ZOLNAI: Magyar Oklevél Szótár. „1193: In timar prima meta incipit (OL. D. 27.)"

[65] „Hec sunt nomina sutorum de eodem predio, qui alio nomine tymar (dicuntur): Stephanus, Vodos, Vodu: et isti non tenentur, nisi ad hoc officium". ERDÉLYI LÁSZLÓ: A pannonhalmi főapátság története. Budapest, 1902. 776. (1237—1240. — IV. Béla király Albeus mesterrel, nyitrai főesperessel összeiratja a szentmártoni apátság birtokainak határait s népeinek köteles szolgálatait). Az idézett rész Varsányra (predio Vosyan) vonatkozik.

feltételezett tímár szó jelölhetett — zömmel keletiek voltak. Bár azt is figyelembe kell venni, hogy ebben az időben kisebb mértékben európai (általában növényi cserzésű) bőrkikészítő eljárások is terjedhettek magyar földön.

A tímár szónak egy másik jelentése a sutor jelentésnél gyakrabban fordul elő a korai nyelvemlékekben. Ez pedig a *praedio, villa, meta, possessio*[66] jelentés. Az ALBEUS-féle, fentebb idézett összeírás szerint is a „sutor" jelentésű tímár szóval azonos, tehát szintén tímár nevű praediumról van szó. Ez a kérdés itt már azokat a szempontokat érinti, amelyek szerint a korabeli praediumok, uradalmak népeit elosztották. Valószínűnek látszik, hogy voltak olyan birtokrészek, amelyeknek lakói ugyanazt a mesterséget űzték, illetve az azonos mesterséget űzőket egy-egy birtokrészre telepítették. A XIII—XIV. századból több olyan falurész ismert, amely tulajdonképpen mesterségnév. Ilyenek a Kovácsi, Tímár, Varga, Csáva, Szíjgyártólaka, Szíjgyártóháza helységnevek,[67] amelyek valószínűleg egyes praediumrészekre gyűjtött, telepített, s egyféle foglalkozást űző mesteremberek mesterségneveinek emlékei.

Ez a középkori praedium értelem később, a török hódoltság alatt kapcsolódik ahhoz az *ozmán-török* tímár szóhoz, amelynek adományozott birtok az értelme.[68] Ma már nehéz eldönteni, hogy a magyar XIII—XIV. századi praedium, possessio stb. jelentésű tímár szó és a hódoltságkori-török tímár szó „adományozott birtok" jelentése között van-e valamilyen összefüggés. Lehet, hogy a középkori magyar tímár szó praedium, possessio stb. jelentése a hódoltság alatt összeolvadt az ozmán-török, „adományozott birtok" jelentésű tímár szóval. Azonban az is meggondolkoztató, hogy a tímár szónak a török nyelvben van egy „ló, lóápoló" jelentése. Nyelvészeti, és a magyar bőrkészítés szempontjából igen izgalmas kérdés, hogy ez a szó a magyar nyelvbe esetleg nem a bizánci újgörögből, hanem valamelyik honfoglalás előtti török nyelvből került volna. Persze nagy nehézséget jelent az ilyenfajta kérdések eldöntésénél a magyar nyelvemlékek gyér száma. Ez a körülmény sokszor kényszerít arra, hogy egy-egy szó feltűnését az írásos emlékekben kénytelenek vagyunk legalábbis körülbelül egyben a szó kialakulási idejének is venni, illetve ezt az időt általában nehezen lehet az írásos emlékekben való feltűnés koránál nagyon előbbre tenni.

Ami azt az anyagot illeti, amelyet a tímár a bőrök kikészítéséhez használt, erre a szótárak fordításai adhatnak magyarázatot azzal, hogy a tímárt a timsóval dolgozót jelentő *alutarius*sal fordítják-e vagy sem. A XVI—XVIII.

[66] „1193 . . . Hec igitur sunt nomina prediorum: Timar. Cheuz. horta. Zold (OL. D. 27.) . . . 1276: Quasdam possesiones ecclesie Agriensi Episcopatui spectantes Tymar videlicet et Vzlar vocatas (Muz. Ibrányi). 1280: De villa Thymar (Wenzel IV. 216.). 1340: Condicionarium regalium Thymar dictorum (OL. D. 3334. AnjouOkm. IV. — 59). 1347: Possessiones Powch Tymar. Nyreghaz et Bewdmonustura vocate in Zabolch (Muz. Wenzel)".

[67] „quandam terram fabrorum nostrorum quae Koachi vocatur . . ." LÉDERER EMMA: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok, 1928 (62. évf.) 509.

[68] „2. Timár: (bona dono data: geschenkte güter): Meghattam, hogy myndenyteknek az ew zolgalattya zerent kynek tymart, falwkot, kynek fyrwl fyra walo zabadságot adgion (RMKNy. II. 276). A kik a hatalmas császár kinyerét akarnák enni, azoknak nagy thimárokat, uleffet adna (MonIrók III. 171). Morgaynak egyébb ajándékozási után nagy sok thimárt es adott (181). A dervisnek sok ajándékot és nagy tymárokat adott (191). Az beglerbék az főfő ráczoknak ajándékot oszta (RMK. III. 38). A tsászár a meghódolt tartományokat felosztá a vitézeknek, ezeket a jutalmakat timároknak nevezték, de nem magyar timáraink (Mih-. TörL. 413.) Magyar Nyelvtörténeti Szótár.

század közötti szótárakban a timsós munkát jelentő tímár-alutarius kapcsolás általános. Részleteiben ezt a kérdést a továbbiakban, a tímár-varga viszony tárgyalásánál fogjuk ismertetni, a két mesterség alkalmazta anyag kérdésénél.

A *szíjgyártó* szó a XIV. század első negyedének végén tűnik fel a nyelvemlékekben, mégpedig mindjárt mint helységnév: Szíjgyártólaka,[69] tehát valószínűleg szíjgyártó mesterséget űzők által lakott birtokrész. 1389-ben kifejezetten egy praedium neve a Szíjgyártóháza.[70] Érdekes, hogy ez a mesterségnév már kifejezetten a *bőrterméket* jelöli, bár középkori gyakorlat szerint a szíjgyártó is maga készíti ki a bőröket, amelyekkel dolgozik. — Ami most azt az anyagot vagy azokat az anyagokat illeti, amelyekkel a középkori szíjgyártók bőreiket kikészítették, az erre utaló adatok is csak a XVI. századtól kezdve ismertek. Ezek nem általánosan ugyan, de gyakran az *alutarius* szóval fordítják, illetve magyarázzák a szíjgyártót, ami annak a jele, hogy ez a mesterember timsóval is dolgozott. Ilyen értelemben említi a XVI. században a *Gyöngyösi Szótártöredék*,[71] a XVII. században Szenczi Molnár Albert[72] szótára, a XVIII. században pedig Páriz-Pápai.[73] Ezek a források az alutarius szón kívül még a tímár és a coriarius szóval is összekötik a szíjgyártó szót. A szíjgyártó alutarius és tímár magyarázata a timsó használatára mutat nemcsak a szíjgyártónál, hanem a tímárnál is.

Az alutarius-szíjgyártó kapcsolat tehát timsós eljárás alkalmazását jelenti. Hogy ez kisázsiai timsós finombőr volt, vagy pedig a timsós-faggyús magyar bőr, — ez kérdéses. Néhány adat kisázsiai jellegű timsós bőrt mutat a szíjgyártóknál. Például a Magyar Nyelvtörténeti Szótár[74] vékony irhából készült szíjat említ. Az irha nevű bőrfajtáról pedig a későbbiekben felsorolandó adatokból világosan következik, hogy ez a középkorban timsós bőr. Ugyancsak a Nyelvtörténeti Szótár[75] bagaria nevű bőrből készült szíjat idéz. A bagaria olyan komplex eljárással készített bőrfajta, amelynek készítésénél növényi cserzést, timsós megdolgozást, valamint olajos, kátrányos megdolgozást együttesen alkalmaznak, — faggyút azonban nem.[75a] Bagariából készült szíjat egy sátoraljaújhelyi limitációs kötet is több helyen említ.[76]

[69] Magy. Okl. Sztár. „szíj-gyártó: coriarius, alutarius; riemer, gerber. Nysz. 1322: Ziugartholaca Nyrlac (OL. D. 21. 02). 1375: Jacobum dictum Zyugyartou (Veszpr. 4. Csaba). 1389: Predium medium Zyugyarthouhaza vocatum in wuo nunc Martinus selipar et Mychael filius Vecheghew (Vetheghew.) OL. D. 741).

[70] Lásd a 69. sz. jegyzetet.

[71] „1140. Alutarus: Coriarius est: ... pellium et corium concinnator: szyw gyarto: vel: Tymar: Bör kopaszto: bór festó". Melich János: A Gyöngyösi Latin-Magyar Szótártöredék. Bpest. 1898.

[72] „Szigyarto, Coriarius, Alutarius". Dictionarium Vngarico Latinum. Alberto Molnar Szenciensi Noribergae, 1604.

[73] „Szi-gyártó: Coriarius, Alutarius, Scytotomus". Páriz—Pápai: Dictionarium Latino-Hungaricum. Tyrnaviae. 1762.

[74] „SZIJ ... Az kotesth el kerem Marko wramtwl, azhoz wolth keth zjw wekon yrhabol chinalwa, az keth zal yrha zyw nem bochatta fol az derekarol, ez zjwoth az tartotta helen (Levt. I. 229.) Magyar Nyelvtörténeti Szótár.

[75] U. o. „szablya-szij: ... Bagaria, kiből szablya szijat szabhatni." (Ötv. Mest. 49. vsz.).

[75/a] Frecskay: Mesterségek Szótára. Bpest, 1912. 48. Dr. A. Gansser: Das Färben des Leders. Ciba Rundschau, 127. 26.

[76] A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár egy kötetbe kötve 1626-tól kezdődően 1744-ig különböző Zemplén megyei Limitációkat tartalmaz. A kötet utólag a következő címet kapta:

A fentiekből annyi máris következik, hogy maga a szíj, szíjgyártó említés sem egyetlen kikészítési módot vagy anyagot jelent, még akkor sem, ha timsós bőrről van szó. — Van azonban a szíjgyártó termékek árait megállapító limitációkban több olyan kifejezés, mint például a *törött*, *faragott*, *gyártott*, *gyártatlan*, *elaborata*, *non elaborata*, *hajtott*, *félszeres*, *egyszeres*, *kétszeres*, *készített* és *készítetlen*,[76a] *valamint cseres* és *cseretlen*.[76b] Ezek a kifejezések igen gyakran fordulnak elő, tehát közhasználatú szavak voltak. További kutatások feladata annak kiderítése, hogy e szavak valamelyike mögött lappang-e vajon a timsós-faggyús készítési mód, vagy csupán a szíjfélék technikai tulajdonságait jelentették. A cseres és cseretlen kifejezések pedig azt bizonyítják, hogy nemcsak növényi készítésű bőrből dolgoztak a szíjgyártók.

Mint mondottuk, az a körülmény, hogy a XVI—XVIII. századi szótárak a szíjgyártót néha alutarius-al *is* fordítják, csak annyit jelent, hogy a szíjgyártó timsós bőrrel *is* dolgozott.[77] Azonban az idézett adatok azt is mutatják, hogy ez a mesterember nemcsak fehér (timsós), hanem cseres bőrrel is dolgozott. A XVIII. századból pedig olyan adatok ismertek, amelyek szerint a szíjgyártók — a forrás szerint eléggé helytelen módon — vargákkal készíttették ki a mesterségükhöz szükséges bőröket.[78] Az idézett szövegben említett hamvas kifejezetten cseres kikészítést jelent. A bőrnek hamuval, vagy a szintén hamvasnak nevezett mésszel történő szőrtelenítése a cseres munka jellemzője.

Limitationes Rerum venalium de annis 1653, usque 1701. Ad loculum 98 pertinet. Continet Numeros a 275 ad 293". A kötet 440 számozott lapot tartalmaz. Bagariából készült szíjról a 16., 39., 51., 122., 185., 292., 320., 321. és 417. lapokon van említés, az 1626 és 1744 évek között.

[76a] U. o. 16., 39., 51., 52., 72., 90., 91., 103., 122., 140., 181., 185., 199., 215., 223., 227., 257., 272., 281., 290., 291., 292., 320., 321., 354., 376., 417. lapok.

[76b] U. o. 16., 29., 51., 91., 103., 122., 199., 215. lapok.

[77] „Szijgyártó Chének Articulusa" (Átírás 1599-ből való kiadás után, az articulusokat magyarra fordítva 1683-ban). „Nos Stephanus Nagy Gál Judex Primarius . . . II. . . az fele új mesterre leendő pedig meg probaltatik *mester remek* altal es Chinajon mester remekben nigy Lora valo minden szerszamot, es egy katona egesz . . . szerszamot aszt pedig az Che mester hazanal Cinálja meg, mellynek *az büretis maga Cavajja meg* . . . XXIV . . . ez pedig Szokás vólt az Szijgyártó rend között hogy mikor másnak felibül *fejiren* egy bürt kiszitettek, annak az felit tartoztak fel mivelni, az feliirt, de zabolat, cattot az miveltető ember adott hozzá és az felet egy pint bort tartozott az mesternek adni kivel tartoznak ugy ilni. Ha *Cheresen* Cinájja az mester az bürt, és Valami Czifra müvet Cinaltat az munkanak allapotya Szerint az miveltető az mesterrel meg Szerzőgyék felölle. . ." Debreceni Levéltár. Misc. 61.

[78] „. . . Deliberatum est . . . Ad Secundum Minthogy más Mester Emberek is vadnak a Betsületes Czehben a kik a Börnek a *Vargák Hamvassában* készítésének megengedéséért adtanak 3 ftot, . . . Minthogy pedig a Betsületes Czéh Articulussai azt tartyák, hogy a Mester darabnak való Bőr a Czéh Mester házánál készittessék, azok kivül is pedig egyik Szükséges része a jó Szijjártóságnak a Bőrnek készítése, arra nézve tellyességgel abrogáltatik a Vargák hamvasában készitése a Bőrnek, Ezután azért magok készittsék, és nem a Vargákkal készittessék". Egyet. Kvtár. Privilegia et articuli ceharum. XIX/2. Debrecinenses et in Nagy-Károly cottus de Szathmár degentes. (Datum in praefata 1. r. c. Debrecinensi 1738). Hasonló értelmű a Debreceni Levéltár egy, 1737-ből származó irata, amelyben a Debreceni Tanács kérdéseire így válaszol: „a N: *Szygyarto* Czéh": „2o Hogy a Remekhez való bőröket *Varga mesterhez* vitték készitenia N- Czéh azért nem büntette mivel Articulusunk Szerint Czéh mester házánál tulajdon kezekkel kellett vólna készitenia bőröket, és a magok könyebségéirt Instalásokkal kedvet kerestek . . . 3cio A Vargának fizetett 10 forintyok meg maradott vólna ha tulajdon kezekkel . . . Czeh mester házánál készitetek vólna a bőröket, de a Szölösi Ferencz böreit Varga mester készitete és nem maga és Semmire valók lettek a börök és mást kellett venni ezen kölcseget is el kerülhette vólna . . . A T: N: Tanácsnak jó válaszát váró Együgyü Szolgai A: B: N: Szijgyártó Czéh Közönsegessen 1737 . . ."

A nyugati irodalmi adatok a „magyar" timsós-faggyús bőrkikészítési módot elsősorban mint szíjak, hevederek számára alkalmasat említik. Ezt az eljárást tehát ezen az alapon elsősorban ezen a területen kellene keresni és megtalálni. Bonyolítja a feladatot az ilyen szempontból használható adatok gyér volta, s az előbb említett — szíjgyártó bőrfajtát jelölő — számos kifejezés megfejtetlensége. Ezenkívül, maga a szíjgyártók által esetleg alkalmazott timsós-faggyús készítés is alakulhatott, változhatott az idők folyamán. Ahogy a magyar timsós-faggyús bőr hatott a nyugati bőrkészítő módokra, — úgy nyugati bőrkészítő eljárások is hathattak, sőt biztosan hatottak is a magyarra. Ezek a hatások a szíjgyártók készítette bőrökben is változást idézhettek elő, esetleg a timsós-faggyús és a növényi cserzésű eljárás kombinációit. Például Louis P. Kohl[79] XX. századi leírása a magyar szíjgyártóságról, amely szerinte a timsós-faggyús és a cseres kikészítés egyesítése — kifejezetten ilyen folyamatot mutat.

Ha tőlünk nyugatra a „magyar" bőr a szíj- és hevederfélék készítésére hatott is, el lehet képzelni, hogy a középkori magyarságnál ennél jóval tágabb volt e bőrfajta alkalmazási területe. Ez az oka annak, hogy ennek az eljárásnak a felderítésénél nem szorítkozunk csak a szíjgyártó mesterségre, hanem a teljes magyar bőrkikészítésen belül igyekszünk meglétét és szerepét kimutatni.

A XIV. század végén (1387) egy újabb — bőrkikészítést jelentő — szó tűnik fel nyelvemlékeinkben: a *varga*.[80] Az írásos emlékek a korábbi tímár szóhoz hasonlóan ezt is a latin sutor szóval fordítják. S e sutor-varga a korabeli gyakorlatnak megfelelően ugyancsak maga készíti ki a lábbelihez szükséges bőrt. A varga szó ugyan a finnugor eredetű varr (nähen) ige származéka[81], de a sutor analógiájára képzett. A nyugat-európai nyelvekben — a latin sutor és a magyar varga szóval ellentétben — a lábbelikészítőt jelentő szó sohasem az illető nyelvek „varrni" igéiből képzett. Ezért a magyar varga szóalak semmiképpen sem lehet korábbi, mint a középkori latin nyelvi hatás.

Kérdés most, melyek azok a körülmények, amelyek a varga szó kialakulását megindokolták? Feltehetően a régi sutor-tímár szó eltávolodott az eredeti jelentéstől, vagy változás állott be a bőr- és lábbelikészítő technikában, vagy együtt játszódott le e két folyamat. Egy dolog bizonyosnak látszik: a XIII—XIV. századi sutor-tímár szó szükségszerűen egyre kevésbé fedte azt a fogalmat, amelynek kifejezéséhez a varga szó megalkotására szükség volt. Talán magyarázatul szolgálhat az a körülmény, hogy a sutor-varga szó eddig ismert legkorábbi előfordulása — a XIV. század második fele — egybeesik Magyarországon a nagyobbrészt növényi cserzést alkalmazó, nyugati bőr- és lábbelikészítő módok, varrási technikák komolyabb térhódításával. Ezért kínálkozik az a feltevés, hogy a magyar varga szó a XIV. század folyamán a nyugati bőrkészítő és lábbelivarró technikák jelölésére alakult, az ezeket jelentő latin sutor szó analógiájára. Így valószínű, hogy a XIV. század vége körül a tímár inkább keleti jellegű bőrkikészítési és lábbelivarrási technikákat jelentett, a bőrt feltehetően nyugati módra készítő és nyugati lábbelivarrási technikákat alkalmazó vargával szemben.

[79] Louis, P. Kohl: i. m. 112—115.
[80] Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár.
[81] u. o.

A XV. század folyamán mind a tímár, mind a varga szó többször fordul elő, mint foglalkozást jelentő személynév. Olyan szövegek azonban, amelyek e két szó közelebbi jelentésének magyarázatául szolgálhatnának, ebből az időből nem ismertek.

A sutor-tímár és sutor-varga szavak jelentése, a bennük foglalt bőr- és lábbelikészítő tevékenység egymáshoz való viszonyának alakulása bennünket elsősorban a bőrkészítéshez használt anyag szempontjából érdekel. A korai nyelvemlékek a timsót, a csert és a faggyút néha említik, anélkül azonban, hogy mesterséghez kapcsolnák. A timsó és a tímár szavak hasonlósága csupán alaki, semmiféle nyelvészeti összefüggést nem jelent.[82] Ami a faggyút illeti, ez alapanyaga a szappankészítésnek és sokáig a gyertyának is. Számadásokban gyakran igen nagy mennyiségű faggyú szerepel, sajnos a rendeltetés közelebbi megjelölése nélkül.[83] Kérdés, hogy az ilyen nagy mennyiségek kizárólagosan csak gyertyát vagy szappant jelentettek, vagy fel lehet tételezni, hogy részben bőrkészítésre szolgáló faggyúról is szó volt.

Azok a részletesebb szótári adatok, amelyekből a tímár és a varga mesterségben használt anyagokra lehetne következtetni — csak a XVI. századtól kezdve ismertek. Természetes, hogy ezek az adatok csak nagyon óvatosan, inkább kikövetkeztethető tendenciájukban vonatkoztathatók a megelőző korszakokra.

A tímár szó többféle — bőrkészítést jelentő — kapcsolásban szerepel. Az alutarius fordítást szinte minden szótár következetesen használja. Az alábbiakban részletesen idézzük ezeket a szótári adatokat annak érzékeltetésére, hogy a különböző irányú tényezők hatásának eredményeképpen kialakult korabeli mesterségdifferenciálódási stádiumban milyen sokrétűek ezek a fordítások és milyen különböző irányokba mutatnak.

A Gyöngyösi Szójegyzékben[84] a tímár: alutarius, coriarius, szíjgyártó, bőrkopasztó, bőrfestő. A bőrfestő kapcsolás valószínűleg kisázsiai bőrfajtákra utal, mert ezeknek lényege, hogy timsós kikészítésűek lévén, igen szép, ragyogó színekre lehet őket festeni. Ugyanez a forrás a cerdo szót tímár mesterrel, bőrfejérítővel magyarázza.[85] Szikszai Fabricius Balázsnál[86] (1593) a tímár szó első magyarázata: tonsor. Ez az adat azért különösen figyelemre méltó, mert mint a bevezetésben a timsós-faggyús magyar mód ismertetésénél láttuk, ennek a készítési módnak az európaitól eltérő anyaga mellett jellegzetessége a bőrök kézzel való szőrtelenítése. Lehet, hogy Szikszai Fabricius „tonsor"

[82] Horger Antal: i. m. 250. és Szarvas Gábor: Nyr. X. 434—435. és 437. Idézi Horger: i. m. 250.

[83] „1668. ápr. 25 ... négy mázsa fadgyu (48.) 1670. jun. 7. egy mázsa fagyu (54.) ... 1670 jún. 9. ötszázhetvenöt font fagyu (54) ... 1670 okt. 13. öt mázsa fagyu (57.) ..." Történeti Tár, 1896.

[84] L. a 71. jegyzetét és: „4431. Cerdo vilis homo dicitur. lucrum sectans qui artes illiberales exercet. Tymar mester. beor feyeriteo." A Gyöngyösi Szótártöredék most idézett latin mondatát átveszi Szikszai Fabricius Balázs is: Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum per Clarissimum Virum D. Basilium Fabritium Szikszauianum. Debrecini, 1593. 108.

[85] U. o. cerdo, L. az előző jegyzetét, amely szerint a cerdo lehet tímár és bőrfehéritő. U. o. bőrfehéritő. „3694. Candicarius: pellibarius: qui coria facit alba: Bwr feyerythó". Gyöngyösi Szótártöredék.

[86] „Timar, Tonsor, Barbitonsor Barbely". Szikszai Fabricius B.

fordítása éppen erre a műveletre utal. VERANTIUSnál[87] (1595) a tímár coriarius, sőt „dalmatice" „tabak". A tobakos pedig fehérbőrkészítőt, illetve szattyánost jelent FRECSKAYnál,[87a] ami a tímárnak timsós, illetve keleti jellegére utal. SZENCZI MOLNÁR ALBERTnél[88] a tímár: alutarius, cerdo. Ugyancsak nála a szíjgyártó: coriarius, alutarius. A coriarius viszont: tímár és szíjgyártó. COMENIUSnál[89] (1647) a tímár: cerdo, de szerepel mint az alutarius, a bőrgyártó és a szíjgyártó szinonimája is. Ugyancsak nála a coriarius a szíjgyártó.[90] PÁRIZ-PÁPAInál[91] (1762) a tímár a következő mesterségek felé mutat-alutarius, cerdo, coriarius. Ezek pedig ugyanott a tímár, varga, erszényes, irhagyártó szavakkal vannak latinról magyarra fordítva.

A fentebb idézett és irányaikban bonyolultan sokfelé mutató adatokból annyit megállapíthatunk, hogy a tímár szóval igen gyakran kapcsolódik az alutarius szó, tehát a tímár gyakran dolgozik timsóval. Ugyanazt mutatja a tímárhoz kapcsolt és később tárgyalandó kordován nevű bőrfajta, amely ugyancsak a későbbiekben tárgyalt adatok alapján egészen a XVII. század végéig timsós bőrnek fog bizonyulni.

Gyakori a tímár-szíjgyártó megfelelés. Ez egyrészt a tímár általános bőrkészítő jellegére utal, arra, hogy többféle rendeltetés számára alkalmas bőröket készít, — másrészt azt az előbbi feltételezésünket is erősíti, hogy a szíjgyártó termékei timsós bőrből, vagy timsós bőrből *is* készülhettek. Hogy e tímárok által készített timsós bőr jelenti-e a timsós-faggyús magyar bőrt is, arra eddig nem sikerült adatot találni.

Bár a tímár szó megfelelőjéül a szótárak általában a timsóra utaló alutariust tüntetik fel, számos olyan adat is van, amely a tímárral a csert hozza kapcsolatba.[92] Ennek a jelenségnek lehet oka a hódoltságkori, növényi kikészítést alkalmazó ozmán-törökség hatása. Ebben az esetben a növényi cserzés kap részben keleti jelleget, így nem bontja meg az eddig elképzelt fejlődést, ha tímárok alkalmazzák. Például a növényi kikészítésű szattyán a hódoltság alatt, ozmán-török hatásra kerül a magyar bőrkikészítésbe. És ugyancsak a

[87] „Latine . . . . . Dalmatice . . . . Vngaricé Coriarius . . . . . Tabak . . . „Timar". Dictionarium Qvinqve nobilissimarum Evrope lingvarum, Nobilis & praeclari viri FAUSTI VERANTIJ . . . Venetiis, 1595. 24.

[87a] Frecskay, J.: Mesterségek szótára. Budapest, 1912. 579.

[88] „Timar, Cerdo, Alutarius . . . Coriarius, Szigyarto, Timar" SZENCZI MOLNÁR ALBERT.

[89] „Alutarius . . . Bőr-gyarto, Szij-gyarto, timár" — és „cerdo . . . 508. Timár". COMENIUS AMOS JÁNOS: Index Vocabulorum. Index Lingvarum. Gyulafejérvár, 1647.

[90] U. o. „Coriarius, ii. 506. Szij gyártó".

[91] „cerdo . . .: Timár, Varga" — és „Alutarius . . .: Erszényes, irhagyártó" — és „Coriarius . . .: Szij-gyártó, Timár". PÁRIZ-PÁPAI.

[92] I. „Az ősvenyeket föl ekesiteni, ha az timároktul maradott cserevel föl töltik, kit a nelkül is ki hannak", (LIPPAI JÁNOS: Pozsonyi kert I. Virágos kert. Nagyszombat, 1664). Magyar Nyelvtört. Szótár. II. „Az cseres kádba fognak hamisságodért dugni a timárok". (MATKÓ ISTVÁN: X Ut Tök könyvnek eltérése, avagy Bányászcsákány. S. Patak 1618. Könnye Nándor). Magy. Nyelvtört. Szótár. „. . .Magistrorum Sutorum Sive Calcearíorum . . . *varga* mester . . . XV. Art . . . a *Timár*ok a piaczra égett Bőrt ne hozzanak igaz táblát messenek jól meg *Cserezzék*, mert ha a C: mester el megyen egy mester emberrel meg látására hogy valamelly Timár mester előtt hitvánul készitett Bőrt talál a C: mester elvehesse a hitván müvet . . ." (Az előző articulusokban a varga remek: bőr készitése és a kikészitett bőrökből lábbelik varrása). Sárospataki Levéltár. A. I. 69. Sárospataki? vargák. 1609. „Nos Georgius Rakoczi . . . Datum in Civitate nostra Alba Julia Die Decima Mensis Majj Anno Domini Millesimo Sexcentesimo nono (Másolat).

keleti hatás lehet az oka, hogy a tímárokhoz kerül. Azonban a tímárok alkalmazta növényi kikészítés részben azzal a folyamattal is kapcsolatos lehet, amelyben az eredetileg keleti eljárásokkal dolgozó tímár — mint általános bőrkészítő — fokozatosan nyugati eljárásokat is alkalmaz.

A varga szónál a bőrkészítést jelentő fordítások lényegesen kisebb számúak, mint a tímárnál, és a tímárral ellentétben *sohasem* az alutarius szóval történnek, hanem a cerdo-val, ritkábban coriarius-al. A bőrkészítésre utaló adatoknál jóval gyakoribbak, általánosabbak a lábbelikészítésre utaló adatok. A szótárak részletes megjelölései a következőképpen mutatkoznak: A Königsbergi Szójegyzékben[93] (XIV—XV. század fordulója) a sutor: saruvarró. Murmeliusnál[94] (1533) a saruvarró: calceolarius. E két nyelvemlékben a saru még nem kapcsolódik a vargához. A saru a magyarságnak honfoglalás előtti török eredetű lábbelit jelentő szava. Valószínű, hogy a honfoglalás után még jó ideig — talán egészen az ozmán török hatás kezdetéig — keleti jellegű lábbelit jelentett, s csak a friss keleti hatású ozmán-török csizma hatására ment át ez a szó nyugati divatú lábbeli jelölésére.[94a] A XVI. század második feléből való Gyöngyösi Szótártöredékben[95] a calceolarius magyarázata: cipőcsináló, illetve varga. Pesthi Gábornál[96] (1538) a sutor: varga. Szikszai Fabricius Balázsnál[97] (1593) a sutor: calceolarius, varga. Verantiusnál[98] (1595) a varga: cerdo és sutor. Szenczi Molnár Albertnél[99] (1604), Comeniusnál[100] (1647) a varga: sutor. De az utóbbinál a cerdo lehet coriarius, sutor, sőt foldozó varga is. Páriz-Pápainál[101] a varga sutor és calcearius, tehát lábbelikészítő. De a bőrkészítő cerdo fordítása lehet tímár is, varga is.[102]

Ezekből az adatokból úgy látszik, hogy a tímár elsősorban és általában bőrkészítő, s a bőrfajták, amelyeket előállít, lehetnek timsósak, de cseresek is. Azonban az egykori sutor — tehát lábbelikészítő tevékenység emlékeként talpat, néha bocskort is készít. A vargamesterségnek elsősorban a lábbelikészítő oldala hangsúlyozott, és csak másodsorban — lábbelikészítéshez szükségesen — bőrkészítő. Ez azt jelenti, hogy amikor a szótárak lábbelikészítőként is tüntetik fel a vargát, — a lábbelikhez szükséges bőrt ő készíti ki magának. Azonban ahogyan az eredetileg sutor-tímár a XIV. századtól kezdve

[93] „145. Sutor-Sarwaro". Königsbergi Szójegyzék.

[94] „CLXXXIV. 2431. Calceolarius-Saru varro". Szamota István: A Murmelius-féle Latin-Magyar Szójegyzék 1533-ból. Értekezések a Nyelv és Széptud. köréből. XVI. köt. VII. szám. Budapest, 1896.

[94/a] Gáborján A.: Két magyar hosszúszárú lábbelitípus viselettörténeti elemzése. Ért. XL. 1958. 37—82.

[95] „3500. Calceolarius: qui calcos conficit: Vargha". Melich János: A Gyöngyösi Latin-Magyar Szótártöredék.

[96] „Cap. 17. De mercatoribus & artificijs . . . 9. Sutor . . . Warga". Pesthi G.: Nomenclatura Sex Lingvarum . . . Wien, 1568.

[97] „Sutor, calcearius, Varga". Szikszai Fabricius B.

[98] „Sutor . . . Varga" — és „cerdo . . . Varga". Verantius.

[99] „Varga, Sutor". Szenczi Molnár Albert.

[100] „Sutor . . . Varga". Comenius: Index Vocabularum „105. Cerdo dicitur qvilibet Sordidus opifex, Coriarius, Sutor etc. (Fodozó varga)" és U. a.: Eruditionis Scholasticae, Pars. II. Janua Rerum & Lingvarum Structuram externam exhibens. Sárospatak, 1652.

[101] „Varga: Sutor, Calcearius". Páriz-Pápai.

[102] „Cerdo . . . Timár, Varga" U. o.

fokozatosan elveszti lábbelikészítő jellegét és általános bőrkészítő tevékenysége hangsúlyozódik, úgy — a XVI. század végétől kezdve — a vargának is erősödik lassan e bőrkészítő oldala.[103]

2. A tímár és varga bőrkészítő és lábbelivarró tevékenységének szétválasztásához a bőrkészítő, illetve lábbelivarró *eszközök* elemzése is segítséget nyújthat. Az a körülmény, hogy egy-egy eszköz milyen szókapcsolásban, milyen fordításban szerepel, hozzájárulhat annak a tendenciának a megvilágításához, amely a bőrkészítő és lábbelivarró tevékenységek szétválását irányozta.

Az eszközkészletre vonatkozóan a GYÖNGYÖSI SZÓTÁRTÖREDÉK[104] szolgáltatja a legkorábbi adatot. A latin alisorium — lábbelikészítéséhez való eszköz — magyar fordításának a vargakést tünteti fel. Hasonló értelemben mint ár, vargatőr szerepel a subula SZENCZI MOLNÁR ALBERTnél[105] és BARÓTI SZABÓ DÁVIDnál[106] is, sőt PÁRIZ-PÁPAI is ebben az értelemben fordítja.[107] Ez utóbbinál mint varga eszközök szerepelnek a következő lábbelikészítéshez való eszközök: a scalper sutorius: varga kés; a sutorium linum: varga fonal; a pix sutoria: varga szurok.[108] A bőrkészítésre szolgáló eszközöket azonban tímár eszközöknek fordítja: a cupa coriaria: *tímár kád*, a scabellum coriariorum pedig a tímárok kopasztó széke.[109]

A fordítások, a szókapcsolások és a velük összhangban lévő eszközadatok szerint az egykori sutor-timár szó jelentése inkább az általános bőrkészítés felé (cerdo, coriarius, alutarius) tolódik el, míg a varga szónak inkább a lábbelivarrás (sutor, calcerrius), a lábbelikészitás a lényege, bár kétségtelen, hogy bizonyos általános bőrkészítő tevékenységre (cerdo) itt is lehet következtetni.

A fentiekben olyan adatokat említettünk, amelyek arról szóltak, hogy XVIII. századi szíjgyártók vargákkal készítették ki a mesterségükhöz szükséges bőröket.[111] Eszerint a vargák lábbelihez való bőrök mellett általános használatra is készítettek bőröket, többek között olyanokat is, amelyek a szíjgyártók készítményei számára voltak alkalmasak. Nyugati irodalmi adatok szerint pedig a magyar szíjgyártók biztosan dolgoztak timsós-faggyús bőrökkel, sőt német szíjgyártók éppen ezért Magyarországra is jöttek vándorolni a XVII. században.[112] Ha a vargák értettek a szíjgyártók számára alkalmas bőrfajták készítéséhez, úgy az is lehetséges, hogy timsós-faggyús bőröket *is* készítettek. Az írásos anyagban vannak olyan adatok, amelyek a

[103] Lásd az előbbi jegyzetet.

[104] „1081. Alisorium: Vargha kés". Gyöngyösi Szótártöredék.

[105] „Vargatőr, Ár, Subula". SZENCZI MOLNÁR ALBERT.

[106] „Ár: varga tő". BARÓTI SZABÓ DÁVID: Kisded Szótár. 2. böv. kiadás. Kassa, 1792.

[107] „Subula ... Ár, Varga tő" — „Vargató, ár: Subula". PÁRIZ-PÁPAI.

[108] U. o. „Scalper sutorius: Varga kés", illetve: „Varga kés: Scalper Sutorius: Culter crepidarius". — „Varga fonal. Szurkos fonal: Sutorium linum". „Varga Szurok: Pix sutoria".

[109] U. o. „Timárok koppasztó Széki: Scabellum coriariorum" — és „Coriarius, a um: Timárhoz való. Cupa coriaria: Timár kád".

[111] L. a 78. jegyzetet.

[112] „Weissgerberzünfte ... Wie aus den Akten hervorgeht ... (XVII. sz.) ...Der damalige Rösslerkreis umfasste Schlesien, Lausitz, Meissen, Naumburg, auch Miltenberg, und die Gesellen wanderten nach Ungarn, Böhmen, Bayern, Österreich, Schweden und Polen ..." G. EBERT: i. m. 243—254.

vargák bőrfehérítési jogáról, vargák készítette fehér bőrről szólnak. Hogy mögöttük a timsós-faggyús eljárás kereshető-e, egyelőre kérdés.[113]

A tímár és varga szavak egymáshoz való viszonyára visszatérve — a szótárakban oly gyakran és oly magától értetődően előforduló tímár szó a céhlevelek címeiben, a magyar nyelvű artikulusok mesterségmegjelöléseiben nem található. Úgy látszik, hogy ez a szó a szabatos nyelvből kiszorult, ám ugyanabban az időben elevenen élt a köznyelvben. A sutor-varga céhlevelek magyar artikulusain *belül* azonban néha előfordul a tímár szó. Általában a vargamesterség bőrkikészítő oldalának magyarázata.[114] Olyan szöveg is van,

[113] „Nos Ludovicus Dei Gratia Rex Hungarie et Bohemie etc. Memorie Commendamus per presentes, Quod Cum superioribus Annis quedam differencia et causa inter Magistros *sutores* ciuitatis nostre Bistriciensis ab vna ac Magistros *cerdones* eiusdem ciuitatis ab altera partibus, ex parte et racione *dealbacionis* et laborationis *cutium* sive coriorum orta et suscitata, . . . ad instanciam Magistrorum sutorum per viam apellationis, ad Maiestatem nostram deducta fuisset . . . In primis, ut Magistri *Sutores*, qui secundum priuilegia eorum *cutes dealbare* ad Usum proprium perse possunt, . . . ad laborandas et *dealbandas cutes*, ad usum proprium pro parandis calceis, . . .” Jakab E., Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. 350—352. Buda, 1870.

[114] L. a 92. jegyzet III. pontját. Hasonló, de bővebb szövegű a Sátoraljaúhelyi Kazinczy Levéltár Loc. 60. Nr. 41 és 42. irata, a sárospataki *vargák* 1720-iki céhlevelének két példánya. „Mi Sáros N. Pataki Fő Biró Sáska Mihály . . . Datum Nagy Patak die 12 Mensis Octobris Anno 1720”. — „XV. A *Timárok* a Piaczra, égett bőrt ne hozzanak, igaz táblát messenek, jól *megcsérezzék* . . . XX. A *Varga* Mesterség igen terhes mesterség lévén . . .”. „Cehales articuli Homonna Cerdones 1679 . . . Mi Gróf Druget Homonai Sigmond . . .” — Sexto, Az külföldi *Varga* Mestereknak, *Timaroknak* avagy akar mely renden lévő embereknek, az kik mestersegre bőreket szoktanak uenny . . . Az Beres Leginek minden *Hamvas* kádban szabad legyen két bőrt vetni . . . Az Inasnak minden *hamvasban* szabad legyen ket ket Juh Bőrt bocsatani . . .” Sárospataki Levéltár Loc. 60. N° 18. és 19.

„Ex Unanimi uoto Senatus in fragmenti Congregatio decretum est: Hogj miuel Gjakrabban hettwan beorbeol tsinaltanak az tzizmadiak Miweth kiualthkeppen talp beorbeol hjtuanbol Mieltek . . . kenzeritettek az *Vargaktul* talp bórt Vednj ki olyi . . . roz es alkalmatlan Arra.

Annakokaje . . . hogj ez fele roz beorboel ez . . . Ne tsinallianak; . . . az tzizmadiaknak . . . es tudos *Timar* mestert hozni az Városra, S azzal az w Mesterseghekket . . . beort kezitettni s abbol Miuelni . . .” Debreceni Levéltár. Prot. Ciu. Debr. 1606—1607. (6-ik kötet 553.)

„Cum Deo 1641 Majus . . . Az hol penigh Czizmadia Mesterek *Timart* akarnak hoznj, ha ertekek vagyon rea hozhassanak az 1607 Esztendőbeli Protocolumba be iratot kivansaghok Szerent” (Ennek a szövegnek előzménye a 703. lapon: „Az Wargha mesterek es az ez az (sic) Czizmadiak közt az Tisz Tanatstul az elöt Die 7 Febr Annj curren pronuncialtetot Törvény illyenkeppen corrigaltatott . . .” U. o. Protocolon In Usum Civitatis Debreczen 1638—1642. (10-ik kötet 704.)

Sutores. Rimaszombathiense. „Nos Ferdinandus III. . . Datum in a. n. Posoniensi 1649.” — „HARMADIK Articulus. Hogj ha az városunkban iövő *Timárok* és egyeb emberek, az kik bé iövén let fellyebb az heti vásáron ne mérészellyenek venni sem iuh bőrt, sem keczke bőrt, sem boriu bőrt, hanem czak ez it lakozo *varga* Mesterek . . .” (A céhlevél elején a vargák bőr készítésből, és a kikészített bőrből lábbeli varrásból remekelnek.) Egyet. Könyvtár, i. h. LIX. 13.

„Nos Georgius Rakoczi . . . Datum in Civitate nostra Alba Julia Die Decima Mensis Majj Anno Domini Millesimo Sexcentesimo nono”. (Másolat.) — „XV. Art . . . a *Timárok* a piaczra égett bőrt ne hozzanak . . . a a C: mester el megyen egy mesteremberrel meg látására hogy valamelly Timár mester előtt hitvánul készitett bőrt talál . . . a *Timár* ollyan Bőrt meg ne vehessen amely nem Bocskornak való, . . . XXIII. . . . a *Varga* mesterség terhes mesterség . . .” Sárospataki Levéltár. A. I. 69. Sárospataki? vargák, 1609.

„Nos Joannes Grasz Judex, . . . Datum in Libera ac Regia Civitate nostra cassoviensi Die decima Mensis July Anno Domini Millessimo Sexcentesimo nonagesimo quinto”. — „Első-

amelyben a tímár szó határozottan megvető színezettel jelenti a vargamesterségnek valamilyen társadalmilag és jogilag alantasabb, kontár-féle formáját.[115] Néha teljesen a bőrt és lábbelit készítő vargamesterség szinonimájának látszik. Ez a jelenség talán annak az emléke, hogy az egykori sutor-tímár lábbeliket varrt a maga készítette bőrből. S ha az általános tendencia az is, hogy a vargamesterség a tímár mesterséget az általános bőrkészítés felé szorítja le, még vannak olyan esetek, mikor a tímár a vargához hasonlóan bőrt is és lábbelit is készít.

Más adatok ismét egymástól határozottan különbözőknek tüntetik fel a tímár és a varga mesterséget.[116] Valószínű, hogy ezek a variánsok a bőr- és lábbelikészítő tímár és vargamesterség különválási folyamatának egy időben nem mindenütt egyforma stádiumait jelentették.

A XVIII. századi limitációkban — különösen a század vége felé — címben lassan a tímár is megjelenik mint bőrkészítő.[117] Ami a két mesterség közötti esetleges különbséget jelenti a készített bőr szempontjából, a cseres és a timsós kikészítést jelentő fehér bőr mindkettőjüknél szerepel.[118] A vargákkal szemben

---

ben .... az Remek Sarunak meg szabásában es meg csinálasaban alkalmas es tudosnak kell lennie, ... Item. Az itt való *Timároknak* semminemű bőröket nem szabad eladniok minek elötte az *Varga* Czehnek Cheh Mesterenek elsőben meg nem jelentettek Volna es ha az Czehmester az üdő alatt es egy nap s egy éjel azon bőröknek meg vetele felől megh nem alkut, tehát az *Timárok* az Ő bőröket más idegeneknek szabadon el adhattyak, ...'' Sárospataki Levéltár Loc. 60. N° 56. Tállyai vargák, 1695.

[115] ,,A szijártó, a varga, a szőcs, a sűvegjártó, az irha csináló, mind ezec *megvetésből* timár nevet hallanac: omnes hi per contemptum cerdones audiunt.'' (Com. Janua, 99.) Magyar Nyelvtört. Szótár.

[116] Alba Regalenses ... Viennae. 1701. ,,... és az Timároknak Selegyen Szabad bőröket Polgárnak bocskor Számra ki metélni és árulni, ha pedigh az illyen bocskor ki metélésén tapasztaltatnának szabad legyen az ollyat az Vargáknak contrabandálni és az Város birája tartozzék nekik elégséges Assistentiát adni, hanem *mind az Vargák maradgyanak megh az eő Mesterségekben, mind az Timárok az mit tanultak* ...'' (A céhlevél elején a varga bőrt, a kikészitett bőrből lábbelit készit.) Egyetemi Könyvtár, i. h. LIX. 21.

,,Nos Josephus Secundus ... Quod pro parte Fidelium nostrorum, Civium & Magistrarum Cerdonum in Libera, Regiaque Civitate Nostra Cassoviensi, degentium & commoratium ...'' Nyoltzadik Articulus: se egy idegen Mesternek, a ki ezeh Czéhbe incorporálva nintsen annál inkább egy Kontárnak nem Sem pediglen Vargáknak nevezett Mestereknek, hatalmas Szabadtságok ne légyen az Országos Vásárokon vagy Sokadalmakon kivül, Se nyilván Se titkon, akár *Fejér* akár *Fekete* Nagy vagy kitsiny, egész vagy darabokból álló, s fel Szabdalt készitett Bőrüket az Városra bé hozni, Se készitteni, Sem pediglen másoknak pénzért dolgozni; ... Nem különben tiltatik keményen, hogy az Varga Mesterek az külső Országos Vásárokon vagy Sokadalmakon, az készült bőr munkát visgálni s előbbeni régenten fel vett rész Szokás Szerént ugy nevezett Keresztelő Pénzt és Milátást ezután Szedni, ne merészellyenek ... Tizedik Articulus: Mélto hogy minden Czéh maga Mesterségének igaz állapottya és Törvénye mellett fenn tartassék, arra valo nézve *Egyik a Másiknak Mesterségébe magát ne avassa*, ... Annakokáért valamint minden Timár Czéheknél Szokásban vagyon ezen Czéhnek is Szabad lészen kinek kinek maga Mesterségének modja Szerent, ki készittettni, müvelni és Festeni, ... és azokkal az meg készitett Börökkel minden helyeken illendő árra mellett kereskedni, 's azokat árulni és eladni.'' Egyetemi Könyvtár, i. h. XIV. 6. (Kassai timárok).

[117] ,,1702. Az brassai timár czéheknek opiniója ...'' Karlovszky Endre: Erdély iparosai az 1702-iki védvámokról. Magy. Gazdtört. Szemle IV. 1897. 421.

,,1717. Pozsonymegyei statutum ... Timárok''. Kolozsvári—Óvári: A magy. törvhat. jogsz. gyüjt. IV. k. első fele, 632—635.

,,1724. Mosonmegyei statutum. Die 1 Junii ... Timárok''. U. o. V. k. első fele. 411.

,,1724. Sopronmegyei statutum ... Témárok''. U. o. V. k. első fele. 389—393.

,,1765. Kraszna megyei statutum ... 6°. A Timárok''. U. o. I. k. 479.

[118] L. a 77. jegyzetet.

azonban következetesen tímárkészítmény két — keletinek érzett — bőrfajta. Az a sokáig timsósan készült kordován, és az ozmán-török növényi készítésű szattyán.[119] A XVIII. században a délszláv nemzetiségű szattyán és kordovánkészítők neve *tobakos*, és ennek analógiájára helyenként a magyarokat is így hívják. Ezek időnként nagyon élesen elhatárolják magukat a vargáktól, és ha a tímár a varga szinonimáját jelenti, akkor azoktól is.[120]

A XVIII—XIX. században az általános bőrkészítőt jelentő tímár szó erősen háttérbe szorítja a bőrkészítő értelemben használt varga szót. Ennek oka talán az is, hogy az osztrák uralommal szemben nemzeti jellegét mindinkább hangsúlyozni kívánó magyarság ösztönszerűen az emlékezésben még keletinek érzett tímár szó felé fordult. Talán ez az oka annak, hogy a XIX. század elején a céhlevelek címe helyenként hirtelen tímár lesz a korábbi varga helyett[121], ami mindkét szónak — tehát most már a vargának is — egyre határozottabb általános bőrkészítő jellegére utal. A XVI—XVII. században tapasztaltakkal ellentétben — most a tímár című céhiratok szövegeiben fordul elő magyarázatképpen a varga szó.[122]

[119] Miskolci Herman Ottó Múzeum Ltsz.: 53. 54. 95. l. Felföldi (gömöri) szattyánosok folyamodása a miskolci magyar timárok ellen, akik eltiltották nekik a miskolci országos vásáron kivül az árulást. 1835. „1835. Szent András Havának 25ikén; Tettes Nemes Borsod Vármegyének Miskólczon tartatott KözGyülése Jegyző Könyvének kihuzása; Ki küldött Tagjaink a' Felföldi *szattyánosoknak* Tettes Nemes Gömör Vármegye utján előnkben terjesztett azon folyamodásukra, mi szerint a' Miskólczi Magyar *Timárok* ellenzése, s ezeknek közben vetése folytába, a' Diós Győri Uradalom Uri Széke illetőleg Tisztsége által is, készitményeiknek Miskólczon Országos Vásáron kivül való árulhatásárul lett eltilalmaztatásukat, 's a' Miskólczi Magyar *Timároknak* véllek e' miatt el követett erőszakoskodásaikat panaszollyák, a' dolog miben létéről szólló Tudósitásunkat be adván. . ., ahoz képest Középponti szolgabiránknak meghagyatott, hogy a' Miskólczi Magyar *Timár* Czehet az Idegen *szattyánosok*nak akár Országos akár héti Vásárban, vagy azon kivül való árulásban leendő további háborgatásától' s minden további erőszakoskodástul vagy aggatódzástul, ugy a Miskólczi Csizmadiákat is, 'a Magyar Timárok által ellenek fel adott azon Törvénytelenség gyakorlásától, hogy a' nem Czéhbeli vagy nem helybeli Mester embereket Müveiknek a' piatzon vagy akárhol másutt való árulásában akadályoztassák szorosan és fenyíték terhe alatt tiltsa el; Ezen határozásunk felől szomszéd Tttes Gömör Vármegye . . . az eránt is barátságosan felszólittatni rendeltetett, hogy a Nemzeti szorgalmat el fojtó, 's Kebelükbeli Vásárokban ne talán fenn álló, 's a' Jolsvai és Ratkói Vargák által, a' Miskólczi Magyar Timárok elő adása szerint gyakorlott egyedáruságra vezető hasonló vissza éléseket szinte meg szüntetni ne terheltessen; . . .''

[120] Vesprimiensis artis alutariae Tobak dictae magistri. — „Nos Leopoldus . . . Datum in c. n. Vienna 1692.'' és II. 2. In insula S. Andreae degentes alutariae magistri vulgo *Tabacones* seu pellium *szattyán* ez *kordován* confectores. „Nos Leopoldus . . . Datum in c. m. Viennae 1698.'' A most következő szövegrész mindkét céhlevélben azonos: „artis *Alutariae* Magistrorum, vulgo Tabakonum, seu pellium *Szattyán*, et *Kordován* confectorum . . . IV. Articulus . . .): Vargáknak, *Timároknak* ne legjen semmi köző ehez Tabák böcsületes Czehez, és abban belé kevernj ne merészellyenek magokat . . .'' Egyet. Könyvtár, i. h. II. 1.

[121] A Debreceni Állami Levéltárban 1763-tól vannak meg a varga céh számadásai. 1813-ban „Ns *Varga* Czéh'' szerepel a címben. 1815-ben a címben nincs mesterségmegjelölés, de a szövegben fordul elő a „*Varga* legény''. A további években is csak céhszámadásról van szó a céh megnevezése nélkül. De a mesternevek, a számadáskönyvek egyes alcímei azonosak az előző évek vargaszámadásaival. 1823-tól kezdve már következetesen *timár* a számadáskönyvek céhének címe.

[122] A debreceni *timár* céh (korábban varga) számadáskönyveiben néha a *varga* szó szerepel a timármesterség magyarázatául: „A 1830^{k} Eszt: béli számadása A' Bttes *Timár* Czéh Elől Járóinak die 29^{k} Január 1831^{k} című számadásában „Die 5^{a} Nov. . . F. Kovács János ugyan ekkor (megbüntettetett) hogy tengeri lopásban találtatott mivel előkelme általis

A mesterségfinomodási, mesterség-differenciálódási folyamat egyúttal azt hozza magával, hogy a kizárólagos termékkészítés felé való haladás emelkedést — a nyersanyag előállításánál való maradás, a nyersanyag előállításhoz való kényszerű szorulás pedig süllyedést jelent. Ha egy eredetileg bőrt, és a bőrből terméket készítő mesterség fölé divatosabb terméket (pl. lábbelit) készítő mesterség kerül — akkor az előbbi lassan lefelé kezd szorulni a bőrkészítés felé. Magában a bőrkészítésben pedig egy általános — tehát nemcsak egy mesterség termékei számára alkalmas — bőrkészítés felé irányuló tendencia figyelhető meg.

Ez történt a tímárral a XIV. század végétől kezdve. Az akkoriban feltűnő nyugati, tehát divatos bőr- és lábbelikészítést, divatosabb formákat jelentő varga a tímárt egyrészt a kevésbé divatos, ósdi lábbelifélék, illetve az általános bőrkészítés felé szorítja le. Az idők folyamán az ozmán-török csizma hatására ódivatúvá lesznek azok a nyugati hatású lábbelik is, amelyeket a tímárt leszorító vargák készítettek. A legdivatosabb lábbelit készítő mesterség, — a csizmadiaság — most a vargát kezdi leszorítani a tímárok korábbi útja, az ódivatú, szegényes lábbelik, a foldozás, illetve a bőrkészítés felé.

Amikor a csizmadiamesterség kialakult, a differenciálódási igény, a differenciálódási folyamat már olyan erős volt, hogy a csizmadia mint bőrkészítő szóba sem jöhetett. Pedig még a XVII. század végén, a XVIII. században is a varga céhlevelek követelte remek: bőrök kikészítése, majd ezekből lábbelik varrása.[123] A csizmadia céhlevelekben már egyáltalán nincsen szó bőrkészítésről.

---

az egesz Czéhre hárul a piszok illy módon hogy illyenn is telik a *Vargákból* tehát meg büntetődött . . . Vfr. 5."

„A' Betsületes Nemes *Timár* Czéhnek az 1836^{ik} Esztendőben Készült Könyve mely a Ns. Czéh Jövedelméről való Szám adásainak Protocoloma die 17^{ik} Decembr 1831 . . . 1837 . . . Törvényes Büntetések . . . Majus 12^{kénn} Szétsi János Uramat mivel a külföldi *Vargák*nak Szőrös bőröket vásárlott a' Szék közt . . ." Ugyancsak a debreceni tímárok számadáskönyvéből.

[123] „Contubernij *Sutorum* brevis Extractus . . . (2-ik) Item Ad ostendendum suum Artificium, debet unusquisque quinque *pelles* habere, hirtinam, Vitulinam, Vervecinam et duas agninas, ex quibus decem paria calceorum conficere debeat . . ." Egyet. Könyvtár, i. h. LIX. 3. Tyrnavienses et item Csepregienses. 1566, 1611, 1645, 1659.

„Nos Susanna Lorántffi . . . Datum in arce nostra Saros Patachiensi, Anno Domini Milesimo, Sexcentesimo, Quinqvagesimo Tertio." — „X . . . szorgalmatosan meg visgallyák ki micsodas *Varga* mivet arultat . . . XI. Senki peniglen, Sem kivül való, Se, ez helyben való Emberek közül, bürt nyereségre ne vehessen, hanemcsak ez helyben lévő *Varga* Mesterek, kik az bürt magok mivelik fel . . . XII. Hogy ha penig más helybül akár csak Bocskort, ez helyben hozna, . . . XXII. Ha végezetre valamely Ember az *Varga* Mesterekkel *Bőrt* akarna ki *készittetni*, . . ." Sárospataki Levéltár. Loc. 60. No 53. Tállyai vargák céhlevele. 1607, 1609, 1636, 1653. (XVIII. századi másolat).

„Magistrorum *Sutorum* Sive Calcearіorum . . . *varga* mester . . . Hat *Bőrt* szépen *fel készítsen* mellyek közzül Bőrt a Czéh pénzebül vegye meg a Czéh mester, ez hat Bőrt el készitvén a mester emberek eleiben hoza . . . *készitsen azon készitett Bőrökbül* Remekül szekerne (?) egy Terd Sarut, Fő Embernek valót, az után egy veress Sarut, egy Deli Csismát és egy Szippelőst . . ." Sárospataki Levéltár. A. I. 69. Sárospataki? vargák 1609.

„Nos Leopoldus . . . Datum Vinnae 1701." — „és az eő Mesterségének megh mutatásara tartozzék az Magyar vagy Horváth *Varga* Remeket ugy mint az magok szokott Mesterségek szerint egy bocskornak való Eökör *bőrt*, és egy Sarunak vagy Kapczaknak való borju bőrt ioł ki késiteni; és egy pár hoszu Száru haitott orru Halasznak való Sarut *Varrani*. Az Német pedig Czipellősöket, ugy mint egy pár Papnak valót, egy pár Asszonynak valót fa Sarkut,

A vargák, akiket a csizmadiamesterség kialakulása egykori helyzetükből lefelé szorít, természetesen görcsösen ragaszkodnak a lábbelikészítéshez. Azonban azok a lábbelik, amelyeket ők készítenek (saruk stb.) a csizmával szemben mégis csak kevésbé divatosak, így egyre romló gazdasági és társadalmi helyzetük arra kényszeríti a vargákat, hogy ócska lábbeliket foltozzanak, sőt — hogy más mesterségek számára alkalmas bőrt is készítsenek. Varga készítette bőrből nemcsak a vargák maguk dolgoznak, hanem a csizmadiák, — sőt mint láttuk, a szíjgyártók is.

Az egyre rosszabb helyzetbe süllyedő vargák viszont a tímárokat nyomják lefelé, akik a vargáknál régebbi sutor — tehát lábbelikészítő egykori jellegükhöz szintén erősen ragaszkodnak, s legalább a legalja lábbelik, a bocskor és a talp készítését igyekeznek maguknak megtartani.[124] Azonban mesterségük nevében egyre inkább az általános bőrkészítő jelleg hangsúlyozódik. A csizmadiáktól egyre jobban lefelé szorított vargák néha még a talp és a

egy párt pedig fejér bőrbül valót, és egy pár lovas fegyueresnek való Sarut varani, . . .'' Egyet. Könyvtár, i. h. LIX. 21. Alba-Regalenses.

„Mi Sáros Nagy Pataki Fő Biró Sáska Mihály . . . Datum Nagy Patak die 12. Mensis Octobris Anno 1720''. — „ELSŐ ARTICULUS . . . a Remeken minden mesterségét hiba nélkül meg mutassa, Hat *bőrt* Szépen *fel készitsen*, mellyek közzül az egyik Tehén bór légyen, talpnak való, és az öte juh bőr légyen. Ez hat bőrt a Czéh Pénzébül vegye meg a Czéh Mester . . . ha penig alkalmas a' Czéh Társaságára, tehát *készitsen azon készitett bőrökbül* Remekül Szekernyét, egy térd sarut, Fő embernek valót, az után egy veres sarut, egy Deli Csizmát, és egy Czipellőst . . . XXA Varga Mesterség igen terhes lévén kintelenittetnek a Marhás Emberekhez folyamodni, Meszet, Cseret, Fát, Bürt hozatni, szántatni és vettetni, . . . tehát a minemü munkára kérik, akár saru akar Bocskor, egy Szóval akarminemű Lábi öltőzőre, a magok Gyártott bőrjbül Szabadon mivelhessenek.'' Sátoraljaújhely, Kazinczy Levéltár. Loc. 60. N. 41. és 42. Varga Mester Emberek. Sárospataki vargák céhlevele. 1720.

„Mi Pápai sz. városban lévő Varga Ambrus czémester és több *varga* mesterek . . . Pápán. 1611.'' (1754-es megerősítés és másolat.) Articulus Quartus. Vgyan azon ki választot két Esküt Mesterek tartoznak meg hadnyi az Uj Mesternek azt is, hogy egy hosszu haitot fejü halász sarut, egy pár Ché módon való czipelüst, egy Sarut térdig valót Egyházi Embernek illendőt, és egy Aszszony Embernek való tisztességes sarut és csipelüst, bür gombokkal jó móddal *öszvö Szörköztessen* (Kÿs Remeknek hivattatik:) . . . Articulus 22-dus. Az uj Mester Leginnek, kÿs el töltötte buidosásának esztendeitt, . . . szabad légyen efféle uj, Mester Leginnek az *Varga kádban* (kit *lugos*nak hinak) két tehén *bürt* bé vetnyi, hogy ha pedig két tehén büre nem lenne, tehát azok helet tizen két juh bürt . . . Articulus 58vus . . . . senki az Társaságbeli Mesterek közül, az Ché házához a vagyis asztalához *lugos saruval*, es mocskos kézzel ne meriszöllyön bé járulnyi . . . Articulus 72dus. Ha ézen Városunkban, az mi Chéhünkön kivül való Nimet mestersiggel ilő Vargák idővel leendeninek . . . ugy hasonló kippen az bur kiszitisben nem lészen szabad magokat avatnyi . . .'' Egyet. Könyvtár, i. h. LIX. 8. Papenses et item Sarvarienses.

„In Lébény-Szt. Miklós com. Mosoniensis degentes.'' — „Nos Carolus VI . . . Datum Viennea. 1713.'' — „Harmadik Articulus. Hogy légyen ioltanult ebben az mesterségben, es maga mesterségét tartozék illÿképen megbizonittanÿ, hogy ött kis bőrbül, es egÿ borju bőrbül, egy kecske börbül, három Juh avagÿ Bárány börbül tiz pár czipelőst tartozék *ki szabnÿ*, . . .'' Egyet. Könyvtár, i. h. LIX. 25. Sutores.

[124] „. . . a *Timár* ollyan bört meg ne vehessen a melly nem *Bocskor*nak valo . . .'' Sárospataki Levéltár, A. I. 69. Sárospataki? vargák 1609.

„Nos Comes Franciscus Wesseleny de Hadad . . . Datum in praesidio Fülekiensi. 1656.'' — „Item ha valamelly *Timár* Sokadalomkor vagy rövideden vagy keskenyen Compériáltatik szabni az *Talpat* . . .'' Egyet. Könyvtár, i. h. LIX. 15. Sutores. Fülekienses et Losonczienses.

bocskor készítésének jogát is elperlik tőlük.[125] A bőrkészítés tehát e mesterséghierarchia legalsó fokozata, s a XIX. század végén illetve századunk folyamán mind a tímár, mind a vargamesterség bőrkészítőként hanyatlik a végleges eltűnés felé.

Most megfordított irányból végezve az elemzést — azokat a mesterségneveket foglaljuk ismét össze, amelyek latin megfelelőjében többek között a timsós készítést jelentő aluta szó szerepel. Ezek: a *tímár*. Az alutarius fordításokon[126] kívül még más szavakkal is fordítják a szótárak.[127] S olyan adatok is vannak, amelyek cserrel kapcsolják össze.[128] A XIX. századi tímár adatok cseres és timsós kikészítést vegyesen jelentenek,[129] a XX. századi adatközlők pedig kifejezetten cserrel dolgozó bőrkészítőnek ismerik a tímárt.[130]

Az aluta kapcsolat a *szíjgyártó*nál sem kizárólagos,[131] és maga a timsós bőr is, amiből szíjat lehet készíteni — többféle lehet.[132] A szíjgyártók limitációiban használt jónéhány kifejezés még ma is megfejtetlen a bőrkészítéshez alkalmazott anyag szempontjából.[133]

Miután az irha az alábbiakban említendő adatok szerint timsós bőr érthető, hogy az *irhacsinálót* szintén alutariussal fordítják a szótárak.[134]

[125] „(1666 November). Die 13 Sabbat Novembr in Senatu . . . Az *Varga* Cehnek alazatos instantiaja hogy magokra assumallya az Varga Ceh hogy mind az varos nepet s mind az Videket gyartot Boczkorral el tartyak, ezek az *Boczkorosok* annovaltassanak. Azért az Tisz: Tanacz meg engedte ily forman hogy az Boczkorosok czak az Szabad Vasarokban arulhassanak, egyebirant nem arulhatnak, az Boczkort penig az Varosnak Tisz. Tanacza altal Istenesen limitaltatvan." Erre az adatra Ecsedi István is utal: A Hortobágy puszta élete, 189—190., de nem idézi szó szerint. Debreceni Levéltár. Protocolon Anni 1665—1666.

[126] A tímár szót alutarius-al fordítják: a Gyöngyösi Szótártöredék; Calepinus; SZENCZI MOLNÁR ALBERT; Comenius Index Voc.; PÁRIZ-PÁPAI.

[127] A tímár szónak az alutarius-on kívül még a következő fordításai szerepelnek: coriarius, szíjgyártó (PÁRIZ-PÁPAI), coriarius, szíjgyártó, bőr festő, cerdo (Gyöngyösi Szótártöredék), Tonsor, Barbitonsor, Barbély (SZIKSZAI FABRICIUS B., Nomenclatura), coriarius, tabak (Verantius, Dict.), coerdo, coriarius, szíjgyártó (SZENCZI MOLNÁR ALBERT), bőrgyártó, szíjgyártó, cerdo (Comenius, Index Voc.), cerdo varga (PÁRIZ-PÁPAI).

[128] L. a 92. jegyzetet.

[129] „A 1829^{k} Esztendőbéli Czéh Mesterek um: Ör Csurka Mihály és Kásmárki Sámuel Uraiméknak, a Czéh Jövedelmeiről való Számadások ekképpenn következik . . . Törvényes Büntetések . . . d 26^{a} Januar . . . V. Nagy István Urm h Vasárnap *cserezett* meg bunt Vfr. 2. — . . . d 2^{a} Febr . . . Fábján István eöklme hogy a piaczonn *Cseres kötőbe* járt a mi olyan éltes emberhez illetlen meg büntetődött Vfr. 1 . . . az 1829^{dik} Eszt. béli Számadása a Bttes *Timár* Czéh Elől Járóinak die 22 Januarii 1830." Debreceni Levéltár.

„Az 1831^{k} Esztendőbéli Czéh Mesterek u: m: Käsmárki Sámüel és Tar Mihály Uraiméknak a' czéh Jövedelmeiről való Számadások ekképpenn következik . . . die 17^{a} Junii Reszegi Gergely hogy a Cserepes Istvánné Asszony börit (a' *hamvassába* lévenn) el jegyezte rosszabbat akarvánn hellyette adni, ezen illetlen és törvénytelen cselekedetéért g' büntetődött Vofr. 1 . . . . Az 1831^{k} Eszt:béli Számadása a Bttes *Timár* Czéh Elől Járóinak die 17^{a} Febr. 1832." U. o.

[130] Özv. Kovács Józsefné, Herbet Mária 75. é. Bakabányáról Nagykőrösre került tímár lánya, nagykőrösi tímár özvegye.

[131] Szíjgyártó szónak aluta és egyéb fordításai: az alutarius és a coriarius szíjgyártó és tímár (Calepinus); a szíjgyártó coriarius és alutarius (SZENCZI MOLNÁR ALBERT); valamint coriarius, timár, alutarius és scytotomus (PÁRIZ-PÁPAI).

[132] L. a 74—75. jegyzetet.

[133] L. a 75*a*. és a 76*b*. jegyzeteket.

[134] „57. Alutarius . . . vestem Sartor Irha . . csinalo . . ." COMENIUS. Erud. Scho.

Az *erszénykészítő*nek gyakori alutarius fordítása[135] azt jelenti, hogy a finom erszények anyaga is irha vagy valamely timsós finom fehérbőr.

3. A *bőrfajták* neveinek elemzéséhez érkezve, a kiindulásul szolgáló szempont ezeknél is a timsót jelentő aluta szóval történő fordítás, illetve azok a szövegek, amelyekben magyarázatul az aluta szerepel. Ilyen bőrfajták a következők:

Az *irha*. Aluta-val fordítja a SCHLÄGLI SZÓJEGYZÉK,[136] SZENCZI MOLNÁR ALBERT[137] szótára, COMENIUS,[138] SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS[139] és PÁRIZ-PÁPAI.[140] FRECSKAY[141] viszont kifejezetten zsíros kikészítésű bőrnek írja le.

A *szemes, zemes*. Ez a bőrfajta ugyancsak az aluta fordítással szerepel, mégpedig az esetek legnagyobb részében az irhával kapcsolatban. Például: SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS,[142] SZENCZI MOLNÁR ALBERT,[143] PÁRIZ-PÁPAI.[144] Az alábbiak szerint ugyancsak timsós bőrnek bizonyuló kordovánnal köti össze a szemest a BRASSÓI SZÓTÁRTÖREDÉK.[145]

A magyar szemes szóval jelölt bőrfajtát általában az európai „sämisch" szóval jelölt, és kifejezetten zsíros kikészítésű bőrfajtához szokták kapcsolni,[146] s annak a lehetősége is felmerül, hogy az irhával együtt szláv jövevényszavak a magyar nyelvben.[146a]

A zsíros kikészítésűnek ismert, német „sämisch"-sel való kapcsolat csakis úgy képzelhető el, ha a középkori magyar írásos anyagban határozottan timsós bőrként szereplő zemes a kisázsiai finombőrkészítés valamilyen zsíros-timsós fajtáját jelentette.[146b] GERNGROSS[147] véleménye szerint az európai sämisch-zsíros bőrkészítés török eredete is lehetséges, mégpedig a török semiz szó „állati zsiradék" jelentése alapján. Török eljárás hatása *magyar* bőrkikészítésre pedig nemcsak európai, nyugati közvetítésű úton képzelhető el, hanem közvetlenül is. A török semiz szó zsiradék — az európai sämisch zsírosbőr jelentése és a magyar adatok következetes aluta kapcsolata alapján valamilyen kisázsiai zsíros-timsós bőrre kell gondolnunk. A németségnél a

[135] „aluta, ae 508. Lágy bőr, gyártot bőr: avagy erszénnek valo lágy irha". COMENIUS, Index Voc. és Páriz-Pápai: „Alutarius . . Erszényes, irha gyártó".

[136] „1228. alua — irha". Schlägli Szójegyzék.

[137] „Irha, aluta . . . . Irha czinalo, Alutarius". SZENCZI MOLNÁR ALBERT, Dict.

[138] L. 134. jegyz.

[139] „Aluta Vekonybőr, irha vagzemes . . . Alutarius Vekony bőr gyarto". SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS, Nomenclatura.

[140] „Aluta . . . quassi Aluminata: Lágy irha Alutamentum . . . Irhából való. Alutarius . . . Erszényes, irha gyártó." PÁRIZ-PÁPAI.

[141] FRECSKAY: Mesterségek Szótára. Budapest, 1912. 35, 51—52.

[142] L. a 139. jegyzetet.

[143] „Zemes Irha, Aluta". SZENCZI, MOLNÁR ALBERT.

[144] „Zemes irha: Aluta". PÁRIZ-PÁPAI.

[145] „Szemes vel kordovany — aluta . . . pellis que candidata dicitur vulgariter cordouanee".

[146] FRECSKAY: i. m. 51—52.

[146a] MOÓR E.: Két bőrfajta neve: irha és zemes. Magyar Nyelv, LIII. 1957. 1—2. szám. 153—156.

[146b] „. . . erinnern wir uns des Chagrins . . . welche aber unter Umständen mit Alaunlösung getränkt und mit heissen Hammelfett geschmiert wird". G. EBERT: i. m. 194.

[147] „Es ist anzunehmen, dass die Bezeichnung „Sämischgerbung" für Fettgerbung mit dem türkischen Wort „Semiz", das ist Tierfett, zusammenhängt". GERNGROSS, Türkische Ledererzeugung in alter und neuer Zeit. Das Leder. Jhgang 6. Darmstadt, Heft 1. Januar, 1955 : 35.

sämisch „zsiradék" jelentése hangsúlyozódott, míg a magyar szövegek a zemes „timsós-aluta" jelentését tartották fontosnak kiemelni. A zemes szó a XVIII. század folyamán eltűnik a magyar nyelvből, abban az időben, amikor a timsós kikészítés is erősen hanyatlik. A zsíros kikészítés azonban megmarad. Ez a folyamat is alátámasztja az előzőkben felvázolt elképzelésünket.

A *kordován*. E bőrfajta a spanyolországi Cordováról kapta a nevét, ahol készítése arab kezdeményezésre és hatásra honosodott meg. Innen a középkorban Európa-szerte elterjedt, s EBERT[148] úgy véli, hogy a kordován az a bőrfajta, amelyen keresztül a timsós finombőr készítése Európában meghonosodott. Azonban az európai bőrkészítésnek annyira jellemzője a növényi cserzés — amelytől a timsós készítés merőben elüt —, hogy ebben az idegen környezetben a kordován eredeti timsós jellegét európai terjedésének inkább csak kezdeti korszakában, vagy olyan helyeken tartotta meg, amelyek Spanyolországhoz földrajzilag is közelebb estek.[149]

Általánosan növényi kikészítést alkalmazó környezetbe kerülve, e növényi eljárás egyes elemei fokozatosan kiszorították a kordován eredeti tim-

[148] „Ähnlich wie das ungarische Weissleder ist auch der Corduan degeneriert, als er den Kulturkreis, welcher ihm eigen war, und dem er entstammte, verliess. Corduan ist im allgemeinen bekannt als ein Produkt der vegetabilischen Gerbung, welches mit Sumach oder Galläpfeln gegerbt zu werden pflegt. Es scheint aber, dass der Corduan bei seiner Einführung durch die Araber in Spanien Weissleder, also ein Produkt der Weissgerberei gewesen ist. Das Sammelwerk des HERACLIUS, Wahrscheinlich aus dem 9. oder 10. Jahrhundert, gibt eine Methode an, Corduan zu färben; dort heisst es: „Accipe corium, quem corduanum vocant, nondum coloribus tinctum, sed purum et album", und da albus nicht „hell", sondern „weiss" heisst, so geht daraus hervor, dass der Corduan ursprünglich weissgar gewesen sein muss. In DU CANGE finden wir bei Corduan „corium caprinum alutariorum arte preparatum", und eine Notitz aus dem 11. Jahrhundert lautet „Alutarii dicuntur, qui operantur in aluta, quod est gallice corduan, alio modo dicitur cordubunum, a Corduba, civitate Hispaniae, ubi fiebat primo" . . ." G. EBERT, i. m. 200.

„Eine Kenntnis von der weissgaren Natur des Corduans scheint man in den nördlichen Ländern Europas fast nicht erhalten zu haben, . . ." U. o. 201.

„es ist eben die ehemals weissgare Natur des Corduans heute völlig unbekannt," U. o. 202.

„DU CANGE orientiert uns ausdrücklich „Calceamenta, quae de vili corio, quod vulgariter basan dicitur, in alutam, id est Cordewan, civiliter commutavit."

„Der als lohgares Leder nach dem Norden Europas gewanderte Corduan wurde nun sofort acclimatisiert. Die Schuhmacher zerfallen in Köln schon im 12. Jahrhundert in die beiden Gewerbe der rintsuter und der cordewaner. Erstere verarbeiten Rinder-, letztere Ziegen- und Schafleder; in Magdeburg werden die Kurdewener als Schuster 1150 genannt, in Regensburg erscheinen sie als Churdewaner 1244, in Strassburg kommen 1263 die Kurdewener in einem Amte mit den Schustern vor. Da die Schuster um diese Zeit fast allgemein ihr Leder selbst gerbten, so waren auch die Korduaner Schuster und Gerber zugleich." U. o. 202—203.

„. . . das Gewerbe der Corduanmacher, welches ursprünglich ein reines Feinledergewerbe war, heruntergekommen ist . . . Nürnberg . . . Ratsbeschluss von 1561, wonach „hinfüro nyemanndt ainich schaf fel rayffen soll, dann allein die irher vnnd die kuderwanner, die die weyssen sackfeel machen" geht hervor, dass sie um diese Zeit noch weiss gegerbt haben, 1652 erfahren wir aber „Die weil dann den kuderwarern hie Bisshero . . . vfs roth aus lohe vnnd aschen zu beraiten neben anderer irer arbeit freyzugelassen ist". U. o. 203.

„Es besitzt also, wie wir gesehen haben, der Corduan für uns einerseits die historische Bedeutung, dass unter seinem Namen vielleicht die Weissgerberei aus Spanien nach dem übrigen Europa eingeführt wurde, andererseits ist er aber auch ein Beispiel dafür, dass eine Methode, welche ihren heimatlichen Boden verlassen hat, notwendigerweise degeneriert." U. o. 204.

[149] G. EBERT: i. m. 54—55. és FRECSKAY: i. m. 47—48.

sós eljárásának elemeit, s végül teljes mértékben azok helyére léptek. Igy a XIII. század körül a kordován kevés kivételtől eltekintve már általában egy — az európai kikészítésmódokkal összhangban álló — növényi eljárással készített bőrfajtát jelölt.

Magyar területen első ízben a XV. század első negyedéből való SCHLÄGLI SZÓJEGYZÉK[150] említi a kordovánt. Az adalutum magyar fordításaként szerepel, ami azt jelenti, hogy a XV. század első negyedében a köztudat timsós bőrnek ismeri. A SCHLÄGLI SZÓJEGYZÉK említéséből arra is lehet következtetni, hogy a magyarsághoz a XIV. század folyamán kerülhetett a kordován.

Míg Európa-szerte általában már a XIII—XIV. század folyamán elveszti timsós jellegét és növényi készítésű bőrré lesz, addig magyar területen egészen a XVII. század végéig vannak olyan adatok, amelyekben a kordován fordítása vagy magyarázataként vagy maga az aluta szó szerepel, vagy valamely biztosan timsós bőrfajta. Így említi a kordovánt a XVI. század végi BRASSÓI SZÓTÁRTÖREDÉK,[151] amelyben a timsósnak bizonyult szemes szinonimájaként van feltüntetve. COMENIUS[152] gyártott bőrnek vagy aluta-nak írja. — Ami az állatfajtát illeti, amelynek bőréből kordovánt lehet készíteni, ez általában bárány vagy kecske.[153] PÁRIZ-PÁPAI[154] csak annyit említ, hogy a kordován kecskebak bőréből készült.

Mi lehet az oka annak, hogy a kordován — az általános európai alakulástól eltérően — magyar területen ilyen sokáig megtartotta timsós jellegét? Valószínű magyarázatnak az a körülmény látszik, hogy a XIV. század körül, amikor a magyar területre eljutott, itt a bőr timsós (kisázsiai timsós finombőr, valamint timsós-faggyús magyar bőr is esetleg) kikészítése olyan általános volt, hogy ezekbe a kordován könnyűszerrel és szervesen beleilleszkedett. Mivel magyar területen timsós környezetbe került, a kordován is tovább megtarthatta timsós jellegét, s a magyar terület timsós környezete is csak megerősödött egy újabb timsós fajtával.

Ugyanezt a feltételezést támasztják alá azok az adatok is, amelyek a kordovánt mesterséghez kapcsolják. Már a tímár tárgyalásánál említettük, hogy azok az írásos adatok, amelyek a kordovánt mesterséghez kapcsolták, ezt általában a keletinek érzett tímárral tették.[155] Amikor a kordován a magyarsághoz került, itt már megkezdődött a régi keleti és az újabb nyugati bőr- és és lábbelikészítő módok szétválasztása, s a tímár szónak az előbbiekhez, a varga szónak pedig az utóbbiakhoz kapcsolása. A nyugatról idekerült kordovánt a magyarság timsós jellege miatt keletinek érezte, ezért kötötte a szintén keleti jellegűnek érzett tímárhoz. Ezért került később — mint említettük — az ozmán-török növényi készítésű szattyán is ehhez a mesterséghez. Az ozmán-török növényi bőrkészítés, és a sokkal korábban növényi készíté-

[150] „1225. adalutum — garduan". Schlägli Szójegyzék.

[151] „Szemes vel kordovany — aluta". Brassói Szótártöredék.

[152] „Kordován, gyártott bőr: aluta. korduan, sämischleder". COMENIUS, Vest. 119.

[153] „De centum cutibus seu Alantiis vulgo Bakbeur et Gardovan agnellinis vel caprinis" és Kol. Tört. 15. 1478. TELEKI: Hunyadiak.

[154] „Kordovány: Hircina pellis concinnata". PÁRIZ-PÁPAI.

[155] L. Sátoraljaújhelyi limitációk: „Tímárok.. Egy pár öreg bák bürnek Kordovány formára kikesziteseért... Egy pár nagy bárány bornyu és Juh börnek Szatyanra való Kikeszíteseért..."

sűvé vált európai kordován hatására a XVIII. században a magyar kordován is növényivé válik. Az emlékezetben így is eleven keleti jellege az emlékezet szerint szintén keleti jellegű tímárnál tartja, aki ekkorára már maga is régen növényi kikészítést alkalmazott.

A timsós fehérbőr kérdésére általában visszatérve, igen érdekes COMENIUSNAK[156] egyik adata, amely szerint az alutarius: vestem sartor, tehát bőrruha varró. COMENIUS zárójelben még azt is hozzáteszi: irha csináló. Tehát a magyarság a XVII. században nemcsak szőrös, hanem — az irha tanúsága szerint — szőrtelen bőröket is alkalmazott ruházkodásra. Feltehető, hogy a régi szűcs szónak, amelynek eredeti jelentése, varró, — bőrruha varró — volt, csak később, — a nyelvemlékek korára már mindenesetre — változott át a jelentése szőrmeruha készítőre.

4. A timsós és cseres munka elkülönítéséhez a mesterségek és a bőrfajták, bőrkészítő eszközök neveihez hasonlóan a *bőrkészítő eljárások* elnevezéseit is elemezni kell. Szempontul itt is a timsóval, az aluta-val kimutatható kapcsolat kínálkozik.

A legérdekesebb ilyen szó talán a *csáva*. Szláv szó, amely a kisoroszban kovász és tejsavóból készült folyadékot jelent. A szerb—horvátban már a bőrkészítéshez kapcsolódik, de BÁRCZI[157] sajnos nem tünteti fel, hogy ebben a nyelvben pontosan milyen anyagot jelöl. Magyar szövegben első ismert előfordulása a XVI. század végi BRASSÓI SZÓTÁRTÖREDÉKben[158] található. Lehetséges azonban, hogy ennél korábban került a magyar nyelvbe.

A csáva szónál a fehérbőrkészítésre azok az adatok utalnak elsősorban, amelyek azt az aluta szóval magyarázzák. Ilyen adat PÁRIZ-PÁPAInál[159] van. Nála a Tsáváltt szó: Opere alutario elaboratus.

A szótárakon kívül számba jöhetnek még olyan szövegek, ahol a csáva szó olyan szóval együtt szerepel, amely maga is a fehérbőrkészítés felé látszik mutatni. Ilyen szó az *elaborare*. A BRASSÓI SZÓTÁRTÖREDÉK[160] a bőrök megcsáválását „pelles elaborare" kifejezéssel magyarázza. BARÓTI SZABÓ DÁVID[161] szerint a csáva bőrt érlelő lúg, amelyet a szűcsök, tímárok alkalmaznak. Az elaborare szót használja magyarázatul PÁRIZ-PÁPAI[162] is a csáváról írva.

Ezek az adatok önmagukban még nem mondanának ellent a tejsavós-korpás folyadék jelentésnek, hiszen a lúg szó eredetileg csupán forrázatot jelent, és nem okvetlenül a hamu forrázatát. A lúg szó ezekben az adatokban már csak azért sem látszik a hamulúg felé utalni, mert az kifejezetten szőrtelenítő folyadék, amire a szűcsöknek egyáltalán nincsen szükségük. Ha pedig

[156] L. 134. jegyzetet

[157] „csáva" timsós bőrkészítő lé" (1545 NySz.) valamely szláv nyelvből, vö. pl. szbhv. stava, scava tímárlé, szennyvíz, stb." megfelelői bg., cs., t., kisor. (EtSz.; ArchSlPhil. 32 :113; NyK. 49 : 354)." BÁRCZI, Szófejtő Szótár, Budapest. 1942.

[158] „Chjauald megh az Béoréokeöth — Pelles elaborare". Brassói Szótártöredék.

[159] Tsáváltt: Opere alutario elaboratus . . ." PÁRIZ-PÁPAI.

[160] L. a 158. jegyzetet.

[161] „Tsáva: bőrt érlelő lúg a Szőtsöknél, Timároknál". BARÓTI SZABÓ DÁVID: Kisded Szótár, 1792.

[162] „Tsáva: Lixivium coriariorum, qui corium macernat & elaborant. Tsáválni: Lixivio calcato foedare & elaborare. Item corio elaborare. Tsáváltt: Opere alutario elaboratus." PÁRIZ-PÁPAI.

a szűcsök is alkalmazták, akkor nem hamu, hanem valami más anyag forrázatára kell gondolni. Ezt a feltételezést PÁRIZ-PÁPAI[163] is alátámasztja, amikor a csávát lixiviummal, a lixiviumot pedig párlúggal fordítja. A pár a népi gyakorlatban korpából savanyított kovászt jelent, s a párlúg is ilyesfélének lehet a forrázata, feleresztett leve. Maga PÁRIZ-PÁPAI[164] csak a lixivius szóval fordítja a hamut nem jelentő lúgos szót, s csak a „lixivius cinis" felel meg a magyar lúgos hamunak.

Azonban a lúg értelme az idők folyamán mégis közeledett a hamulúg jelentéshez, a hamulúgot pedig bőrkészítésben kifejezetten a cseres munkánál alkalmazzák, szőrtelenítésre. Például ilyen értelmű BARÓTI SZABÓ DÁVID[165] adata, amely szerint a cser bőrkészítő csávát jelent. S rögtön utána a hamvas szót szőrkopasztó lúggal magyarázza ez a szerző, amellyel az ebben az esetben csert alkalmazó tímárok dolgoznak. CZEGLÉDI ISTVÁN (1666)[166] szövegében a vargák csáváznak. Mivel pedig a csáva szó a fehérbőrkészítés felé mutat, (FRECSKAY[167]) ismét csak arra a körülményre kell felhívnunk a figyelmet, hogy a XVII—XVIII. században a vargák cseres bőrt is, timsós fehér bőrt is készítettek.

E kevés, de kis számában is sokfelé mutató adatból csak feltételesen lehet a csáva alakulástörténetére vonatkozó néhány szempontra következtetni. Feltehető, hogy a csáva szó a kisoroszból ismert, kovászos-tejsavós folyadék jelentéssel került volna a magyar nyelvbe. Szláv nyelvekben általában valamilyen savanyú folyadék vagy sóska-féle a jelentése. Ilyen folyadék alkalmazását az orosz irodalom középkori, ásatási bőranyag vegyelemzési eredményeiből ismer.[168] Ha pedig ez általános szláv sajátosság volt, akkor a magyarság többször és több irányból is átvehette.

Az idézett adatokból valószínű, hogy a csáva a fehérbőrkészítéshez kapcsolódott elsősorban a magyarságnál. Még a szíjgyártóknál is van róla említés, akik „fejiren" és „Cheressen" egyaránt dolgoztak.[169]

A csáván kívül két szó van még, amely talán a fehérbőrkészítés felé látszik mutatni. Egyik fentiekben említett *elaboratio*, a másik ennek valószínű magyar megfelelője: a *gyártás*. A GYÖNGYÖSI SZÓTÁRTÖREDÉK[170] az alutamen szóval kapcsolja. CALEPINUS[171] is a gyártott szóval magyarázza az aluta-t. Hasonló a helyzet SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZSnál,[171a] COMENIUSnál.[172] Ez utóbbi nemcsak az aluta, a lágy bőr és irha szinonimájaként használja a gyártott bőr kifejezést, hanem a timsós kordovánt is gyártott bőrrel vagy alutával jelöli.[173]

[163] U. o. „Lixivium, ii: Parlug".

[164] U. o. „Lixivius, a um: Lugos. Lixivius cinis: Lugos hamu".

[165] Tser: tser-fa: v. tsáva, mellyben bőrt készítenek. Hamm: hamv, Hammu, hanem Hamms: Szőr-koppasztó lúg. Tímárok hammassa, v. hamvassa." BARÓTI SZABÓ DÁVID.

[166] „Ezzel a szegény vargák csáváznak". CZEGLÉDI ISTVÁN, 1666.

[167] FRECSKAY: i. m. 49, 51.

[168] S. A. IZJUMOVA: Trudi novgorodszkoj arheologicseszkoj expedicii. MIA. Nr. 65/II.

[169] L. a 77. jegyz.

[170] „1141. Alutamen . . . gyartot bórboly Chynaltatoth: alkottatoth mestersegh" Gyöngyösi Szótártöredék.

[171] „aluta — Lágy bőr, ért bőr, gyártott bőr". CALEPINUS.

[171a] „Alutarius Vekony bőr gyarto". SZIKSZAI FABRICIUS B.

[172] L. a 152. és 135. jegyzetet

[173] L. a 152. jegyzetet

5. Ami az írásos adatok felvilágosítását illeti a bőr készítéséhez használt anyag kérdésében — maga a *szín* is utalhat a timsó, sőt — bár ritkább esetben, de végre — a timsó-faggyú használatára is. Timsós készítést jelent mindig a tímár és a varga által készített bőrök *fehér* színe, a bőrök fehérítésének munkája, joga stb. Jelenthet timsót a bőrök *piros* és *fekete* színe is. Égő, szép piros színre csak hófehér alapú timsós bőrt lehet festeni,[174] s említettük, hogy ez az eljárás a magyarázata a kisázsiai finombőrök népszerűségének. Azonban az írásos adatok szintén a vörös szóval jelölik a hódoltságkori, ozmán-török hatású s növényi cserzéssel készült bőrök (mint pl. a szömörczével készített szattyán) színét is. Így kisázsiai timsós finombőrre biztosan csak a hódoltság előtti vörös jelölések utalhatnak.

A szép, mély, fekete szín ugyancsak jelenthet kisázsiai eljárással készült timsós finombőrt, — de jelentheti a *timsós-faggyús* magyar bőrt is.[175] Feketére azonban tiszta növényi készítésű bőr is festhető. Tehát a vörös és a fekete színmegjelölés a hódoltság előtt valószínűleg timsós — (a fekete esetleg timsós-faggyús), a hódoltság után azonban növényi cserzésű bőröket is jelenthet.

Ám, ha a szín említése, a festés ténye vagy maga a festék az aluta szóval együtt fordul elő, akkor már biztosan kisázsiai módon készült, timsós finombőrről van szó. Ez a helyzet az idézett SCHLÄGLI SZÓJEGYZÉK „alutum versber" „alutum festek" szópárjával is.

Határozottan *timsós-faggyús* készítést jelent a bőrök megadott *szürke* színe.[176] A timsós-faggyús bőr tulajdonképpen fehér színű. De ha nem egészen tiszta és elsőrendű minőségű timsóval dolgoznak, akkor a bőrök színe szürke lesz.[177] Ez lehetett a helyzet — mint az idézett adat mutatja — a magyarországi timsós-faggyús bőrökkel is. Egy francia adat szerint ugyanis a francia hongroyeur-ök mesterségesen szürkítették bőreiket, amelyek eredetileg fehér színűek voltak, azért, hogy ezek jobban hasonlítsanak az importált, híres magyar bőrökhöz.[178]

[174] „denn nur auf schneeweissen Grunde ässt sich ein brennendes Rot erzeugen". G. EBERT, i. m. 175.

[175] „Das ungarische Leder wird auch häufig zur Fabrikation von Riemen und zu Pferdegeschirr überhaupt angewebdet und in diesem Falle geschwärtzt . . ." FERDINAND WIENER: i. m. 188.

Fehér timsós alapon feketére festett bőrről lehet szó a debreceni tímár céh 1834-ik évi zárszámadásaiban. „Die 28ª Novembr. Tímár legény Gaál István be mutatván remek műveit *feketénn*, hogy a Fisléderjének a farát fel szinelte (ami ugyan *fejérenn* meg nem tetszett, de fekete lévénn igen ki mutatta magát) ezen hiba tételért g büntetődött — Vfr. 2. . . . Az 1834k Esztendőbéli Számadása A Bttes Timár Czéh Elől Járóinak die 13ª Februar 1835." Debreceni Levéltár.

[176] „. . . fekete és *szürke* készületlen juh bőr Nro 17 . . ." (A gyulai vár inventáriuma 1727). JAKÓ Zs.: A gyulai bártartomány urbáriumai, 245.

[177] „Wegen des grösseren Gehaltes an wirksamen Tonerdesalz ist es recht zweckmässig schwefelsaure oder essigsaure Tonerde zu verwenden, was man in diesem Falle um so leichter tun kann, als es bei dem ungarisch gegerbten Leder weniger auf eine rein weisse Farbe ankommt . . ." FERDINAND WIENER: i. m. 181—182.

[178] „Autrefois, on donnait la préférence aux cuirs hongroyés de l'étranger, et comme ils avaient une espèce de couleur grisâtre, due à la mâlpropreté, et qu'on nommait couleur de Hongrie, les corroyeurs ne manquaient par de l'imiter. Pour cela, ils passaient sur les cuirs travaillés de seconde, du coté de la fleur, au moyen d'une brosse, une legère couche d'encre." MARCEL MAIGNE, i. m.

A bőrkészítő mesterségek, az eszközkészlet, a bőrfajták, bőrkészítő eljárások és bőrszínek elemzéséből egyedül csak a szürke színnel kapcsolatban lehetett a timsós-faggyús eljárásra következtetni. Most külön csoportban közöljük azokat a nagyon kisszámú, nagyon szórványos és különböző természetű forrásokból származó adatokat, amelyek biztosan jelentik a timsós-faggyús magyar bőrt.

A XV. századi BUDAI JOGKÖNYV[179] „kent bőrről" beszél. Az európai irodalmi adatok szerint a magyar módra dolgozó szíjgyártók a bőreiket kenik (faggyúval).[180] A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR[181] „Fadgyas" címszó alatt (sevosus) „Fadgyas bőr"-t is említ, s az idézet helyének a Tört. Tár XVIII. kötetét adja meg, sajnos lapszám nélkül. Valószínű, hogy a Sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár egy — limitációkat tartalmazó — kötetében[182] levő, s Varanóban 1636-ban kiadott limitáció ökörbőre, amelyet „Modo Ungarico" dolgoztak meg, a „magyar" bőr timsós-faggyús eljárását jelenti. Végül ugyanabban a kötetben egy Körtvélyesben, 1724-ben kiadott limitáció[183] két, egymástól alig eltérő másolata található. Ezek szerint a szíjgyártó készítette szerszámbőrhöz a gazda *faggyút*, a szíjgyártó pedig zsírt és *timsót* tartozott adni. Ez a passzus oly természetes hangú a szövegben, hogy ebből a timsós-faggyús készítést általánosan ismert és alkalmazott gyakorlatnak kell gondolni. Maga az a körülmény is, hogy a készíttető gazda adja a faggyút, megindokolhatja a timsós-*faggyús* bőrfajta oly ritka említését az írásos anyagban.

A régészeti anyag

A timsót jelentő alumínium nyomát eddig a néhány honfoglalás kori bőrön kísérletképpen elvégzett vegyelemzés *mindegyike* kimutatta. Ezek a bőrök vegyesen ruhadarab- és lábbeli maradványok. Miután a vegyelemzések száma nem nagy, a nyert eredmények alapján csak annyit lehet feltételezni, hogy a honfoglalás kori magyarság valamilyen timsós bőrkészítést biztosan alkalmazott, mégpedig vagy kizárólagosan, vagy legalábbis nagymértékben.

[179] „128. Von der Schuester Rechtenn. Dÿ maister schuesterr sullen dÿ schuech arbaitten vnd machen aus wol gewürchtem vnd dar zu recht vnd wol aus peraittem lederr. Auch sol kain schuester türren von scheffem oder vngesmirten lederr geswertzt aussetzenn vnd verkauffen oder sÿ verlieren dÿ schuech Vnd dar zu dem Richter dÿ puess." MOLLAY, K.: Das Ofner Stadtrecht, Bpest. 1959. 107.

[180] „1564 »schmieren« die Nürnberger Lederer die »heut of vngarisch« für Riemer und Sattler, 1616 bereiten die Lederer auf dem Lande das Leder auf ungarisch, und auch im 18. Jahrhundert wird diese Methode noch von den Lederern ausgeübt." G. EBERT: i. m. 197.

[181] „Faggyas: sevosus . . . Fadgyas bőr (TörtT. XVIII/2. Magy. Nyelvtört. Sztár.

[182] L. a [76]. jegyzetben idézett sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár limitációs kötetét. Ennek Varanóban, 1636-ban kiadott limitációjában ez áll: „Bovina crajnensis Modo *Ungarico* elaborata f : 3 60".

[183] A 331-ik lapon Körtvélyes Helységben, 1724, július 5-én kiadott Limitáció a 346 lapon a „Szijártó"k munkájának leírását így kezdi: „Szerszámnak valo öregh bürnek Kikészitesséért, a kihez csak fagyut tartoznak adni, és az Mester Ember ad egy font *timsót* fél font Si . . . annak okaért limitaltatik az szerént, minthogy az hozza valo télik nekie 13 $^1/_2$ graczály no xr . . . 34." A kötet 349. lapján e Limitációnak újabb másolata kezdődik, amely a szíjgyártók előbb idézett szövegét a 359 lapon ilyen módon ismétli: „Szerszámnak való Öreg bürnek ki Kiszitetéseért, az Kihez tsak fadgyat tartozik adni és az Mester Ember ad egy font Sirt, fél font *Timsótt* annakokaért limitáltatik (sic) ez Szerint, mint hogy az hozza való télik nékie x. 13½ . . . . 34." Sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár limitációs kötete.

Természetes, hogy végleges következtetések levonásához a teljes régészeti anyag rendszeresen elvégzett vegyelemzése szükséges. Csak ha ez megtörténik, akkor kaphatunk világos képet arról, hogy a honfoglaló magyarság kizárólag timsós kombinációjú bőrkészítésmódokat alkalmazott-e, vagy a timsón kívül más anyaggal is dolgozott meg bőröket.

Az ásatási bőrök vegyelemzési technikájának mai fejlettsége szerint az elbomló szerves anyagok nyomainak kimutatására nincs lehetőség. Ez azt jelenti, hogy nem kaphatunk feleletet azoknak a bőröknek vegyi összetételére nézve, amelyeket egykor korpával, liszttel, tejsavóval, kovásszal vagy zsírfélékkel készítettek. A vegyelemzések biztosan csak a timsóra tudnak következtetni – a megmaradó alumíniumból—, valamint a növényi cseres kikészítésre.

Visszatérve az eddig elvégzett vegyelemzések eredményeire, ezek a timsót minden esetben kimutatva, valóban csak a *timsót* alkalmazó eljárás vagy eljárások bizonyítékai. Hogy azonban az egyes esetekben kisázsiai jellegű timsós, vagy az európai köztudatban magyarnak tartott timsós-faggyús eljárással készültek a vegyelemzett bőrök — ezekre a kérdésekre a bőrvegyészet mai hazai állása szerint a vegyelemzések nem adhatnak felvilágosítást.

Mint mondottuk, a faggyú — szerves anyag lévén — elbomlik az ásatási anyagban, s így egykori meglétét a mai módszerekkel nem lehet kimutatni. A teljes magyar régészeti bőranyag vegyelemzése még ilyen körülmények között is elsőrendű feladat, legalább a két legáltalánosabb kikészítési mód, a timsós és a növényi cseres megdolgozás különválasztása céljából. Ennek eredménye adhat majd hozzávetőleges képet olyan kérdésekről, hogy a honfoglaló magyarságnál a timsót alkalmazó eljárások általánosak voltak, vagy pedig esetleg már növényi cserzéssel is készítettek ki bőröket. Ha a timsós kikészítési mód bizonyul általánosnak a honfoglalás korában, további megfejtendő kérdés: mikor kezdődik magyar területen a növényi cserzés alkalmazása, s korszakonként hogyan alakul aránya a timsós kikészítéssel szemben?

A bőrvegyelemzési módok finomítása olyan értelemben, hogy a szerves anyagok nyomát is ki lehessen mutatni — elsősorban a faggyúval kapcsolatban fontos, hiszen ez fogja eldönteni, hogy a timsós-faggyús eljárást valóban alkalmazta a honfoglaló magyarság, tehát, hogy valóban indokolt ennek az eljárásnak „magyar" megjelölése. Ez fogja eldönteni, hogy a honfoglaló magyarság a timsós körön belül csak a timsós-faggyús eljárást ismerte, vagy kisázsiai jellegű timsós módokkal is dolgozott.

Továbbmenve, ha kimutatható lesz olyan anyagok nyoma, mint a tejsavó, kovász, korpa vagy liszt, ez közelebb vihet majd annak az időnek a megállapításához, amikor például a csáva szó s a hozzá kapcsolt eljárás a magyarsághoz kerülhetett.

A bőrvegyelemzési módok finomításának fontosságát csak hangsúlyozza az a körülmény, hogy az írásos adatokból eddig nyert eredmény oly bizonytalan és oly sovány a timsós-faggyús bőrt illetően. Az írásos adatokkal kiegészítve, illetve az írásos adatokból leszűrt eredményeket teljesebbé téve — a timsós-faggyús magyar bőr legalább honfoglalás utáni szakaszának tisztázásához fog nélkülözhetetlen segítséget nyújtani a bőrvegyelemzés.

A dolgozat gerincét képező kérdés az volt, hogy a nyugati írásos adatok egy valamikori tradícióból kiindulva, joggal vagy anélkül kötik

a magyarsághoz a kétségkívül keleti eredetű timsós-faggyús bőrkikészítési módot.

Ezért kíséreltük meg először a timsós készítésű bőrök elkülönítését azoktól, amelyeket egyéb — általában növényi eredetű anyaggal dolgoztak meg. Az elkülönítést a bőrkészítő mesterséget, eszközt, bőrfajtát, bőrkészítési eljárást és színt jelentő szavaknál és kifejezéseknél a latin aluta (timsó) szóval képzett fordítások segítségével végeztük — bőségesen érintve közben a magyar mesterség-differenciálódás kérdését is. E munkálat alapjául az a feltételezés szolgált, hogy a timsós-faggyús készítésmód az aluta-val meghatározott bőrök egyik fajtájaként fog mutatkozni.

Azonban a hozzávetőleges elemzés is azt mutatta, hogy az aluta szóval elkülönített timsós bőrfajták inkább kisázsiai timsós finombőröket jelentenek. Ennek a jelenségnek az az oka, hogy az *európai* kézművesség a XII—XIII. században csakis ilyen, kisázsiai jellegű timsós bőröket ismert, ezért az aluta és alutarius szavakat a középkori latin nyelv csakis ilyen vonatkozásban használhatta, s ez a szóhasználat került át a magyar nyelvbe.

A magyar írásos anyagban a timsós-faggyús bőrt kereső elemzés néhány olyan bőrfajtáról derítette ki a kisázsiai jellegű timsós készítési módot, amelyekről ez a köztudatban nem volt világos. Például az irha-, szemes-, és kordovánról. Sőt az utóbbival kapcsolatban kirajzolódott egy — a magyarsághoz keleti hatásokat nyugatról hozó — folyamat is.

Az írásos anyagnak már olyan — távolról sem elegendő — mértékű átnézése, mint amit e munka megírásához megvalósíthattunk, egy sereg nehézséget mutatott. A nyugati írásos és irodalmi anyagban oly egyértelműen magyarnak tartott timsós-faggyús bőr említése a magyar írásos anyagban kétségkívül megtalálható ugyan, de meglepően ritkán. E jelenség magyarázatára elképzelhetőnek tartjuk, hogy a szíjgyártó limitációknál említett néhány, és ma ismeretlen jelentésű bőrfajta-elnevezés valamelyike lesz a kulcsa annak a szónak, amelyik mögött az írásos anyagban a timsós-faggyús bőrt kereshetjük.

Ma sem azt nem tudjuk biztosan, hogy e bőrfajta készítése melyik — vagy mikor melyik — mesterség körébe tartozott, sem arról nincs világos képünk, hogy milyen termék előállítására volt alkalmas a timsós-faggyús bőr. Önmagukban ugyanis sem a mesterségnevek, sem a bőrterméknevek nem jelölik meg azt az anyagot, amellyel a bőrt kikészítették. Valószínűnek tartjuk, hogy leginkább a tímárok és a szíjgyártók dolgoztak a timsós-faggyús eljárással — ritkábban esetleg a vargák is.

A kitűnő szakítószilárdságú magyar bőr tőlünk nyugatra kizárólag a szíj- és hevederfélék anyaga lett. Egyrészt el lehet képzelni, hogy magyar területen e bőrfajta alkalmazási köre szélesebb volt, másrészt néhány olyan magyar írásos adatot kellett idéznünk, amelyek kifejezetten nem timsós-faggyús eljárással készült szíjgyártótermékről szólnak. Tehát e pillanatban éppen magyar területen nem világos a „magyar" bőr alkalmazási köre.

A mai népi emlékezés a mai Magyarország területén kifejezetten timsós-faggyús készítésű fehér bőrről nem tud. A XVIII—XIX. század folyamán — részben az erőszakos osztrák gazdasági politika következtében is — az európai kézművességi eljárások igen nagy mértékben borítják el a török hódoltságból kikerült magyar területet. Ennek következtében rövid idő alatt erősen

visszaszorultak, túlnyomó részükben teljesen el is tűntek azok a régi keleti jellegű eljárások, amelyek a korszak elején a magyarság még általánosabb jelleggel alkalmazhatott.

Az itt előadott részletek alapján úgy véljük, hogy a timsós-faggyús bőrrel magyar területen, a magyar történeti anyagban lehet és kell számolni. Ilyen irányú kutatások folytatása a dolgozatban felvázolt — az írásbeli és régészeti anyagot felölelő — szempontok és további feladatok szerint hozzájárulhat a magyarság által alkalmazott bőrkészítési módok mibenlétének és alakulásának megismeréséhez.

GÁBORJÁN ALICE

Fragen der Lederzurichtung auf ungarische Art

Einige westeuropäische mittelalterliche Aufzeichnungen erzählen vom ungarischen Leder und von dieser Zeit angefangen werden von Ungarn gelieferte oder auf ungarische Art zugerichtete Ledersorten ständig erwähnt. In französischer Sprache bedeuten die Worte hongroyage und hongroyeur Lederzurichtung auf ungarische Art bzw. den Arbeiter, der Leder auf ungarische Art zurichtet.

Es stellt sich also die Frage: Wie ist dieses ungarische Leder beschaffen, unterscheidet sich die Art seiner Anfertigung von der in Europa gebräuchlichen und wenn ja, rechtfertigt diese Verfertigungsart solche günstige Eigenschaften, die vom Mittelalter beginnend das ungarische Leder in Europa beliebt und gefragt machten?

Genau gesagt, handelt es sich hier um eine nur zufällige Namensgleichsetzung oder ist die als ungarisch bezeichnete Art und Weise der Lederbereitung wirklich eine solche östliche Methode, die das Magyarentum nach Europa vermittelt hätte? Ist die letztere Annahme richtig, wie kann dann das Entstehungsgebiet dieses Verfahrens oder einige seiner Elemente umrissen werden? Auf welchem Weg oder über welche Faktoren gelangte man dahin, daß seine europäische Benennung an das Magyarentum angeschlossen wurde? Und schließlich: Welche Aufschlüsse gibt das ungarische Material bzw. welche Methoden sind nötig, die ungarischen Beziehungen dieses Problems durch Heranziehung verschieden gearteter Quellen zu klären?

Diese Arbeit konnte nur die Skizzierung einiger Teile der Probleme des ungarischen Leders verwirklichen, die Probleme selbst werden in dieser Studie in drei Teile geteilt: I. Auf Grund des bisher bekannten Schrifttums vorgenommene Trennung des ungarischen Leders von den in Europa allgemein verwendeten Lederarten und die bei seiner Ausarbeitung verwendeten Stoffe und Arbeitsmethoden. II. Geschichte der Verbreitung der bei der Herstellung »ungarischen Leders« verwendeten Stoffe, unter Berücksichtigung ihrer möglichen Beziehung zum Magyarentum. III. Skizzierung des auf Grund der ersten beiden Punkte als »ungarisch« bezeichneten Leders im ungarischen urkundlichen und archäologischen Material und Bestimmung der weiteren Aufgaben, die zur Klärung dieser Frage nötig sind.

I.

Die erste genaue Beschreibung der ungarischen Lederbereitung finden wir in französischen Werken des XVIII. Jahrhunderts. Diese Arbeiten sahen ebenso wie spätere die Charakteristik des ungarischen Leders im folgenden: die frische, rohe Haut wird unter Weglassung jedes Gärungsverfahrens (Asche, Kalk) mit dem Messer enthaart. Das auf diese Art vollkommen unversehrt genarbte, durch Unterlassen eines Gärungsverfahrens chemisch unveränderte Leder wird mit einer Mischung von Alaun und Kochsalz bearbeitet. Nach dem Trocknen wird das Leder noch über Glut angewärmt und mit heißem Talg bestrichen. Dieses Leder ist weiß und seine große Elastizität und Reißfestigkeit nähert sich der der rohen Haut an.

Diese Arbeit versucht, zuerst das Alaun-Talgverfahren mit den ursprunglichen Gebieten eurasischer Lederherstellungsmethoden zu vergleichen. Studiert man die verschiedenen Schrifttumsangaben so gewinnt man den Eindruck, als ob das Einbrennen von Fett in die mit Alaun behandelte Haut zuerst in jenen Gegenden entwickelt wurde, in denen sich die Alaun verwendenden Gebiete von Innerasien bis Kleinasien mit den Fett und Feuer verwendenden Gebieten der Steppenvölker berühren. Nach den im Schrifttum entwickelten Meinungen kann dieses Gebiet in der Nähe des Kaspisees angenommen werden.

II.

Aus diesem schematischen Gebietsvergleich erwachsen zwei wichtige Fragen, erstens: Wie kann man dieses geographische Gebiet mit den Magyaren in Verbindung bringen und wie kann ein Ort und ein Zeitpunkt bestimmt werden, an den bzw. zu dem dieses Verfahren zu den Magyaren bzw. zu irgend einem Ethnikum der Magyaren kam? Zweitens: Wie erweist sich die europäische Verbreitung des für das ungarische Leder charakteristischen Materials, des Alauns und des ebenso charakteristischen Herstellungsverfahrens des Einbrennens von Talg? Was den Alaun anlangt so ist gewiß, seine europäische Verbreitung dann dem landnehmenden Magyarentum nicht zugeschrieben werden. Im Altertum verbreitete sich das kleinasiatische mit Alaun hergestellte Feinleder durch arabische Vermittlung hauptsächlich über Spanien, in kleinerem Ausmaß über das Byzantinische Reich in Europa. Aber die Benennung hongroyage verbindet mit dem Magyarentum nicht das mit Alaun gearbeitete, sondern ausgesprochen das mit Alaun und Talg gearbeitete Leder. Der Talg ist übrigens ein wohl überall vorkommendes und gebrauchtes Material (war auch der Grundstoff zur Anfertigung von Seife und lange Zeit auch der Kerze), so daß die auf ihn bezüglichen Angaben kaum zur Erhellung dieser Frage geeignet sind.

III.

So würde die Erforschung der Verknüpfung des Alaun-Talgverfahrens mit dem Magyarentum in zwei Teile zerfallen, auf eine Periode vor der Landnahme, innerhalb welcher die sich entwicklenden oder schon nomadisierenden Magyaren und die Frage der Benutzung von Alaun-Talgleder als Teil der Probleme der im Grunde noch nicht abgeschlossenen magyarischen Ethnogenese besteht, ihren asiatischen oder europäischen Ursprung vorausgesetzt. In der zweiten, mit der Landnahme beginnenden Periode liegt das Hauptgewicht der Frage im Beweis des bei den Magyaren vorausgesetzten Alaun-Talgverfahrens. Vorliegende Arbeit hat sich die Aufgabe gestellt, die in der zweiten Periode sich ergebende Problematik bzw. die Methoden zu beschreiben, die zu ihrer Lösung führen.

Bei Erklärung des ungarischen Materials müssen vor allem auch jene Verfahren der Lederausarbeitung berücksichtigt werden, denen das Magyarentum vor der Landnahme und um die Landnahme begegnen konnte. Die Kenntnis des im Alaun-Talgverfahren gearbeiteten Leders setzten wir voraus. Außerdem konnte das Magyarentum das kleinasiatische Alaunleder (aber nicht das Talg-Alaunleder) kennengelernt haben u. z. in den südrussischen Steppen um das neunte Jahrhundert, gelegentlich des mit den Byzantinern gepflegten Tauschhandels, also vom Süden her, oder als Ergebnis der byzantinischen Verbindung der frühen Arpadenzeit, also von Südosten her. Und um das vierzehnte Jahrhundert konnte die durch die Spanier vermittelte europäische Form dieser Lederart auch zum Magyarentum gelangt sein. Von diesen drei Möglichkeiten ist wahrscheinlich nicht nur eine einzige gegeben, sondern zwei, vielleicht sogar alle drei, denn eine Kulturwirkung kann aus geographisch verschiedenen Richtungen und in historisch mannigfachen Epochen auch in mehrfachen Wiederholungen an ein Volk herankommen.

So wie die Zurichtung mit Alaun konnte auch die Zurichtung mit Gerberlohe auf verschiedenen geographischen und geschichtlichen Wegen an das Magyarentum gelangt sein, es kann also die vor der Landnahme erfolgte Begegnung mit dem vegetabilisch gerbenden Türkentum und den slawischen Stämmen der südrussischen Steppe angenommen werden. Ebenso können russische und polnische Handelsbeziehungen der Arpadenzeit angenommen werden, und selbstverständlich die sich immer mehr verstärkende westeuropäische Einwirkung. Die chemischen Lederanalysen des im Gebiet der Burg von Buda ausgegrabenen Fußbekleidungsmaterials aus dem XIII. und XIV. Jahrhundert ergeben, daß in jener Zeit die Lederzurichtung mit Gerberlohe wenigstens in den größeren Zentren schon angewendet wurde.

Außer der Zurichtung mit Alaun und Gerberlohe dürfte das Ungartum auch die mit Milch, Molken, Sauerteig, Kleie und Mehl bewerkstelligte Lederzurichtungsverfahren gekannt haben.

Die Nutzbarmachung des ungarischen Materials ist auf zwei Gebieten denkbar, 1. durch Interpretation schriftlicher Überlieferungen, 2. durch chemische Analysen des archäologischen Ledermaterials. Das Ziel besteht erstens in der Absonderung des Alaunverfahrens von jenen Methoden, die andere Stoffe, z. B. Gerbstoffe benutzen, zweitens in der Trennung des Alaun-Talgverfahrens innerhalb der mit Alaun durchführbaren Bearbeitungskombinationen.

Die über mittelalterliches ungarisches Leder berichtenden Angaben verweisen zum Teil auf Bekleidungsleder, zum Teil auf Gurten und Riemen.

Im ungarischen Schrifttum sind aber Angaben die ausgesprochen auf Alaun-Talgleder verweisen, überraschend selten, auf die Gegebenheit dieses Verfahrens wird gerade nur hingewiesen. Deshalb müssen alle Worte untersucht und analysiert werden, die im Laufe der Zeiten in der ungarischen Sprache Lederherstellung, Lederherstellungsverfahren und Ledersorten ausdrückten, von dem Gesichtspunkt, ob in ihren lateinischen Übersetzungen und Erklärungen das lateinische Wort für Alaun: aluta, vorkommt. Am Anfang dieser Arbeit erschien es nämlich als wahrscheinlich, daß es auf diese Weise gelingen wird, das Alaun-Talgverfahren zu bestimmen.

Diese Arbeit ist aber bei den Worten die das Handwerk bedeuten, dem Problem der Handwerksdifferenziertheit begegnet, die gemessen an der allgemeinen europäischen Entwicklung auf ungarischem Gebiet wegen der Türkenbesetzung verspätet vorsich ging. Deshalb hat sich auf ungarischem Gebiet die Lederbereitung, das Gerben, von der Herstellung von Gebrauchsgegenständen aus Leder später losgelöst als in westlichen Teilen von Europa bzw. der Verfertiger von Fußbekleidungen und der Riemer haben das für ihre Erzeugnisse nötige Leder viel länger selbst angefertigt. Also die ungarischen Ausdrücke für Schuhmacher und Riemer bedeuten gleichzeitig auch Lederhersteller. So mußte vor allem die Ausbildung der Proportionen beider Beschäftigungen bestimmt werden, wenigstens bei den Fußbekleidungsherstellung bedeutenden Worten »tímár« und »varga«, in kleinerem Maß bei dem Wort Riemer.

Lateinische Texte nennen ursprünglich auch den »tímár« sutor (1240), ebenso den »varga« (1389), die natürlich auch das für die Fußbekleidungen nötige Leder selbst herstellen. Infolge des Aufkommens eines modernere Fußbekleidungen herstellenden Handwerks haben sich die mit dem Wort »tímár« und erheblich später auch mit dem Wort »varga« bezeichneten Handwerke ausschließlich zur Ledererzeugung zurückentwickelt, beide Begriffe sinken zum Lederhersteller herab und in dieser Form verschwinden sie.

Hinsichtlich des bei der Lederherstellung verwendeten Materials verweist die häufige Übersetzung der Worte »tímár« und Riemer mit alutarius auf die Lederbereitung mit Alann.

Bei Analysen der Ledersorten verweisen aber die Übersetzungen von Korduan, Irch und »szemes« mit aluta auf Behandlung mit Alaun. Diese Ledersorten wurden aus Häuten kleiner Tiere gefertigt und stehen eher der kleinasiatischen Zurichtung von Alaun-Feinleder näher als zu dem Alaun-Talgleder, das aus den Häuten ausgesprochen großer Tiere bereitet wurde. Unter diesen von Alaun-Feinleder ist das Korduanleder das interessanteste, das in Europa schon im Laufe des Mittelalters den ursprünglichen Alauncharakter verliert und die Bezeichung für eine Ledersorte mit vegetabilischer Zurichtung wird. Ungarische Wörterverzeichnisse und Wörterbücher vom Beginn des XV. bis Ende des XVII. Jahrhunderts führen diese Bezeichnung ausschließlich für Alaunleder.

Nach westeuropäischen Angaben ist das ungarische Alaun-Talgleder für die Erzeugnisse der Riemer das geeignetste. Die ungarischen Riemerangaben führen unter anderen die aus Irch und Bagaria erzeugten Riemen an, beide aber — obgleich mit Alaun bereitet — als Feinledersorten. Bei Aufzählung der Riemerprodukte bezeichnen die Limitationen noch mit einer Reihe solcher Worte die Ledersorten der Erzeugnisse, deren Bedeutung heute ungeklärt ist. Diese Klarstellung ist aber eine recht wichtige Aufgabe und muß gelöst werden, denn es ist sehr wahrscheinlich, daß hinter einem oder anderen noch ungeklärten Wort eine Alaun-Talgledersorte verborgen ist.

Die Analysen der auf die Geräte bezüglichen Angaben waren bisher nur dafür geeignet, die ledererzeugende Tätigkeit des »Tímár«- und »Vargagewerbe«« von der Arbeit des Fußbekleidungsmachers zu trennen. Von der fortzusetzenden Geräteanalyse kann dennoch ein Erfolg erwartet werden, weil die Geräte zur Herstellung von Alaunleder von jenen der vegetabilischen Ledererzeugung abweichen.

Zur Klärung der Frage des Alaun-Talgleders hat auch die chemische Analyse der archäologischen Leder eingesetzt. Im Zuge dieser Arbeit hat die chemische Analyse bei jedem Leder aus der Epoche der Landnahme durch Vorkommen von Aluminium die Spuren früheren Alaungehaltes erwiesen und stimmt mit den aus dem Schriftmaterial abgeleiteten Ergebnissen überein. Wir haben uns aber das Ziel gesteckt, die Methoden der chemischen Analyse in solchem Maß zu verfeinern und zu entwickeln, daß sie auch in schlecht erhaltenem archäologischen Material Spuren organischer Stoffe und von zersetztem Talg nachzuweisen imstande sind. Die weitere und erschöpfende Analyse des schriftlichen und archäologischen Materials ist deshalb nötig, um die im ungarischen Material reichlich schleierhafte Frage des Alaun-Talgleders zu beleuchten und zu klären.

A süvegviselet történetéhez

A híres sopronhorpácsi templom műemléki és régészeti feltárása során a hajó bal oldalán, a kórus alatt a sarokban, bolygatott törmelék között egy süveg került elő viszonylag jó állapotban. A lelet a soproni múzeumba került.[1] (1—2. ábra.)

A süveg púpos tetejű, középen kissé beütve, magasan felhajtott karimával. Az egyik oldala rongálódott, a teteje és a karima egy része elkorhadt,

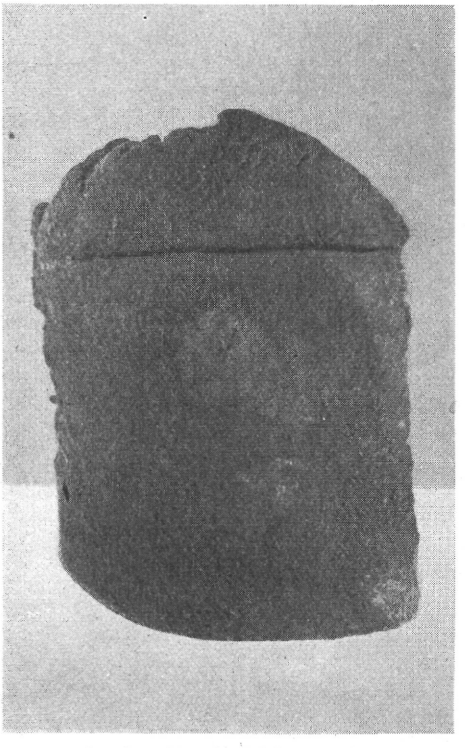

1. ábra. Dupla fekete süveg. Sopronhorpács, XVIII. sz. második fele

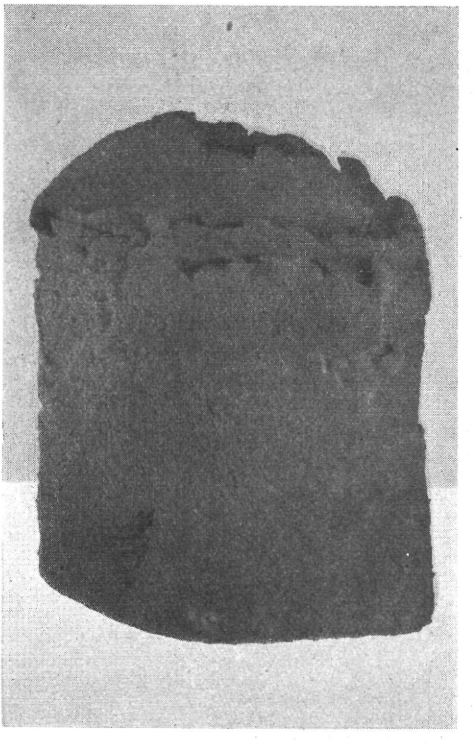

2. ábra. Dupla fekete süveg. Sopronhorpács, XVIII. sz. második fele

[1] Liszt Ferenc Múzeum, Sopron, Régészeti adattár, 165. Nováki Gyula ásatása.

nyilván ez feküdt a földön. A másik oldal teljesen ép, közepén világos elszíneződés és enyhe, de határozott horpadás, körülötte törmelékes hajszálak. Kétségtelen, hogy a halott feje alá tették a süveget párnának. A fejrevalónak a sírba tétele szinte napjainkig élő gyakorlat a falusiak körében megyénk területén,[2] de a korábbi évtizedekben az ország más vidékeiről is jegyeztek fel számos adatot a kalap eltemetéséről gazdájával együtt.

A lelet korát a 18. század második felére tesszük, a fellelhető adatok alapján. 1748-ban Canonica Visitacio során feljegyzik Horpácsról, hogy „... Criptam nullam habet ...", „... Cemeterium muro cinctum ... Ecclae vicinum ..."[3] Tehát 1748-ban még nem volt kriptája a templomnak, amit a süveglelet alapján feltételezhetünk, temetője fallal volt körülvéve a templom szomszédságában. A 19. század elején Barabás plébános írja (1803-ban lett plébános Horpácson) „Cemeterium extra pagum ... antiquitum erat circa Ecclam ..."[4] A temetőt már a falun kívülinek említi, melyet egyébként Barabás rendezett és ültetett be fákkal. A temetőkre, kriptákra vonatkozóan egészségügyi szempontok alapján rendeletet adott ki a Helytartótanács 1775 július 17-én, Nro 3279. Ez megtiltja a kripták további használatát, a temetőket lakásoktól távolabb kell létesíteni, a kriptákat ki kell telepíteni, vagy teljesen elzárni, hogy azok ne terjeszthessenek járványt, betegségeket. Ez a rendelet szakíthatta meg a horpácsi kripta rövid ideig tartó használatát is, így kerülhetett a felszámoláskor a süveg is a törmelék közé. A rendeletnek érvényt is szereztek a hatóságok, mert még a királyi városi rangon levő Sopronban is megszűnik a kripták használata 1780-ban.[5] A lelet korát tehát szűkebb határok közé szoríthatjuk, 1748 után, de 1780 előttre kell gondolnunk. A kripta meglétére a szájhagyományból van adatunk egy idős asszonytól, aki „... az öregapjától hallotta, hogy a grófék a sekrestye mellől akkora kriptakövet vittek el, hogy csak bivalyokkal tudták elhúzatni."[6]

A süveg sötét barnára fakult, kissé kopott. Eredetileg fekete volt, barkás, bolyhos külsővel, amint ez még a felhajtott karimája alatt ma is épségben látható. Az árszabásokban sokszor említik a „magyar fekete barkás süveg"-et. Györffy István írja a *barka* magyarázataként: „A barkás süveg nem juhbőrből készült, mint a *barkás* jelző gyanítani engedné. Barkája volt a nemez süvegnek is, amint egyes múzeumi példányon megállapítható."[7]

Azért tartjuk különösen értékesnek a leletet, mert az elmúlt századokban általánosan ismert fejrevalóból csak néhány darab maradt meg, ezeknek is jó része ásatásokból került ismét napfényre, e nyugati területről pedig eddig csak írott emlékeivel találkoztunk a süveggyártóknak, munkájukat nem ismertük. E lelet buzdított bővebb adatszerzésre.

Györffy István a nagykun viselettel, Zoltai Lajos pedig a debreceni viselettel kapcsolatban foglalkozott a süveg kérdésével, egy-egy tájegységre

[2] U. o. Néprajzi adattár, 285.

[3] Canonica Visitacio, Püspöki Levéltár, Győr. 1748. Itt mondunk köszönetet Nagy István plébánosnak, aki az adatokat szívesen rendelkezésünkre bocsájtotta.

[4] Uo. (1782-ben már az új temetőben állítanak sírkövet. Csatkai Endre: Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956. 594.)

[5] Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron 1939. 409—412.

[6] Nagy István plébános közlése, 1959.

[7] Györffy István: A nagykun viselet a XVIII. században. Ethn. XLVIII. 123.

korlátozva mondandóját. GYÖRFFY azt írja a Magyarság Néprajzának viseleti fejezetében, hogy „bolgár-török eredetű a kalpagon kívül egy másik főrevaló, a *süveg* neve is." „A süveg a XVI—XVIII. században élte fénykorát, amikor nemcsak a köznép, hanem a katonaság is viselte. A katonaság süvege abban különbözött a parasztokétól, hogy karimáját ferdén *csákóra* behasították." „Alföldi öregeink kunsüvegnek vagy túri süvegnek nevezik, mert leginkább az Alföldön viselték."[8] A süveg általános debreceni elterjedésére vonatkozóan

3. ábra. Túri-süveg.
(Néprajzi Múzeum — Budapest)

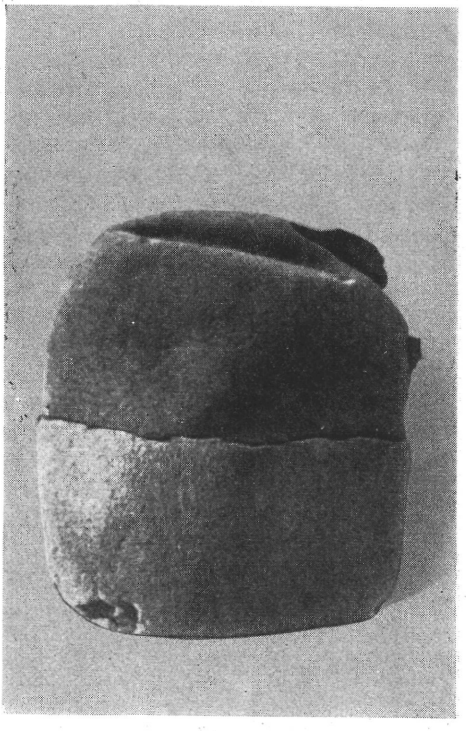

4. ábra. Kun-süveg.
(Néprajzi Múzeum — Budapest)

ZOLTAI LAJOS gyűjtött adatokat: „A XVI., XVII és XVIII. századbeli debreceni céhszabályok az inastartó gazdákat a szükséges alsó és felső gúnyán kívül egy-egy süveg adására is kötelezték. Így a csapók (1598), szíjgyártók (1599), kovácsok, lakatgyártók, kardcsiszárok (1619), kötélverők (1672), vásári, váltó és szűrszabók (1735) egyszerűen süveget, a késcsinálók (1674) és bodnárok (1715) egy-egy fekete süveget, vagy annyit, amennyi szükséges, rendeltek az inasok számára."[9] A Felvidék területéről a 15. századtól kezdve hoz adato-

[8] Magyarság Néprajza I. 398.
[9] ZOLTAI LAJOS: A debreceni viselet a XVI—XVIII. században. Ethn. XLIX. 82.

kat Apáthy István, a Sáros megyei kalap és nemezcsizma készítéséről írott nagyobb tanulmányában a süvegviseletre vonatkozóan, majd részletes leírását adja az egyes technikai eljárásoknak, vizsgálja a termékek elterjedését, bőven felhasználva a céhiratokat, számadáskönyveket és egyéb leltári anyagot.[10] A süveg viselete azonban az említett századokban nemcsak az Alföldön és a Felvidéken volt elterjedt, hanem a Dunántúl területén is. A 18. századra vonatkozóan Györffy is közöl idevágó adatokat a körözések anyagából.[11] Helyesen figyelmeztet a körözések, árszabások, céhszabályok és általában a levéltári anyag feltáratlan kincseire, melyből most magunk is merítünk a kérdés bővebb adatokkal való megvilágításához. (3—4. ábra.) A középkori anyag tárgyalását azonban most nem tartjuk feladatunknak.

A süveggyártás a kalapos mesterség elődje vagy párhuzamosan gyakorolt testvére, de az előbbi talán inkább magyar és szlovák, a második jobban német igényekre termelt, míg csak a 18—19. század fordulója táján a magyar területeken is nem hódít a kalapviselet általánosan, és így a mesterek is áttérnek az új divat termékeinek előállítására, a nemezkészítés alapvető technológiájának megtartása mellett. Az irodalomban általánosan kun süvegnek ismert fejfedő az árszabások *magyar süveg* megjelölésének felel meg, hiszen a Kis- és Nagykunságon kívül az ország nagy területein készítettek magyar süveget, általánosan viselt volt és jelentős kereskedés is folyt vele a török időkben. A kereskedésre vonatkozó adatok éppen a Dunántúl területéről, Nyugat-Magyarországról valók. 1589-ben „Okos János pápai bíró és az esküdtek értesítik a soproni tanácsot Gergely diák vallomásáról, aki eskü alatt úgy nyilatkozott, hogy ő Mihály kovácsnak tanúk előtt Süveggyártó János részére 59 frt. 60 pénzt és Török Mátyás részére 32 forintot átadott . . . mell' pinzth az mÿ keőztunk lakozo Gergel deak kŵldőth volna az k(egyelme)tek varasaban lakozo Sŵueg Jartho Janosnak es Thőrők mattiasnak, neminemŵ Sŵuegh arraban: . . ."[12] Légrádról írja 1599-ben Makay Mihály diák Fekete János soproni polgárhoz: „. . . az siueg cjnalas felol penjgj ezt Irhatom hogj megj Mast Ide ala seomj keletj njnchjen . . ." A süveg ára fejében ő azonnal pokrócokat rendelt, és nem tehet róla, hogy Nándorfehérvárról még nem érkeztek meg, a késedelem miatti kárt ő hajlandó megtéríteni.[13] Ugyanezen év júliusában közli Légrádi Mihály diák Fekete Jánossal, hogy Orbán által 130 db. vidrabőrt küldött neki, melyet jó áron adjon el. A gyermeksüvegekből két ezret szállíthat, viszont ő paplant, szőnyeget és szőrpokrócot fog cserébe adni. „Touaba az gjermek siuegj felolj ezt Irhatom kegjel(me)d(nek) hogy kegjelmed Mind az kett ezortt Rakja kegjel(me)d egj hordoban had alljon veztegj, . . ."[14] A következő évben, 1600-ban, Mihály diák a rossz vásárokra panaszkodik, egy hordó süveget rendel: „. . . allapotom felolj ezt Irhatom kegjelmednek hogj Ide ala Igon hjttwan vasarink zolgalnak kez pinzo(n) seomÿ marhatt el Nem atthatünk, hanem ezon kero(m) kegjelmedett hogj kegjelmed ennekeom cjnalljo(n)

[10] Stefan Apáthy: Klobučnictvo a kapčiarstvo v hornom Sariši. Sbornik Sloveského Národného Muzea. XLVI—LIV. (1952—1960).

[11] Györffy I.: Viselettörténeti adatok. NÉ. XXI. (1929)

[12] Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. 174.

[13] I. m. 248—249.

[14] I. m. 246.

egj hordo siuegott az ezore fekete gjermok siuegj legjon az tobbj elegjos eoregj siuegj, . . .”[15] A pozsonyi süveggyártók pedig Erdélybe szállítottak nagy tételeket. Bethlen Gábor 1627-ben hozott árszabásában a következőket olvashatjuk: „Az Posonyi süveget, ki legjób két forinton. Annál aláb való Posonyi dupla süveget egy forinton huszonöt pénzen. Az minemü Posoni köz süvegeket penig hordóba verve szoktak lehozni, egyet negyvenöt pénzen. Szebeni, Brassai jó dupla sűveget adgyanak ötven pénzen. Fél dupla süveget harminckét pénzen. Köz süveget husz pénzen”[16] Az árkül nbözet nyilván minőségi különbséget fejez ki a pozsonyiak javára. A hordószámra való szállítás a korabeli közlekedés és hosszadalmas úti viszonyok között a legcélszerűbbnek látszik, jól védi az árút az időjárás viszontagságaitól. Másrészt az ezerszámra való eladás az általános elterjedtség és használat mellett szól, még akkor is ha tekintetbe vesszük a katonaság igényeit, mert hiszen ha a gyerekek süveget viseltek, akkor bizonyosra vehetjük, hogy a felnőttek is azt használtak. Tudott dolog ugyanis, hogy a gyermek viselet sokban utánozza a felnőttekét, az említett szállításokban pedig nagyszámú a gyermeknek való süveg.

5. ábra. Soproni kalapos cégér

A köznépi használat mellett is bizonyít az a vita, amely a győri süveggyártók contra kereskedők és egyéb mesterségbeliek között folyt 1642-ben. A győri süveggyártók a káptalantól kapott céhlevelükbe foglaltatták panaszukat, és az ennek alapján kapott jogukat is, a süveggel való kereskedésre. „Miképpen ez helyben a süvegekkel való kereskedés anyira jutott, hogy immár nem chak az Kalmárok boltokban; de Szabok és Takachok, s — más polgari renden-való személyekis hethi Vasarkor az piaczon, és Sokadalom estinis szabadon arulnak; Melyből nékünk Chehbeli Mestereknek nem kevés kárunk és fogyatkozásunk de táplálásunknakis nagy detrimentoma latatik naponkint következni”[17] A süveggel kereskedők erősen vitatják a süvegeseknek azt a jogát, hogy csak egyedül ők árulhassanak süvegeket, mondván, hogy nekik erre nincs szabadalmuk a céhlevelükben. Ami igaz is, de más mesterségben sem engedik meg az érdekkör megsértését, ezért kérik a káptalant, hogy vegye

[15] I. m. 250.
[16] Nagy Iván: Áruczikkek Szabályzata 1627 és 1706 évekből. Tört. Tár 1871. 212.
[17] Győri Állami Levéltár, Céhiratok. Lt. sz. 99/14.

be szabadalomlevelükbe a kereskedésre való kizárólagos jog biztosítását. Egyébként is a süvegesek egyformán viselik a terheket más céhbeliekkel, külön zászlót (templomi) is csináltattak, bár kevesen vannak a városban mesterek, szól az érvelés a jog megszerzése érdekében. A kereskedők pedig hordószámra hozzák máshonnan a süvegeket és ezzel nekik nagy kárt okoznak. A káptalan a süvegesek pártjára áll és eltiltja másoknak a kereskedést. „Annak okáért, mindeneket, az kik itt az mi Varasunkban magoknak arra vett szabadságbul gyakorlanni és üzni akarják az süueggel-való kereskedést: Azokat is ide számlálván, az kik tanult kézi munkáiokat félre tévén, másunnan ide Magyar süvegeket hoznak és itt arullyák; Es az holdult földen lakozó Polgároknak, auagy kereskedő Embereknek adgyak. Mind azokat ez ielenvaló parancholatunknak ereyvel és hatalmáual tilalmazuk, fenegettyuk: hogy semmiképpen azt ennek utána ne merjék magoknak vett és tulaydonitot Szabadsággval meg probálni, és az mi parancholatunk(nak) meg vetéssére chelekedni."[18] A féltékenység és a piacért való harc hangja hallatszik az esztergomi süveggyártók céhszabályaiból is 1724-ben. Tiltják, hogy vásárkor külső mester kilenc óra előtt áruljon, sőt más helységben is az esztergomiaknak van joguk az árusításra, ha ott szakmabeli nincs, céhenkívüli nem keresztezheti az ő tevékenységüket. Végül pedig a mesterek számát is artikulusba foglaltatják, így is vigyázva a jövedelem oszthatatlanságára: „Mivel hogy ezen Nemes Város magában-is kicsin, ne-lehessen több Süveges Mester benne, hanem legföllyebb nyolcz, . . ."[19] A céhen belül is megvan a rangsor, amit büntetés terhe mellett áthágni tilos. „Die gewohnliche Wochensmarkht betreffent, sohll khain maister oder an statt des maisters, der Gesell des anderen, mit ausslegung der Huet, bey Straff Zwaÿ pfundt Wax ainigen Eingriff thuen sondern warten biss das der Zechmaister zum Ersten ausgelegt hat. Da aber der Zechmaister nit zur rechter Zeit verhanden wehre, alss im Sommer umb fünff Uhr undt im Winter umb Siebene früe, also das die andern über die Zeit warten müssen, soll er Zechmaister glech fals zway pfundt wax zur straff geben."[20] E győri rendelkezéssel szinte azonos szövegű az esztergomiak 24. §-a is.

A városok és megyék igyekeznek árszabásokkal rendet teremteni a civakodó mesterek között, megnevezve ki, mit és mennyiért árusíthat, bizonyos mértékig védve a vásárlók érdekeit is. Ezekben a limitációkban gyakran találkozunk süveges készítményekkel. Az elterjedtség bizonyítására és a termékek megnevezésének különbözősége, másrészt egyezése miatt hasznosnak látszik több árszabásból idézni a megjelenés sorrendjében.

1706. Kassa:	Den
Egy Dupla süveg	80
Fél dupla süveg	54
Köz. öreg süveg	33
Kis gyereknek való süveg	20
„vert Kapcza	18"[21]

[18] Uo.

[19] Rózsa Vitál: Az esztergomi süveggyártók (pileatores) czéhszabálya. Az Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Második Évkönyve. Esztergom, 1898. 103—113.

[20] Győri Állami Levéltár, Céhiratok. Lt. sz. 99/14.

[21] Mestký Archiv, Košice. 1706. 12491.

1717. Pozsony:	frt	dr
„Egy örög fekete süveg gyapju elejibül	—	60
Alábbvaló	—	50
Annál is alábvaló	—	40
Gyermeknek való	—	25
Zöld pintér csapka	—	20
Süveges szür kapczának párja	—	20"[22]

1721. Sárosmegye:	Den
„Egy Duppla morvai Juhok Gyapjujából való	68
Fel Duppla Süveget ugyan Morvai gyapjuból valót	57
Köz örög Süveg ide valo Gyapjubul	42
Inasnak való Süveg	24
Vert nagy kapczát	21
Kissebbet	15"[23]

1722. Ungvár:	F	den.
Fekete süveg legjova	—	75
Alább való öreg süveg	—	60
Annál is alább való süveg	—	48
„Inasnak való kecske süvegh"	—	34 [24]

1724. Abaujmegye:	
Egy dupla öreg Fekete Süvegh	60
Fél dupla „ „ „	48
Ennél alább való Süveg	34
„Inasnak való kecske Süvegh"	21
„Egy pár vert Süvegh kapcza"	28 [25]

1723. Vasmegye:	fl.	den.
„Egy öreg legjobb vagyis dupla süveg	—	50
Kisebb dupla süveg	—	35
Öreg közönséges süveg	—	35
Kisebb közönséges süveg háznál	—	25
Vásáron pedig	—	28
Legkisebb közömséges süveg	—	20

[22] Kolosváry—Óvári: Monumenta Hungariae juridico-historica. V/1 635.
[23] Mestký Archív, Košice. 1721. 14602.
[24] Uo. 1722. 14731
[25] Uo. 1724. 14931.

Folytatólag következnek a „kalapcsinálók":

	fl.	den.
„A legjobb gyapjuból csinált kalap béléssel és zsinórral együtt	1	40
Alább való egyforma id est	1	—
Középszerű	—	75"[26]

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a legjobb süveg ára sem éri el a középszerű kalap értékét.

1724. Sopronmegye:	F	d
„Egy Előregh dupla fekete Sővegh a jova és Nadgya	—	45
Kisebb dupla fekete Sövegh	—	35"[27]

1737. Zalamegye:	fl.	den.
„Egy öreg dupla süveg a java	—	50
Kisebb dupla fekete süveg	—	40
Öreg közönséges fekete "	—	40"[28]

1744. Marcali:	F	d
„Magyar Sővegh Jártók.		
Egy jó Bodros fekete Sővegh	—	70
Egy aláb való fekete Sővegh	—	60
Kőzőnséges fekete Sővegh	—	40
Gyermek(nek) való négyes Sővegh	—	35
Egy Pár Őregh Sővegh Kaptza	—	30"[29]

1793. Somogymegye:	F	d
„Leg nagyobb Pupos Sőveg dup(p)la	1	10
Ennél kisebb egy	1	
Ismétt kissebb	—	85
Öreg kőzőnséges Sőveg nem duppla	—	65"
„Egy pár őreg Sőveg Kapcza főstőtt	1	75
Kissebbnek kissebb az ára		
A Főstetlen mindenkor d 25. olcsóbb."[30]		

[26] Kolosváry—Óvári: i. m. V/1. 378—379.
[27] Soproni Állami Levéltár, Lad. XXXI. Num. 23.
[28] Kolosváry—Óvári: i. m. V/1 507.
[29] Szekszárdi Állami Levéltár, 4 : 308.
[30] Kaposvári Állami Levéltár, Céhiratok 20.

1805. Aradmegye:

„A Kalaposok és Süvegesekre nézve.	fl	xr
Egy leg jobb Magyar süveg Török birka gyapjubul	1	20
Alábbvaló	1	—”
„Nagy Karimáju kalap	1	30
Kisebb karimáju do	1	15”[31]

1811. Komárommegye:

„Magyar süvegesek	fl.	kr.
1. Jó féle magyar Fodros süveg	2	—
2. Alább való de dupla	1	30
3. Közönséges szolgának való süveg	1	—
4. Gyermeknek való süveg	—	51
5. Tsizmára el készitett fekete botos párja	2	—
6. Kissebb mezitelen lábra	1	30
7. Fehér materiából készült Tsizmára	1	30
detto Mezitelen lábra	1	—”[32]

1812. Csongrádmegye: „A SÜVEGESEK ÉS KALAPOSOKÉ. ELSŐ RÉSZ.

	for.	kr.
Fodor Süveg	2	30
Második Süveg	2	—
Béresnek való Süveg	1	20
Gyermeknek való Süveg	1	—

MÁSODIK RÉSZ.

Paraszt Gyermeknek való Kalap	—	50
dto valamenyivel nagyobb kalap	1	—
Béresnek való	1	20
Jobb gyapjubul való, melly egy kevésé nagyobb	1	30
A melly nagyobb karimáju azon Gyapjubul	1	35
Paraszt embernek fél selyem Kalap	2	35
A mostani mód szerént készült középszerű s magos tetejü közönséges Kalap	1	20
Annál jobb, s duplás	2	5
Hasonló Gyapjubul leg-nagyobb	2	35
Fél Selyem	2	35
dto Három Szegletü Kalap	4	—
Magos Tetejü Selyem dto	6	—

[31] Gyulai Állami Levéltár, Ö. 83. 376/1805 megyei jkv.
[32] Kuny Domonkos Múzeum, Tata. Lt. sz. 55. 13. l.

Egy kalapnak Festésétül, ha jó Bélléssel megbélleli, s fel-köti szőr Zsinórral, és Gombal		35	
dto Béllés nélkül	—	30	
Egy pár fekete Botos leg-nagyobb Tsizmára	3	35	
dto Fehér	2	35	
dto kissebb Fekete Botos, meztelen lábra	1	46	
dto Fehér	1	30"	[33]

1813. Szeged:	fl.	kr.
„Egy jó féle Magyar Fodor Süveg	2	30"[34]

A fentieket áttekintve feltűnik, hogy az árszabások a 18. század elejétől kezdve készültek, korábbi nincs közöttük. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a városoknak és megyéknek 1625-ben hozott, majd 1659-ben megerősített törvény, amely árszabások készítését adta e hatóságok kezébe, nem emelkedett általános gyakorlatra, hanem csak a sok visszaélést megsokallva, az 1715-ös újabb törvény hatására születnek meg sorra a városi és megyei limitációk. Másrészt feltehető hogy további és szélesebb kutatás felderít korábbi árszabásokat is a levéltári anyagban. Ezek hiányát azonban részben pótolhatjuk az egyes süveges céhek anyagának vizsgálatával, mesterremek leírásainak ismertetésével.

Jelen alkalommal a győri *magyar süvegesek* és az esztergomi *süveggyártók* remekeléseivel és munkabér adataival egészítjük ki a fenti árszabásokat. A két céhszabályzat szövegében igen sok az azonosság, feltehető, hogy az esztergomiak a győriektől kölcsönözték az artikulusokat, bár erre céhlevelünkben nincs semmi utalás. A győri szabályzatban a következő előírást olvassuk: aki mester akar lenni, annak 5 forint letétele mellett kell jelentkeznie a mesterremek kijelölésére. A céhmester kiadja neki a gyapjút, és látómestert rendel melléje, aki ellenőrzi a munkát és tanácsokkal is szolgálhat az ifjú jelöltnek. A remekelő legény tartozik a remek felvétele utáni naptól kezdve naponta négyszer enni adni a látómesternek és ezt folyamatosan szolgálni 14 napon át, míg a remeket készíti. Az összegyűlt céh előtt kell bemutatni a kész remeket, és ha jónak találják, akkor egy mesterebédet köteles adni, vagy megválthatja azt 15 forintért. Amig nem adott ebédet az ifjú mester, addig nem tarthatott segédet, de szolgát sem. Az ebédre köteles volt meghívni az összes mestereket, mesterneket, segédeket és a mesterek gyerekeit 7 éven felül, azon alul nem. A remek a győrieknél 1637-ben „. . . ungarischen Praven Huet; ein baar Reith sockhen, und ein lang hürenner Strodorothen Huet; Item, ein kürzhürener Strodoroth Huet mit ein ebenen boden. Mehr ein Ungarischer schwartzer Kernhuet, und auff gemeiner arth ein Rotter Hüet gemacht werden."[35] Az esztergomiak 1724-es szabályzatában kis változtatással ugyanezt találjuk magyar nyelven: „. . . Magyar Asszony Süveg helett, lészen egy pár harisnya, és egy hosszu haju, strodorotten Süveg; Item annális kissebb egyenes állyával, ismét

[33] Szentesi Állami Levéltár. 1812-es csongrádmegyei árszabás.
[34] Bálint Sándor: Szegedi szótár I. 460.
[35] Győri Állami Levéltár, Céhiratok. Lt. sz. 99/14.

egy fekete Magyar Süveg, és egy közönséges Vörös Süveg, . . ."[36] Érdemes még a legények szabályzatából a következőket idézni: „Tartozni fog pedig minden Legény minden nap Tizen-négy közönséges Süveget csinálni, melyből a négy napi számba tudódik, a Tiztül pedig Mestere által egy egy grajczárral szokás szerént kifizetődgyék. . . . Minden Legénynek a Magyar kész-Süvegektül fog fizetése lenni egy poltura, ugy hogy a ketteje napi számba tudódgyék. Ezen kivül pedig egész heti bére, vagy-is fizetése lészen tizen-egy grajczár. Item egy tizen-hat latbul álló Süveg, ki is napi számba számláltassék, az ötitül pedig két két grajczárja fog-járni, amely Legény pedig négy Süveget, husz latokbul állót csinál, annak a háromjátul legyen két két grajczárja, a negyedik pedig napi számba számláltassék. . . . Ha a Mester festeni talál tartozik a Legénye-is azon csinált munkát meg-festeni, mellyért néki azon hét bére meg-járjon."[37] E szöveg pontos másolata az 1637-ben kelt győri szabályzat megfelelő szakaszainak.

Az idézetekből megállapíthatjuk, hogy a leggyakoribb megjelölés a *fekete süveg*, *magyar süveg* és változatai, valamint több helyen szerepel a *vert kapca*, *süveg kapca* és a manapság jobban ismert *botos* elnevezés. Ez utóbbiak vékonyabb vagy vastagabb nemez csizmák, amint kivántatik mezítelen lábra vagy csizmára. Feltűnő viszont, hogy a néprajzi és régészeti szakirodalomban általánosan használt kun süveg, turi süveg megjelöléssel egyszer sem találkozunk az árszabásokban, sőt a GYÖRFFY által idézett 1780 évi jászkunsági árszabásban is „. . . legjobb materiából készült Magyar fekete barkás süveget . . ." említenek, így hát nyilván népnyelvi megnevezést vett át a szakirodalom, ami esetünkben nem egyezik a mesterségbeli megjelöléssel.[38]

A süvegviselet a 18—19. század fordulóján rohamosan teret veszít, viszont gyorsan terjed a kalap széles és keskeny karimás változataival, helyi ízlés szerint. Ezt a változást az árszabásokból jól kiolvashatjuk, bár térbeli és időbeli eltolódás van az egyes országrészek között. A süveges mesterek kalaposokká vedlenek, amint az jól kifejezésre is jut az aradi mesterek árszabásában, ahol együtt találjuk őket a megfelelő szakasz címzésében is: „A Kalaposok és Süvegesekre nézve." A soproni kalaposoknál viszont az 1813-as limitációban már csak a botos maradt meg a régi süveges készítmények közül, sőt még az 1830-as években is szerepel a cégérben egy fekete és egy fehér pár kis szőrcsizma. Általában azt mondhatjuk, hogy Dunántúl területén előbb jelentkezik a kalap divatja, mint az ország más vidékein. Ez érthető is, ha tekintetbe vesszük azokat a szoros kapcsolatokat és kulturális hatásokat, melyek a mesterlegények vándorlása és a kereskedelem révén általában érik e nyugati vidéket, melynek centrumai azután továbbítják a kapott hatásokat. Jó példa erre éppen a soproni kalaposok iratainak vizsgálata. A kalaposlegények beírókönyvét vizsgálva 1779—1815, 1815—1892, hatalmas méretű forgalmat állapíthattam meg a vándorlegények bejegyzései alapján. 1779—1892 között 310 helységből érkeztek a soproni legényszállásra, vállaltak itt hosszabbrövidebb ideig munkát. Szám szerint 1846 fő vette igénybe a szállást, akik között magyar, osztrák, cseh, morva, német, lengyel, dán, lett és litván származásúak egyaránt találhatók. A divatváltás időszakának talán a közepét

[36] RÓZSA VITÁL: i. m. 107.
[37] uo. i. m. 108—110.
[38] GYÖRFFY I.: A nagykun viselet . . . Ethn. XLVIII. (1937) 123.

külön is megfigyelve, látjuk, hogy 1800-ban 35, 1801-ben 39 kalaposlegény fordult meg a városban,[39] jóllehet 1784—85-ben csak 8, és 1848-ban is csak 10 kalaposmester működött Sopronban.[40] A külföldi és a magyar legények aránya igen kedvezőtlen számunkra, az 1846 főből összesen 521 volt magyar. Ismét figyelembe véve a divatváltás idejét, 1779—1800 között az arány: 661 külföldi, 125 magyar legény. Magyar területekről főleg Pozsony, Pécs, Kassa, Buda, Veszprém városokból jönnek vándorlók 1840-ig, ezután jobban kiszélesedik a kör. Ha az adatokat térképre vetítjük, akkor szemléletessé válik a közép-európai vérkeringésbe való kapcsolódás ténye, másrészt az ország nyugati és keleti fele közötti kölcsönös ismeretcsere is kitűnik belőle.

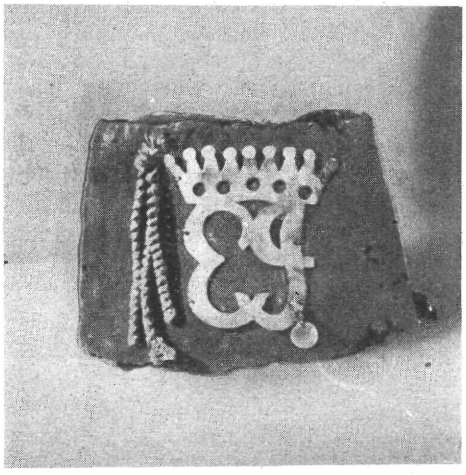

6. ábra. Béres süveg az Eszterházy uradalom címerével. Bakony. (Néprajzi Múzeum — Budapest

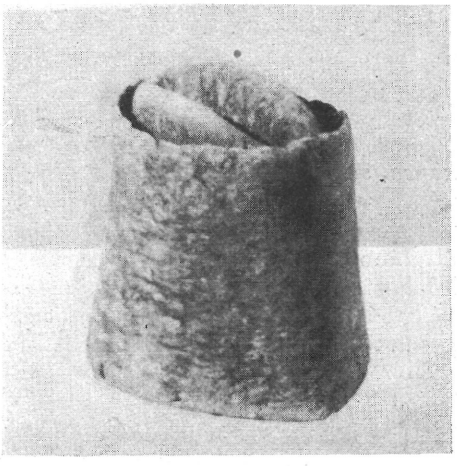

7. ábra. Béres süveg. Dudar, Veszprém m (Néprajzi Múzeum — Budapest)

A fejviselet változásának befejeződése táján írta a Hasznos Mulatságokban, 1820-ban, egy ismeretlen szerző „Dunán tul tsak elvétve néhol láthatni a Parasztok fején süveget. Egyedül a Kasznok tartották meg ezen hihetőleg eredeti magyar Fejfődelet, és pedig mindenütt kurta tsákóval, melly ugy lebeg minden mozgásra mint a szelet jelentő kakas a tornyokon és házakon. Dunán innen Mátyus földén még egész helységek vannak, mellyek a Söveget mai nap is betsülik, és hozzá két felől a fülökre le eresztett, és ott tsomókba kötött diszes sima hajat viselnek. A Jászságban és Hajdu városokban is ugy látszik már részént kiveszett a Söveg."[41] Az említett kanász vagy béres süvegekből őriz néhányat a Néprajzi Múzeum, mint a süvegviselet használatban volt utolsó darabjait. (*6—7. ábra.*) A fejviselet XIX. századi alakulásával Kresz Mária foglalkozott részletesen Magyar Parasztviselet 1820—1867 c. könyvében. Ezért e korszakot már nem tárgyaljuk.

[39] Soproni Állami Levéltár, Céhiratok 53—58. Dass Einschreib Buch.

[40] Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században. Sopron, 1939. 194. Thirring Gusztáv: Adatok a száz év előtti Sopronból és 1848. évi népességéről. Sopron, 1957. Soproni Szemle.

[41] Hasznos Mulatságok, Pest. 1820. 7. szám 52.

Azt hiszem, hogy a fentiek eléggé meggyőznek bennünket arról is, amire már évtizedekkel ez előtt felhívta a figyelmet GYÖRFFY ISTVÁN és munkásságával példát is mutatott, hogy az egyes néprajzi jelenségek megértéséhez, vagy azok megjelenésének idejét, körülményeit vizsgálva mennyire fontosak és nélkülözhetetlenek az írott források, azok alapos feltárása és értékelése..

DOMONKOS OTTÓ

Zur Geschichte der Filzmützentracht

Gelegentlich der Erschließung der Kunstdenkmäler und Altertümer der romanischen Kirche von Sopronhorpács wurde unter dem Chor im Schutt eine schwarze Filzmütze gefunden, die man bei Begräbnissen unter den Kopf des Verstorbenen legte. Wir reihen auf Grund der Aufzeichnungen der Kirche diese Filzmütze in das dritte Viertel des XVIII. Jahrhunderts ein. Mit der Frage der Filzmützentracht haben sich I. GYÖRFFY und L. ZOLTAI befaßt, GYÖRFFY mit der großkumanischen, ZOLTAI mit der Debrecener Tracht. Ihr Material umfaßt die Epoche vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert und auch materielle Relikten wurden bei Ausgrabungen gewonnen. Der Fund im Komitat Sopron hat uns zur eingehenden Prüfung dieser Frage angespornt und die in Archiven gesammelten Angaben beweisen, daß in den erwähnten Jahrhunderten die Filzmützentracht nicht nur in der Großen Tiefebene heimisch war, sondern auch im Oberland und in ganz Transdanubien.

Der in Preislisten häufig gebrauchten Bezeichnung »ungarischen Filzmütze« entspricht die im Fachschrifttum allgemeine Benennung »kumanische Filzmütze«, wir bemerken aber, daß wir im historischen Material letzterer Bezeichnung auch nicht einmal begegneten. Wir besitzen Daten von der im XVI. Jahrhundert stattgehabten Abwicklung eines beachtlichen Filzmützenhandels zwischen Ödenburg (Sopron) und Légrád in Westungarn, Pressburg (Pozsony) und Siebenbürgen, Raab (Győr) und den von den Türken besetzten Gebieten, da wurden die zu Tausenden bestellten Filzmützen für Erwachsene und Kinder in Fässern versendet. Die aus den Preislisten vom XVIII. und XIX. Jahrhundert auf uns gekommenen Angaben beweisen den Weiterbestand der Filzmützentracht und liefern gleichzeitig Details für die Identität bzw. Unterschiede und Vielfalt der Erzeugnisse. Neben den Filzmützen wurden auch *Socken* und Filzstiefel angefertigt. Aus Zunftbriefen der Filzmützenerzeuger in Győr und Esztergom konnten wir wertvolle Angaben über fachliche Details dieses Gewerbes schöpfen, so Vorschriften über das Meisterstück, Fixierung der Arbeitslöhne, Arbeitszeit, Pflichten der Lehrlinge und Gesellen u. a. m.

Um die Wende des XVIII—XIX. Jahrhunderts läßt das Tragen von Filzmützen in stürmischem Tempo nach und immer rascher verbreitet sich der Hut. Immer mehr satteln die Mützenmachermeister zu Hutmachern um, was durch den Umstand erleichtert wird, das die Grundtechnologie des Mützenmacher- und Hutmacherhandwerks die selbe ist. Es kann im allgemeinen behauptet werden, in Transdanubien wird der Hut früher modern als in anderen Landesgebieten, was auch verständlich ist, wenn man die durch den Handel und durch wandernde Gesellen mit dem Westen geschaffenen engen Beziehungen berücksichtigt. Dafür bietet ein gutes Beispiel die Prüfung der Schriften der Hutmacher in Sopron, die auf Grund der Aufzeichnungen in den Einschreibebüchern der Gesellen angefertigte Landkarte ist die sprechende Bestätigung dieser Vorbedingungen. Von 1779 bis 1840 wurde Sopron hauptsächlich von Ausländern besucht und von da nimmt auch die Anzahl der heimischen Gesellen zu. Aus den Angeben der Landkarte ergibt sich die Einschaltung in den mitteleuropäischen Blutkreislauf, ebenso der gegenseitige Erfahrungsaustausch zwischen den westlichen und östlichen Landeshälften.

Abbildungen 1—2 zeigen die Filzmütze von Horpács, Abbildungen 3—4 veranschaulichen kumanische und sogenannte »Túrimützen« (von Mezőtúr in der Großen Tiefebene), Abbildung 5 zeigt das Aushängeschild eines Hutmachers in Sopron und 6 veranschaulicht die im Komitat Veszprém gebräuchliche Knechtmütze.

Tévhitek a rokka keletkezésével és elterjedésével kapcsolatban

Az alábbiakban két szívósan továbbélő tévhit felszámolását kísérelem meg. Az egyik a szárnyas fonóorsó eredetére, a másik a mai rokka-típus elterjedésére vonatkozik.

A *fonókerék* működése tekintetében nem különbözik az egyszerű gyalogorsótól. Szakaszos fonóeszköz, mint emez, vagyis a sodrás és felcsévélés egymást követő periódusokban zajlik le. Vízszintesen csapágyazott orsóját zsinórkerékáttétel pörgeti. Az orsón napraforgószárból vagy nádszálból metszett cső (cséve) ül, amelyre a megsodrott fonalat egyenletes menetekben rávezetik. Pamutfonás céljára 1268 óta, a posztóiparban 1288 óta igazolható, és Indiából feltehetően az arab barhend-takácsok közvetítésével jutott Európába.

A *rokka* ezzel szemben folytonos fonóeszköz, a sodrást és a csévélést egyidejüleg valósítja meg. Ezt úgy éri el, hogy a cséve körül pergő szárnyasorsót más sebességgel járatja, miáltal a szárnyról a csévére futó fonal azon lerakódik.

A rokka működési elve tehát a szárnyasorsó és cséve fordulatszámának különbségén alapszik. Ez előállítható *két*zsinóros meghajtással, úgy hogy a cséve és orsó zsinórtárcsája eltérő átmérővel rendelkezik és *egy*zsinóros hajtással úgy, hogy vagy a csévét, vagy az orsót hajtják csak meg, a másikat fékezik.

A rokka tehát jóval bonyolultabb és termelékenyebb munkaeszköz, feltalálása is jóval későbbi, aligha tehető a 15. századnál korábbra. A két szerszám összetévesztése igen gyakori, mert mind német és angol nyelven, mind pedig román és szláv nyelvekben a két szerszám azonos elnevezést kapott.

Szakkönyvekben is gyakran kísért még egy 18. századi forrás tarthatatlan állítása, amely szerint a rokkát 1530-ban Jürgen wattenbütteli kőfaragó találta fel.[1] Mivel nem egy korábbi ábrázolás bizonyítja az időpont megbízhatatlanságát, fejlődéstörténeti érvek alapján pedig az észak-német provenienciát is kétségbe vonhatjuk, az első írásos adatot az eredetkérdés tisztázásánál figyelmen kívül hagyhatjuk.[2]

[1] Rehtmeier, ph. J.: Braunschweig-Lüneburgische Chronika etc. Braunschweig, 1722. T. 2. 879. Nyilván egy kocsmacégérrel kapcsolatos helyi mondaképzéssel állunk szemben. A krónikás így ír Jürgenről: „. . . welcher Meister in einem Kruge (fogadó) gewohnt, wovon derselbe Krug noch jetzt den Namen hat, dass er zum Spinnrade genannt wird."

[2] Feldhaus, F. M. már 1930-ban rámutatott a Rehtmeier-féle legenda alaptalanságára, de nem kísérelte meg a rokka valódi keletkezési körülményeit feltárni. (Zur Geschichte des Spinnrades. Melliand Textilberichte, 1930. 93.)

A rokka hosszúszálú gyapjú- és háncsrostok (len, kender) fonására alkalmas csupán; pamut vagy vetülékre használt, rövidszálú kártolt gyapjú, az előfonal vezetésénél keletkező feszültségek és törések miatt, — nem fonható rajta.[3] Viszont minden további nélkül megsodorható rajta a selyem.

Köztudomású, hogy a selyemcérnázásnak nevezett művelet a 13. század óta olyan sokszáz-orsót számláló vízhajtású filatóriumon ment végbe Olaszországban, amelynek alapelve a folyamatos sodrás és motollálás volt.[4] Ezt huzalszárnyú orsókkal oldja meg, amelyekről a sodratlan fonal motollákra fut. A nagyjelentőségű találmányt mind a hagyomány, mind a gyér levéltári adatok szerint a 13. század második felében Luccában alkották. Elképzelhetetlen azonban, hogy ez a rendkívül bonyolult és nagyméretű szerkezet minden előzmény nélkül keletkezett volna. A selyemcérnázást a távolkeleten ma is fonókerékkel végzik. De a mind ott, mind Indiában létező 8—16 orsós cérnázók, bizonyos mértékben átmenetet képeznek, mert a csévék és motollák külön meghajtást nyernek.[5] Ehhez járul azon adatok egész sora, amelyek szerint abban a korban Európában is léteztek különleges, de a filatóriumnál egyszerűbb cérnázógépek, pl. Jean de Garland tratale-ja (1221), vagy az Etienne Boileau-féle párizsi céh-statum „filarese de soie a grand fusiaux"-i (1260)[6]

Alapos okunk van arra gondolnunk, hogy a nagy luccai selyemfilatórium csak méreteiben és a vízhajtás következtében hozott forradalmi újítást, a szárnyasorsó selyemcérnázás céljaira régen ismert volt.

Ehhez még egy érvet kell felhoznom. A selyem-feldolgozás második művelete: a lefőzés utáni gombolyítás. Ennek során a gubókról több elemi szálat egyesítenek motollán. Eredménye: matring, amelyet csévélni kell, hogy az ezt követő cérnázás elvégezhető legyen. Milyen kézenfekvő lehetett e művelet kihagyása azáltal, hogy csévélés közben meg is sodorják a fonalat az amúgy is ismert szárnyasorsóval! A csévélőkerék és a cérnázó egyesítése a huzal szárnyasorsó feltalálása révén ment végbe. Közömbös, és ma már nem rekonstruálható, hogy a hajtó lendkerék egyben motolla szerepét töltötte-e be, vagy külön motolláról pergették-e le a sodratlan fonalat. Tény, hogy amikor Leonardo da Vinci a 15. század végén fonógépének ötletét felvázolja, egy hosszú megelőző fejlődés kikristályosodásával állunk szemben. E korban nemcsak a filatórium működik már egész Észak-Olaszországban, hanem még él a primitív selyemcérnázó rokka, de talán már az új, gyapjú vagy lenfonórokka is az előbbi származékaként.

A Leonardo-féle sokszor ismertetett tervrajz[7] célja nem a fonás elvének, hanem a csévetest felépítésének, ill. két orsó egyidejű meghajtásának módszerét szemlélteti. A karcsú szárnyak és a vezetőszemek fémből készültek, a vastag-falú peremes fahüvelyek a selyemcérnázásra utalnak. A selyemiparban máig is a peremes esztergált fahüvelyek a szokásosak, mert a szál síkos felülete miatt könnyen lecsúszik a csévetestről.

[3] Zilahi—Merényi: A fonás elmélete I. Bp. 1951. 15.

[4] Részletes ismertetése és a fonásra tett hatásának taglalását lásd: Endrei: Az Óbudai Selyemfilatórium (MTA Műszaki Osztályközlemények, 1958.) utolsó fejezetében.

[5] Schwarz, A.: Der Haspel. Ciba-Rundschau, 64. (1945) 2356.

[6] Uo.

[7] Magyar nyelven legutóbb Friss A.: Leonardo da Vinci fonógépe. Magyar Textiltechnika, 1955. 293.

Igen fontosnak tartom, hogy az első ábrázolt rokka az 1475—80 körüli Waldburg-Wolfegg „Hausbuch"-ban[8] is ilyen hüvelyekkel dolgozott, és ezek semmiben sem különböztek a filatóriumon használtaktól. A filatórium középkori és a rokka mai olaszországi elterjedési területe sajátságosan egyezik. A 15. században Toscana, Lombardia és Piemont ismerte a szárnyasorsós cérnázót, a rokka ma is csak Rómától északra található.[9] Ehhez járul az a tudat, hogy

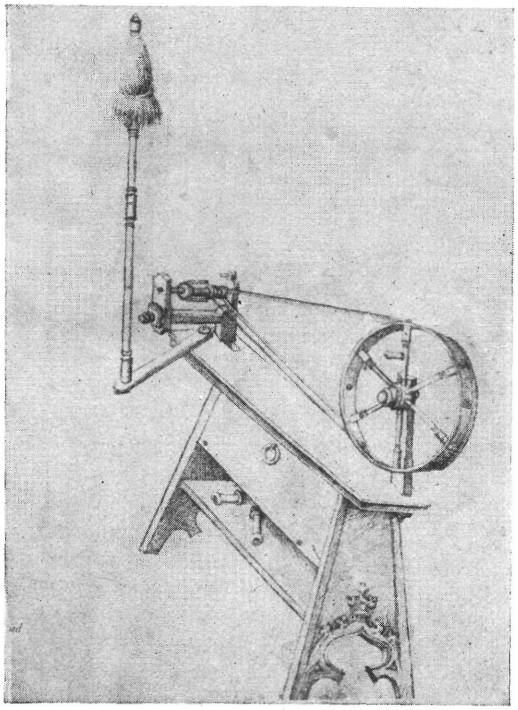

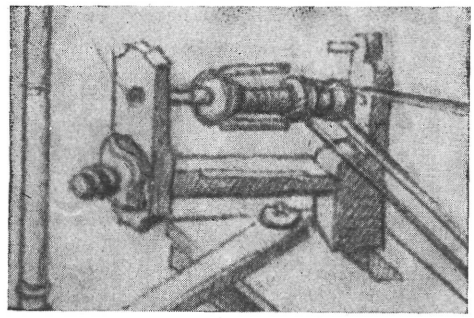

1*a*

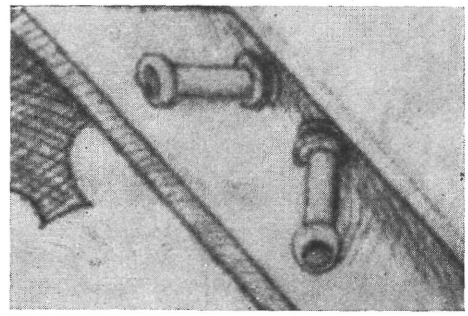

1*b*

1. ábra. A WALDBURG-WOLFEGG Hausbuch rokkaábrázolása (1480) jól mutatja *a)* a kétzsinóros szárnyasorsót és *b)* a tárcsás facsévéket

ezek a tartományok a 14. század óta virágzó posztóexportáló központok. A rokka olasz eredete mellett A. SCHWARZ érveit is meg kívánom említeni. Állítása szerint a sienai Arte della Lena céhszabályai előírják használatát. Emellett Franco Sacchetti 1378-ban leírt novelláinak egyikében egy hajnali álmát zavaró fonószerszámról emlékezik meg, ami csak rokka lehetett, mert a fonókerék zajtalan. A szerző nyelvészeti argumentumai sajnos nem helytállóak, mert „mulinello" fonókereket és rokkát egyaránt jelent, tehát utóbbinak a „selyemmalomtól" való eredeztetését nem támogatja.[10]

[8] Das mittelalterliche Hausbuch. München. 1957.
[9] SCHEUERMEIER, P.: Bauernwerk in Italien. Zürich, 1943. 271. térképe.
[10] i. m. 2357.

Ezzel szemben súlyosabban esik latba, hogy Angliában, ahol a fonókerék a 14. század óta kimutatható, a Stow Chronicles szerint 1529-ben egy Antony Bonvise nevű olasz tűnik fel, aki fonásra tanítja a népet.[11]

A műszaki fejlődés minden esetben a magasabbrendű termelési módot folytató iparágban megy végbe. Ha párhuzamosan folyik önellátásra szánt háziipari és piacra kerülő árutermelés: utóbbiban gyorsabb a technikai fejlődés.

A fonókereket, posztószövőszéket és selyemfilatóriumot egyaránt az exportra termelő iparvidékek vezették be először és igen lassan terjedt tovább. Minden jel amellett szól, hogy a rokka is ott keletkezett, ahol a termelékenység növekedésétől kézzelfogható hasznot várhattak: a polgáriasodó posztós városokban, nem pedig a feudális északnémet síkságon. Ehhez járul az a tény, hogy a szárnyasorsó elve a selyemcérnázás révén Észak-Olaszországban évszázadok óta ismert volt és emiatt leginkább itt kereshetjük eredetét.

Ezekután a *lábítós* rokka keletkezésének problémájára térhetünk. A közhiedelemben — szinte valamennyi kézikönyv egybehangzó adatai alapján — úgy él a rokka, mintha lábhajtásos változata ősrégi lenne, 16. századi eredetéhez kétség sem férne.[12] A tények vizsgálata viszont azt mutatja, hogy a lábító nagyon későn egészítette ki a rokka azóta hagyományossá vált képét.

Érdekes, hogy a közönséges fonókerék Európában mindig kézihajtású maradt, míg Kínában az ismert háromorsós fonókerék lábítóruddal működik. Ennek rendszere azonban gyökeresen eltér a rokkáétól.[13] Az európai lábhajtás forgattyús rendszere — ahogyan azt a köszörűtől a varrógépig megfigyelhetjük — a kéziforgattyúból származik.[14] Ezt nemcsak analógiák támasztják alá, hanem az a körülmény is, hogy valamennyi rokka-típusnál balkézt esik az orsó, mint a kézi hajtású rokkánál, ill. a fonókeréknél is.

A 15. századi rokkatípus használatát jól szemlélteti Steffen Arndes: Eyne nyge Kalander (Lübeck, 1519) metszete és ez a munkamódszer tűnik fel valamennyi 16—17. századi metszeten és festményen. Sehol nyoma sincs a lábító használatának úgy, hogy ha létezett is, igen szűk körben válhatott ismertté. Nemcsak Velasquez, Maes, Dou, Lancret és Stradanus festményein keressük hiába, hanem olyan 17. századi népszerű ábrázolásokon is, mint Comenius Amos Orbis pictusának képén, vagy amszterdami polgárházak faldíszein.[15] Nem áll az sem, hogy a Glockendon biblia (1524) egyik miniatúráján már lábítós rendszerű rokka volna látható.[16] Minden jel arra mutat, hogy a lábító bevezetése legkorábban a 17. század első felében történt meg, de általános elterjedése csak a század végére tehető. A lábítós rokka viszonylagos fiatalságára vet fényt az a körülmény is, hogy a 18. század második és a 19. század első felében tucatjával bontakoznak ki különféle változatai, noha ezek-

[11] Macquoid, P.—Edwards, R.: The Dictionary of English Furniture. London, 1954. „Spinnwheel" címszó, 142.

[12] A Belfast Municipal Art Gallery and Museum birtokol is egy állítólagos 16. századi lábítós rokkát. Ciba-Rundschau, 30. (1938), 1106.

[13] Horwitz, H.: Die Entwicklung des Spinnens. Ciba-Rundschau, 49. (1941), 180.

[14] Endrei W.: Adatok a középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez. Századok, 1957. 1—4.

[15] Van Schelven, A.: Textiel in hout en steen werheeld. Rayon Revue 10 (1956) 6.

[16] Heinemann, O. a wolfenbütteli könyvtár vezetője F. M. Feldhaushoz írott levelében ezt határozottan tagadja.

nek az időközben végbemenő ipari forradalom miatt semmilyen gyakorlati jelentőségük nincs.[17]

Az alaptípusok morfológiai és genetikai rendszerezése még nem kielégítő. A több tucat rokka-fajtát a kerék és orsó kölcsönös elhelyezése, a meghajtás módja szerint is lehet csoportosítani. A nálunk is ismeretes kecskerokkát írs holland és orosz rokkának, a békarokkát angol, szász vagy svájci rokká-

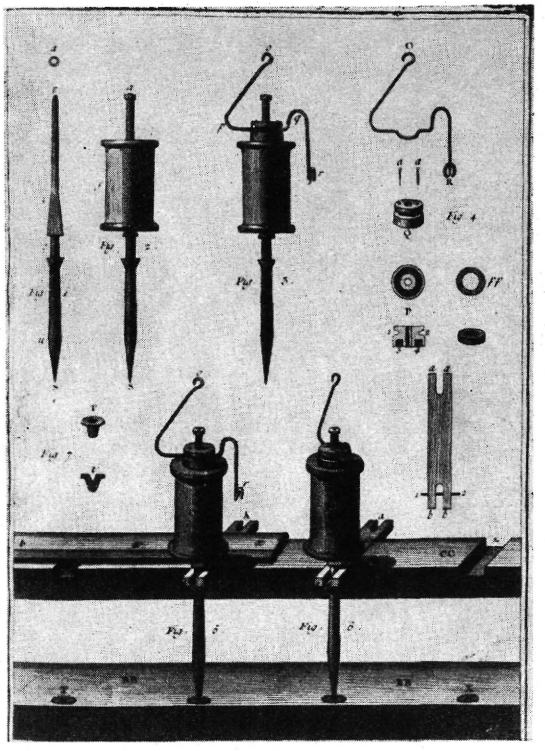

2. ábra. A Nagy Enciklopédia metszete, amelyen a selyemcérnázás során alkalmazott huzalszárnyas orsó és a tárcsás facsévék egy vastagabb típusa látható

nak nevezik, de ezek a jelzők megtévesztőek. Itt csak arra szeretnék utalni, hogy a kecskerokka a kézirokka származéka, a békarokka pedig egy ettől függetlenül keletkezett alak, amelynél az orsó a lendkerék felett vagy attól kissé balra helyezkedik el. Azokban az országokban, ahol a 17. században már erősen elterjedt a rokka, természetesen a kecskerokka honosodott meg (Franciaország, Olaszország, Hollandia) míg Németországban a békarokka hódított leginkább teret. Az a körülmény továbbá, hogy Angliában Saxonywheel néven vált ismertté, a Jürgen-féle legendának bizonyos magya-

[17] Kétorsós, áttételes, motollával kombinált stb. rokkák sorozatát ismerteti: RETTICH: Spinnradtypen. Wien, 1895.

rázatot adhat. Oroszország Hollandiától vette át a rokkát, s így a kettő szembeállítása nem indokolt.[18] A lábítós rokka elterjedése azonban igen későn folyt le és ezt derékbatöri az ipari forradalom. A Balkánra, Dél-Olaszországba vagy a Skandináv és Pyreneusi félsziget legtöbb részére sohasem jutott el, Európán kívül csak Észak-Amerikában volt található a 18. században.

De Közép-Európa legtöbb részében is csak a 18. században próbálták meg — sokszor erőszakosan — bevezetését. Szászországban még 1793-ban is csak megkísérlik a rokka elterjesztését,[19] Poroszországban Napóleon idejében is ritka volt.[20] A korszerűnek tekinthető linzi posztómanufaktúrába 1772-ben Szászországból hoztak lábhajtású békarokkát, de még a 19. század elejéig működhettek kézihajtásúak, mert 1810-ben elrendelték betiltásukat.[21] Nem csoda, hogy hazánkba is igen későn jutott el a rokka.

A magyar rokka szó eredetileg azonos értelmű volt a német Rocken, olasz rocca etimonjaival: „guzsalyt", sőt „gugyelát" jelentett.[22] A kerekes guzsaly (egy magyar rokkatípus) szóképzés is arra utal, hogy a rokkánál a guzsaly, kerekes rokka, pergetős rokka[23] jelentésváltozás törvényszerű. Eszerint a rokka megismerése Magyarországon ezekkel az átmeneti szóképzésekkel egyidejűleg mehetett végbe, vagyis a 17. század második felében.

Ám sok jel arra mutat, hogy ez idő tájt nem is rokkát, hanem fonókereket értettek rajta. Az nem kétséges, hogy kézzel hajtották, hiszen az Orbis pictus ábrája és a „...gyakran kezetekben forogjon rokkátok..."[24] fordulat egyértelmű.

Az első magyar posztó-manufaktúra, a Károlyi Sándor által Bátorkeszin létesített üzem iratai között egy 1722-re tehető „Memoriale vagyis Posztószövéshez való eszközöknek specificatioja"[25] található. Eszerint a „fonókerék" ára 50 den., jóval olcsóbb a „csüs (csévélő) keréknél, mely 1Ft 50 den. Bizonyos, hogy éppúgy közönséges fonókereket használtak, mint 1680—86 között, amikor Erdélyben tett javaslatot egy örmény kereskedő Bornemissza Annának manufaktúra felállítására:[26] „...Fonókerekek kívántatnak, annyi amennyi lesznek a fonóinasok ... mindennap 1 fontot igen szép vékonyan fonnak."

Hogy mind a fonókerék, mind a rokka kifejezést mindkét fogalomra alkalmazták arra bizonyíték egy 1744-beli mosonmegyeri limitáció,[27] amely megkülönböztet „közönséges rokka, aki jobb, ill. alábbvalót" a „kecskerokkától." Előbbi 50, ill 40 dénár, utóbbi 75. Kézenfekvő, hogy előzők közönséges fonókerekek.[28] Tudtommal ez az okirat egyben az első kétségtelen bizonyíték

[18] Magyarság Néprajza I. 307.

[19] FORBERGER, R.: Die Manufaktur in Sachsen. Berlin, 1958. 134.

[20] KRÜGER, H.: Zur Geschichte der Manufakturen in Preussen. Berlin, 1958. 41.

[21] HOFFMANN, A.: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Salzburg, 1952. I. 324.

[22] Itt csak utalni szeretnék arra, hogy számos nyelvben megvan a Kunkel—Rocken kettősség. „Egy guzsalykender, egy rokka len": szinonimák (MNySz.). A magyarban bekövetkezett jelentésváltozás egyedülálló, ráadásul a guzsaly „fa, melyen a laza szál elhelyezkedik" és gugyela, a „fonásra szánt szálmennyiség" a szláv alapszó kettős átvételéről tanúskodik.

[23] Comenius Orbis pictus és Janta linguae (1673) műveiben.

[24] MNySz idézi RMK, II. 155-öt.

[25] Károlyi levéltár, Oeconomica, 99. fasc.

[26] MGTSz, 1899. 325—327.

[27] OL. Ht. t. Oeconomica Ladula D fasc. 4 No. 5 95 p. verso.

[28] Áruk — 1 krajcárt 2,67 denárnak véve — egyezik a fonókerék mésutt közölt árával

a kecskerokka hazai használatára. A lassan kialakuló differenciálódás oka az, hogy a német „Spinnrad" kifejezés mindkét szerszámra illett és csak tétován tettek különbséget köztük. A selmec- és körmöcbányai pamutfonók svájci és bécsi orsókat és fonókerekeket kaptak mérsékelt áron.[29] Egyrészt jellemző, hogy 1766—68 között 1471 orsót és csak 460 kereket vettek, de az is, hogy az olcsóbb svájci fonókerékből (15 krajcár) 294, a drágább bécsiből (18 krajcár) csak 166 fogyott. Valószínű, hogy egyik sem volt rokka, mert ezen pamut fonása csaknem lehetetlen. Erről tanuskodik KEES jellemzése is, amely hangsúlyozza, hogy a pamutnál a „svájci fonókereket" előnyben részesítik a rokkával szemben.[30]

A lábhajtásos rokka bevezetése igen nagy erőfeszítések árán indult meg hazánkban a 18. században. A felvidéki bányavárosok mellett számos manufaktúrás és vállalkozó kísérelte meg bevezetését jobbára átmeneti sikerrel.[31]

Azután a ipari forradalom félbeszakította az árutermelés céljaira történő rokkafonás elterjedését úgy, hogy máig is a gyalogorsó a gyakoribb népi fonóeszköz.[32]

SZOLNOKY igen találóan jellemzi a két szerszám közötti termelékenységi verseny állását.[33]

Munkaeszközök feltűnésének és elterjedésének időrendi viszonyait tisztázni nemcsak a tárgyi néprajz számára bír haszonnal. Befejezésül hadd szemléltessem ezt egy példán.

Azon számos Grimm mese közül, amelyikben a fonás művelete szerephez jut, ragadjunk ki hármat, a Csipkerózsika (Aarne-Thompson/410), az Orsóvetélő-tű (Aarne-Thompson/585) és a Három fonóasszony (Aarne-Thompson/500) címűeket.

A legismertebb és legelterjedtebb Csipkerózsika termelési eszköze az *orsó*, mégpedig a bronzkor óta használatos hegyesvégű fémorsó. Nélküle a mese értelmetlen. Nem érdektelen, hogy késői változatokban néha korrumpált formában rokka veszi át szerepét, Rackham ismert illusztrációja rokkaégetést ábrázol.

Az „Orsó-vetélő-tű" mesében a királyfi benéz a ablakon és a lányt a rokka mellett ülve fonni látja. Igen ám, de távoztával a lány elmondja bűvös igéit és az orsó leugrik a földre és pörögve megindul az úton a királyfi után. Vízszintes szárnyasorsót a földön pörögni elképzelni sem lehet. Nyilvánvaló, hogy a mese lejegyzett fogalmazása már a rokka idejében keletkezett, de eredeti formája a gyalogorsós fonás ködös távolára utal.

[29] SPIESZ, A.: Vyvoj pradenia baolnoj v Banskej Stiavnici a v inich stredostovenskych mestách (1759—1816).

[30] KEES: Darstellung des Fabriks und Gewerbwesens in österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1819. II. 53.

[31] Az apatini gyárban 1765-ben 42 nagy és 15 kis kerék dolgozik: utóbbiak a lábítós rokkák (Kamarai ltár. Protokollum Sessionale stb. 1464—68. 140 p.) A gácsi posztómanufaktúrában (1779) "30 Tritträdel" és „100 Schleichrädel" szerepel a leltárban (Causarum Reg. Dir. — Fekete-féle iatok II. 60 csomó. 92. p.) A kis „lábhajtású" rokka mindenütt kisebbségben van a „nagy" fonókerékkel szemben, hiszen a fonás megtanulása is könnyebb az utóbbin.

[32] GÖNYEI S.: A kendermunka népi szerszámai Magyarországon. NÉ. XXVIII. (1936) 7.

[33] SZOLNOKY L.: Minőségi csoportok, mennyiségi egységek stb. Ethn. LXI. (1950) 34.

A harmadik mese szövege nem lehet a 16—17. századnál régebbi. A három fonóasszony ugyan a párkákra emlékeztet, de a lábító taposásától eltorzult láb motívuma miatt a mese rokka nélkül értelmetlen.

A három mese megfogalmazása különböző korszakokból származik tehát.

Fenti kis befejező eszmefuttatással csak arra akartam utalni, hogy tárgy-, ill. technikatörténeti kutatások révén olyan elemzőmódszerre tehetünk szert, amely a folklorban is hasznosítható.

ENDREI WALTER

Irrtümliche Auffassungen über die Entstehung und Verbreitung des Flügelspinnrades

Die vorliegende Studie bezweckt zur Klärung einiger Irrtümer beizutragen, die die Entwicklung des Spinnrades betreffen. Vor allem wird auf die Möglichkeit des italienischen Ursprunges des Flügelspinnrades hingewiesen und seine Entwicklung aus dem Grundprinzip des Seidenfilatoriums bzw. älterer Zwirnradtypen wird in das vierzehnte bis fünfzehnte Jahrhundert verlegt. Sowohl die Analyse des Spinnvorganges als auch die frühesten Erwähnungen und Zeichnungen schließen eine norddeutsche Erfindung aus und auch das Auftreten des Pedals wird erörtert. Es ist zwar möglich, kann aber nicht nachgewiesen werden, daß der Fußantrieb des Spinnrades in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts entstand, die gewöhnlich angeführten Quellen sind aber nicht stichhaltig. Die Verbreitung des Pedals erfolgte auf keinen Fall vor der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts. Schließlich wird bewiesen, daß die Einführung des Flügelspinnrades in Ungarn im späten achtzehnten Jahrhundert erfolgte und als Instrument der Manufakturperiode anzusehen ist.

Abschließend wird an drei Beispielen ein methodischer Versuch gezeigt, wie technikgeschichtliche Erkenntnisse in der Märchenforschung zu verwerten sind.

A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei

Telkibánya neve a magyar kerámia történetében legelőször a porcelángyártás révén vált ismeretessé. Itt készültek a magyar porcelán első darabjai, amikor 1825-ben a kis *regéczi* üzem merész módon felvette a versenyt az osztrák és cseh porcelángyárak termékeivel. Szép és minőségileg kifogástalan árut termelt, azonban a gyár fénykorát képező korszak 1846-ban lezárult. Ettől kezdve a telkibányai üzem majdnem kizárólag csak keménycserép edényeket gyártott.

Az első korszakban termelt porcelánból nagyon kevés darab, vagy úgyszólván semmi nem jutott el a falusi házakba. A drága és különlegesség számba menő porcelán helyett a parasztság fazekasáruval elégítette ki ilyen irányú szükségletét. Amikor azonban a keménycserépgyártás Telkibányán és a környező kerámiaműhelyekben, belföldön és külföldön egyaránt kezd nagyobb méreteket ölteni, a termelés hamarosan kiszorítja a fazekasedényt a falusi házakból, hogy helyét az ugyancsak olcsó és a parasztság szempontjából tetszetősebb keménycserép foglalja el. A gyári áru forma és használhatóság tekintetében mindenben igyekezett követni a fazekasedények mintáját, egyedül a szín és a díszítés területén különbözött azoktól.

Telkibánya is, — mint általában a legtöbb keménycserépgyár — elsősorban a parasztság számára termelt, közvetett vagy közvetlen vásárlóközönségét a parasztság alkotta. Ennélfogva nem hagyhatta figyelmen kívül azokat az igényeket, melyek a vásárlóközönség részéről megnyilvánultak, amiket eddig a fazekasedények teljes mértékben kielégítettek.

A telkibányai gyár esetében a parasztsággal való szoros viszonyt az is fokozta, hogy a gyár munkásai 90%-ban helybeliek voltak. Ez a körülmény váltotta ki az ottani eddig egységes foglalkozású lakosság rétegződését.[1] Ez a folyamat azonban nem volt döntő jelentőségű, — mindössze 50—60 családról van szó — és nem volt mélyreható, mert a gyár 1906-ban való megszűnése után a gyári munkás újra földműves paraszttá vált, néhányan mentek át a szomszédos és ma is működő hollóházi kerámiagyárba.

Azonban ez a sajátos társadalmi összetétel, mely Telkibányán az ún. *fábrikások*, illetve gyári munkások és a *falusiak* között létrejött, a keménycserép formájában, festésében, használatában nagy jelentőséggel bír. A leg-

[1] Megjegyezzük ugyan, hogy Telkibányán a XV—XVI. században virágzó arany és ezüstbányászat folyt, innen kapta a község az *Aranygombos Telkibánya* nevet, viszont ez a bányászgeneráció már évszázadokkal ezelőtt beolvadt a parasztságba.

szebb és legjellegzetesebb darabok ugyanis éppen azoknak a munkásoknak a keze alól kerültek ki, akik ebbe a paraszt társadalomba gyökereztek. Nem hanyagolható el az a tény sem, hogy a munkások nagy része *kétlaki* életet folytatott, mindegyiknek volt, — ha több nem — két-három hold földje.

Átmenetet képezett a két foglalkozási ág között a fuvarosok rétege. *Falusiak* voltak, de legalább annyira hozzátartoztak a gyárhoz, mint a *fábrikások*. Ők szállították a fát az erdőből az edények égetéséhez, majd pedig a kész árut a vasútállomásra. Nem voltak szerződött, állandó munkások, egyéni szabadságuk nagyobb volt, a gyár megszűnése nem jelentett számukra olyan exisztenciális veszteséget, mint a munkások számára.

A telkibányai keménycserépgyár nem szorítkozott csupán a parasztság szükségleteinek kielégítésére. Főleg a századforduló idején jelentékeny mennyiségű használati és díszedényt gyártott a kisnemesség és polgárság számára. A termelésnek ez az ága azonban nem tartozik tanulmányunk keretébe. Jelen dolgozatunkban kizárólag a parasztság számára készült keménycseréprőI beszélünk, figyelmen kívül hagyva a készítőhely történetét, a készítés technikai menetét, hogy annál részletesebben ismertethessük a keménycserép térhódítását, a fazekasedény és a gyári áru egymásra való hatását. A továbbiakban szólunk a parasztedények formájáról, a színről és az ornamentikáról, a kész edények forgalombahozataláról és végül azt a fontos kérdést tárgyaljuk: milyen szerepet töltött és tölt be a keménycserép a parasztság életében? A kérdést két zárt földrajzi egységben élő közösség életén belül vizsgáljuk. Ez a zárt földrajzi és ethnikai egység tágabb értelemben a Hegyköz, szűkebbb vonakozásban Telkibánya.

Hegyköz területén a századforduló idején a hollóházi kerámiagyár működött, de a telkibányai keménycserép felvásárló helyei többek között ugyanerre a területre estek. Így a keménycserép elterjedése itt mutatható ki a legteljesebben. Viszont a fazekasedény és a gyári áru egymással való versenyének eredményét, kölcsönös hatásukat szintén ezen a vidéken találhatjuk meg a legszembetűnőbb módon, mert a Hegyköz közvetlen szomszédságában a gyárak működésével egyidőben két jelentős fazekasközpont virágzott, majd kezdett hanyatlani: Sárospatak és Gönc.

A sárospataki fazekasok készítményei *faluzások* alkalmával kerültek eladásra. A Patakról kiinduló faluzó három útvonal egyike Hegyköz volt. Később vásározások révén terjedt el a pataki edény a Hegyköz falvaiban.[2] A gönci fazekasság ugyanígy bejárta árujával a vidéket, tehát a parasztság, tekintet nélkül vagyoni helyzetére, tőlük szerezte be a tányérokat és a tálakat, szilkeféléket és korsókat, pálinkás butykosokat, tejescsuprokat és csészéket. Vásározások alkalmával vette meg a játékedényeket, bukszát és fütyülőt, és egyéb gyermekjátékokat.

A fazekasáru terjedésében és használatában a keménycserépgyártás gyökeres változásokat hozott. A kerámiagyárak egymással versenyezve árasztották el termékeikkel a vidéket. A gyári áru vásárlása könnyű volt, mert megvétele nem volt kötve az országos vagy heti vásárokhoz, bármikor beszerezhetők voltak a legkisebb falusi boltban is. Emellett a keménycserép terjesztésében a telkibányai gyár felhasználta azokat az eszközöket, melyek a fazekas-

[2] OMÁN JÁNOS: Sárospataki kerámia. Bp. 1955. 35. lap.

edények eladásánál gyakorlatban voltak. Így például megvolt a helyben való eladás: a gyárban bárki annyi edényt vehetett, amennyit akart. Ugyancsak megvolt a házalás és az ezzel járó cserekereskedelem.

A fazekasáru letörésénél a telkibányai üzem nem hagyta figyelmen kívül, hogy a vásárlóközönségnek, a parasztságnak mire van legjobban szüksége. Igyekezett tehát gyártmányaival helyettesíteni azokat a tárgyakat, melyeket eddig a parasztság a fazekasoktól szerzett be. A fazekasedények kétféle igényt

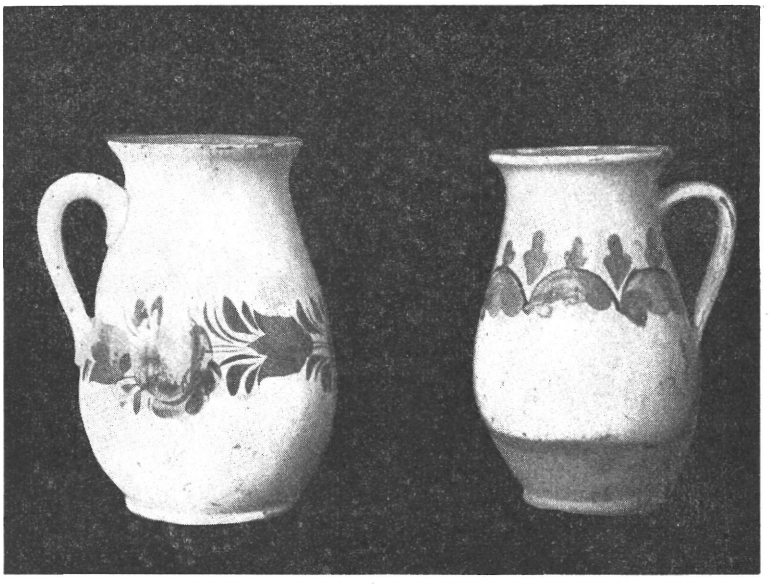

1. ábra. a) Telkibányai tejescsupor, keménycserép. Gyűjtési helye: Pányok, Abauj m. M: 21 cm. Ltsz. 59.11.48. Rákóczi Múzeum Sárospatak.
b) Tejescsupor. Pataki fazekasok készítették. Gyűjtési helye: Sárospatak. M: 20 cm. Ltsz. G 1935. 30. Egyházkerületi Múzeum Sárospatak.

elégítettek ki: egyrészt használati, másrészt díszítésre szolgáló tárgyak voltak a konyhában és a lakószobában. Mindkét esetben a tányér és a tál volt a legszükségesebb, ebből kellett a legtöbb, a fazekasság áruforgalmának tetemes részét ez a kétféle edény képezte. A telkibányai gyár éppen ezért tömegével készítette a különböző nagyságú tálakat, százezrével a tányérokat. De ugyanígy szüksége volt a vásárlóközönségnek a szilkékre, bögrékre, csuprokra, kulacsokra és korsókra. A gyár ezt az igényt is kielégítette és mert gépi erővel dolgozott, jobb nyersanyagot, több színt használt, újabb formákat hozott, a parasztság számára hamarosan tetszetősebb lett a gyári áru, mint a fazekasedény. A parasztság érdeklődése a keménycserép iránt teljesen érthető volt, hiszen ennek lehetőségei sokkal jobbak voltak. Rájöttek arra, hogy a keménycserépedény erősebb, tartósabb, mutatósabb, könnyebben tisztán tartható, mint a fazekasáru. Az a lényeges jó tulajdonsága is megvan, hogy a vizet nem engedi át. Különösen a fiatalabb nemzedék előtt a sötét színű fazekasedény

esetlennek, ósdinak tűnt, igyekezett tehát minél előbb kicserélni azokat a *divatosabb* keménycseréppel. Ez a folyamat egészen odáig fejlődött, hogy a múlt évben folytatott gyűjtőkörutunk alkalmával a Hegyközön és környékén egészen minimális mennyiségű fazekasedényt találtunk. A néhány tál, tányér a pincéből, padlásról, kocsiszínből került elő, a korsókban petróleumot tartottak.

A telkibányai gyár több edényfajtában új formát hozott, azonban egy néhány használati tárgy megtartotta ugyanazt a formát, amit a fazekasság

2. ábra. a) Komaszilke. Sárospataki fazekasok készítették. Gyűjtési helye: Sárospatak. M: 12 cm. Átm. 15 cm. Ltsz. G. 1947. 209. Egyházkerületi Múzeum Sárospatak.
b) Telkibányai komaszilke. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 22 cm. Ltsz. 59.8.56. Rákóczi Múzeum Sp.

évszázadokkal ezelőtt kialakított. Itt elsősorban a tejescsuprokról kell beszélnünk. A fazekasság a tányérok és tálak mellett a tejescsuporban is nagy forgalmat bonyolított le. A Bodrogköz és Hegyköz nagyarányú szarvasmarhatenyésztéséhez sok tejesedényre volt szükség. Érdekes azonban, hogy bár a telkibányai üzem szintén elkezdte a tejescsuprok gyártását, a fazekasok által készített csuprokat nem tudta kiszorítani. A gyári áru formája, néha díszítése is azonos volt, még egy kis hamisítástól sem riadtak vissza az utánzásban, a tejescsuprok belsejét nyers cserépszínűre festették, a parasztság mindezek ellenére inkább a fazekasedényt vásárolta. Ennek az a magyarázata, hogy a fazekasedény alkalmasabb volt a tej tárolásához, az ilyen csuprokban jobban „felvetette a tej a felit". (1. ábra)

A gyár és a fazekasok által készített komaszilke formája szintén hasonlít egymáshoz, funkciójuk is azonos volt, de mert az előbbi formásabb, színesebb volt az utóbbit felváltotta a használatban. (2. *ábra*)

A korsók tekintetében annyi változást látunk a gyári termékben, hogy *csecses korsót* csak elvétve készítettek, a pataki és gönci korsóknál szokásos szűrős, benyomott szájnyilás, a csörgő szintén hiányzik. A telkibányai korsók kerek szájjal, peremes nyakkal, zömökebb formában, gazdagabb színezéssel készültek.

A keménycserép előretörése, széleskörű elterjedése a fazekasságot komoly probléma elé állította. Az eddig biztosnak számító vásárló területek lassanként

3. ábra. Telkibányai tányér. Átm: 23 cm. Magántulajdon. Sárospatak.

4. ábra. Sárospataki cseréptányér. Sötétbarna alapfestéssel. Gyűjtési helye: Cigánd. Zemplén m. M: 6,5 cm. Átm: 21 cm. Ltsz. G. 1949. 64. Egyházkerületi Múzeum Sp.

összeszűkültek, vagy teljesen megszűntek. A Hegyköz falvai a fazekasok számára eladás szempontjából legfeljebb a tejescsuprok tekintetében jöhettek számításba. A fazekasság ennélfogva kénytelen volt áruját olcsóbban adni. Mindezek mellett az a sajnálatos helyzet is bekövetkezett, hogy a pataki fazekasok utánozni kezdték a gyári termékek festési módját, így próbáltak versenyképesek maradni. A pataki cseréptányérokon ugyanaz a díszítő elem jelenik meg, amit a telkibányai keménycseréptányérokon láthatunk. (3—4. ábra) Ugyancsak a gyári áru hatásával magyarázható a kispolgári izléssel készült lapos dísztálak elterjedése, melyeket a pataki fazekasok tömegével készítettek. Szerencsére ez a folyamat nem volt olyan nagymérvű, hogy a pataki fazekasság elvesztette volna hagyományos festési módját, sajátos ornamentikáját.

A telkibányai keménycserépgyár parasztedényeinek ismertetése során elsőnek a *fehérmázas edényekről* beszélünk. Ezeknek a tárgyaknak csak használati jelentőségük volt, ezért díszítés nélkül készültek. Az üzem állandóan gyártotta a fehérmázas edényeket, melyek nagy méretük miatt keresettek voltak. A bödönökben zsírt, lekvárt, a kisebbekben tejet is tartottak. Tehát funkciójukban azt a szerepet vették át, amit korábban a fazekasok által készített,

szintén díszítés nélküli *vászon fazekak* töltöttek be. Állandó helyük a kamrában volt, rendszerint még hibátlan állapotukban megdrótoztatták őket. A fehér edények jellegzetes formája a hordó alak volt, gomb- vagy kagyló alakú füllel, de készültek teljesen sima, fül nélküli, hengeres testű darabok is. (5. ábra)

Amint említettük, a gyár termelésének jelentős részét a tányérok alkották. A történeti fejlődés során a tányérok formája, nagysága és ornamentikája lényeges változáson ment át. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a telkibányai

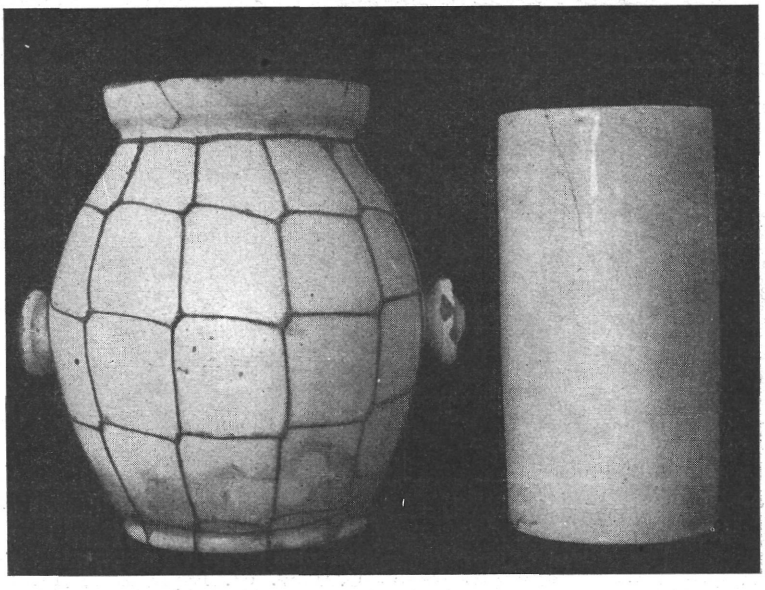

5. ábra. a) Zsírosbödön. Gyűjtési helye: Füzér, Abauj m. M: 33 cm. Átm: 18,5 cm. Ltsz. 59.14.43. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Zsírosbödön. Gyűjtési helye: Füzér, Abauj m. M: 31 cm. Átm: 16 cm. Ltsz. 59.14.42. Rákóczi Múzeum Sp.

gyár *regéczi*, illetve porcelán korszakának végén keménycserép tárgyakat is készített.[3] Két formát különböztethetünk meg ebben a korban: simaszélű és hullámos peremű tányérokat. Az utóbbiak peremén négy domború levéldíszítés is található, melyet színes festéssel láttak el. Nagyság tekintetében szintén különbséget találunk a később gyártott tányérok között, ezek átlagosan 23 cm átmérővel készültek, a *regécz* jelzésűek két centiméterrel kisebbek. A *regéczi* tányérok ornamentikájára egyszerűség a jellemző. A peremrészt többnyire apró szárnyas virágok, a belső részt kisebb-nagyobb virágcsokor vagy madáralak díszíti. Leggyakrabban a kakas fordul elő. A díszítés és színezés teljesen a festő ízlésére volt bízva, éppen ezért két egyforma ornamentikával készült tányért alig lehet találni. (6—7. ábra)

[3] Mihalik Sándor foglalkozott részletesen a regéci porcelán történetével. „A regéczi porcelán. Gerevich Emlékkönyv. Bp. 1942." — „A magyar porcelángyártás kezdetei. Folia Archaeologica. VI. köt. Bp. 1954."

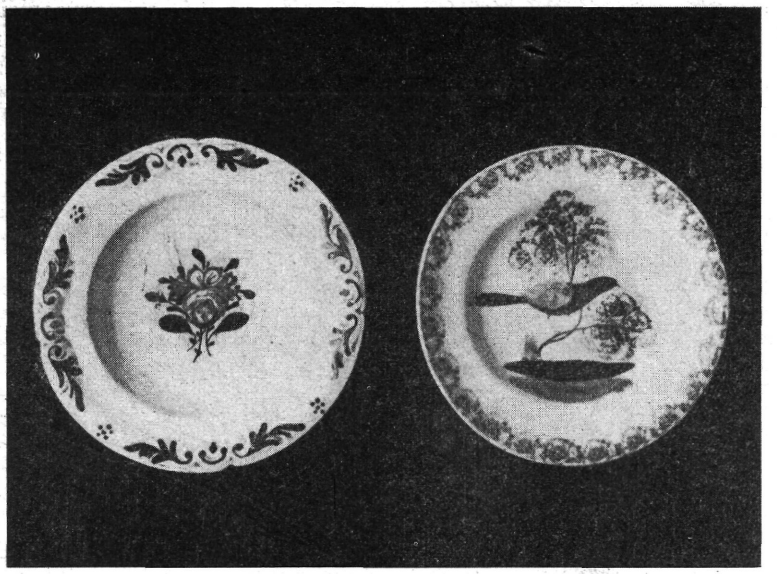

6. ábra. a) „Regécz" jelzésű keménycserép tányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 19,5 cm. Ltsz. 60.10.173. Rákóczi Múzeum Sp.
b) „Regécz" jelzésű keménycserép tányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 18,8 cm. Ltsz. 60.10.155. Rákóczi Múzeum Sp.

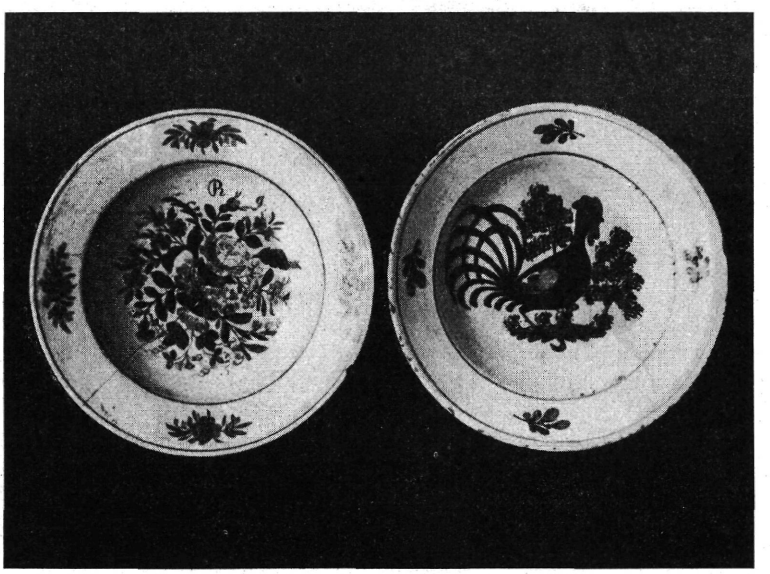

7. ábra. a) „Regécz" jelzésű keménycserép tányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 22 cm. Ltsz. 59.8.4. Rákóczi Múzeum Sp.
b) „Regécz" jelzésű keménycserép, „kakasos" tányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 22 cm. Ltsz. 60.10.157. Rákóczi Múzeum Sp.

A telkibányai gyár készítményei, a festők egyéni színkompoziciói még gazdagabbá tették a múlt század második felében virágzásnak indult magyar népművészetet. A festett tányérok és más tárgyak beleilleszkednek az egyre színesebbé váló népviseletbe. A parasztságban kibontakozó szép iránti érzék felfedezi a telkibányai virágos tányérok díszítésre alkalmas voltát. A festett bútorok, a különféle hímzések, a színes tányérok mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a hegyközi paraszthaz belseje mindig szebbé, színesebbé váljék.

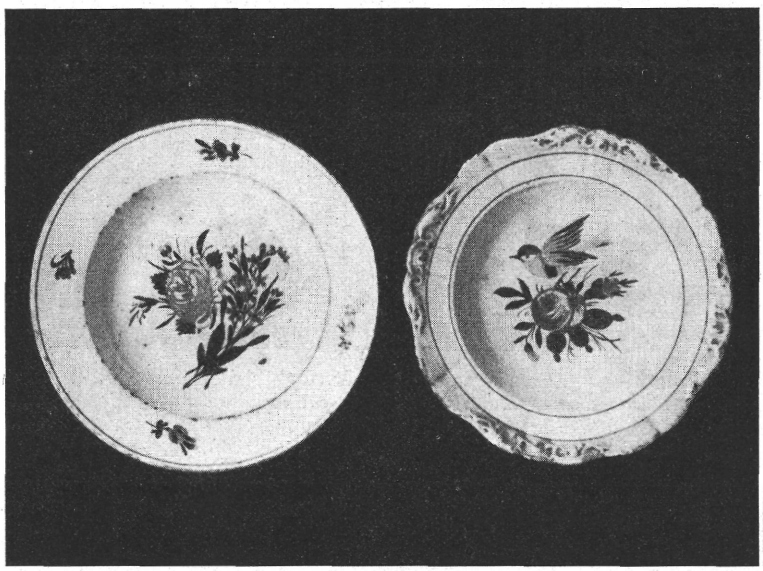

3. ábra. a) Tányér. Gyűjtési helye: Gönc. Abauj m. Átm: 22 cm. Ltsz. 59.13.7. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Tányér. Gyűjtési helye: Óhuta. Zemplén m. Átm: 22,6 cm. Ltsz. 60.11.23.

A telkibányai gyár második korszakában, a bérlők alatt a forma és ornamentika tekintetében lényeges változás nem történt. A *Fiedler Gyula Telkibányán* jelzésű tányérok mérete, festése ugyanolyan, mint a *regéczi* tányéroké. (8. ábra) A gyártás fellendülésével természetesen sokkal több és változatosabb mintára volt később szükség. Az eddigi levegős, egyszerű díszítési mód kezd zsúfolttá válni. A kis száras virágokat többszirmú és többlevelű virág, majd koszorú váltja fel. (9. ábra) Mindezek mellett a Fiedler-korszak tányérainak egyik legjellemzőbb díszítő eleme a *szőlő*, illetve *petrezselyemlevél* volt. A *regéczi* porcelánnak ez a díszítő eleme végigkíséri a gyárat egészen működésének végéig. (10. ábra) A gyár ápolni akarta a régi hagyományokat, úgy látszik azonban egyszerűségénél fogva nem volt tetszetős a vásárlóközönség előtt, itt ugyanis a díszítés csupán a peremen elhelyezkedő zöld vagy kék színű szőlőlevélből alkotott koszorúból áll. Esetleg egy levél a fenékrészen helyezkedik el. A telkibányai tányéroknak és egyéb tárgyaknak ez a fajtája ma már ritkaságszámba megy, a gyár az előbb említett okoknál fogva keveset készített belőle és

mert nem *cifra*, nem színes, a falusi házakban soha nem tartották olyan becsben, mint a többi sokkal később készült, de tarka tányérokat. Gyűjtőkörutunk alkalmával legkönnyebben ezeket tudtuk megvásárolni.

A telkibányai keménycserép ornamentikájában gyökeres változást hozott a *Mintakönyv* megjelenése. Új formák, új díszítő elemek jöttek létre a könyv nyomán. Kiadási helyét és évét eddig még nem sikerült meghatározni.[4] Minden valószínűség szerint az 1880-as évek végén kerülhetett forgalomba,

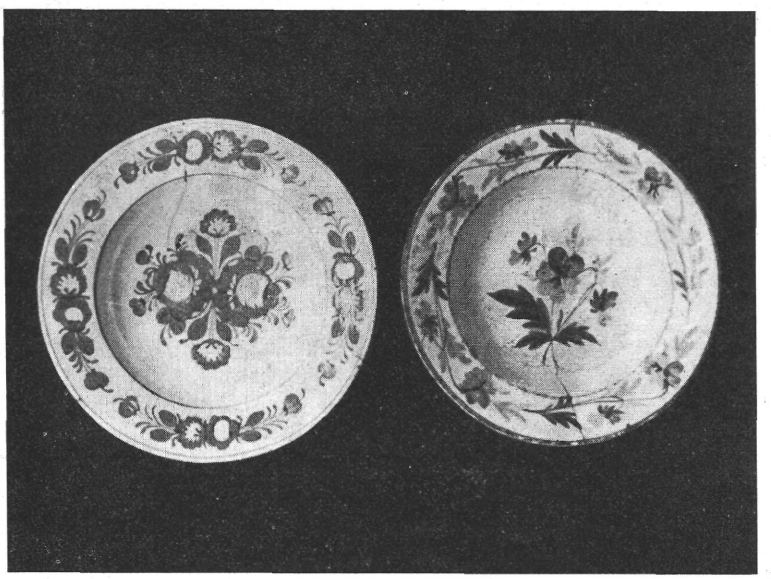

9. ábra. a) Tányér. Gyűjtési helye: Pányok. Abauj m. Átm: 22 cm. Ltsz. 59.11.26. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Tányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 21 cm. Ltsz. 60.10.101. Rákóczi Múzeum Sp.

körülbelül akkor, amikor *Wittich Gusztáv*, az új bérlő vette át a gyár vezetését. A könyvet Ausztriában nyomtathatták, erre engednek következtetni a feliratos tányérokon levő durva helyesírási hibák. Mintáit osztrák keménycserép tányérokon is megtaláltuk. Ugyanezt a Mintakönyvet használta Hollóháza is, minden bizonnyal a többi keménycserépgyárak előtt sem volt ismeretlen. A könyvben 144, sorszámmal és betűjelzéssel ellátott színes tányér és többféle edényminta van, melyek alapján a tárgyakat festették. A mintákon kétségtelenül felismerhetők az eddigi díszítő elemeket felhasználó iparművészeti tervezés. A legszembetűnőbb módon mutatja a régi ornamentika felhasználását a *regéczi* szőlőleveles minta, mely a könyvben 81 és 82-es sorszámmal szerepel, valamint az a rózsakoszorúval díszített, 1854-ből való korsó melynek virágjai

[4] Az az egy példány, mely birtokunkban van, a telkibányai gyár utolsó bérlőjéé, Wittich Gusztávé volt. Újonnan készült fedőlapján 1902-es évszám szerepel.

átkerültek a később készült tányérokra, kulacsokra, korsókra. (11. ábra) A könyv tehát felhasználta és bizonyos mértékben rendszerezte a korábbi stílusirányokat. Megjelenése azzal az érdeklődéssel magyarázható, mely a múlt század végén a népi díszítőművészet iránt megnyilvánult. A könyv üzleti szempontból szintén jelentős, a megnövekedett igényeket a gyár könnyebben kielégíthette, mert a kereskedők a Mintakönyvből választották ki a nekik legjobban megfelelő színű és formájú edényeket. Az áru rendelésénél elég volt a jelzést és a mennyiséget közölni a gyárral.

A könyvben levő tányérok formája és nagysága semmiben sem kü-

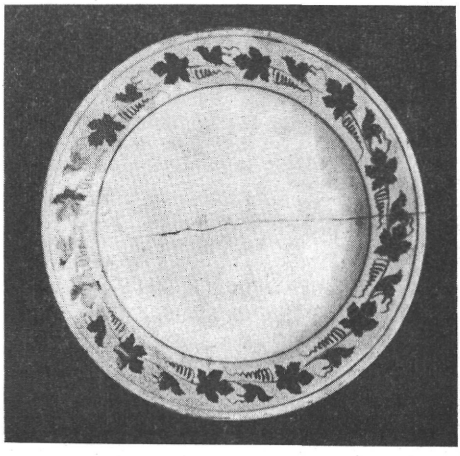

10. ábra. „Regéczi" mintás süteményes tál. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 28,5 cm. Ltsz. 60.10.51. Rákóczi Múzeum Sp.

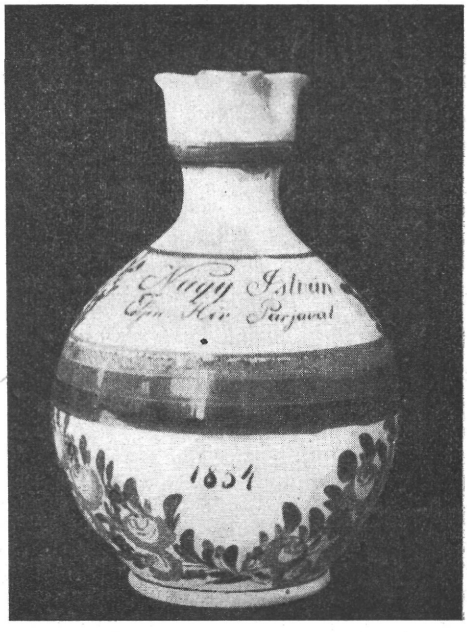

11. ábra. Korsó. Gyűjtési helye: Gönc. Abauj m. M: 29,5 cm. Ltsz. 55.84.1. Rákóczi Múzeum Sp.

lönbözik a ma is használatban levőktől. A 22—23 cm átmérőjű lapos és mély tányérok mellett készültek ugyan ún. *angol tányérok* kisebb mennyiségben, egyszerű kék vonaldíszítéssel, hullámos széllel. Ezeket csak városi kereskedők rendelték. A normális méretű tányérokon kívül kisebbeket is gyártottak, kizárólag díszítési célra. (12. ábra)

A tányérok díszítése máz alatti és máz feletti festéssel, szabadkézzel vagy sablonnal történt. A gyár túlnyomórészt a máz alatti módszert használta, mert a keménycserép fehér színű alaptestével és az aránylag alacsony hőmérsékleten megömlő, átlátszó, színtelen mázával nagyon alkalmas az ilyenfajta díszítéstechnikára. Az sem mellékes momentum, hogy a máz alatti festéshez csak két égetés szükséges, a festés és a máz egyszerre ég rá az edényre, ezért előállítási költsége olcsóbb volt. Hibája viszont abban van, hogy a festésnél a hibák korrigálása a likacsos és tapadós alapanyag miatt nehézzé, a díszítés árnyékolása szinte lehetetlenné válik. A máz feletti festés háromszoros égetést igényel,

itt nagyobb lehetőség van a színezési technika kifejtésére, a túl élénk színek tompítására. Viszont ez az áru drágább volt, ezen kívül a festés könnyebben lekopott a tányérról.

A tányérok és általában az edények festésében egységes stílust megállapítani nem lehet. A minták sokféleségét legfeljebb csoportosítani tudjuk. Az első csoportba az egyszerű piros-kék-sárga-zöld többszörös vékony vonaldísszel ellátott tányérok tartoznak. A vonaldísz a tányér peremének külső és

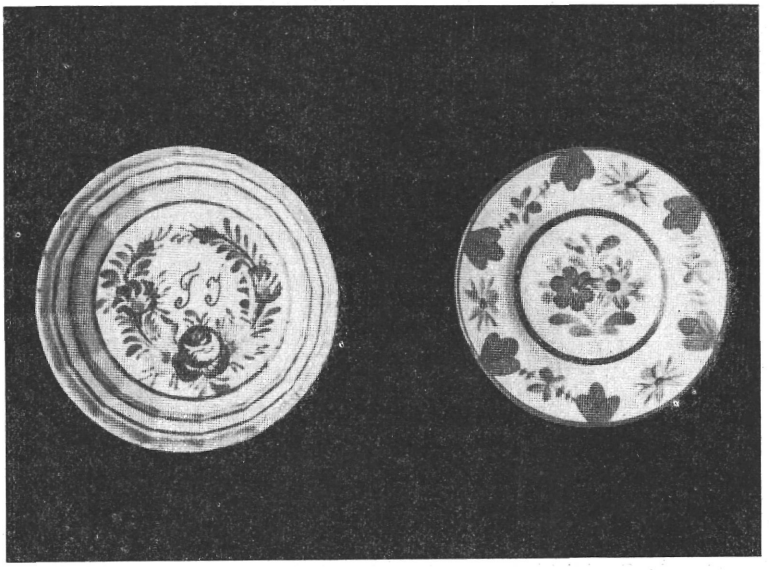

12. ábra. a) Kistányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 15 cm. Ltsz. 60.10.170. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Kistányér, máz feletti festéssel. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 13,5 cm. Ltsz. 60.10. 117. Rákóczi Múzeum Sp.

belső részén fut körbe. Egyes mintáknál a vonalat körbe elhelyezett geometrikus dísz töri meg.

A második csoportba sorolhatók azok a tányérok, melyek apró elszórt virágszirmokkal, — és ugyanide az ún. *filléres, csillagos* mintájúak, amelyek piros-kék pettyekkel, illetve hatágú csillagokkal vannak díszítve. Átmenetet képeznek a két csoport között az *ágas virágokkal* dekorált tányérok, ahol a minta a peremen és a középrészen nagyjából szimmetrikus rendben helyezkedik el. A domináló szín itt is a piros-kék-zöld-sárga. A szekfű, tulipán, rózsa minták mellett ugyanebben a színben és elrendezésben a szőlő, kalász és madár minta is szerepel.

A negyedik csoportot a geometrikus, — gyári nyelven *arabeszkás* — díszítésű tányérok képezik. A pontokból, keresztekből, vonalkákból álló dísz legtöbbször virágmotívumot alkot. (13. ábra)

Az eddigi csoportokra általában a tágas, levegős elrendezés a jellemző. A peremre a nagyobb motívumokból három-négy, a kisebbekből öt-hat, középre egy-két vagy három dísz kerül.

Az ötödik csoportot *sávos tányéroknak* nevezhetnénk. Itt ugyanis a peremet egyszínű széles sáv, vagy többszörös változatos színű sávok díszítik. A közép, illetve fenékrészt ember vagy állatalakok, — kakas, madár — vagy pedig virágkoszorú, csokor, kosaras virág tölti ki. A virágkoszorúban van el-

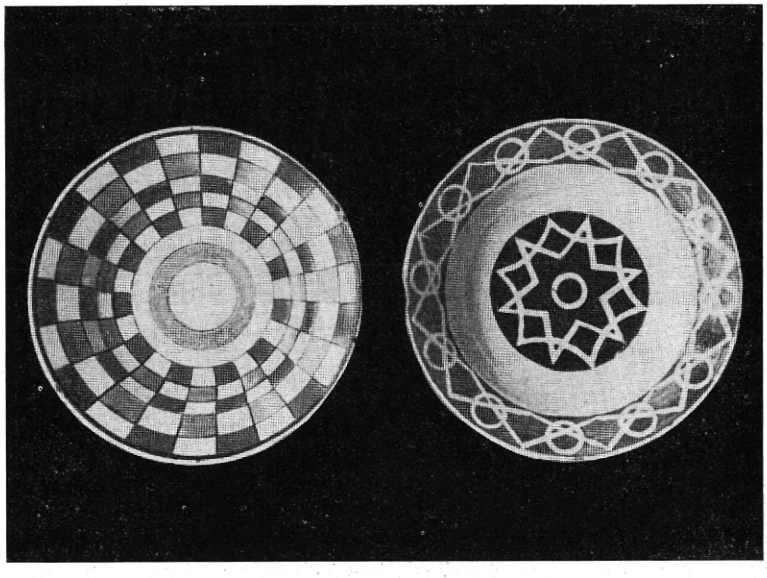

13. ábra. a) Tányér. Gyűjtési helye: Pányok. Abauj m. Átm: 23 cm. Ltsz. 59.11.25. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Tányér. Gyűjtési helye: Pányok. Abauj m. Átm: 23 cm. Ltsz. 59.11.15. Rákóczi Múzeum Sp.

helyezve a különböző felirat, egyszerű név vagy hosszabb szöveg. A máz alatti festésnél a feliratok mindig sablonnal készültek. (14. ábra)

Már az előbbi csoportnál is tapasztaltunk a tányérok festésében bizonyos zsúfoltságot. Ez a folyamat a továbbiakban egyre nagyobb méreteket ölt. A hatodik csoportba azok a kettős technikával, — vagyis sablonnal és szabadkézzel — festett tányérok tartoznak, melyeknek fenék- és peremrésze szinte hemzseg a dekorációtól. A díszítésben a rózsa mellett a többi virág alárendelt szerepet kap. A piros rózsa jelenik meg a peremen, középen, koszorúban vagy csokorban, az apróbb kék-sárga virágok és zöld levelek sűrűjében. A kizárólag sablonnal festett tányérok díszítése ugyanilyen zsúfolt.

Valamivel levegősebbek és esztétikailag sokkal szebbet mutatnak a hetedik csoportba tartozó, mázfeletti festéssel készült tányérok. Amig a mázalatti színek a tányérokon túl erősek, rikítóak, itt a világosabb, árnyalt pasztell színek uralkodnak. A díszítés majdnem minden tányéron két koncentrikus kör határán belül helyezkedik el. A rózsa itt is gyakran előfordul, de mellette megjelenik a harangvirág, árvácska, leveles szőlőfürt, búzakéve, fiókáit etető

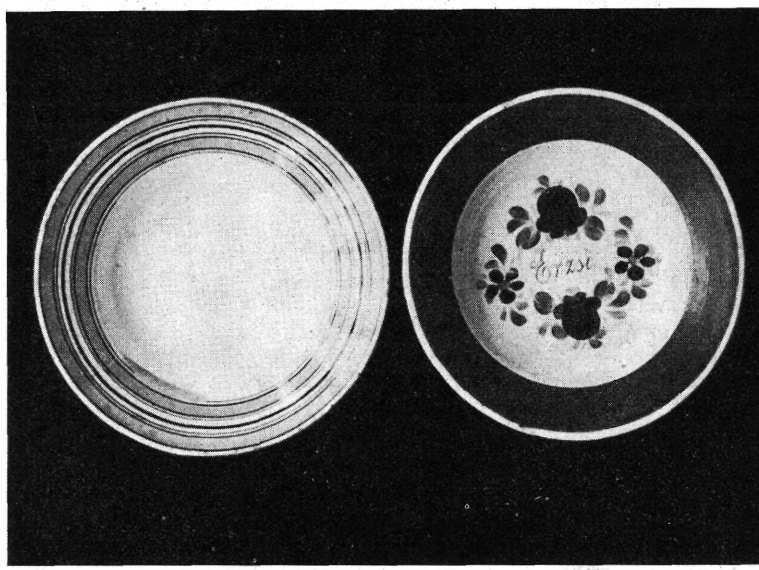

14. ábra. a) Tányér. Gyűjtési helye: Pányok. Abauj m. Átm: 23 cm. Ltsz. 59.11.5. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Tányér. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 22,5 cm. Ltsz. 60.10.139. Rákóczi Múzeum Sp.

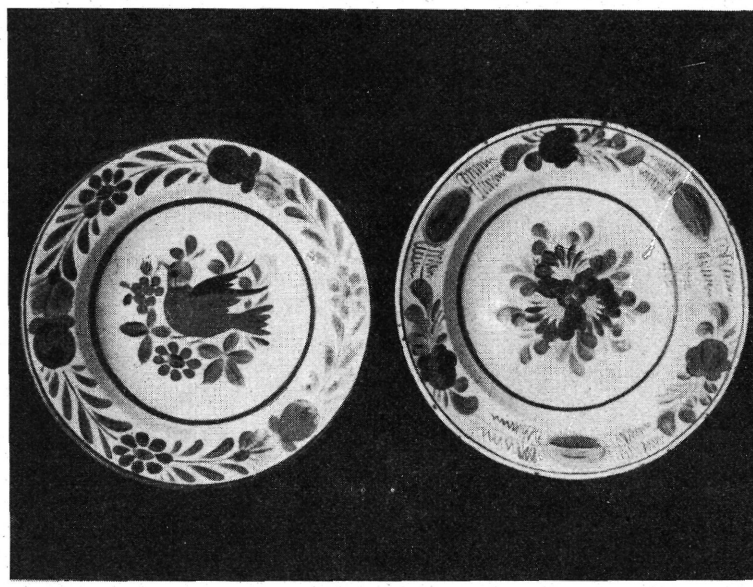

15. ábra. a) Tányér, máz feletti festéssel. Gyűjtési helye: Kovácsvágás, Zemplén m. Átm: 22,5 cm. Ltsz. 50.1.11. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Tányér, máz feletti festéssel. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 23 cm. Ltsz. 60.10.121. Rákóczi Múzeum Sp.

madár. Több tányéron az egyes virágmotívum, — főleg a tulipán, liliom egészen stilizált formában jelenik meg. (15. ábra)

A tányérok festésének fenti csoportosítása korántsem lép fel a teljesség igényével. Az említett mintákon kívül számtalan olyan darab van, amely egyik csoportba sem sorolható. Ide tartoznak például a *szivaccsal* festett tányérok, ahol a peremrész nem sávos megoldással van díszítve, hanem a különböző alakúra vágott szivacsdarab lenyomata adja a perem kör alakú díszítését. A kör, levél, cakkos alakkal dekorált tányér belső részén az előbbi csoportok valamelyik virágmotívuma található meg. Ide sorolhatók az állatfigurákkal díszített tányérok is. A virágornamentikás tányérok mellett ezeket is előszeretettel vásárolta a falusi nép. Legtöbbször a kakas fordul elő, egyedül vagy tyúkkal együtt, *Jó reggelt* felirattal. Szintén gyakori a madár alak, de találunk őzet, szarvast, nyulat, pulykát, sőt mókust is. Ember alak eléggé ritkán fordul elő, a Mintakönyvben mindössze egy található: kereszt alatt imádkozó két angyal figurájával. Néhány tányéron a fenékrészt fekete vagy piros kereszt, illetve ötágú gyertyatartó rajza tölti ki. Az ember- és az állatalakok, a madarak kivételével mind sablonnal készültek.

A telkibányai gyár megszűnésével egyidőben, a Mintakönyvben csak mellékesen szereplő stílus kezd egyre jobban elterjedni. Ez az ornamentika a parasztság szemszögéből nézve dekoratív volt, azonban ez a stílus a túlságosan élénk, naturalisztikus, bántó színeivel az ízléstelenség határán mozog. A koszorúban elhelyezett, a tányér peremének és fenékrészének jórészét betöltő méregzöld, sötétkék, sárga és piros színű virágok szinte ordítanak az edényen. Szerencsére a telkibányai gyár egészen elenyésző mennyiségben használta ezt a stílust és ornamentikát, viszont Hollóháza termelését éppen ez lendítette fel. (16. ábra)

A gyár nemcsak változatos és színes festéssel igyekezett a tányérok kelendőségét növelni, hanem azt a célt szolgálták a tányérokon levő feliratok is. Több tányér egyszerű kersztnévvel van ellátva: Mari, Erzsi, Anna, Máli, József, Ferenc stb. Gyakori az „Emlék" felirat. Hosszabb szövegek a következők: „Légy boldog Erzsi", „Isten hozott Mari", „Éljenek a debreczeni leányok", „Éljenek a falusi leányok". Még a humor is helyet kap a feliratok között egyik tányéron: „Vén az uram, vén!". Ezenkívül különlegesség számba megy: „A polgári házasság emléke". Hazafias feliratú tányér szintén gyakori: „Éljen Kossuth Lajos!", „Kossuth Lajos azt üzente", „Éljen a haza", „Éljen a magyar". A vallásos érzületet sem mellőzte a gyár a termelés növelésének érdekében. A római katolikus Miatyánk szövegét mondatonként hat tányérra osztotta szét, így lehetett megvenni és ha már vásárolta valaki, igyekezett a teljes sorozatot beszerezni. Ezenkívül a „Házi áldás", bibliai mondatok: „Ha Isten velünk, ki ellenünk", „Ki Istenben bízik nem csalatkozik", — szerepelnek a tányérokon.

A többszínű virágfestéssel készült telkibányai parasztedények ismertetését a *komaszilkékkel* folytatjuk. A Hegyköz falvaiban alig van olyan ház, ahol egy-két komaszilke ne lenne, ami azt mutatja, hogy a gyár ebből az edényfajtákból sokat bocsátott ki. A Mintakönyvben mindössze kettőnek a rajzát és díszítését találjuk meg, itt tehát nagyobb lehetőség volt a festők számára az egyéni díszítőművészet kifejezésére. A komaszilke három, illetve négy részből áll: alsó részét alkotja a hasas, gömbölyded alakú, két füllel ellátott *szilke* és az

erre illeszkedő korong alakú, szintén fülekkel ellátott egy-két darabból álló *menázska*, valamint az ezeket lezáró fedő. A fedő vagy lapos, tányér alakú, vagy pedig gombbal van ellátva. A szilke, a menázska, a fedő egységes stílusban, azonos ornamentikával és színnel van festve.

A díszítés a szilke — fülek által két mezőre osztott — oldalán helyezkedik el virágcsokor, koszorú, vagy elszórt virágszálak formájában. A fedőn a díszítés körbefutó, a fül apró vonalkákkal tarkított. A díszítéshez használt virágok ugyanazok, mint a tányéroknál. A komaszilkék és az ezután ismertetésre kerülő edények fes-

16. ábra. Pecsenyés tál. Gyűjtési helye: Pányok. Abauj m. Átm: 31,5 cm. Ltsz. 59.11.42. Rákóczi Múzeum Sp.

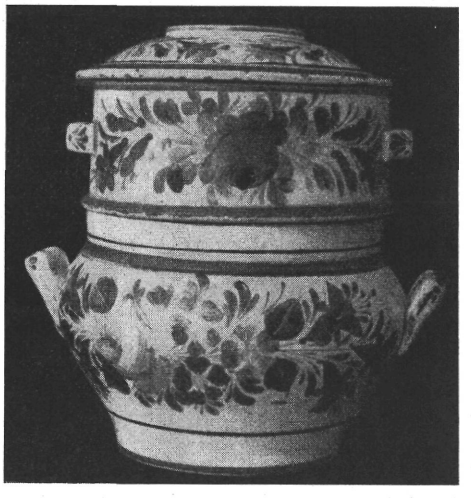

17. ábra. Komaszilke, menázskával. Mázfeletti festéssel. Gyűjtési helye: Telkibánya. Ltsz. 59.8.56. Rákóczi Múzeum Sp.

tésénél mind a négy technikát használták: máz alatti, máz feletti, szabadkéz, sablon. (17. ábra)

Leveses tálak sokkal többféle formában készültek. A Mintakönyv hat különböző formát közöl és ezek mind megtalálhatók a Hegyköz falvaiban. Legáltalánosabbak a vastag peremű, füles, keskeny szakaszon hengeres, majd a tál mindenkori formájának megfelelően összeszűkülő aljúak. A díszítés itt a perem külső oldalán koszorú formájában helyezkedik el és a peremen levő koszorúból egy virágszál a tál belső fenékrészére kerül. Az egyszerűbb díszítési módnál a külső peremen elszórt virágszálakat találunk, belül a fenékrészen ugyanezek a virágok vannak. (18. ábra) Gyakori a fenékrészt teljesen betöltő, az oldalakra átterjedő csokros vagy kosaras virágdíszítés is. (19. ábra) A fül festése a szilkékhez hasonlóan egészen egyszerű. A tálak másik csoportját a fül nélküli főzelékes tálak alkotják. Ezek laposabbak mint az előbbiek, a vastag

perem hiányzik róluk, a díszítés pedig nem kívül, hanem a perem belső oldalán koszorú formájában található rajtuk. Átmenetet képez a kétfajta tál között a szintén fül nélküli, de bordázott oldalú, hullámos peremű tálfajta. Ezt az edényfajtát is leveses tálnak használják, díszítve vagy anélkül került forgalomba. Az előbbi esetben a hosszúszárú virágdísz az edény külső oldalára van festve.

A pecsenyés tálak ovális vagy nyolcszög alakúak. A virágdíszítés a peremen körbefutó vékony piros-kék csík között, illetve a tál alján elszórtan

18. ábra. Leveses tál. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 30 cm. Ltsz. 60.10.142. Rákóc Múzeum Sp.

helyezkedik el. Néha a virágdíszítés elmarad, egyszerű csíkok, pontok adják a dekorációt. Találunk ugyan egészen zsúfolt díszítésű tálat is, ahol a perem és fenékrészt általában nagy stilizált virág rajza tölti ki. (20. ábra)

Az eddig ismertetett edényfajták díszítésénél a Mintakönyvnek nagy jelentőséget tulajdonítottunk. Ez a jelentőség azonban a kancsók, korsók, kulacsok esetében egyre jobban elhalványul, sőt teljesen megszűnik. Mindhárom edény többféle mintával megtalálható ugyan a könyvben, de ezek csak elvétve vagy egyáltalán nem fordulnak elő a parasztházakban.

A vizes és boros kancsók díszítésében nem tapasztalunk olyan szín- és motívumgazdagságot, mint például a tányéroknál. Túlnyomórészt egyszínű kék-zöld festéssel alkalmazták a körbefutó koszorúdíszítést az edény oldalán. A szájperemen mindig rajta van a vékony csík. Néhány esetben a virágcsokor díszítés átterjed az edény nyakára is. (21. *ábra*)

Sokkal gazdagabb és változatosabb a korsók díszítése. Két egyformát szinte alig lehet találni, sorozatgyártásról nem beszélhetünk, itt már a festők

egyéni elképzelése, díszítő ösztöne lép előtérbe. Tekintve, hogy a korsókat díszedényként is kezelik és kezelték a Hegyköz falvaiban, ezek az edények formájukkal, színezésükkel mindig kiválnak a többi edények közül, még akkor is, ha a díszítés csak koszorú formában található rajtuk. Gyakori eset azonban az, mikor a virág- és levélmotívumokkal sűrűn behálózott edény a szivárvány minden színében pompázik. A legszebb darabok természetesen az egyénileg készí-

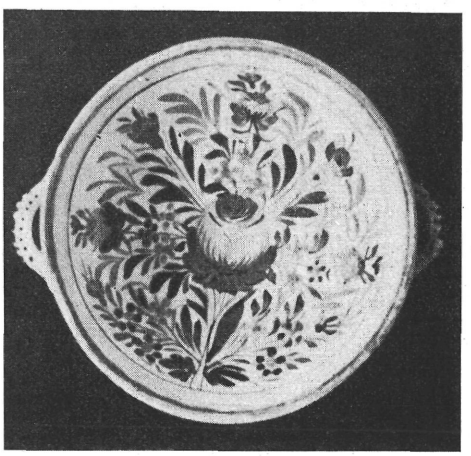

19. ábra. Leveses tál. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 26 cm. Ltsz. 60.10.179. Rákóczi Múzeum Sp.

20. ábra. Pecsenyés tál. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 36,5 cm. Ltsz. 60.10.85. Rákóczi Múzeum Sp.

tett korsók közül kerülnek ki. Ezek többnyire felirattal vannak ellátva, például: „A ki iszik belőle *vályon egésségére.* 1898." (22. ábra)

Ugyanezek vonatkoznak a kulacsokra is, bár a múlt század hatvanas-hetvenes éveiből származó kulacsok díszítésén még felfedezhetők a *porcelán korszak* nyomai. A zöld petrezselyemlevél a leggyakoribb, ami megtalálható az edény két oldalán. A koncentrikus körök által határolt részt koszorúban ezek töltik ki. Egy másik csoportnál vegyesen fordul elő a petrezselyemlevélből alkotott dísz a színes virágkoszorúval. Ez a díszítés körülbelül 1880-ig tart, ettől kezdve a kulacsok festésénél a koszorús megoldás kezd alábbhagyni, hogy helyét a virágcsokorral kombinált koszorúnak, vagy az edény egész oldalát behálózó festési módnak adja át. A virágmotívum mellett gyakran előfordul a búzakalász és a szőlőfürt kombinációjából alkotott diszítés. A kulacsok formája mindenben utánozza a fából készítettek alakját. Megtalálható rajtuk a szíj befűzésére szolgáló 2—4 fül. A talpa vagy kerek, tölcséralakú megoldással

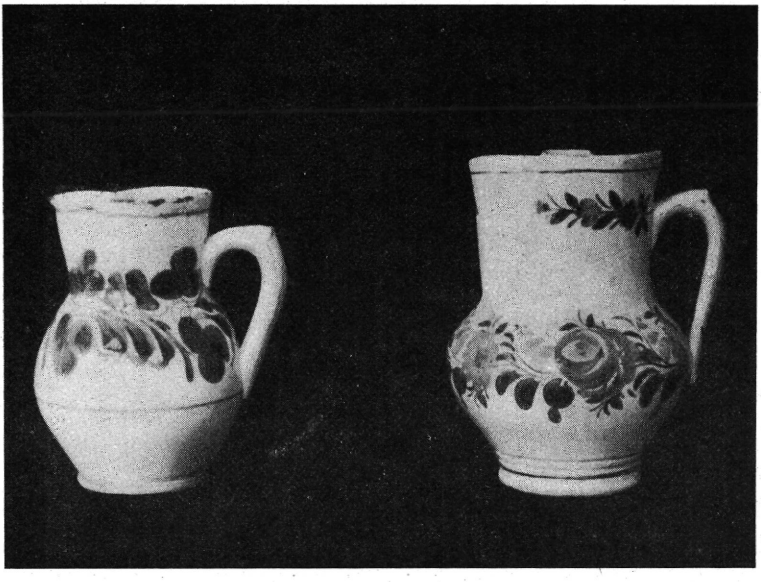

21. ábra. a) Kancsó. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 917 cm. Átm: 6,8 cm. Ltsz. 60.10.77. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Kancsó. Gyűjtési helye: Kovácsvágás. Zemplén m. M: 19,5 cm. Átm: 11 cm. Ltsz. 50.1.115. Rákóczi Múzeum Sp.

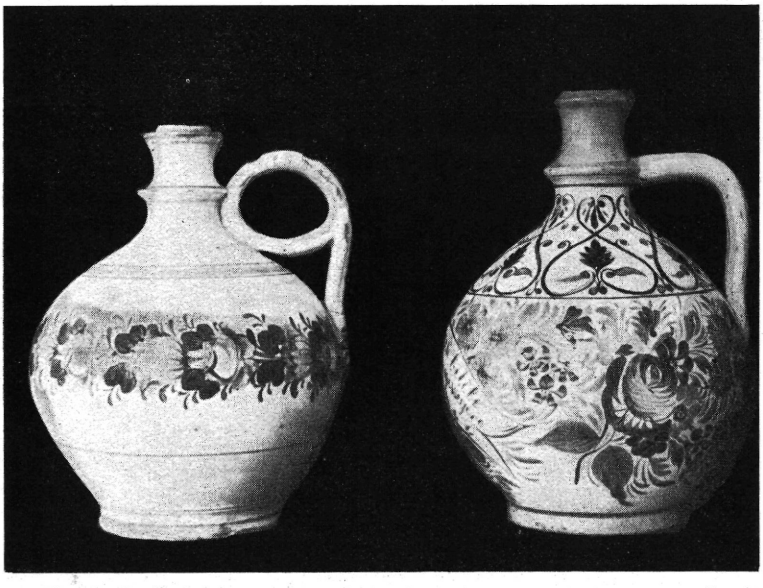

22. ábra. a) Korsó. Gyűjtési helye: Kovácsvágás. Zemplén m. M: 26,5 cm. Ltsz. 50.1.120. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Korsó. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 28 cm. Ltsz. 60.10.76. Rákóczi Múzeum Sp.

készült, ebben az esetben a szíj átvezetésének helye szögletesen ki van vágva a talpból, vagy pedig négy rövid láb tartja az edényt, itt a szíj a lábak között húzódik végig. (23. ábra)

Nem beszéltünk még a különböző nagyságú *tejfeles szilkékről* és csészékről. Ezeket az edényeket szintén elég nagy számban készítette a gyár. A szilke, mint a neve is mutatja, közeli rokonságban áll a komaszilkével, nagyjából hasonlít ahhoz, csak jóval kisebb annál, egy füllel került forgalomba. Alakja kissé hasas, kihajló szájperemű. A díszítése megegyezik a tányérok festésével,

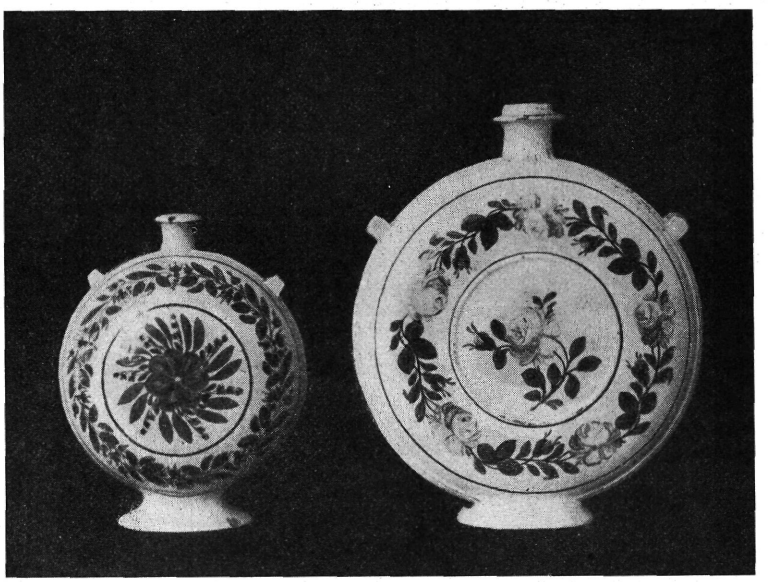

23. ábra. a) Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 20 cm. Átm: 16,5 cm. Ltsz. 60.10.46. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 27,5 cm. Átm: 23 cm. Ltsz. 60.10.29. Rákóczi Múzeum Sp.

néha egyszerű vízszintes piros-kék csíkkal van tarkázva. Egy-két esetben feliratot, — rendszerint női nevet találunk rajta. (24. ábra)

A csészék vagy findzsák hengeres testű, egyfülű edények, szájperemükön mindig ott van a vékony piros-kék-zöld csík, oldalát pedig virágdíszítés borítja. Sok esetben sablonnal készült figurális rajz kerül az oldalukra. (25. ábra) A telkibányai üzem teás-, kávés-, étkészleteket is gyártott, ezekből azonban a paraszthá zaknál egyet sem lehet találni. A findzsákat szintén nem használták aljával együtt, ha meg is vették a hozzávaló kistányért, az nem a csésze alá, hanem a falra került.

Az edények eddigi csoportján kívül esik, de éppenúgy a parasztság számára készült az a dohánytartó, amely öreg fejkendős, bárányb őrbekecses asszonyt ábrázol. Különös módon *egri kofának* nevezik Telkibányán ezt a fel-

24. ábra. a) Tejfeles szilke. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 11,5 cm. Átm: 7,8 cm. Ltsz. 59. 8.51. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Tejfeles szilke. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 12 cm. Átm: 11,8 cm. Ltsz. 60.10.111.

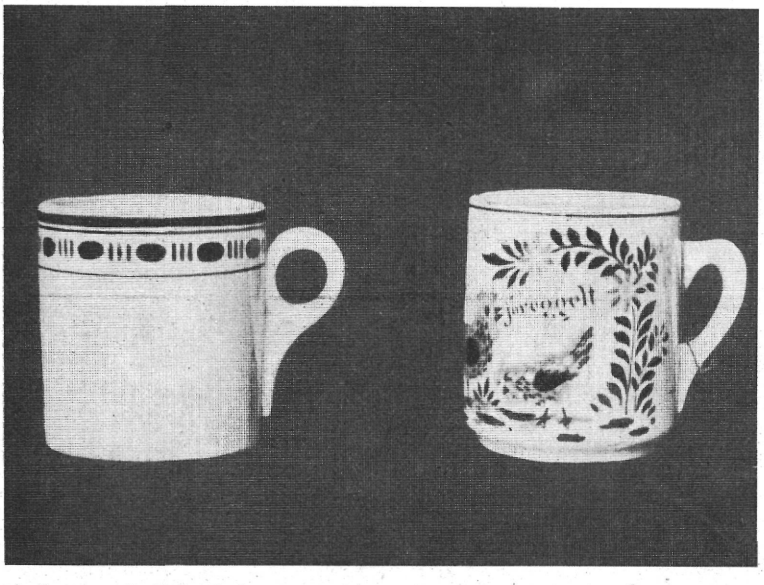

25. ábra. a) Csupor. Gyűjtési helye: Felsőkéked. Abauj m. M: 8 cm. Átm: 7,5 cm. Ltsz. 59. 11.59.
b) Csupor. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 8,8 cm. Átm: 6 cm. Ltsz. 60.10.61. Rákóczi Múzeum Sp.

emelhető fedelű, különleges alakú edényt. Ehhez hasonló, szintén fedeles, komótdísznek készült a kosárban ülő kotlós, valamint az ugyancsak parasztasszonyt ábrázoló kis figura. Az asszony ülő helyzetben van, előtte putton áll. Mindhárom tárgy színes festéssel van ellátva. (26—27. ábra) A gyerekek számára perselyt is csináltak és mint különlegességet említjük meg a *hímestojásokat*. A rendes tyúktojás nagyságú, keménycserépből készült tojást a virágdíszítés teljesen beborítja, a díszítés ugyanaz rajta, mint a zsúfolt festésű tányérokon. A tojást húsvétkor régi szokás szerint a lányok adták a locsolkodóknak.

A telkibányai keménycserépgyár parasztedényeinek forma, ornamentika, festés, — illetve a Mintakönyv szerinti ismertetését ezzel be is fejeztük. Van azonban az edényeknek egy külön csoportja, mely az eddigiektől különbözik és más elbírálás alá esik. Értjük ezen a festők *egyéni munkáit*. A telkibányai gyárban kezdettől fogva szokásban volt, hogy a gyár munkásai — elsősorban a festők — a vezetőség beleegyezésével a maguk számára is készíthettek edényeket. Ebben az esetben csak az anyag és az égetés árát kellett megtéríteni. Ez a gyakorlat hozta magával, hogy egészen rendkívüli, különlegesen szép darabok készültek és maradtak fenn ezekből az edényekből az utókorra. A tárgyak festésénél nyomát sem találjuk a Mintakönyv hatásának, új formák, új ornamentika fejlődött ki a mesteri kezek nyomán. Minden festő tudásának legjavát adta bele a díszítésbe. Mindegyik felirattal és évszámmal van ellátva, feltüntetve rajta a készítő vagy ajándékozó és a megajándékozott neve. Rendszerint emlékbe adták ezeket az edényeket: barát a barátnak, vőlegény a menyasszonyának, rokon a rokonnak. Készítésük és ajándékozásuk a szerelemmel, lakodalommal és a keresztelővel volt kapcsolatos.

26. ábra.
„Egri kofa", dohánytartó. Sötétbarna alapfestéssel. Magántulajdon. Telkibánya.

A házasulni akaró munkás azzal is kifejezte érzelmeit, hogy választottjának saját készítésű emléktárgyat adott. Így kapott Pataki Zsuzsánna egy *könyv alakú butykost* udvarlójától ezzel a felirattal: „Szerelmi Emlék. Éljen Pataki Zsuzsánna. 1904." (28. ábra) A butykos formáján, festésén meglátszik, hogy készítője még nem volt eléggé jártas a keménycserép technikájában, a kissé eltorzult forma erre enged következtetni. Ennek ellenére sok kedvesség és báj van ezekben a tárgyakban. A másik ugyancsak könyv alakú butykos szintén emléknek, de felirat nélkül készült. (29. ábra) Sokkal szebb az a komaszilke,

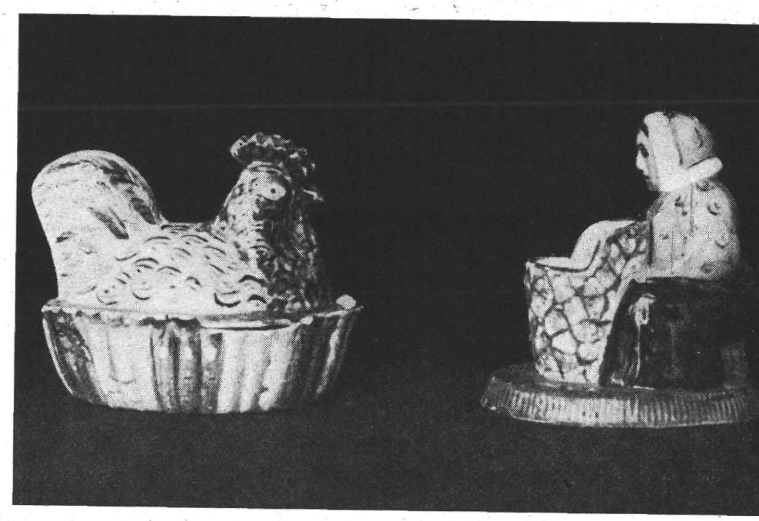

27. ábra. a) „Kotlós", komótdísz. Színes festéssel. M: 5 cm. Sz: 8 cm. Ltsz. 60.10.87. Rákóczi Múzeum Sp. Gyűjtési helye: Telkibánya.
b) „Puttonyos asszony", komótdísz. Színes festéssel. M: 11 cm. Sz: 10 cm. Gyűjtési helye: Telkibánya. Rákóczi Múzeum Sp.

28. ábra. Könyv alakú butykos. „Szerelmi emlék". Magántulajdon. Telkibánya.

29. ábra. Könyv alakú butykos. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 12,5 cm. Sz: 9,5 cm. Ltsz. 59.8.46. Rákóczi Múzeum Sp.

amely szintén „Szerelmi Emlék Juhász Máriának 1901" felirattal, máz feletti festéssel készült. A felirat aranybetűkkel áll az edényen. (30. ábra)

A lakodalommal kapcsolatos tárgyak közül legjellegzetesebb az a tányér, amely „Lakodalmunk Emlékéül 1903" felirattal maradt fenn. A sötétkék szélű, közben négy ovális mezőben elhelyezett virágcsokorral, a belső részen színes koszorúval díszített tányér értékes darabja az egyénileg készített tárgyaknak. (31. ábra) Általános szokás volt a gyárban, hogy a vőlegény tizenkét saját festésű monogrammal ellátott tányérral ajándékozta meg menyasszonyát. Menyhért András a gyár egyik legjobb festője, ezenkívül még hat máz feletti festésű, monogramos, évszámos tejescsuprot is adott feleségének.

30. ábra. Komaszilke. „Szerelmi emlék." Mázfeletti festéssel. Gyűjtési helye: Telkibánya M: 22 cm. Ltsz. 60.10.75. Rákóczi Múzeum Sp.

31. ábra. Tányér. Magántulajdon. Telkibánya. Átm: 23 cm.

Ez a gyakorlat egyébként a gyárban dolgozó lányokra is érvényes volt, olyan értelemben, ha férjhez mentek, az üzem vezetőségétől jelentős mennyiségű edényt kaptak hozományképpen.

Ha valamelyik gyári festőt keresztapának hívták, kötelességének tartotta hogy *komaszilkével* ajándékozza meg azt, aki őt a komasággal megtisztelte. A máz feletti festéssel készült, ízlésesen dekorált szilkéről nem hiányozhatott az „Éljenek a komák"-felirat. (32. ábra)

A felsorolt eseteken kívül sok más lehetőség volt még az ajándékozásra. A gyári festő többnyire kulacsot, korsót, butykost adott barátjának, rokonának, vagy pedig a maga számára készített remek festésű tárgyakat. Ezeken az edényeken külön érdekesség a felirat. A kulacsok első és hátlapja nagyon alkalmas volt hosszabb szövegek elhelyezésére. A virágkoszorúval körülvett részre sokszor egész rigmusokat írtak. Például:

Ha a fáradt munkás
pihenésre vágy,
Erőt s jókedvet
Egyedül ez ád.
Éljen
Kovács Mihály.
1897. (33. ábra)

Vagy:

Egésség, boldogság
És családi béke,
Eme három jónak
Sóhse legyen vége
És a szeretetnek.

Több kulacsnál a szíjak befűzésére szolgáló bemélyített oldalrészen ez a felirat áll:

Nincs a kulacsnál
bölcsebb kalamáris,
A bortól okos lesz
a szamár is.

A korsókon általában rövid szöveget találunk, a leghosszabb ez:

Emlék Amagyar
Ember, Vígan, Tölcsekedvét,
Készült TB. Matusz
Istvannak 1896.

Általánosabbak a névvel ellátott korsók Például: „Éljen Czikó Mihály 1897". — „Emlékül Krakkai Istvánnak". — „Éljen Matusz István és neje Juhász Mária", — „Éljen Babis András 1898 év". Ilyenfajta feliratot könyv alakú butykoson is találunk: „Emlékül Azari József és neje Turi Erzsébet 1898" (34—35. ábra). Egyik nagyon szép festésű kancsón ez a felirat áll: „Kénesi Gábor tizedes" (36. ábra).

32. ábra. Komaszilke. „Éljenek a komák" felirattal. Mázfeletti festéssel. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 41 cm. Ltsz. 60.10.54. cm. Rákóczi Múzeum Sp.

A telkibányai edényfestők egyéni munkái közül érdekesek még a figurális rajzú kulacsok. A legrégibb, amit ezek közül találtunk, 1878-ból való. Előlapján menyasszonykikisérési jelenet látható, a hátlapon ez a felirat áll: „Háromszor iszik a magyar 1878" (37. ábra). Ez a rajz nagyon tetszhetett a festőknek, mert későbbi évszámmal még két darab van belőle Telkibányán.

33. ábra. Kulacs. Magántulajdon. Telkibánya.

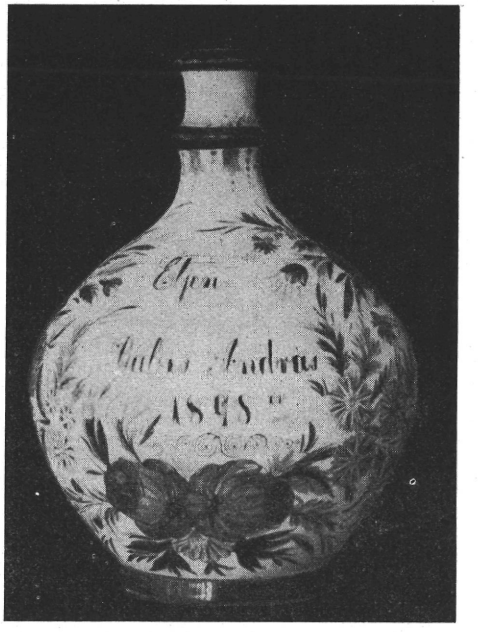

34. ábra. Korsó. Gyűjtési helye: Pányok. M: 21 cm. Ltsz. 59.11.71. Rákóczi Múzeum Sp.

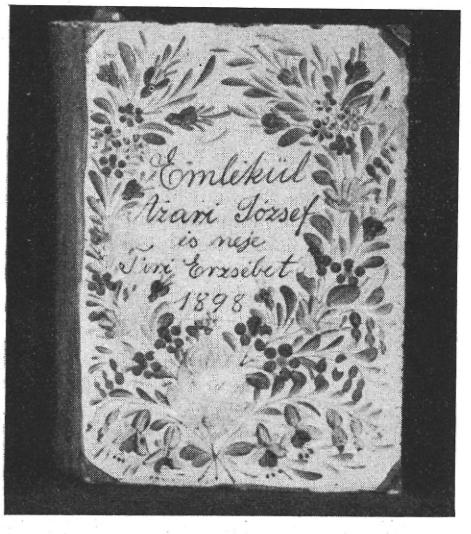

35. ábra. Könyv alakú butykos. Máz feletti festéssel. Gyűjtési helye: Abaujvár. Abauj m. M: 20,5 cm. Sz: 15 cm. Ltsz. 59.9.27. Rákóczi Múzeum Sp.

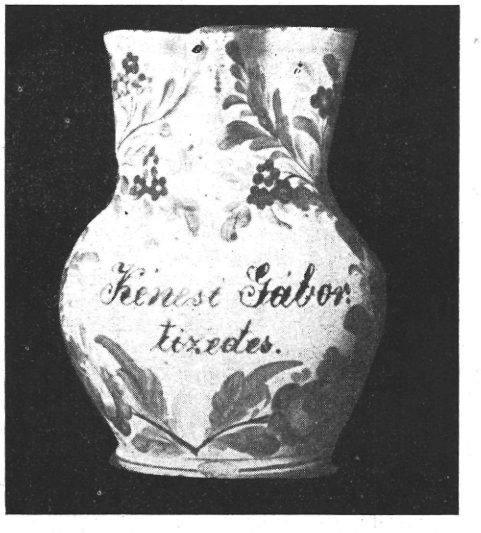

36. ábra. Kancsó. Máz feletti festéssel. Gyűjtési helye: Gönc. Abauj m. M: 18, 5 cm. Ltsz. 59.13.28. Rákóczi Múzeum Sp.

37. ábra. Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: cm 28. Ltsz. 59.8.43. Rákóczi Múzeum Sp.

Másik kedvelt téma, mely a kulacsokon, tányérokon megjelenik: asztalnál ülő, borozgató társaság. Két kulacsot találtunk ebből a fajtából, az egyiken a festés rosszul sikerült, az alakok elmosódottak, a rajz alatt ez a felirat áll: „Isten éltessen pajtás 1866". Másik oldalán lovon ülő betyár alakja látható, alatta felirat: „Ósvaji Pista". Sokkal élesebb rajzú a második kulacs, melyen ez a felirat van: „Éljen a barátság és az atyafiság" 38. ábra). A mulató paraszt figuráját tányéron is megtaláljuk, a festés teljes egészében sablonnal készült (39. ábra). Említésre méltó még a játszó gyerekekkel illusztrált kulacs, melyen három gyerek rajza van, akik közül az egyik parittyával madarat céloz (40. ábra).

A kulacsokon és tányérokon nemcsak a kikérés, mulatozás, tehát a jókedv, szórakozás és játék található meg, hanem a *munka szimbólumai* is. Legérdekesebb ezek közül az a gazdagon díszített, elő és hátlapja virágmotívummal dekorált kulacs, melyen a virágok között ott találjuk a paraszti élet

38. ábra. a) Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 29 cm. Ltsz. 60.10.38.
b) Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 30,5 cm. Ltsz. 59.8.41. Rákóczi Múzeum Sp.

39. ábra. Tányér. Gyűjtési helye: Abaujszántó. Abauj m. Átm: 23 cm. Ltsz. 52.517.1. Rákóczi Múzeum Sp.

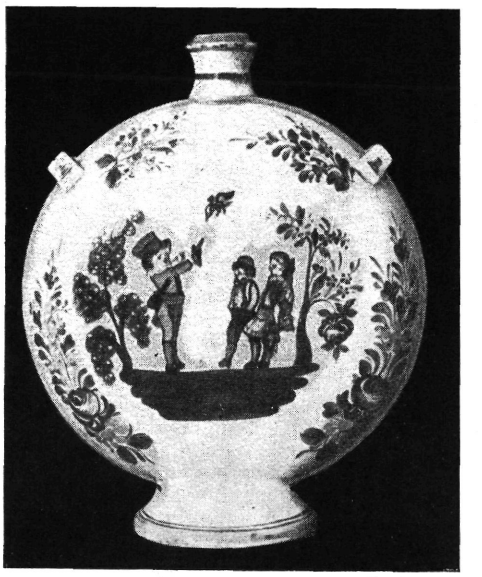

40. ábra. Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 32 cm. Átm: 26 cm. Ltsz. 59.13.40. Rákóczi Múzeum Sp.

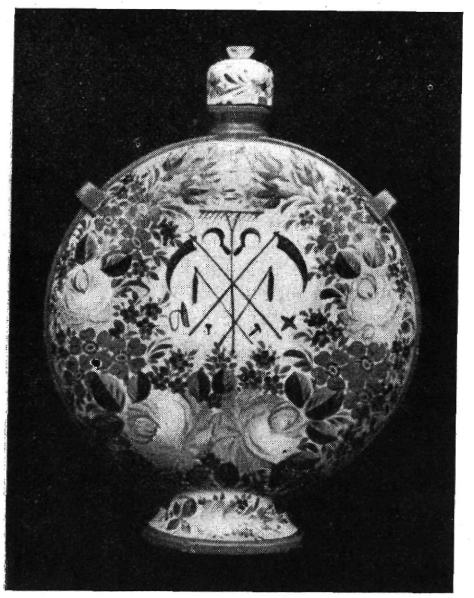

41. ábra. Kulacs. Magántulajdon. Telkibánya.

42. ábra. Kulacs. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 31 cm. Átm: 26 cm. Ltsz. 60.10.169. Rákóczi Múzeum Sp.

43. ábra. Tányér. Gyűjtési helye: Gönc. Abauj m. Átm; 23 cm. Ltsz. 59.13.15. Rákóczi Múzeum Sp.

legfontosabb szerszámait: a kaszát, a fénkövet, féntokot, üllőt, kalapácsot, sarlót, gereblyét és a csépet (41. ábra). Ehhez hasonló díszítés tányéron is szerepel azzal a különbséggel, hogy itt a sarló egy megkötött búzakévébe van beakasztva. A falusi szabó kellékei egy másik kulacson szintén megtalálhatók: tű, cérna, olló és egy kész zsinóros nadrág, fölötte felirat: „Éljen T. J. 1878" (42. ábra). A mészáros szerszámai tányéron vannak ábrázolva. A peremen végigfutó vékony csík között három virágcsokor, a középrészen rozmaringkoszorúban ökörfej látható, alatta húsvágó tönk, rajta a bárd és a kés a mészáros nevének kezdőbetűivel: M. Ö. A tányér Ölschléger Márton gönci hentesmester számára készült (43. ábra).

Figurális rajzú edényeken kívül sok más lehetőség volt arra, hogy a gyári festő és formázó megmutassa tehetségét. Egészen érdekes darabok születtek ebből az igyekezetből. Például: lámpa és gyertyatartó (44. ábra), óratok és falra akasztható zsebóratartó (45. ábra), különböző nagyságú, ugyancsak falra akasztható, virágkoszorúval díszített fényképráma, asztalra helyezhető kisméretű boroshordó, különleges konyhaedény: szűrőtál. Formája tökéletesen

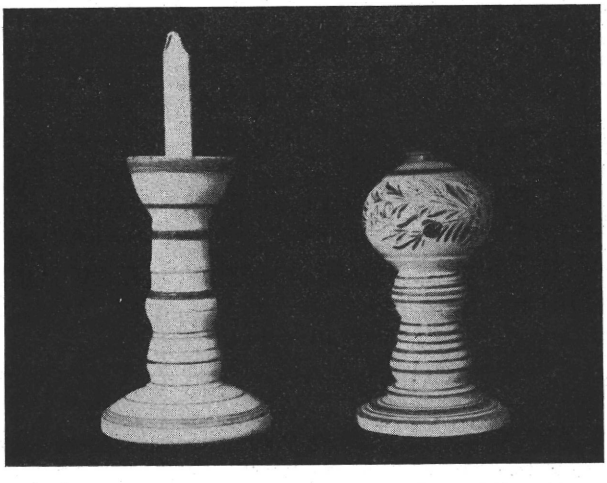

44. ábra. a) Gyertyatartó. Gyűjtési helye: Füzér. Zemplén m. M: 24,3 cm. Ltsz. 59.14.28. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Lámpa. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 23,5 cm. Ltsz. 59.8.58. Rákóczi Múzeum Sp.

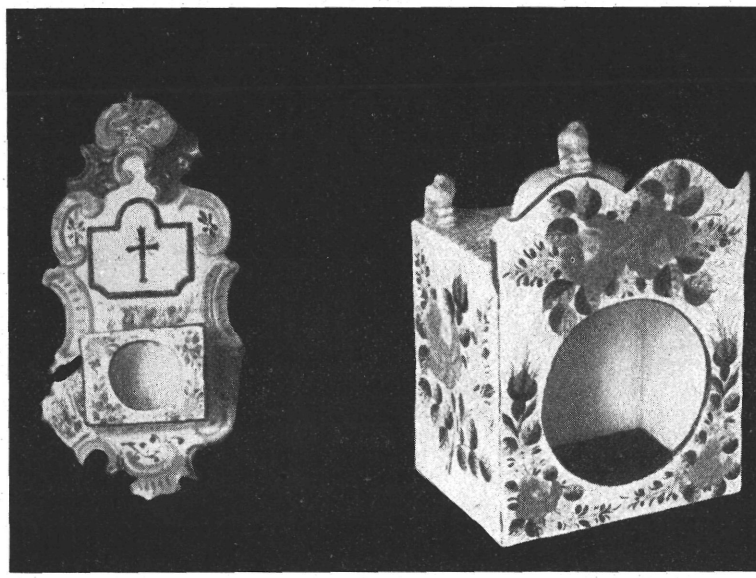

45. ábra. a) Óratartó. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 19,8 cm. Ltsz. 59.8.44. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Óratok. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 23 cm. Sz: 12 cm. Ltsz. 60.10.36. Rákóczi Múzeum Sp.

egyezik a leveses tálak alakjával, ugyanúgy van díszítve, a fenékrész azonban lyukacsos. Ebből az edényfajtából egyetlen példányt sikerült szerezni (46. *ábra*).

Az eddigi stílustól teljesen eltérő az a szintén egyénileg készített kulacs és korsó, mely *vésett díszítéssel* készült. A kulacs 1878-ból való, két oldalrészén a koncentrikus sáv világosbarnára festett, a sávon belül helyezkedik el a még égetetlen, szikkadt alapanyagból kivésett koszorús virágdíszítés. Az évszám és a J. K. monogram szintén vésett az edény oldalán. A korsó — 1877-es évszámmal L. A. monogrammal — ugyancsak a mesternek a munkája, a virágdíszítés, a készítés technikája azonos az előbbivel (47. *ábra*). A felsorolt tárgyak a telkibányai gyár munkásainak egyéni leleményességét, tehetségét, szépérzékét hirdetik. Nem lenne teljes a dolgozatunk, ha nem beszélnénk az edények elterjedéséről, illetve arról a kérdésről: hogyan jutottak el a telkibányai gyár készítményei a vásárlókhoz, közelebbről a falusi néphez?

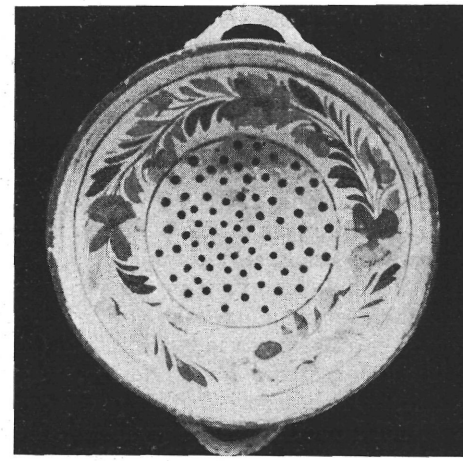

46. ábra. Szűrőtál. Gyűjtési helye: Telkibánya. Átm: 23,8 cm. Ltsz. 60.10.144. Rákóczi Múzeum Sp.

A sárospataki és gönci fazekasok edényei piacozás, vásározás, faluzás, háztól való eladás révén kerültek a fogyasztókhoz. A telkibányai keménycserép útja nagyjából szintén ez volt, azzal a különbséggel, hogy itt nagyobb jelentőséget kapott a közvetett értékesítési mód. A gyár sokkal nagyobb kapacitással működött, a termelés iráma nem engedhette meg nagy távolságokra a piacozással, faluzással járó idő- és anyagveszteséget, ezért az edények terjesztésének feladata a széleskörűen kiépített kereskedőcégekre hárult. A telkibányai gyárnak Kassától Debrecenig — nem beszélve a külföldi megrendelésekről —

47. ábra. a) Kulacs, vésett díszítéssel. Gyűjtési helye: Gönc. Abauj m. M: 34 cm. Átm: 28 cm. Ltsz. 59.13.41. Rákóczi Múzeum Sp.
b) Korsó, vésett díszítéssel. Gyűjtési helye: Telkibánya. M: 22 cm. Ltsz. 60.10.74. Rákóczi Múzeum Sp.

minden nagyobb városban állandó vásárlói voltak, akik az edényeket eljuttatták a közönséghez.

Azonban az a mód, ahogyan az edény kikerült a gyárból, teljesen megegyezik a fazekasáruk terjesztésének módjával. Ugyanis a kereskedelemnek szánt termékek ugyanúgy szekéren jutottak el a közeli falvakba vagy a vasútállomásra, mint a fazekasok edényei. A telkibányai gyárnak sok gondot okozott, hogy a falunak nem volt állomása. (Még ma sincs.) A kész árut szekéren kellett a hat kilométerre levő Göncre, vagy a még messzebb levő Hidasnémetibe szállítani. A kétszeri átrakás pedig egyáltalán nem volt hasznára az edényeknek és ebből következőleg a gyárnak. Bár a szekér edénnyel való megrakásának külön mesterei voltak, ennek ellenére rengeteg volt a törés, a rossz utak alaposan próbára tették a készítmények szilárdságát. Csomagoló eszköznek szalmát használtak. A tányérok élükre állítva, közben szalmával bélelve, zsuppal

átkötve kerültek a szekérre. A rázkódást a rések közé dugott szalmával igyekeztek csökkenteni. A megrakott szekeret, melyen tányérból kétezer fért el, *ponyussal* (ponyvával) vagy gyékénnyel takarták le. A vasúti kocsikba ugyancsak szalmába pakolva rakták át az árut. Itt egy újabb szelektálás történt, az útközben eltört edényt kiszedték az épek közül. Kisebb szállítmányok, értékesebb áruk ládákba csomagolva kerültek a vasúti kocsikba.

A gyár termékeinek másik jelentős részét helyből vitték el. (Fazekasoknál a háztól való eladás megfelelője). A kisebb árusok, Felvidékről, Alföldről, Hegyaljáról, a Hernád mellékéről egy-egy szekér portékáért közvetlenül jöttek el. Maguk pakolták be az edényeket, helyben fizettek, a vásárolt árut pedig a szokott felárral adták tovább. A harmadosztályú, majdnem selejtárut pedig a *hátasasszonyok ajdába kötve* vitték el. Telkibánya közvetlen községeibe ezek révén jutott el az edény, a tányér, szilke, korsó, tál. A batyus assonyok nem pénzért adták az árut, hanem cserekereskedelmet folytattak. Búza, rozs paszuly, liszt, lekvár, szalonna volt a csereeszköz. A tányért, tálat, szilkét háromszor merítették meg a szemesterményben, ez volt a megszabott ár. Az erdőhorváti asszonyok perecért cserélték a tányért. A hátasasszonyok nem ötletszerűen járták a vidéket, a sokéves gyakorlat bizonyos rendszert alakított ki közöttük. Minden asszonynak megvolt a maga faluja, ahol már ismerték, nagyobb bizalommal voltak hozzá, tehát áruját hamarabb be tudta cserélni. Sokszor megbízták, hogy ezt vagy azt az edényt hozzon, arra lenne szükség a háznál. A batyuzás és a vele járó cserekereskedelem fő időszaka a betakarítás utáni őszi hónapok voltak.

Hegyalja és Bodrogköz ócskásai, pataki néven *cudikosai*, az ócskavasért, rongyért, csontért szintén telkibányai tányért adtak cserébe. A gyár munkásai, akik legális vagy illegális úton szerezték meg az edényeket, ugyanígy részt vettek az edények terjesztésében. A gyárban nem dolgozó és azzal kapcsolatban nem levő helybeli lakosságot ők látták el a szükséges tárgyakkal. Ajándékozás és csere révén nagy mennyiségű edény került a házakba.

Dolgozatunk elején a fazekasáru és a keménycserép egymáshoz való viszonyának ismertetése során azt mondottuk, hogy a fazekasedény kétféle igényt elégített ki: egyrészt a ház díszítésére, másrészt mindennapi használatra szolgált. A telkibányai keménycserépről pontosan ugyanez mondható el. Nézzük most már azt a kérdést, milyen szerepet töltött és tölt be a keménycserép Hegyköz és Telkibánya parasztságának életében?

A díszítés és használat, tehát e két funkció nagyjából egyensúlyban volt egymással. Az edényeket nemcsak azért szerezték be, hogy azokat főzéshez, étkezéshez, élelmiszerek tárolására használják, hanem a szoba, a konyha díszítésének fő eszközei voltak. A díszítéshez az edény minden fajtáját felhasználták, egyedüli kivételt a fehérmázas bödönök, tejescsuprok képezik, melyek minden esetben a kamrában foglaltak helyet.

A pitvar, ahová először lép be az ember, már előre elárulja, mennyi edény található a házban. Ahol ugyanis sok van, ott a pitvar díszítésre alkalmas falfelületei tányérokkal, tálakkal vannak teleakasztgatva. A szabadkéményes pitvaroknál a fő díszítési hely a bolthajtás fölött levő, padlásig terjedő rész, illetve a bolthajtás ívét összekötő, rendszerint fehérre meszelt vízszintes gerenda. Ezeken a részeken — de néha a két oldal- és bejárati falon is a fő díszítési eszköz a tányér. Általában egy sorba rakják őket, egyenes

vonalba, ritka eset, hogy a tányérsor vonala követi a bolthajtás ívét. A tányérok közül a pitvarba az egyszerű festésű, sablonnal készült, sokszor hibás darabok kerülnek. A bejárati fal többnyire repedt tányérokkal van díszítve. Rendszerint itt találhatók a regéci mintás, évszámos, petrezselyemleveles tányérok is. A pitvar belső részén, a bolthajtáson belül, a nyílt tűzhely által

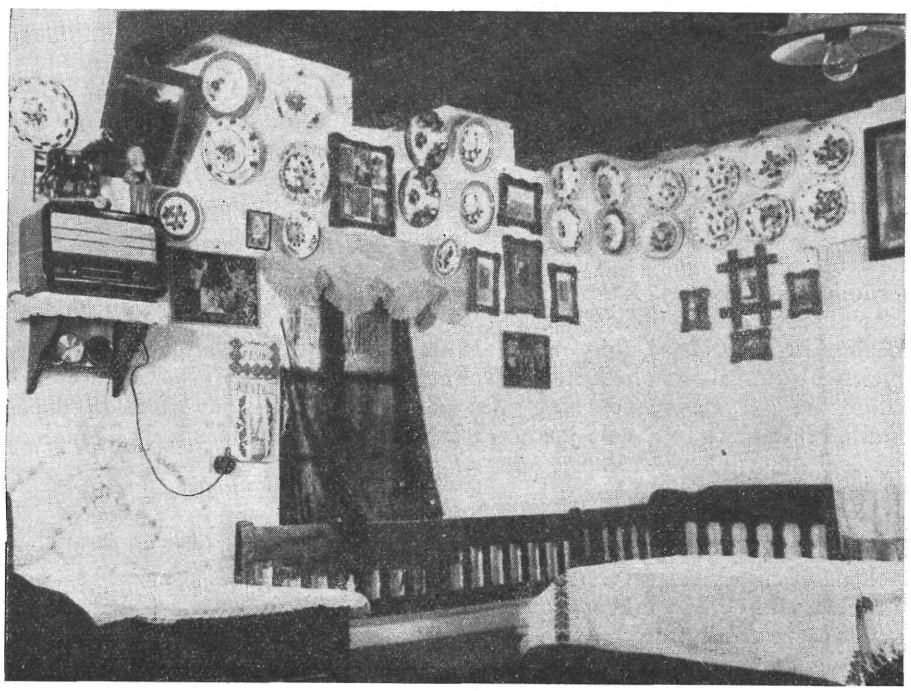

48. ábra. Szobabelső, tányérok a falon. Telkibánya. Dévay Jenő felv. 1960.

szabadon hagyott szemben levő és oldalfalon foglalnak helyet a lapos és leveses tálak. A külső fenékpereme kivétel nélkül mindegyiknek át van lyukasztva, hogy a tányérokhoz hasonlóan felakaszthatók legyenek. A tálak nagyság szerinti sorban helyezkednek el, a felső sorban a nagyméretűek, alattuk a kisebbek függnek. A pitvar külső részén csak keménycserép tányérokat láthatunk, belül a tálak zománcos edényekkel vegyesen vannak felakasztva. Telkibányán sehol nem találunk olyan konyhát, ahol csak keménycserép lett volna a falon. A *stelázsin* szintén vegyesen helyezkednek el a cserép és zománcos edények, az előbbiek azonban csak néhány fedő nélküli, törtfülű szilkével vagy menázskával, tejescsuporral képviseltetik magukat. A pitvar díszítésére felrakott edények összeválogatásában nem található meg az a rendszer, ami a belső szoba dekorálásának egyik sajátossága. A pitvarba azok a tányérok kerülnek, amik a lakó- vagy *első házba* már nem fértek, vagy festésük túl egyszerű. A tálak helye magától értetődő, főzéshez, tálaláshoz itt van rájuk szükség.

A telkibányai keménycserép edények szépsége, a lakásban található mennyisége, a díszítésben megmutatkozó szabályosság, szinte törvényszerű rend, az első házban, a lakószobában mutatkozik meg. Az edények mennyisége nem a vagyoni állapottól függ — bár néhány esetben az is döntő —, hanem attól, hogy a család milyen kapcsolatban volt a gyárral. Ahol a férfi az üzemben

49. ábra. Szobabelső, kistányérok elrendezési módja. Telkibánya. Dévay Jenő felv. 1960.

dolgozott, festő vagy formázó, a felesége esetleg *glazurozó* volt, ott a tányérok és edények óriási száma rögtön elárulja a gyárral való kapcsolatot.[5] Ezekben a házakban legszembetűnőbb a tányérok sokasága. Egyes szobákban nem ritka a 150—200 tányér, melyek meghatározott rendben, minden házban egyformán helyezkednek el a falon. A ház mind a négy falát díszítették. A négy közül a homlokzati falon találjuk a legtöbb tányért egy vagy két sorban. A tányérokat mindig *párosával* akasztották közvetlen a padlásdeszka alá oly módon, hogy a két egyforma színű és festésű tányér egymás alá, egysoros díszítés esetén egymás mellé kerül. A párosítás annyira törvényszerű, hogy ha az egyik esetleg eltört, a másikat is levették és két egyformát akasztottak a helyébe. A páratlan a konyhába került.[6] A tányérok sorát a homlokzati falon a mestergerenda, a

[5] A női munkások a „glazurozó műhelyben" dolgoztak, ahol az edényeket a külső, üvegfényű mázzal vonták be.

[6] Gyűjtőkörutunk alkalmával csak párosával akarták a tányérokat eladni. „Mit teszek a helyére, tessék elvinni a párját is" mondták.

komót felett a nagytükör, illetve a közbe akasztott fényképek törik meg. A gerendák végződései által tagolt oldalfalakon a végződéseknél rendszerint fénykép, a közbeeső részen négy tányér lóg (48. ábra).

A kistányérok a tükör és a fényképek körülrakásánál kapnak fontos szerepet. A két ablak közötti fal nagy részét a tükör foglalja el, oldalt már nincs

50. ábra. Szobabelső, sarokrész díszítési módja. Telkibánya. Dévay Jenő felv. 1960.

annyi hely, hogy nagyméretű tányért akasszanak a tükör két függőleges oldala mellé, viszont a kistányér erre a célra nagyon jól megfelel. A sarokba elhelyezett fényképeknél ugyanez a helyzet, a keret sűrűn körül van rakva apró tányérokkal. A párosság elve a kistányéroknál is szigorúan érvényesül (49. ábra). Egy másik kedvelt elrendezési módnál a felső sorban levő nagyobb tányérok alatt helyezik el a kisebb tányérokat. Különösen a karosláda fölötti sarokrészt díszítik ezzel a módszerrel (50. ábra). A bejárati falrészen többnyire egysoros elrendezésben találjuk a tányérokat a gerendák alatt. Ha tányérokból nem jut elég erre a falfelületre, ebben az esetben tálat is akasztanak az üresen maradt falrészre.

Az első ház díszítésének fenti módjában gyökeres változást láthatunk az ún. *stukatoros* szobákban. A régi gerendás mennyezetű házak alacsony fala csak vízszintes, az ablak közötti falrész esetében függőleges irányú díszítést engedett meg. Az újabban épített vagy átalakított házak fala sokkal magasabb, itt tehát lehetőség van arra, hogy a tányérokat más elrendezésben akasszák fel.

Legáltalánosabb az a szimmetrikus kompozíció, amikor a hét tányérból álló díszítmény virág, illetve csillag-formát alkot. A tányérok ebben az esetben is párosítva vannak, kettő belőlük mindig egyforma, a középen levő nagyságban, színben és festésben különbözik a többitől (51. ábra). Ez az elrendezési mód érvényesül a stukatoros konyhákban is.

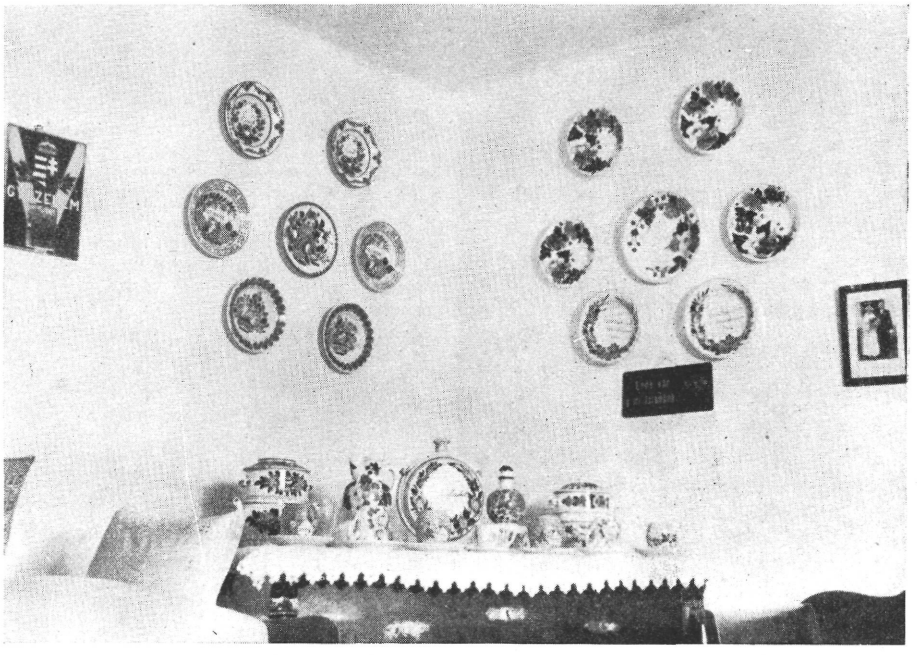

51. ábra. Szobabelső, a „stukatoros" ház díszítésének módja. Telkibánya. Dévay Jenő felv. 1960.

Az első házban és a konyhában levő tányérok csak kivételes esetben kerülnek le a falról — nem számítva a meszelést, nagytakarítást — csak akkor, ha az egyébként használatban levő egészen egyszerű festésű vagy festetlen tányérok kevésnek bizonyulnak. Lakodalom, nagyobbszabású keresztelő, disznótor alkalmával étkezésnél, kocsonyafőzésnél veszik őket igénybe. Kölcsön is adják őket, ilyenkor színes fonállal vagy spanyolviasszal jegyzik meg a tányért, hogy el ne cserélődjék.[7]

Az első ház homlokzati falának egyébként is szembetűnő díszítését méginkább emelik a *komótra rakott edények*. A komót a parasztházak berendezésének egyik fontos darabja, fiókjában tartják az ünneplő ruhát, a tiszta fehérneműt, teteje pedig a különféle edények elhelyezésére szolgál. Általában a két ablak közötti fal mellett szokott állani, ritkább esetben kerül az oldalfalak

[7] Ez a szokás ma is megvan. „Hol lesz mulatság?" — kérdezte tőlünk egy öreg néni, látva a múzeum számára összevásárolt tányérokat.

mellé, vagy a sarokba. Bárhol áll azonban, a ház legszebb edényei ezen kapnak helyet. Az edények komóton való elhelyezésének szintén meghatározott rendje van. A fal melletti rész két sarkán állanak a komaszilkék, az egymásra rakott menázskákkal. Ha csak egy van belőle, akkor a középre kerül. A szilke mellett. mint a legnagyobb fennálló edény, a kulacs vagy kulacsok foglalnak helyet,

52. ábra. Szobabelső, a „komóton való elhelyezés" módja. Telkibánya. Dévay Jenő felv. 1960.

Általában az edények elrendezésében a szimmetria elve szigorúan érvényesül. Minden darabból igyekeztek kettőt beszerezni, hogy a komót díszítésében az egyensúly megmaradjon. A szilke és a kulacs között állanak a kancsók. Ha nem jut nekik hely, a menázska nélküli szilke tetejére teszik, ebben az esetben a fedőt fordítva helyezik rá a szilkére, így megáll rajta a kancsó. Ezzel a módszerrel a falnál levő edénysor nagyjában egyenlő magasságban áll. A szilkék, kancsók, kulacsok előtt kapnak helyet a leborított csészék, fülükkel befelé fordítva. Kistányér csak azok alatt található, amelyek porcelánból vannak, vagy festés nélküliek és így nem alkalmasak a fal díszítésére. A findzsák előtt már csak az üvegpoharaknak jut hely. Tányér a legritkább esetben kerül a komótra, ezek amint láttuk a falon találhatók (52. ábra).

A korsókból csak a kisebb méretűek kapnak helyet a komóton, a nagyobbak a *sifon* tetején, az uborkás- és befőttes üvegek előtt, vagy az ágy lábánál a földön állanak.

Kizárólag díszítési célt szolgálnak a *bokályok*. Az eddigiek folyamán nem volt róluk szó, mert egyrészt nagyon keveset gyártottak belőlük, másrészt pedig a paraszthá zaknál semmi gyakorlati szerepük nincs. Díszítésre azonban felhasználták őket. Egy-kettő előfordul néhány háznál, a komótra helyezve, egyetlen háznál találtunk nyolc darabot a gerendára akasztva (53. ábra).

53. ábra. Szobabelső, bokályok a gerendán. Telkibánya. Dévay Jenő felv. 1960.

Mind a nyolc egyforma festésű, szájpereme szivacsos megoldással díszített, hasán csíkok között virágkoszorú fut körbe.

A komaszilkéknek, kulacsoknak, korsóknak dekoratív jellegükön túl használati jelentőségük is van. A Hegyköz falvaiban a komaszilke ma is azt a szerepet tölti be, amit évtizedekkel ezelőtt: a betegágyas asszonynak ebben viszik az ételt. A komaasszony a szilkébe teszi a levest, a menázskába húst és a kását. Az ajándék vitelénél a komaszilke menázskával együtt a kantárba kerül. A kantár már nem a cigányasszonyok által vert durva — cserépedényeknél használatban volt — kenderszalag, hanem házilag készült, finomabb kivitelű, fehér-piros színnel szőtt, kereszteződéseinél piros-kék-sárga-zöld színű csillag alakra kivágott szövetdarabbal díszített. A komaasszony egyik kezében vitte a szilkét, a másik kezében a borral telt korsót, karjára pedig a *komakendővel* letakart süteményes kosár került. (54. *ábra*) A szilkék ezen az egy eseten kívül más alkalommal nem kerültek használatba. A komóton állva a kancsókkal

együtt apró tárgyakat, gombot, dugót, spárgát, cérnát, zacskóba csomagolt fűszert tartanak benne.

A korsót a mezőre soha nem vitték ki, túl díszesek voltak ahhoz, hogy a mindennapi használatra alkalmasak lettek volna. Ha *befogták* is őket, pálinkát bort, esetleg ecetet tároltak bennük. Ha a nyaka vagy füle letört, olaj került bele.

A kulacsok kézfogó és lakodalom alkalmával kerültek használatba. A telkibányai kézfogó szinte egy kisebbfajta lakodalom volt. Az egész rokonságot meghívták. A kulacsban vitte a vőlegény a *csókoló bort*. Az eljegyzés megtörténte után a vendégek közösen ittak a kulacsból, utána megcsókolták egymást. Lakodalom alkalmával a szíjra fűzött, vállra akasztott kulacs szintén fontos szerepet játszott, a násznagy egyik jelvénye volt. Nem véletlen dolog tehát, hogy a kulacs oldalára menyasszonykikérési jelenetet festettek. Az esketö pap a törülközőn és kalácson kívül egy kulacs bort is kapott.[8]

54. ábra. Pányoki asszony komaszilkével. Pányok. Abauj m. Balassa Iván felv. 1959.

A telkibányai keménycserép kettős funkciója — tehát a díszítés és a használat, nagyjából egyensúlyban volt mindaddig, amíg a keménycserép nem jutott arra a sorsra, amire már előbb a fazekasáru jutott, hogy ti. az öntöttvas és a pléh edény kiszorította a használatból. Ettől kezdve az edények használata kezd nagyon szűk térre korlátozódni, hogy végül néhány eset kivételével ez a funkció teljesen a díszítés területére tolódjon át.

De amíg ez nem következett be, Telkibánya és a Hegyköz népének életében, kultúrájában a keménycserép töretlen folytatója annak a fontos szerepnek, amit elterjedése előtt a fazekasáru töltött be. Nem lehet rossznéven venni, ha a Hegyköz és Telkibánya parasztsága a helyzetadta lehetőséggel élve, nem tekintve a *népművészet elvét*, kicserélte cserép edényeit és helyette a neki jobban tetsző, színesebb keménycseréppel pótolta azt. Ha ez edény minőségben és anyagában változás állott is be, a használat tekintetében azonban a két kerámiafajta között semmi különbséget nem láttunk. Dolgozatunkban — ha csak vázlatosan is — ezt szerettük volna kimutatni és ezzel mintegy felhívni a figyelmet a keménycserép jelentőségére. Semmiképpen sem akarjuk szerepét túlbecsülni, még kevésbé a parasztsággal oly szoros összefüggésben levő fazekaskerámia fölé emelni, csupán a helyét szeretnénk megtalálni. Mert mi a helyzet a keménycseréppel, közelebbről a telkibányai kőedénnyel? Az első

[8] id. Szombathi Istvánné 67 éves közlése, Telkibánya.

magyar porcelángyár történetével, fennmaradt készítményeivel az iparművészet foglalkozik. Ugyanez a helyzet a többi keménycserépgyár XIX. század elején készült tárgyaival. Telkibányán azonban 1864-től teljesen megszűnt a porcelángyártás, ettől kezdve elsősorban a parasztság szükségleteinek kielégítése jut előtérbe. Azonban ez a korszak, — több mint negyven év terméke — kívül esik a múzeumok és szakemberek érdeklődési körén. Mind ez ideig nem tudták helyét és hovatartozását megállapítani. Legjobban mutatja ezt a bizonytalanságot a budapesti múzeumokban végzett kutatásaink eredménye: jelentéktelen darabokat — néhány tányért — találtunk a Történeti Múzeumban, valamivel többet a Néprajziban, egy-két darabot az Iparművészeti Múzeumban. Mindenütt van tehát, de végeredményben sehol sem tudnak mit kezdeni vele.[9]

A keménycserép iránti közömbösség talán azzal magyarázható, hogy a múlt századvégi kőedény már nem számítható iparművészetnek és mert gyári termékről van szó, nem tartozik bele a néprajz keretébe sem. Tagadhatatlan, hogy a telkibányai keménycserépgyár parasztedényeken kívül nagy mennyiségben termelt a kisnemesi és polgári társadalom számára is, jelentős tényező továbbá, hogy az edények festését, stílusát és ornamentikáját a múlt század végétől a Mintakönyv határozta meg, tehát mintegy „irányított művészetről" van szó. Ezek a tények az első pillanatra azt bizonyítják, hogy a telkibányai keménycserépnek semmi vagy nagyon kevés köze van a magyar néprajzhoz. Ha azonban figyelembe vesszük a parasztság díszítő ösztönéből, alkotó készségéből született, egyénileg készített tárgyakat, vagy akár a sorozatban készült edények használatának módját, kitűnik, hogy a telkibányai keménycserép oly mélyen beágyazódott a Hegyköz parasztságának életébe és kultúrájába, annyira átvette a korábbi fazekaskerámia szerepét, hogy ezek alapján nyugodtan kimondhatjuk: ezek az edények a magyar néprajz széleskörű és kimeríthetetlenül gazdag területére tartoznak.

TAKÁCS BÉLA

Die Bauerngeschirre der Steingutfabrik Telkibánya

Die erste ungarische Porzellanfabrik wurde 1825 in Telkibánya im Komitat Abauj errichtet. Der in der ersten Zeit ausschließlich Porzellangeschirre herstellende Betrieb hat von 1854 beginnend auch Steingutgeschirr erzeugt, dann die Porzellanfabrikation ganz aufgegeben und ist dazu übergegangen, den Bedarf der Bauernschaft an Steingutgeschirren zu befriedigen. Die Produkte der in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts mit zunehmenden Kräften zu arbeiten beginnenden Fabrik Telkibánya und anderer keramischer Betriebe haben die Geschirre der Töpfer bald aus den dörflichen Häusern verdrängt.

Die Erzeugnisse von Telkibánya haben insofern einen belebenden Einfluß auf die Töpfer von Sárospatak und Gönc ausgeübt, als diese begannen, die Art und Weise der Bemalung der Fabrikware auf ihren Geschirren nachzuahmen. Gleichzeitig hat sich der Betrieb Telkibánya bemüht, bei der Verbreitung seiner Erzeugnisse alle jene Mittel anzuwenden, die bisher bei den Töpfern gebräuchlich waren. Die Formen der Fabrikware und ihre Gebrauchmöglichkeiten waren die selben wie jene der Töpfergeschirre. Bis zu Ende der Achtziger-

[9] Kivételt képez a sárospataki Rákóczi Múzeum, mely a telkibányai és hollóházi keménycserépgyár termékeiből mintegy 700 darabot begyűjtött és azokból valóban impozáns kiállítást rendezett.

jahre des vorigen Jahrhunderts war die Bemalung der Steingutgeschirre ganz dem Geschmack der Arbeiter überlassen und erst das Erscheinen des Musterbuches brachte in Form, Bemalung und Ornamentik der Objekte grundlegenden Wandel, von da beginnend hat sich die Bemalung der Gegenstände dem Musterbuch angepaßt. Aber auch neben dem Buch ergaben sich viele Möglichkeiten, daß der Fabriksmaler und Former bei den für eigenen Gebrauch verfertigten Objekten seine persönliche künstlerische Begabung beweise. Die für mannigfache Gelegenheiten, Hochzeiten, Taufen hergestellten Geschirre legen für den guten Geschmack und die Begabung der Geschirrmaler von Telkibánya Zeugnis ab.

Im Leben und in der Kultur der Bauernschaft des Hegyköz (zusammenfassender Name von zwanzig Dorfgemeinden in Nordostungarn) und von Telkibánya erfüllten die Geschirre eine doppelte Aufgabe, sie waren einerseits die wichtigsten Ausschmückungsgeräte für Zimmer und Küche, andererseits waren sie Gebrauchsgeschirr. Schmückung und Gebrauch hielten einander so lange das Gleichgewicht, bis das Steingutgeschirr vom Eisenguß- und Emailgeschirr verdrängt wurde.

Die hauptsächlichen Gegenstände der Ausschmückung von Zimmer und Küche sind der Teller, die Schüssel, der Topf, Krug und die Feldflasche. Der Teller als wichtigster Wandschmuck wird in den Bauernhäusern von Telkibánya in einer strenge einzuhaltenden Anordnung an die Wand gehängt. Die Teller werden paarweise aufgehängt, der Gevattertopf, in dem die Gevatterin der Wöchnerin das Essen schickt, der Weinkrug und Wasserkrug werden gleichfalls in symmetrischer Anordnung auf der Kommode untergebracht. In alten Häusern mit Balkendecke hängt man überall direkt unter der Decke die Teller in einer oder zwei Reihen, die neuere Art der Anordnung können wir in den Zimmern mit glatter Lehmdecke sehen, wo die Teller in Stern- oder Blumenform an der Wand hängen. Die Teller werden nur bei Ausnahmgelegenheiten benutzt, bei Hochzeiten, Taufen oder beim Schlachtfest.

Der Gevattertopf hat außer als Ausschmückung noch eine wichtige Bedeutung, denn auch heute trägt die Gevatterin wie vor Jahrzehnten der zu Bett liegenden Leidenden in diesem Topf das Essen. Feldflasche und Krug werden bei Hochzeiten benutzt, ersterer ist ein Abzeichen des Beistehers, außer Gebrauch aber eine wichtige Zier des Zimmers.

Das Steingut von Telkibánya ist im Leben und in der Kultur der Bauernschaft des Hagyköz die unverwüstliche Fortsetzung jener Rolle, die vor seiner Verbreitung vom Töpfergeschirr ausgeübt wurde. Wenngleich in der Qualität und Form der Geschirre ein Wandel eintrat, so besteht hinsichtlich des Gebrauchs beider Keramikgattungen doch kein Unterschied. Natürlich hat die Bauernschaft an Stelle ihrer dunkelfarbigen, altertümlich wirkenden Tongefäße die hellen, farbigen und gefälligen Steingutgeschirre übernommen. Die Fabrik von Telkibánya hat überwiegend für Bauern gearbeitet und die Bauernschaft hat ihre Erzeugnisse gekauft und benutzt, deshalb wurden diese Geschirre in den Rahmen der ungarischen gegenständlichen Volkskunde übernommen.

A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárgygyűjtése

Muzeológiai munkánk alapvető feladatát képezte 1961-ben is a népi kultúra tárgyakban testet öltő objektumainak módszeres gyűjtése. A módszeres gyűjtés alatt a tervszerű tárgygyarapítási program végrehajtásán túl egyaránt kell értenünk a megszerzendő tárgyak tudományos értékelés alapján történő kiválogatását, valamint a megszerzett tárgyak hiteles népéleti adatokkal való minél teljesebb kísérését. Nem lehet elegendő számunkra a használati eszközök puszta formai ismerete, hiszen célunk egy-egy paraszti életmód egészének a vizsgálata, amiben a használati- és termelőeszközök csak egy-egy részt — bár igen jelentős részt — képviselnek. Éppen ezért helyeztünk nagy súlyt az eszközök és az azokat kialakító, valamint használó emberek viszonyának párhuzamos gyűjtésére. Csakis ilyen szempontú gyűjtésekkel fejleszthetjük eredményesen gyűjteményeinket, az így gyűjtött tárgyak szolgálhatnak alapvető és megbízható forrásul tanulmányainkhoz, tudományos hitelességű kiállításainkhoz.

Az év folyamán 3750 objektummal gyarapodott a Néprajzi Múzeum. Minden tárgyról — a beleltározással párhuzamosan — elkészült a tudományos leíró leltárcédula, hátlapjára erősítve az azonosításhoz szükséges fényképmásolattal, valamint a gyűjteményegységenként külön kezelt szakutalók és a központian együtt tartott földrajzi utalócédulák. Az új szerzeményű darabok raktárba kerülés előtt általában fertőtlenítést kaptak, a kiemelkedő jelentőségűek konzerválást, s az arra rászorulók restaurálást.

Nagyobb számban — érthetően — a magyar anyag gyarapodott: 3422 objektummal. Múzeumunk gyűjtőtevékenységének hatásköre az egész országra kiterjed, így területileg úgy kell irányítanunk a tárgygyarapítási tevékenységet, hogy az eddigi gyűjtési egyenetlenségeket lehetőleg kiküszöböljük. E célból az 1961. évre szóló tervünkben így határoztuk meg az év egyik fontos gyűjteménygyarapítási feladatát: „Az év folyamán a gyűjteményeinkben aránylag legkevésbé képviselt, ugyanakkor a szocialista átalakulás szempontjából a változásnak egyik leghatékonyabban kitett területen, a Duna—Tisza közén kívánunk nagyobb arányú tárgygyűjtési munkát végezni . . .” Így a terv alapján ezen a területen folyt az év folyamán legintenzívebb gyűjtés, s az innen származó tárgyak évi gyarapodásunknak 42%-át teszik ki. A többi nagy táj gyűjtésére lényegében egyforma figyelmet fordítottunk: a gyűjtés 16%-a a Dunántúlról, 17%-a a Felföldről (északi hegyvidék), 14%-a a Tiszántúlról való. Jelentősnek mondható a szomszédos országokban élő magyarság kultúráját reprezentáló tárgyak gyarapodása is, amit magánosoktól és kisebb

részben műgyűjtőktől szereztünk, mivel évi gyarapodásunknak 9%-a az erdélyi, 2%-a pedig a szlovákiai magyarságtól származik.

A gyűjtéseket ez évben is elsősorban múzeumunk tudományos dolgozói végezték: Avasi Béla, Boross Marietta, Csilléry Klára, Dobos Ilona, Erdélyi Zoltán, Fél Edit, Földes László, Gáborján Alice, Györgyi Erzsébet, Hofer Tamás, Kresz Mária, Manga János, Molnár Balázs, Morvay Judit, Morvay Péter, Szolnoky Lajos, Takács Lajos. De bekapcsoltunk munkánkba külső

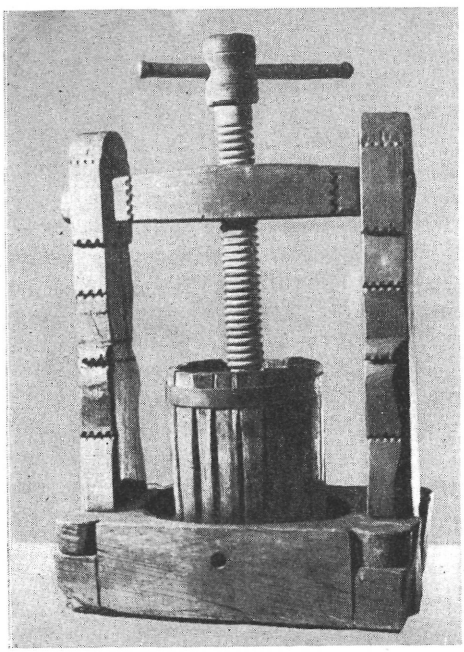

1. ábra. Mézprés. Szeremle, Bács-Kiskun m.

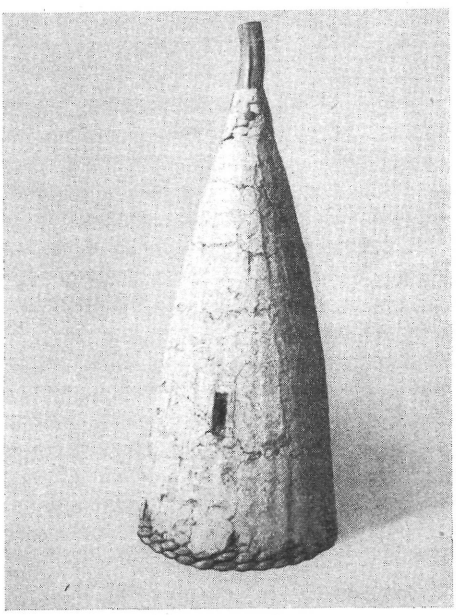

2. ábra. Gyékényből font és tapasztott méhkaptár. Szeremle, Bács-Kiskun m.

szakembereket, valamint egyetemi hallgatókat is: Andrásfalvy Bertalan, Erdős Kamill, Kerecsényi Edit, illetve Békefy Margit, Dömötör Ákos, Horváth Terézia, István Erzsébet, Kovács Márta, Molnár Mária, Salyámosy Judit, Szabó Erzsébet, Szomjas Zsófia, Vámos Mária, Voigt Vilmos.

A tárgygyűjtés szempontjai — érthetően — nagy vonalakban továbbra is azonosak voltak az előző évivel. Erről a Néprajzi Értesítő XLIII. évfolyamában részletesebben beszámoltunk. Területi monografikus gyűjtést a Duna—Tisza közén végeztünk; nemzetiségeink közül főleg a délszlávok, szlovákok és cigányok kultúrájának tárgyi anyagát gyűjtöttük. Ki kell azonban emelnünk az 1961. évi tárgygyarapításunkban két szempontot, aminek érvényesítésére különösen törekedtünk. Igyekeztünk funkcionális egységeket megszerezni, összetartozó tárgyak együtteseit, amelyek közösen alkotnak teljes egészet, s ebben az egyes önálló darabok értékét jelentősen megnöveli a funkcionális összetartozás értelmező szerepe. Így teljes műhelyeket, egy-egy

munkafolyamat elvégzésére szolgáló eszközkészleteket, ágyneművel felszerelt teljes ágyat, hombárépítményt minden tartozékával, (tehát az oldalán, falrészén elhelyezett kapákkal, gereblyékkel stb.) hoztunk be gyűjteményünkbe. — Másik lényeges szempontunk alapján a sorozatok gyűjtését szorgalmaztuk, amelyekben az azonos funkciót betöltő tárgyak variánsainak sokasága az átmeneti formák és megoldások alakulásának igen tanulságos — gyakran evolúciós — képét bontják ki a kutatók, de jól felépített kiállításon a nézők előtt is. Ilyen sorozatok kerültek be például az ültetőfákból, a lánygyermek munkábanevelését célzó játékszövőszékekből, egy-egy falu népi ürmértékeiből stb.

Az év folyamán egyetlen nagyobb magángyűjtemény anyagát szerezte meg múzeumunk: Baumgartner Kálmán 116 objektumból álló együttesét, ami Dunántúlról származó, nagyobbrészt faragásokat, kisebb részben kerámiát és butort foglal magában. A tárgyak adatokkal való kisérése szempontjából igen nagy nyereség volt az a tény, hogy a műgyűjtő Baumgartner maga gyűjtötte a helyszínen a tárgyait, s így azok átadásakor meghatározhatta az egyes objektumok pontos származási helyét és a gyűjtés idejét.

Az új gyűjtésű anyagban számos kiemelkedő jelentőségű egyedi objektum van. Ezeket gyűjteményeinkben elfoglalt helyük és tudományos jelentőségük alapján értékelve mutatjuk be.

A **Gyűjtögető gazdálkodás** és a **Halászat gyűjtemény** együttesen 12 tárggyal gyarapodott (6 vadászati, 2 méhészeti és 4 halászati eszköz).

A gyűjtések közül kiemelkedő a Szeremléről (Bács-Kiskun m.) bekerült mézprés (61.15.8), amely egyedülálló gyűjteményünkben. (1. ábra.) Visszaemlékezés szerint 1885-ben készült és kb. 1910-ig — a mézpergető kezdetének alkalmazásáig — használatban volt. A préshez megszereztük a hozzákapcsolódó kerek, gyékényből font méhkaptárt (2. ábra; 61. 15. 9), amiből a méhek elpusztítása árán szedték ki a lépesmézet sajtolásra.

Ugyancsak megemlítjük a Dunapatajon gyűjtött szélhajtotta kereplőt (61.95.107), amelyet a múlt század derekán készítettek. A nagyméretű (90 cm hosszú) vitorlákkal felszerelt kereplőt a szőlőben állították fel a madarak elriasztására.

ERDÉLYI ZOLTÁN

Az **Állattartás gyűjtemény** gyarapodását — 528 darab — az előző évhez hasonlóan a pásztorkodás munkaeszközeire, a pásztori művészkedés megnyilvánulásaira, valamint a paraszti istállózó állattartás felszerelési tárgyaira tagolhatjuk. E csoportok közül ebben az esztendőben jelentőség dolgában a pásztorművészet tárgycsoportja válik ki.

A pásztori művészkedés múlt századi fénykorát — a szövés, varrás vagy fazekasság sokkal nagyobb számban készült s fennmaradt emlékeihez viszonyítva — voltaképp igen kisszámú tárgyból ismerjük s e szám jelentősebb gyarapodása sem remélhető. Ezért örvendetes, hogy több kisebb vásárlás mellett 1961-ben a jeles tárgyaknak egész sorozata került a gyűjteménycsoportba Baumgartner Kálmán magángyűjteményének megszerzésével. Ez a gondosan válogatott kis kollekció (26 db), melynek tárgyait a gyűjtő maga kutatta fel az ország különböző falvaiban, dunántúli spanyolviasszal berakott tükrösöket, mángorlókat, borotvatokokat, néhány szép somogyi

szarusótartót, gyufatartót, felföldi csanakot, faragott pásztor- és sétabotot tartalmaz. Számos darabja — mint például Udvardi István kónyi juhász finomvonalú véséssel díszített só- és paprikatartója (3. ábra; 61.140.28) — a gyűjtemény legszebb régi tárgyaival vetekedhet.

Ezek a pásztorfaragások, beillesztve a múzeum tárgysorozataiba, tovább részletezik a pásztori művészkedés ma már egyes mesterek, személyes hatások szerint is bontakozó képét.

A múzeum tulajdonába került például egy spanyolozott mángorló (61.140.17), amely Király Zsiga, a dunántúli figurális spanyolviasz-berakás

3. ábra. Só és paprikatartó. Kóny (Győr. m.) Udvardi István juhász faragása

talán legjelesebb személyének meghatározásához ad kulcsot.[1] A mángorlón erőteljes keretben három virágbokor s két mulatójelenet látható fölirattal, mely szerint Király Zsiga csinálta 1839-ben Orbán Naninak (4. ábra). A figurális ábrázolás így föltehetően magát a híres faragót és kedvesét jeleníti meg.[2]

A Baumgartner gyűjtemény tárgyai között találunk példát Király Zsiga stílusának közvetlen hatására, utánzására is. Egy Rábapatonáról (Győr m.) megszerzett borotvatokon (61.140.23) Király Zsiga pandurt térdrekényszе-

[1] Király Zsiga személyére először Csermák Géza hívta fel a figyelmet, részben a most idézett mángorló alapján ő határozta meg a személyéhez köthető tárgyakat.

[2] A mángorlót Baumgartner Kálmán Ukkon (Zala m.) a megajándékozott leány rokonaitól vette, akik úgy tudták, hogy Király Zsiga fiatalon Majlandba került katonának és onnan nem is tért vissza többé, hiába várta Orbán Nani. — A másik Király Zsiga nevével jelzett mángorló (55.14.l) viszont arról tanúskodik, hogy a híres faragó 1841-ben már Gáll Rozinak tette a szépet Völcsejben (Sopron m.).

4. ábra. Mángorló részlete. Ukk (Zala m.) Király Zsiga munkája, 1839

rítő pisztolyos betyárját látjuk. Az alakok beállítása hasonló, egyező törekvés mutatkozik a cifraszűr díszítőelemeinek aprólékos, sűrű halmozásában, sőt még az évszám elhelyezésében, keretezésében is. Kálmán János 1890-ben készített munkáján azonban Király Zsiga nagyvonalú biztonsága helyett az epigonra jellemző merevség, elnagyoltság, bizonytalanság érezhető (5. és 6. ábra).

Egy Kápolnáról (Heves m.) származó gyufatartó (7. ábra; 61.140.38) azért érdemel figyelmet, mert az általános típusnak megfelelő fafedeles, farugós dobozkán ez esetben egy hasonló tárgyról még nem ismert díszítőtechnika: faberakás, intarzia látható. Maga a technika tanult mesteremberek, városi hagyományok felé utal, a kompozíció és a díszítőelemek azonban az alföldi pásztorművészet világába illeszkednek. A felület betöltése használati

5. ábra. Tükrös részlete. Király Zsiga munkája

6. ábra. Borotvatok fedelének részlete. Rábapatona (Győr m.) Kálmán János munkája, 1890

tárgyak arányosan szétszórt ábrázolásaival a pásztori csont- és fémberakásra jellemző, a sajátos kettős körvonalazás pedig a Tisza vidéki karcolt és vésett szaru-munkákon általános.

Az idézett alföldi csont- és fémberakást szintén néhány jeles darab képviseli az 1961-es gyarapodásban: egy díszes szolgafa (61.49.3) és egy dúsan cifrázott görbe bot (61.16.1). Az utóbbit Kádár Gyula dévaványai számadógulyás készítette, amikor felhagyott a pásztorsággal és hosszú, egyenes gulyásbotját nem tartotta többé kezébe illőnek. Van képviselője az új tárgyak közt az alföldi karcolt szarudíszítésnek is: egy széprajzú kürt (61.54.1), mely a Felső-Tiszavidék kiváló faragópásztorainak — Juhász János, Volosin János, Móré József — a közös stílus keretében egyénien fogalmazott díszítőmódja mellé állít egy újabb, egyelőre névhez nem köthető személyes stílusváltozatot.[4]

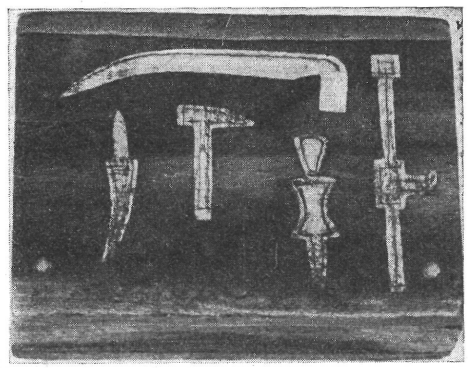

7. ábra. Intarziával készített gyufatartó. Kápolna (Heves m.)

Kivételes esetekben a múzeumi gyűjtemény egymás mellé sorakozó datált darabjai egy-egy faragó díszítőeljárásainak, stílustörekvéseinek változását is megítélhetővé teszik. Szakács Pál dunapataji gazda például hosszú élete során kedvvel faragott rokonainak, barátainak toll- vagy borotvatartókat. Legénykorában ezeket geometrikus rótt rozettákkal, apró vésett virágokkal díszítette, — mint ez a múzeum 1845-ből datált régebbi darabján is látható. Az idén megszerzett 1896-os évszámot viselő öregkori munkáján (61.95.118) azonban már rutinnal metszett, de kissé egyhangú vésőnyomok uralkodnak.

A Felföld pásztorfaragásait az esztendő tárgyai közt néhány szépen faragott, csészeformájú ivócsanak képviseli (61.140.38—40).

Csanakok, „pakulárkanalak" gyarapították az erdélyi magyar pásztorság tárgyanyagát is Kalotaszegről (61.13.10—11). Napjainkban is használatos egyszerű, a görcsös fa természetes formáit kihasználó tárgyak ezek. Egy másik vásárlásból a múlt század végén készített, dús geometrikus rovással borított darabokat állíthatunk melléjük (61.148.17—18). Ugyanennek a rótt díszítésnek kiváló példája továbbá egy igen bőkezűen díszített magyarvalkói gulyásbot is, 1884-ből (61.140.20).

[3] A gulyásbot 1958-ban szintén a Néprajzi Múzeumba került.

[4] Az idézett kürt ikerdarabját a Szlovák Nemzeti Múzeum őrzi Túrócszentmártonban (Martin; 21.866).

A pásztorok munkaeszközei közt mindennapos használatra szánt egyszerű terelőostorok és terelőbotok említhetők (61.93.1; 61.113.17; 61.163. 12—13). Ezek nem annyira formájukkal, mint inkább a készítésükre, használatukra vonatkozó följegyzésekkel egészítik ki ismereteinket. Új tárgyváltozat viszont a gyűjteményben egy aprócska hajdúszoboszlói juhászkampó (61.93.2). Gyermek számára készült, részben játékszernek, részben a pásztorkodás fogásainak játékos tanítására. A pásztori munkaeszközöknél említhető végül egy nagy sorozat dunántúli bárányjel, mely ez évben került meghatározásra és beleltározásra.

A paraszti jószágtartás felszerelése Bodrogkeresztúrról egy vályúsorozattal gyarapodott (8. ábra; 61.48.35 és 61.113.12—15). A község határában könnyen faragható tufát bányásznak, sőt sok parasztember saját földjén is talál megmunkálásra alkalmas kőtömböket. Ezekből vagy maga kivágja, vagy kőfaragókkal kifaragtatja a vályúkat, melyek nagyságuk szerint a nagyjószág, a disznó, baromfi vagy a kiscsirkék elé kerülhetnek. A kővályúk

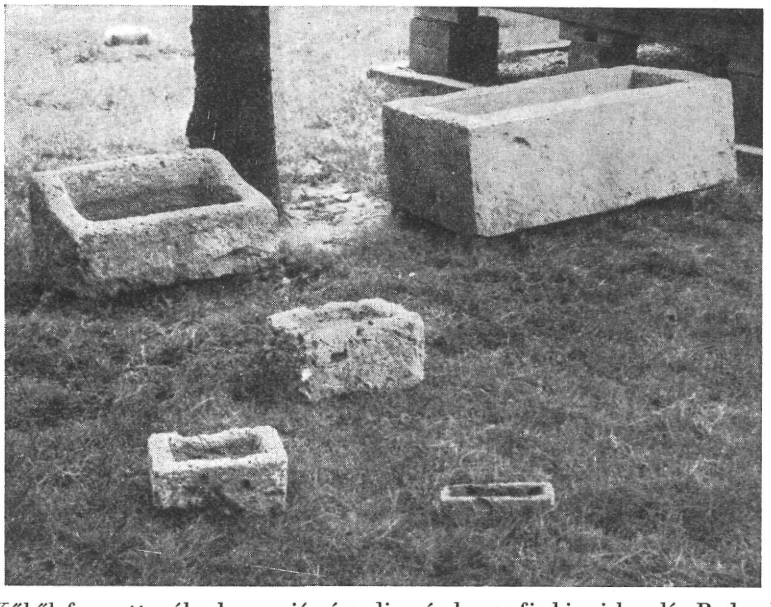

8. ábra. Kőből faragott vályuk nagyjószág, disznó, baromfi, kiscsirke elé. Bodrogkeresztúr (Zemplén m.)

mellé a múzeumba került egy nagy favályú (61.48.33), valamint egy sónyalató teknő és juhászok által használt sóskaró (61.4 és 8.3461.113.16) is.

Két dunapataji ezüstözött, sallangos szíjú, cifracsatos nagy csengő ennek a tárgyféleségnek legdíszesebb képviselője a gyűjteményben (61.153. 1—2). Szerepük is ünnepélyes volt: mikor a nagygazda tanyájáról elindultak a béresek a frissen csépelt gabonával a községbe, akkor akasztották ezeket az ökör nyakába. Ilyen csengőt helyi szokás szerint csak négyökrös fogatra lehetett csatolni. A szépszavú csengők hangja, vagy puszta jelenlétük a házban, ahol „kamra díszinek" a hombár szögletére voltak akasztva — így a jómód s rang kifejezése volt.

HOFER TAMÁS

A **Földművelés gyűjtemény** 1961-ben 145 tárggyal gyarapodott. Törekvésünk az volt, hogy egyrészt az egyik legjelentősebb kapásnövényünknek, a dohánynak lehetőleg teljes eszközanyagát a múzeumba hozzuk, másrészt pedig az eddig elhanyagolt tárgykörökben végezzünk gyűjtést vagy egyedi gyarapítást. A fentieknek megfelelően a dohánytermesztés eszközanyagából 51 darab került a múzeumba, tehát több mint a teljes gyarapodás egyharmada,

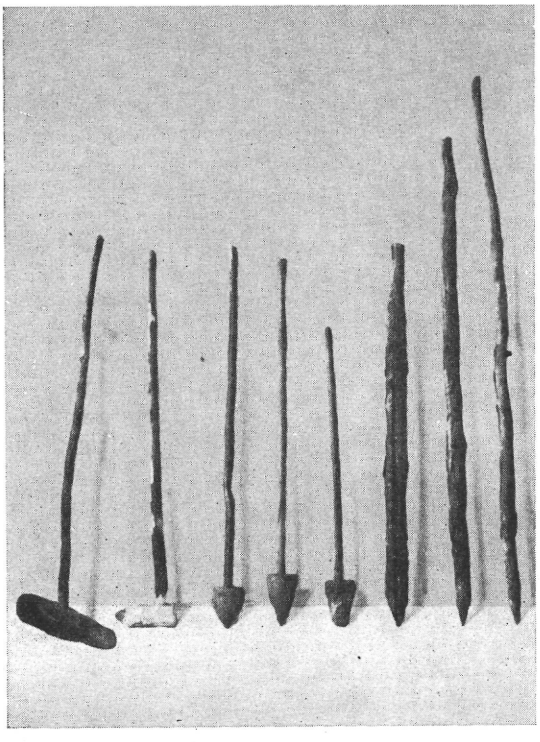

9. ábra. Luggalók dohányültetéshez. Verpelét, Heves m.

sőt ha nemcsupán a speciális dohánytermesztési eszközöket vesszük számításba, hanem például a kapákat is, melyeket más művelési ágakban is használtak, a gyarapodás még nagyobb mértékű. 24 tárggyal gyarapodtak a talajművelő eszközök és 17-tel az eddig kevés tárggyal képviselt népi mérőedények. Jelentős volt a hazai nemzetiségiek közül a sokácok anyagának gyarapodása (16 db tárgy).

A dohánytermesztés köréből említésre méltóak a melegágyi munkaeszközök, amelyek közül a földporhanyító kis *gereblyéket* (61.76.34—35) az eredeti funkciójától eltérő szerepben, a föld elboronálására és a mag betakarására használt *cirokseprőt* (61.76.36), a henger funkcióját betöltő földtömő kézi eszközöket, a *lapogatókat* (61.76.32—33) kell kiemelnünk, mely utóbbiak közül két típust is megszereztünk. Az *egyenlítőfa* (61.76. 39) ugyan-

csak a borona, illetve a símító funkcióját töltötte be, míg a *fogasfa* (61.76.38) a melegágyi szellőztetés szabályozását szolgálta.

A palánta kihordására a *palántahordó kosár* (61.76.47), míg az elosztására a *palántahányó kosár* szolgált (61.76.46).

A dohánypalánta ültetését ültetőfával végezték és ezekből 6 darab képviseli az egyszerű ágformától, illetve *pikírozófától* a kétrészes *furkóig* a

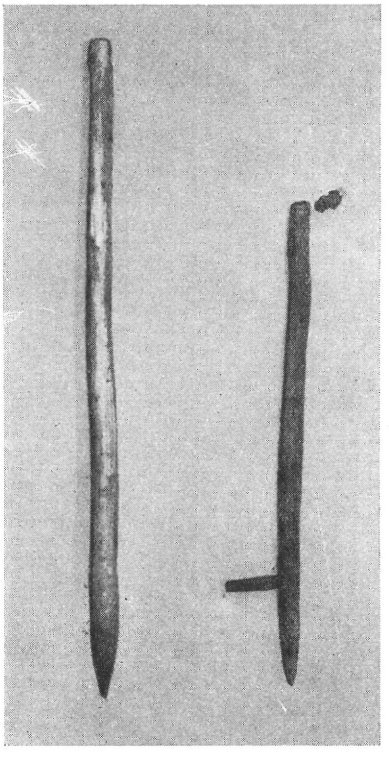

10. ábra. Paprikaültetők. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

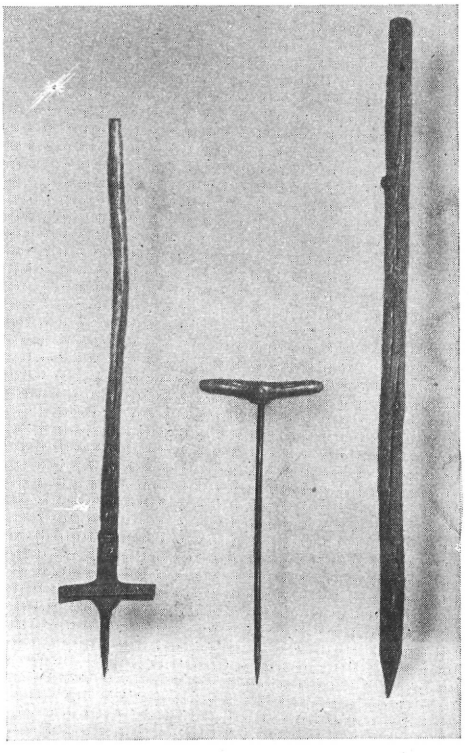

11. ábra. Szurdalók csalamádé ültetéshez. Mezőkövesd, Borsod m.

különböző típusokat (61.76.2; 61.76.40—44). Az egyik legszebb sorozatot az ültetőfákkal rokon *luggalókból* sikerült összeállítanunk (9. ábra.), amelyekkel ültetéskor a palánta helyét előre kiütik és a mélyedésbe vizet öntenek. E sorozatban megtalálhatók az alkalmi, egyszerű karóból készült eszköztől kezdve (61.76.25—26) az egy fából faragott, hasasabb cövekeken át (61. 76. 22) a kétrészes eszközökig minden típus. A kétrészesek is kétfélék: egyrészt olyanok, amelyekre a *fej* a *nyél* folytatásaképpen kerül és amelyekkel egy kézzel dolgoztak (61.76.24 és 61.76.77—78), másrészt olyanok, amelyeknél a fejet a nyélre kissé ferdén keresztben húzták, és amelyekkel két kézzel lehetett végezni a munkát (61.76.23 és 61.76.27). E luggalók kettő kivételével Verpelétről valók, melynek lakói az ország leghíresebb dohánytermesztő

helyein megfordultak és ismerték, használták a különböző típusú luggalókat is. A másik kettőt (61.76.77—78) a Komárom megyei Bábolnáról hoztuk. Mint a paraszti találékonyság érdekes példaját kell megemlítenünk a *kerekes luggalót* (61.76.28), amely ugyancsak Verpelétről került a múzeumba. Itt kell szólnunk a fentiekhez hasonló, Dunapatajról bekerült paprikaültetőkről (61. 95.98—99) is, amelyek éppen rendkívüli hosszúságuk miatt érdemelnek figyel-

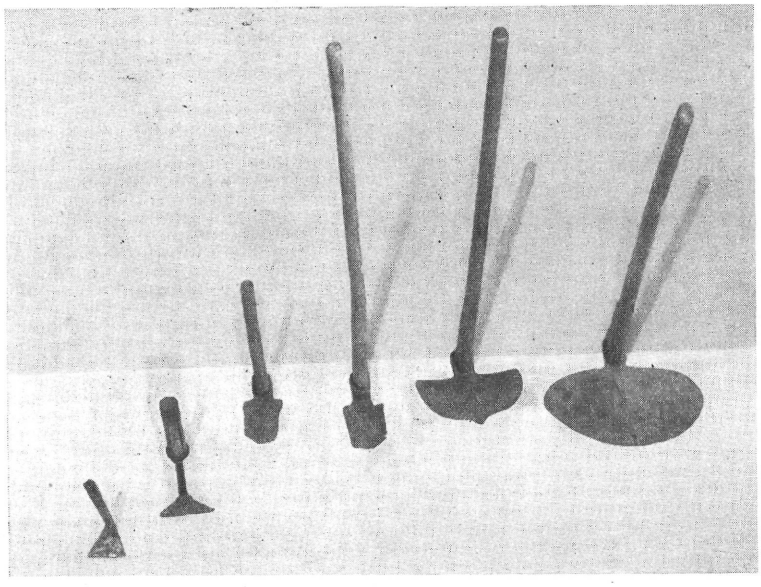

12. ábra. Kapircsok és kapák sorozatban

met (10. ábra.). Az egyik, a tapodóval ellátott *pedálos ültetőfa* külön típust képvisel sorozatunkban.

Az ültetőfák és luggalók a primitív talajművelésnek rendkívül jelentős maradékai. Mégis a különbség igen nagy a primitív népek eszközei és ezek között; mindenek előtt az, hogy a primitív népeknél az ültetőfák kizárólagosak, primér jellegűek, itt pedig a már ekével fölszántott földön használatosak, szekundér jellegűek. Került viszont olyan ültetőfa is a gyűjteményünkbe, amelyik primér jellegű: három *szurdaló* (61.100.1—3) Mezőkövesdről, ahol a kemény udvari földbe előzetes szántás nélkül kizárólag ezekkel az eszközökkel ültették a csalamádét (11. ábra.).

A dohánytermesztés további eszközeihez tartoznak a különböző fűzőtűk (61.76.5 és 61.76.54—64 — 12 darab), amelyek tájanként és dohányfajtánként jól reprezentálják az eltérő típusokat. A saját készítésű *dohánymadzag* (61.76.70) és a gyári zsinóron (61.76.68—69) kívül a dohányfűzér felerősítésére szolgáló *bakolófák* (61.76.71—72) és *dohánykukák* (61.76.73—75) egészítik ki a gyűjteményt.

A talajművelő eszközök közül kiemelhetők a Verpeléten újabban meghonosodott *metszőkapák* (61.76.49—51), amelyeket régi kapából vágtak ki,

és egy különleges *nagykapa* (61.76.73), melyet csak krumpliszedéskor és töltéskor használtak. A Verpeléten általánosan használt kerek, ún. *egri kapától* eltérő a dombos verpeléti oldalakon használt szív alakú *hegyes kapa* (61.76. 52). Egyébként a tipológia oldottságára figyelmeztet az ibrányi gyűjtés is, amely az általánosan használt hegyes vállú kapák (61.76.11) mellett a régi kerek vállú kovácsolt kapát (61.76.9) is felszinre hozta. Ibrányból valók

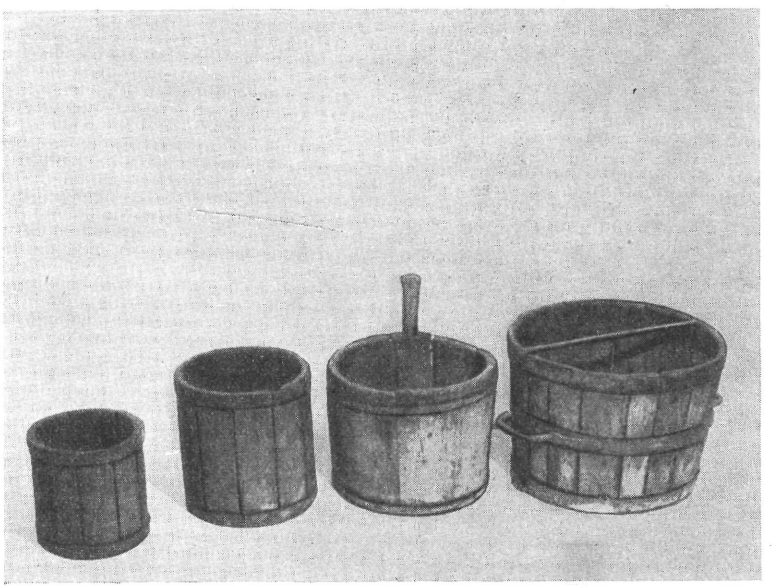

13. ábra. Favékák (ötliteres, tízliteres, félvéka és véka). Nádudvar, Hajdú m.

egyébként a kis cukorrépa *kapircsok* (61. 76. 3—4) és a házi készítésű *húzókapa* (61. 76. 10), valamint a tuskószedő *csákány* (61. 76. 15) is. (Kapák és kapircsok: 12. ábra.).

Az eddig elég hiányosan képviselt népi ürmértékekben is jelentős gyarapodás történt. Váncsodról bekerült egy *daráló vékája* (61.122.37), míg Dunapatajról tíz darab különböző *véka*. Az egyik az utóbbiak közül volt a *város vékája* (61.95.77), azaz a helység hiteles mérőeszköze. Hét darab egy fából vájt, családoknál használt véka is került be (61.95.78—84), melyek díszítettek és némelyiken a tulajdonos neve és a készítés ideje is megtalálható. Két darab *negyedrész véka* (51.95.85—86) a kisebb ürmértékeket képviseli. Ugyancsak sorozat került be a nádudvari mérőeszközökből is, mégpedig dongás *véka* (61.115.13), *félvéka* (61.115.14), *tízliteres* (61.115.15) és *ötliteres* (61. 115.16). (13. ábra.)

Gyűjteményünk egyik ritka példányát jelenti az a gabonatartó hombár (61.90.1), amely a Baranya megyei Németiből egy sokác családtól került a múzeumba (14. ábra). A gyűjtésnél (egyrészt aprólékosan megfigyelve a falu más hasonló hombárépítményeit, másrészt részletesen kikérdezve a tulaj-

donos család legidősebb tagjait is) megszereztük a hombárhoz azokat a tárgyakat, amelyeket e kis építményen tartottak. Így az oldalára kívülről felakasztott nagy tarlógereblyét (61.90.5), s a másik oldalára helyezett kenyérsütő lapátot (61.90.15) és szénvonót (61.90.16). A tornácrész karfájára ráakasztott, használatban levő kapákat (61.90.6—9), s a bejárati ajtó melletti,

14. ábra. Gabonatartó hombár. Németi, Baranya m.

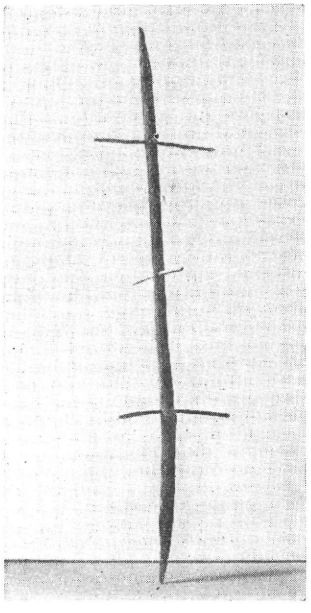

15. ábra. Nyárs szénaszárításhoz. Ibrány, Szabolcs m.

esőtől jól védett falrészen függő kaszát (61.90.12.1), amelynek csapója (61. 90. 12. 2) gyakran a padlásrészbe került a kaszaüllővel (61.90.13) és tokmánynyal (61.90.14). Ugyanitt van a helye az acatolónak (61.90.10) és a kézicsépnek (61.90.2) is. A szőlőmetszőkés (61.90.11) a tornácrészen tetőgerenda alatti eresztékben állott.

E gabonatartó hombárok legszebb, fából készült példányai a baranyai háromszögben ismeretesek, bár régebben északabbra is megtalálhatók voltak, amint azt a Koppányvölgyében, a Balatontól nem messze talált példányok is mutatják. Ezeknek viszont építőanyaga már tégla és vályog. A múzeumba került fenti példány a régi fából készült hombárok egyik ritka példánya.

Az inkább csak variánsokat gyarapító egyéb gyűjtések mellett még figyelemre méltó a *vesszőszedő* és *bozótvágó kések* (61.76.18—20) néhány példánya, azonkívül a mezei írtásnak két eszköze (61.76.12—13).

A szénamunkák eszközei közül a favillák és gereblyék mellett az Ibrányból bekerült *szénaszárító nyársat* (61.76.14) kell kiemelnünk (15. ábra), amely nemcsak azért fontos, mert egyedüli darab a múzeumban, hanem azért is, mert a Tiszától délre, Ibrányban, tehát a hegyvidéktől, a nyársak tipikus helyétől messze került elő. De figyelemre méltó az a rendkívüli méretű *hosszú villa* (61.150.1) is, amely a Kisbalaton vidékéről, Zalavárról került a múzeumba, mely falu éppen nagyarányú szénatermesztéséről nevezetes.

Mint egyedi darabot megemlíthetjük a kalapács alakú *hanttörőt* (61. 149.1) is, erről azonban folyóiratunkban külön is szólunk.

TAKÁCS LAJOS

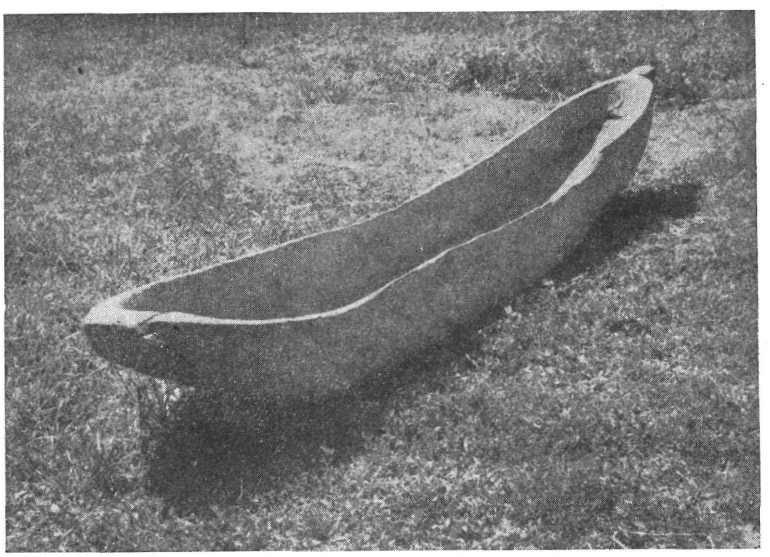

16. ábra. Egyfából faragott csónak. Sükösd, Bács-Kiskun m.

A Közlekedés gyűjtemény az 1961. évben 136 tárggyal gyarapodott.

Az újonnan megszerzett tárgyak között mint legértékesebbet, elsőül kell említenünk két, egy fából kivájt vizi közlekedési eszközt. A Tiszafüredről bekerült, közel öt méter (497 cm) hosszú bödönhajót, csónakot (61.23.1) a helyi erdőgazdaságban használták ártéri erdőben való közlekedésre, de a Tisza folyón is, s alkalomszerűen halászatnál, vadászatnál. Teknővájó cigány készítette apjától tanult módon, akivel korábban a Tisza felsőbb szakasza mentén laktak, ahol bodrogköziek számára készítettek ilyen csónakot és lóvontatású sárhajót; ő maga pedig egy-két évvel ezelőtt a Dunántúlon, az Esztergom melletti Táton fiával és vejével ugyanilyen csónakot készített hasonló célra, az ottani erdőgazdaság számára, amely e munka végett odavitte őket. — A másik (61.43.46) szintén egy darab nyárfából faragott kisebb (16. ábra) (325 cm) csónak (*csónyak* vagy *ladik*) a Duna menti Sükösd község-

ben került megvásárlásra, ahol már nem használták (egyik padláson hevert, lisztet tartottak benne). Idős emberek tudták csak, hogy az ilyen kisméretű keskeny, könnyű csónakokat még a múlt században szegény emberek használták ártéri erdős, bokros területeken drótot helyettesítő iszalagok *(venyi)*, abroncsként használt vessző, szerszámnyélnek alkalmas fiatalfák gyűjtésénél. Az árterület ereiben, fokai közt e kisméretű csónakokkal könnyen tudtak mozogni, s szükség esetén egyik értől a másikig egy ember háton is nehézség nélkül átvihette e kis vízi járművet. Az 1880-as évekkel áldozott le ez a tevékenység, s az effajta régies, egy fából vájt csónakok, bödönhajók utolsó példányai később alig pótolható értékű tárgyakat jelentenek múzeumunk számára.[5]

Szintén életteret vesztett, egykor általánosan használt közlekedési tárgyat képvisel két paraszti fanyereg, ami az eddig is szép sorozatot alkotó nyereggyűjteményünk további bővülése. A fanyergek szerkezetüket, formájukat és némileg díszítésüket is tekintve lényegében az egész magyarságnál azonos típusban készültek, sőt — mint László Gyula kimutatta[6] — nemcsak a honfoglaláskori magyar nyergek egyeznek velük, hanem eredetük Belső-Ázsiáig követhető, s a belső-ázsiai fanyergek készítésének munkamenete és eszközei csaknem minden részletükben hajszálnyira egyeznek azzal a móddal és eszközkészlettel, ahogyan egyes Tisza menti falvakban még az első világháború előtt is nagy mennyiségben készítették a fanyergeket.[7] E nagy múltú tárgyféleségből egyik (61.30.1) példány Budapestről került megvásárlásra, a másik (61.115.1) Hajdúszoboszlóról, egykori használójától, egy volt nagygazdától, használatának leírásával.

Ugyane gazdától szerzett kender kötőfék (61. 115. 3) és két csuklós ún. csikózabla (*zabola ;* 61. 115. 4—5) elsősorban azért figyelemre méltó, mert a zabla kötőfékéhez erősítésének egy olyan változatát képviseli, amely a magyar népi lószerszámok régi sajátságának látszik[8] és máig csak Debrecen környékén maradt fenn. Ez abból áll, hogy a karikás csikózablát (ami a legáltalánosabb népi zablaformának számít) egy-egy kis bőrnyaklóval, illetve a nyaklón átdugott fapecekkel erősítik a kötőfék erre szolgáló karikáiba. E bőrdarabos, fapeckes zablafelerősítést látta Almásy a kirgizeknél e század elején s ő is megemlíti a magyar megfelelést.

A régies réteget alkotó tárgyak közé sorolható a szintén Hajdúszoboszlón gyűjtött szamárra való tehernyereg (61.115.2) is, ami eddig gyűjteményünkben csak a Duna mellékéről volt.

Az utolsó félévszázadban nagyobb mértékben elterjedő és bizonyos gazdasági-szociális problémát (paraszti rétegződés, szegények igaerő-problémái) is kifejező egyes tehénjármok egy további példánya Bodrogkeresztúrról (*iga ;* 61.48.50) egészítette ki gyűjteményünket. Egészen újkeletű, az utóbbi évtizedekben viszont rohamosan elterjedő fogatolási szerszám a tehéngyeplő,

[5] Vö. Magyarság Néprajza II. köt. „Vízi járművek" c. alfejezet 209. lap.

[6] László Gyula: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Bp. 1943. AH. XXVII.

[7] A készítést az utolsó nyerges mestertől László Gyula aprólékos és kitűnő leírásban örökítette meg: i. m.

[8] Pettkó Szandtner Tibor: A magyar kocsizás, Bp. é. n. 175 p.

amiből két tehénhez való gyeplőpárt (61.103.7) hoztunk be múzeumunkba a dél-dunántúli Zengővárkonyból. A megvásárolt példányt három évvel ezelőtt készítették.

Végül megemlítjük az ugyane községből bekerült szénahordó kelepcét (*gúzs* vagy *bőgő* vagy *gúzsbőgő* ; 61.103.3), amely ezen alpesi szénakultúrához kapcsolódó tárgy legkeletibb előfordulási helyét képviseli gyűjteményünkben.

FÖLDES LÁSZLÓ

A **Táplálkozás gyűjtemény** az 1961-es év folyamán 144 tárggyal gyarapodott. Elmondhatjuk, hogy ez évben is több igen értékes tárgy került e témakörből a múzeum birtokába, köztük olyanok, amelyek idáig formájuk vagy funkciójuk szerint nem voltak képviselve gyűjteményünkben.

Az idei gyűjtés gerincét a tervszerű gyűjtőutak eredményeként bekerült tárgyak alkotják. Így elsősorban a Szeremléről, Bodrogkeresztúrról, Bodrogkisfaludról, Dunapatajról és Hajdúszoboszlóról gyűjtöttek, de szép számmal vannak Érsekcsanádról, Biharból, Baranyából is, részben kisebb helyszíni vásárlások, illetve magángyűjtőktől történő vétel folytán. Elmondhatjuk, hogy az 1961-es tárgygyűjtés a táplálkozás raktár anyagát — az 1960-as szaporulathoz viszonyítva — tervszerűen továbbfejlesztette, a tavaly Nyugat Dunántúlról és Észak-Magyarországról bekerült számos tárgy kiegészítéseképpen az idén elsősorban dél- és kelet-magyarországi tárgyakkal szaporodott a gyűjtemény.

17. ábra. Kerékagyból készült famozsár. Németi, Baranya m.

A tervszerű gyűjtőmunka folytán egyrészt egyre jobb áttekintést kapunk a magyar népi táplálkozás tárgyi anyagáról, másrészt a korszerű tárgygyűjtés a raktárban levő, azonos formájú vagy funkciójú régi tárgyakat új adatokkal világítja meg.

A táplálkozás raktárban őrzött tárgyak sokféle csoportja közül majdnem mindegyik gyarapodott az év folyamán. A nyersanyag és ételfeldolgozó tárgyak 59 darabbal szaporodtak, ebből őrlő-, törőeszköz 7 darab, konzerváló 3 darab, sütő-főzőeszköz 38 darab, a húsfeldolgozáshoz kapcsolódó 11 darab. Összesen 37 darab tartó- és tárolóedény került be: ebből 12 folyadéktartó, a többi 15 leginkább só, liszt és evőeszköz tartására való. Itt említenénk meg 9 darab új szerzeményű kosarunkat is. Szám szerint 22 evőeszköz és 12 darab kalácsforma jött be az elmúlt évben. A dohányzás eszközei 14 darabbal szaporodtak.

A legjelentősebb gyarapodás a nyersanyag és ételfeldolgozó tárgyak csoportjában volt. Az őrlő-, törőeszközök kiemelkedő darabja a Németiből (Baranya m.) behozott, sokácok által használt kerékagyból alakított mozsár (17. ábra; 61.90.17). A múzeumnak már volt egy ilyen tárgya (133.638) Murakeresztúrról (Zala m.), de mind ez ideig nem sikerült még egyet szereznünk, bár tudomásunk volt arról, hogy a hienceknél,[9] valamint Nyugat-

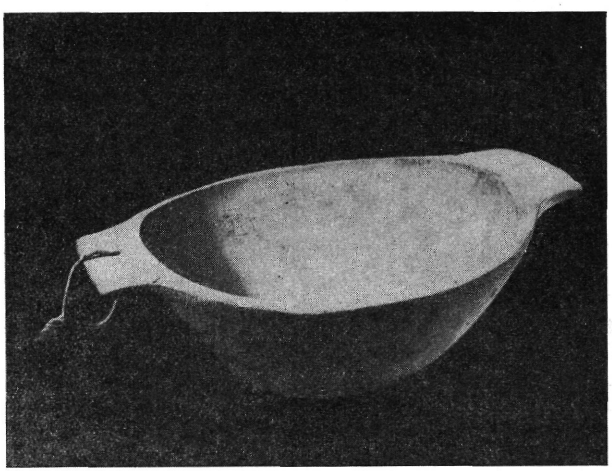

18. ábra. Szakajtó teknő. Bodrogkeresztúr, Zemplén m.

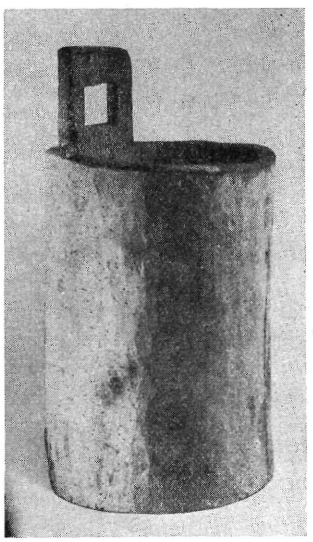

19. ábra. Egyfából vájt só- és cukortörő edény, *sóskuti*. Szeremle, Bács-Kiskun m.

Magyarországon, Erdélyben és a Székelyföldön[10] szintén előfordul ez a típus.

A kenyérsütés egyes tárgyai a Bihar megyei Sarkadról, valamint Zemplén két falujából került a gyűjteménybe. Említésre méltó a 61.48.5 ltsz. bodrogkeresztúri kis kerek teknő, *szakajtó* (18. ábra). Kenyérsütéskor a nagyteknőből ebbe szakasztották bele a kenyeret, szakasztókendőt nem használtak. Hasonló alakú kis teknő már volt gyűjteményünkben, de ezt az új szerzeményt értékes funkciója kiemeli társai közül, mivel képviselője a Kelet-Magyarországon és Erdélyben szokásos teknőbe szakításnak. Újabban e területeken is terjedőben van a növényi rostokból fonott és kendővel bélelt szakajtók használata, az újabban Bodrogkeresztúron is használt gyékény *cipószakajtó* (61.48.21), valamint a zsupból kötött *cifra szakajtó* (61.48.22) szintén bekerült múzeumunkba. A tepsik közül megemlítést érdemel a szintén Bodrogkeresztúrról behozott, de Tokajról származott kerek réztepsi (61.48.23), amely valamikor — az adatközlők emlékezete szerint — a XIX. század végéig

[9] BÜNKER: Das Bauernhaus in der Heanzerei. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien. XXV. (1895.) 124.

[10] R. WILDHABER: Gerstenmörser, Gerstenstampte, Gerstenwalze. Archiv für Volkskunde XLV. (1948.) 192.

egyedüli tepsiforma volt e vidéken. Gyűjteményünkben idáig csak Dél-Magyarországról volt hasonló alakú tepsi. Bodrogkeresztúri az az egészen kisméretű kerek, hullámos oldalú tepsi is (61.113.4), amelybe kis gyermekek számára sütöttek *kis pászkát*, kis kalácsot, s húsvét hétfőjén vitték a római katolikusok és görög katolikusok egyéb ételekkel együtt a templomba, szenteltetni. A tepsi múzeumba szállítása előtt a gyűjtők megsüttették benne a hagyományos kis kalácsot (61.113.1) s ezt is megszerezték a tepsivel együtt. Úgy tervezzük, hogy a jövőben ezt az eljárást gyakrabban fogjuk alkalmazni.

A népi táplálkozásban nagy szerepet játszó savanyított káposzta feldolgozásának tárgyi anyaga: hordó (61.95.62), káposztáskő (61.95.63) és káposztagyalú (61.95.64) szép együttesét hozták be Dunapatajról. Külön említést érdemel az e célra faragott káposztáskő, melyhez hasonló csak a leggazdagabb családoknál volt a faluban. Múzeumunkban eddig nem volt ilyen jellegű tárgy.

A tartóedények csoportjába is több igen értékes objektum került be az elmúlt év folyamán. Ilyen a szeremlei *sóskuti* (19. ábra; 61.28.3), egyfából faragott hengeres edény, amelyben sót, süvegcukrot törtek valamikor. Bár eladói nem emlékeztek rá, de valószínűnek látszik, hogy a megtört sót is ebben tartották, vagyis sótartóként is használták. Hasonló kettős funkciójú edényeket idáig csak Nyitra környékéről ismerünk. A *sóskuti*-val ellentétben ezek alacsony oldalú kis mozsarak, *sóskupá*-k. Megemlíteném, hogy a múzeum mozsárgyűjteményében hat darab olyan alacsony mozsarat őrzünk, melyeknél feltételezhető, hogy szintén a mozsár és a sótartó szerepét egyaránt betöltötték.[11] Ami a szeremlei tárgy formáját illeti, a mozsárformájú edényekkel ellentétben a sótartók felé húz. Gyűjteményünk ez újabb darabja a hasonló használatú mozsarakkal együtt szépen dokumentálja a két funkciójú edény formai és használatbeli elválásának folyamatát.

A hajdúszoboszlói lisztesbödönt (20. ábra; 61.115.21) azért említjük meg, mert Tiszántúlról eddig ilyen rendeltetésű tárgyunk nem volt, s az irodalomból sem volt ismeretes. Bár Ecsedi a tiszántúli táplálkozásról írt munkájában[12] a szövegben *lisztes bodon*-t sehol nem említ, hanem minden esetben lisztes zsákról ír, a 222-es oldalon levő illusztráción a „debreceni kamra berendezésén" láthatunk a szoboszlói bödönhöz hasonló tárgyat. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy funkciója Debrecenben is ugyanez lehetett s a Tiszántúl egy részén, valószínűleg a Hajdúságban és Biharban a *lisztes bodon* általánosan használt volt. E tárgy szépen mutatja a román faedényárusok vásárlási körzetét is.

Hasonló jellegű tárgy a Bodrogkeresztúri liszteshordó (21. ábra; 61.48.31), valószínűleg ukrán vagy szlovák vándorárusok munkája. A tavaly bekerült

[11] 37.288 leltári számú, Keszegfalva (Komárom m.)
80.281 „ „ Újtohán (Fogaras m.)
88.535 „ „ Tiszabogdány (Máramaros m.)
130.758 „ „ Komárom
132.663 „ „ Kecskemét
136.247 „ „ Martos (Komárom m.)

[12] Ecsedi István: A debreceni és tisztántúli magyar ember táplálkozása. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1934.

nyugat-dunántúli nagy liszteshordó s a most bejött zempléni darab méltón képviseli e két táj jellegzetességét: a liszt hordóban történő tárolását.

A folyadéktartó edények közül felemlítenénk az érsekcsanádi kulacsot (22. ábra; 61.104.1). Ezt eltérően az általános kulacsformáktól csobolyó alakúra készítették, vagyis két alig domborodó kerek oldalát kis dongák és rézpánt tartja össze. A dongák váltakozva sötét és világos színűek. A kulacs

20. ábra. Lisztesbödön. Hajdúszoboszló, Hajdú m.

21. ábra. Liszteshordó. Bodrogkeresztúr, Zemplén m.

Baján készült, használója a tárgyon talált domborúan kifaragott felírás szerint német ember lehetett, „Stefán Knissbeck". Az évszám 1885. Két hasonló kulacs van a múzeum gyűjteményében, mindkettőnek a lelőhelye ismeretlen volt. Feliratuk magyar nyelvű, az egyiken: „Éljen a Haza!", a másikon „Emmert József 1890 Monostor". Valószínűnek tartjuk, hogy a Baja alatti Bátmonostorról van a feliratban szó. A múzeum tulajdonában van egy hasonló Istriából származó, délszláv feliratú kulacs is.[13] Feltehető, hogy egy XIX. század végén működő bajai kulacsos mester készítménye mind a három darab, aki a környék vegyes nyelvű (magyar, délszláv, német) lakosságának megrendelésére dolgozott.

A kosárgyűjtemény ez évi gyarapodásából több darabot érdemes megemlítenünk. Ilyen a zengővárkonyi hatalmas, füles gyümölcsszállító szalmakosár (61.103.9), valamint a Dunapatajról bekerült takarmányos kosár,

[13] 55,205 leltári számú, Bersec. Istria.

hátaló kosár (23. ábra, 61.95.61). Ez utóbbi a mediterrán kosárformákkal mutat rokonságot.[14] A zempléni fejenhordás értékes dokumentuma a 61.48.29 leltári számú gyümölcshordó kosár (24. ábra). Ez a lapos, szűkülő szájú kosár-

22. ábra. Faragott fakulacs. Érsekcsanád, Bács-Kiskun m.

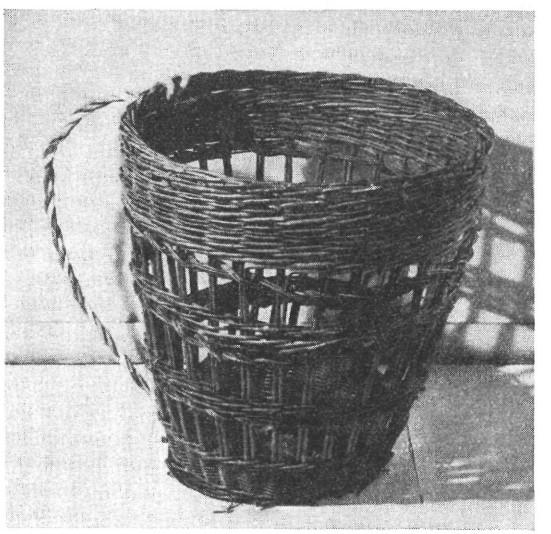

23. ábra. Takarmányos hátaló kosár. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

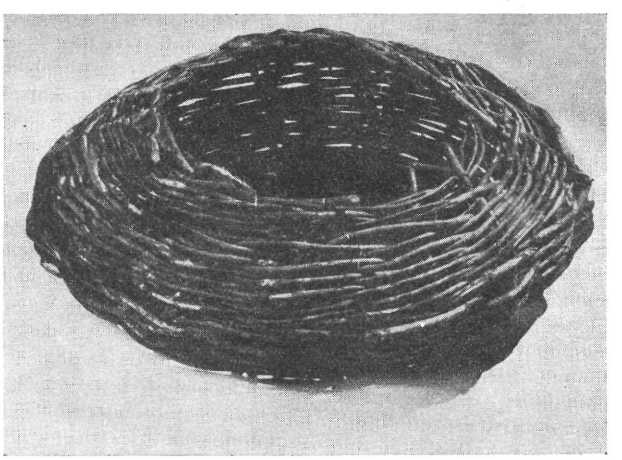

24. ábra. Gyümölcshordó kosár. Bodrogkisfalud, Zemplén m.

[14] Ismétlődő kosárforma: P. Scheuermeier: Bauerwerke in Italien. Die italienische und rätoromanische Schweiz. Erlenbach-Zürich, 1943. és F. Nopsa: Albanien. Berlin—Leipzig, 1925. c. munkákban.

forma új típus gyűjteményünkben. Formai rokonait szintén a Balkánon kell keresnünk. Az érsekcsanádi hústartó kosár (25. ábra; 61.43.44) — hasonlóan

25. ábra. Hústartó kosár. Érsekcsanád, Bács-Kiskun m.

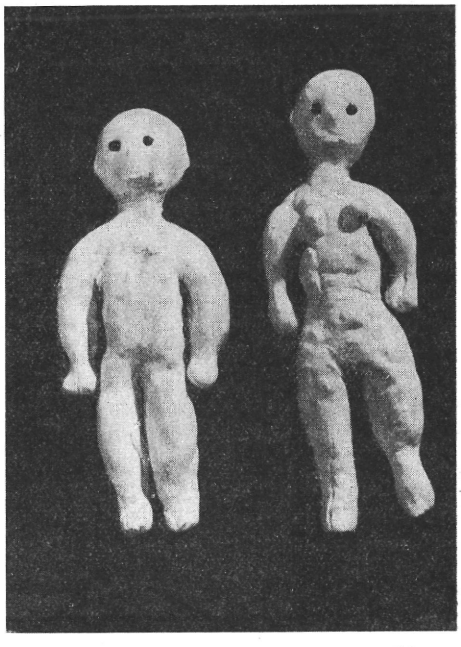

26. ábra. Karácsonyi ünnepi kalács, Ádám és Éva. Kaposkeresztúr, Zala m.

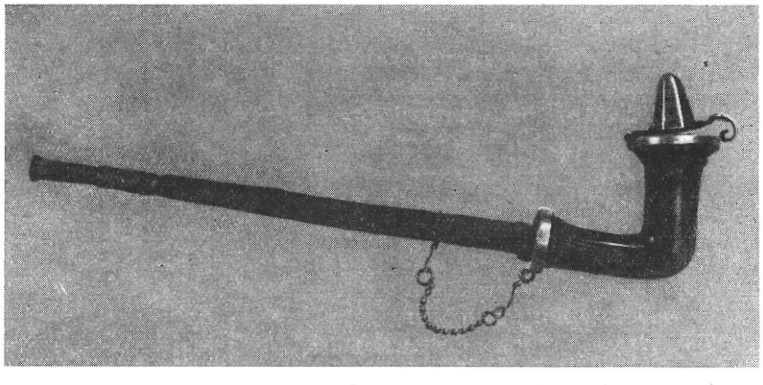

27. ábra. Legénypipa. Érsekcsanád, Bács-Kiskun m.

a táplálkozás gyűjtemény dunántúli darabjaihoz — a padláson volt felakasztva és a füstölt hús tartására szolgált. Formailag azonban eltérő a dunántúli hasonló funkciójú tárgyaktól.

Az evőeszközök csoportjában a baranyai cigányok által készített kanálsorozat (61.95.12—19) érdemel említést. A különböző célt szolgáló kanalak sajátos formái meghatározzák múzeumunk számos régi darabját is.

A táplálkozás gyűjtemény legfiatalabb csoportja, a kalácsok szintén szép számmal gyarapodtak. Kaposkeresztúron karácsonykor a karácsonyfa alá két kalácsból formált emberalakot sütnek. Ezeket Ádámnak és Évának nevezik. E két kalácsból készült figura (26. ábra; 61.98.5.1—2) a Magyarországon igen ritkán előforduló ember alakú kalácsok becses példányai.[15] Igen régi kalácsforma a szeremlei reformátusok ünnepi tésztája, a *kálomista kalács* (61.62.2), melyet úrvacsoraosztási napokon és lakodalmi előkészületek alkalmával fogyasztanak. A kisült kalácsot tejfölös, zsíros, borsos lében fojtják le, s így eszik.

A dohányzás eszközanyagából eddig hiányzott az a kis pipaforma, amelyet csak legények használtak. Ezt a hiányt pótolja az érsekcsanádi *legénypipa* (27. ábra; 61.26.5), amellyel a legények vasárnap délután a kocsmába, este pedig a lányos házhoz udvarolni mentek.

MORVAY JUDIT

A népi mesterségek (kisipar) gyűjtemény az 1961. év folyamán 479 objektummal gyarapodott.

Évi tervünknek megfelelően különösen törekedtünk az egyes témakörökön belüli funkcionális egységek gyűjtésére. Így igen jelentős eredménynek tartjuk négy mesterségágban egy-egy teljes műhelyfelszerelés megszerzését: csizmadiaműhely Egerből (61.53. 1—48) és Nagykőrösről (61.56. 1—50), tímárműhely Nagykőrösről (61.57. 1—55), szűrszabóműhely Kiskunmajsáról (61.58. 1—186), valamint cigánykovács műhelyek Bács, Szatmár és Győr megyéből (61.73. 1—66). A teljes műhelyek, az egy-egy mester által használt szerszámkészlet együttese mind a tudományos feldolgozás, mind pedig a múzeumi bemutatás szempontjából a népi kisipar mélyrehatóbb megismerését teszi lehetővé.

E négy nagy műhelyegység szám szerint 405 objektumán túl eszközsorozatok és egyedi tárgyak gyűjtése képezte a témakörön belüli gyarapodást. A textilkészítés és megmunkálás eszközanyaga 52, a famegmunkálásé 12, az egyéb (tetőfedő, kosárkötő stb.) mesterségek eszközei 8, s a céh-emlékanyag 2 darab tárggyal szaporodott.

A textilkészítés eszközei között kiemelkedik az a sorozat, amit Szeremléről (Bács-Kiskun m.) hoztunk a gyűjteménybe, s a leánygyermek munkábanevelését szolgálta. Négy, különböző méretű és kikészítésű játékszövőszék (61.15.15; 61.15.16; 61.44.3; 61.44.4) ez, (az első kettő: 28. ábra) s pontos mása a nagynak, amin az asszonyok a szőtteseket készítették. A sorozat teljességéért — ugyanúgy felkészítve, rajta féligkész szövéssel — megszereztük a felnőttek részére szolgáló szövőszéket is (29. ábra), ami igen szép kiállítási darab, s már a gyűjtés évében jelen volt egy torinói kiállításon. A játékszövőszékeket a lánygyermek születése idején csinálták, s öt-hat éves korától engedték rajta játszani, szőni. A módos nagygazda mesterrel csináltatta, s így ez nagyobb,

[15] A múzeumban meglevő 59,71.1 leltári számú zalaszombatfai fumunak nevezett kalácsformával együtt.

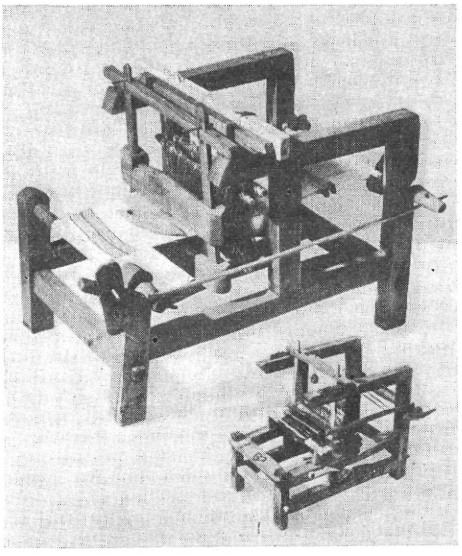

28. ábra. Gyermekszövőszékek. Szeremle, Bács-Kiskun m.

finomabban kidolgozott (61.15.16), a kisparaszt maga faragta ki gyermekének, ezért egyszerűbb, kisebb. — A munkábanevelés eszközeinek kutatása kapcsán behoztunk gyűjteményünkbe egy kis játékrokkát (61.28.2) és kislány nak készült mosósulykot (61. 95.115). Ez utóbbihoz természetesen megszerezték az ugyanolyan stílusban faragott, felnőtt számára készült mosósulykot (61.95.116) is. A két tárgy a 30. ábrán látható.

Elsősorban művészeti szempontból jelentős a további 16 faragással díszített mángorló és mosósulyok, ami a magyar nyelvterület legkülönbözőbb vidékeiről került a gyűjteményünkbe. Kiemelkedik ezek között is az Ukkról (Zala m.) származó 61.140.17 leltári számú darab, amelyet gazdag és aprólékosan kidolgozott figurális spanyolviaszberakás díszít. (Részletesebben ismertettük a tárgyat az állattartás gyűjtemény gyarapodásának bemutatása során.)

Kiemelten kell szólnunk a Duna magyarországi déli szakasza mentén, Szeremlén gyűjtött pokrócszövő bordáról (31. ábra; 61.15.14). Nagyméretű,

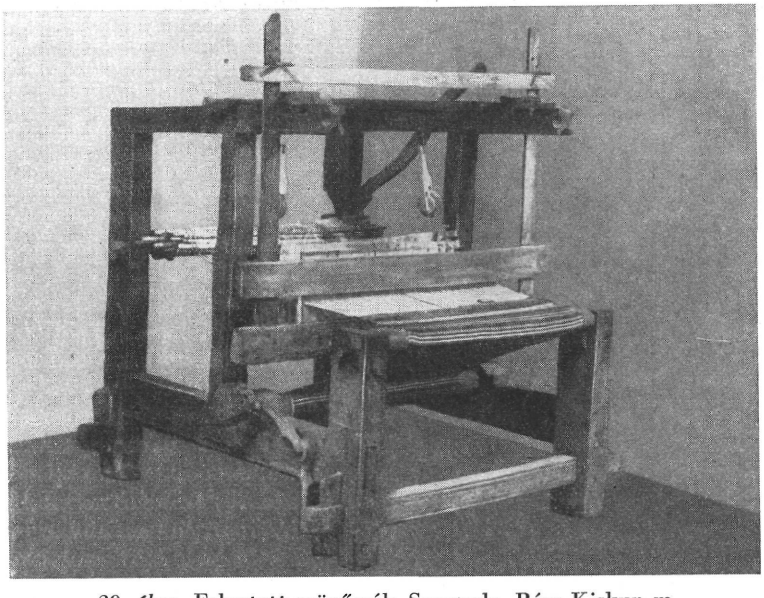

29. ábra. Felvetett szövőszék. Szeremle, Bács-Kiskun m.

150 cm hosszúságú szövődeszka ez, amely 130 párhuzamos láncfonal befogására alkalmas, így vele 110—120 cm szélességű pokrócszövet készíthető.[16] Az általánosan ismert szövődeszkás technikában, az európai recens anyagban ilyen nagyméretű eszközzel eddig nem találkoztunk, noha kézenfekvő az, hogy a szövőborda elvének érvényesítéséből vezessük le a recens vízszintes szövő-

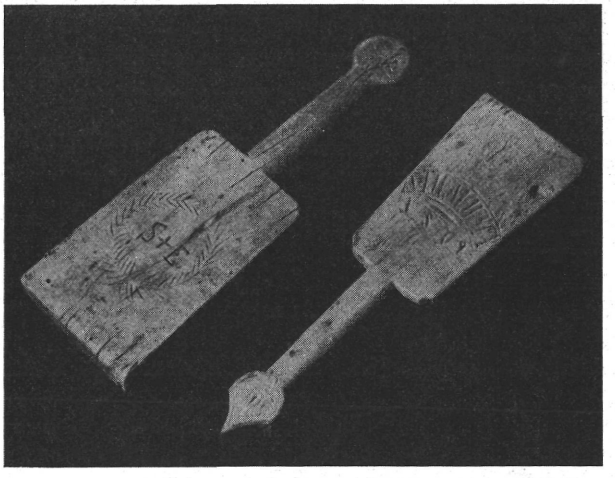

30. ábra. Felnőtt és gyermek részére készült mosósulyok. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

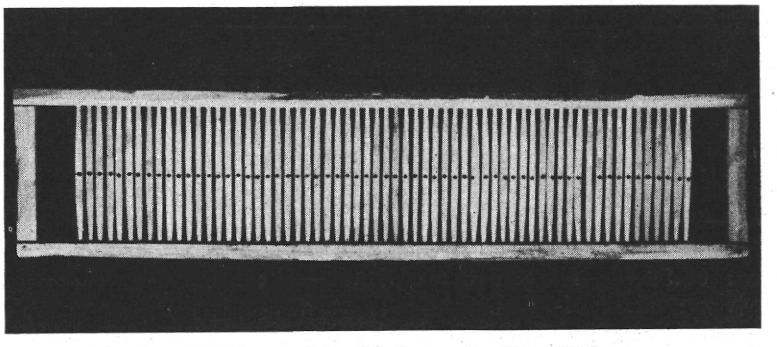

31. ábra. Pokrócszövő borda. Szeremle, Bács-Kiskun m.

szék kialakulását.[17] Ez a szövőborda lényegében egymagában megfelel a fekvő szövőszék technikai alapkívánalmainak. Mind tudományos feldolgozásnál, mind pedig egy rendezendő textiltechnikai kiállításnál becses objektuma gyűjteményünknek.

[16] Udvaron felállított — a készítendő szövet hosszúságának megfelelő távolságban elhelyzett — két láncfonaltartó rúd között kifeszített minden második fonalszálat a szövőborda lyukaiba, minden másodikat a pálcák közeibe fognak. A borda megemelésével és lehúzásával keletkező ellentétes nyílásokon dobják át a vastagabb sodrású keresztszálat.

[17] Lásd Gavazzi M.: Praslavenski tkalacki i tkalacka dastica. Zbornik za narodni zivot i obicaje juznik slavena. XXVI. Zagrab, 1926. 1—31.

Említést érdemel a 61.95.111 leltári számon szereplő, Dunapatajról (Bács-Kiskun m.) származó kis fűrész, amelynek gyűjteményünkbe való besorolását nemcsak szép kidolgozási formája indokolta, de az a helyi hagyomány is, ami e tárgy eredetéhez fűződik, „1832-ben született faragómester készítette. Az 1860-as években nagy kolerajárvány volt. Ő is faragott koporsókat, s a fűrészt azért készítette, hogy gyorsabban dolgozhasson. Egyedi darab. Amióta a készítője meghalt, a tárgy használaton kívül a padláson volt." Igy objektumunk azon kevés tárgyak közé tartozik, amely — a hozzáfűződő hit szerint — tárgyi reprezentánsa egy egykori súlyos természeti csapásnak.

Az 1788-ból származó tapolcai (Zala m.) céh-láda (61.140.15) csizmadia családtól került gyűjteményünkbe. Múzeumi anyagunkban a korai céhládák csoportjába tartozik.

A famegmunkálás tárgykörében számottevő gyarapodás gyűjteményünknek a Pécsszabolcsból (Baranya m.) behozott szerszámkészlet (61.91.1—20). A múlt esztendőben megszereztük egy cigány teknővájó mester készítményeinek majdnem teljes sorozatát, amit idei további gyűjtésünkkel kiegészítettünk. A készítmények mellett az ezekhez használt szerszámokat és a munkafolyamat illusztrálását, jobb megértését szolgáló félkész darabokat is behoztuk gyűjteményünkbe.

A fémmegmunkálás tárgykörében kiemelkedő az a 66 tárgyból álló cigánykovács anyag (61.73.1—66), amiben a primitív szerszámkészlet mellett helyet kaptak az ezekkel készült produktumok is. Az anyag részletes ismertetése a Néprajzi Értesítő jelen számában külön cikkben szerepel, így e helyen méltatásával nem szükséges külön foglalkoznunk.

Szolnoky Lajos

1961-ben Nagykőrösről, Kiskunmajsáról és Egerből csizmadia eszközök és a velük készített csizmák szabásmintái kerültek a múzeumba. Közülük figyelmet érdemel három régi típusú kis ványoló (Nagykőrös: 61.56.40 és 61.56.42.1—2; 32. ábra. Kiskunmajsa: 61.56.10.1), továbbá oldal- és hátulvarrott csizmák ványolásához szükséges ványolódeszkák (oldalvarrott, Kiskunmajsa: 61.56.45; Nagykőrös: 61.56.46—49; Eger: 61.53.29—32; hátulvarrott, Eger: 61.53.27—28).

Az oldalvarrott csizmák keskenyebb előrészeinek ványolására a keskenyebb deszkák szolgáltak, (33. ábra) míg a szélesebbekkel a későbbi divatú hátulvarrott csizmák egy darabból szabott felsőrészeit ványolták. (34. ábra.) Az oldalvarrott csizmákhoz való ványolódeszkák azért különösen érdekesek, mert a ványológépek alkalmazása előtt kizárólag csak ezek segítségével hajlították meg bokában a csizmafelsőrész elejének való bőrt. Amikor már a ványológépet alkalmazták, a gépi ványolás után még erre a deszkára is rászögezték a nedves bőrt — úgy mint régen, amikor még nem volt gép — és ezen hagyták száradni. A régi eljárás és eszköz — az új eszköz, a gép jelentette eljárásnak a szélére szorult, mint annak kiegészítő, utólagos művelete. — A hátulvarrott csizmák ványolásához szükséges, szélesebb deszkánál már egészen más a helyzet. A hátulvarrott csizma paraszti használatban ugyanis a ványológépekkel kb. egy időben, talán inkább egy árnyalattal később jött divatba. Ennél az

32. ábra. Ványoló. Nagykőrös, Pest m.

33. ábra. Oldalvarrott csizma ványolására szolgáló deszka

34. ábra. Hátulvarrott csizma ványolására szolgáló deszka

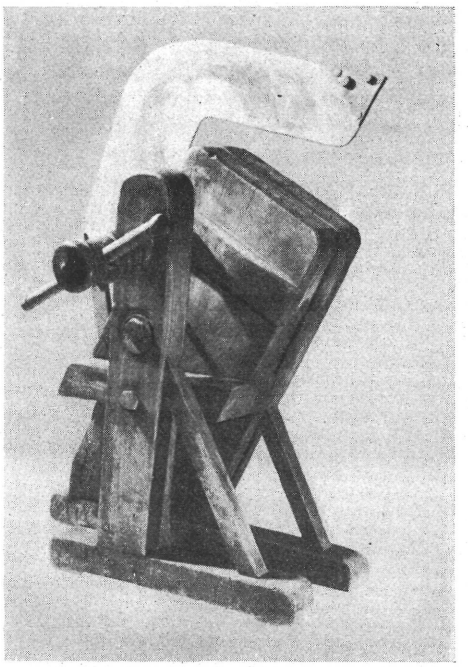

32.

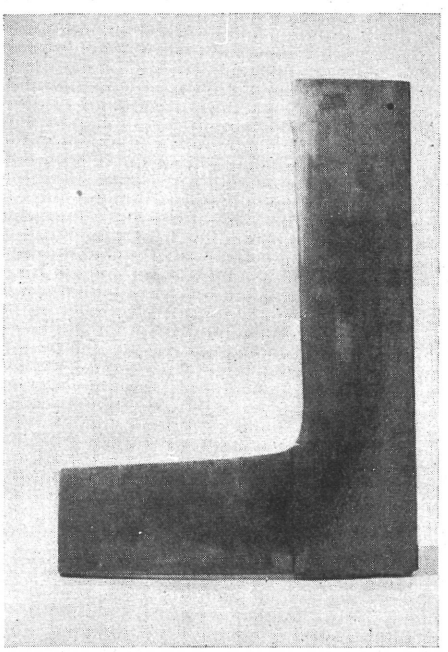

33.

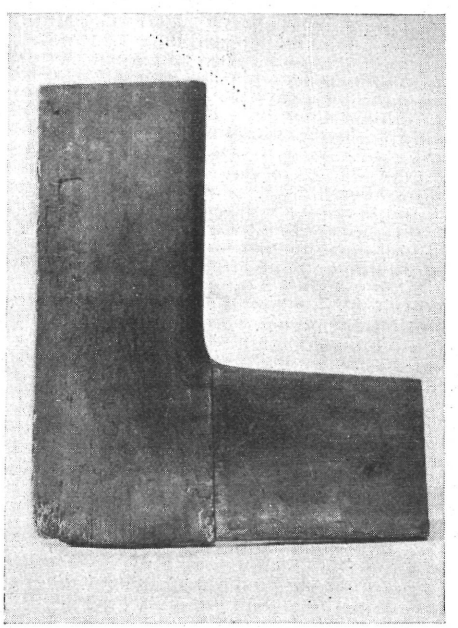

34.

egész felsőrész egy darabból van szabva, s e nagy darab meghajlítását nem lehet csak deszkával elvégezni, ehhez már nagyobb, gépi erő szükséges. Az oldalvarrott csizmák gépi ványolásánál a régi ványolódeszka megmaradt, mint utólagos megdolgozási eszköz. Ennek analógiájára a hátulvarrott csizmák gépi ványolásához is készítettek utómunkára ványolódeszkát. Ez természetesen sokkal szélesebb, mint az oldalvarrott csizma keskenyebb elejéhez való

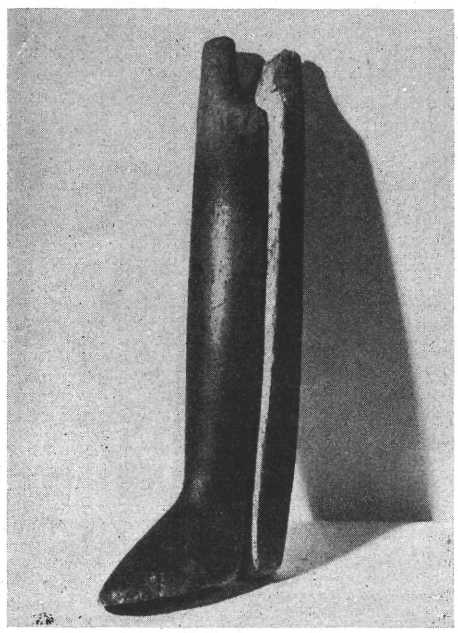

35. ábra. Parasztsámfa. Nagykőrös, Pest m.

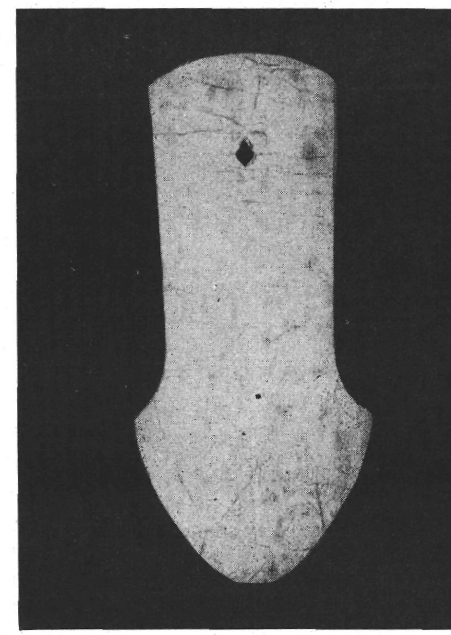

36. ábra. Parasztsámfán készült csizma szabásmintája. Nagykőrös, Pest m.

deszka, és időben biztosan jelenti a gépi ványolás meglétét. Ezzel ellentétben az oldalvarrott csizmák ványolásához való keskenyebb ványolódeszkák — ha mint tárgyak újabbak is —, a ványológépek alkalmazása előtti idők kézi ványolásának emlékei.

A csak deszkával végzett kézi ványolás mégsem tudta a csizmafelsőrésznek a láb szerint hajló formát tökéletesen megadni. A talppal összevarrott csizma szára hátrafelé hajlott, illetve a fejrész szintje a sarokrész szintje alá süllyedt. Ezt az ejtettfejűségnek nevezett formai jellegzetességet mutatják a Néprajzi Múzeum csizmagyűjteményében azok a régebbi darabok, amelyek hozzávetőlegesen a múlt század közepe, harmadik negyede körüli időből származnak.

Nagykőrösről két olyan teljes sámfa, helyi néven *parasztsámfa* (61.56.30.1–2 és 61.56.41.1—2) került be a múzeumba — első darabként ebben a műfajban —, amelyeket a régi módra csak deszkával ványolt „ejtett fejű csizmák" készíté-

sénél használtak. (35. ábra). Ezek a sámfák egy elő- és egy hátrészből állanak s az előrész fej- és szárrésze egybefaragott. A csizmák torokrésze, amelyek ezeken a sámfákon készültek, szükségszerűen igen bő volt, nem alkalmazkodott a láb formájához. Nagykőrösről olyan az 1860—1880-as évekből származó szabásminták kerültek be a múzeumba, amelyek széles és merev bokarésze azt mutatja, hogy a szerintük szabott csizmák még a régi kétrészes parasztsám-

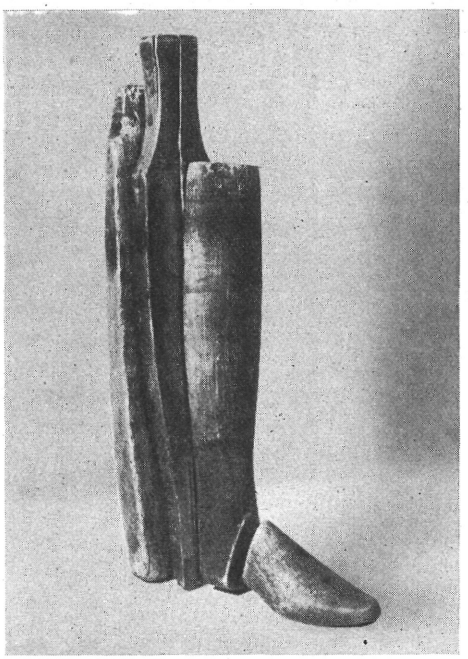

37. ábra. Négyrészes részes sámfa. Eger, Heves m.

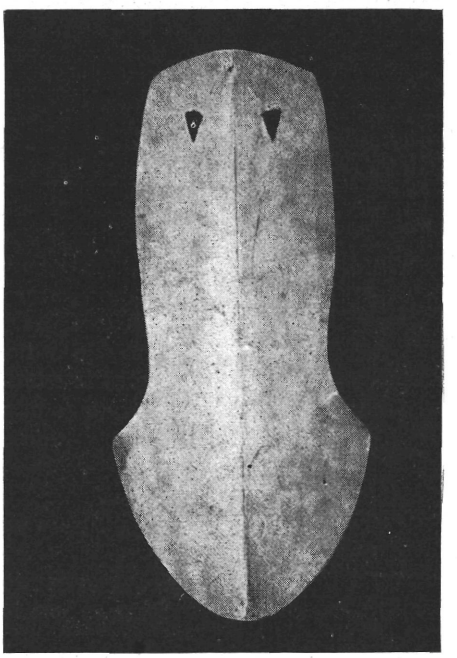

38. ábra. Négyrészes sámfán készült csizma szabásmintája. Eger, Heves m.

fákon készültek (Nagykőrös: 61.56.4.1; 61.56.9.1; 61.56.11—12 és Eger: 61.56.43.1; 36 ábra).

A ványológép alkalmazása egyik jele a kimódoltság fokozásának a csizma készítésénél. Másik jele ennek a tendenciának a sámfa formai alakulásában, tagoltságának növekedésében jut kifejezésre. Ilyen későbbi stádiumot mutató négyrészes sámfák Egerből és Nagykőrösről kerültek a múzeumba (Eger: 61.53.48.2—3; 37. ábra; 61.53.44—45). Ezeknek már az eleje külön fej és szárrészre oszlik, így nincs szükség oly bő csizmatorokra. A sámfaelej és sámfahát közé még külön ék kerül, amely szintén megkönnyíti a csizma sámfára húzását és a sámfa kivételét. A négyrészes sámfa segítségével a csizma jobban és pontosabban alkalmazkodhat a láb formájához. Ezt a változást jól mutatják a későbbi szabásminták keskenyedő bokái. (61.56.17—20; 38. ábra).

A kisebb csizmadia eszközök közül néhány fából készült régi talpszéldörgölő és saroksimító érdemel még figyelmet (talpszéldörgölő, Nagykőrös: 61.56.31; Eger: 61.53.8; saroksimító, Eger: 61.53.7). Ezek a későbbi — már fémből készült — talpszélvasak *(snittvasak)* és sarokégetők *(ampaszok)* anyagban és formában még nyomon követhető előzményei. (Talpszélvas, Eger: 61.53.15—16; sarokégető: 61.53.12 és 61.53.14).

Egy majdnem teljes tímárműhely Nagykőrösről került be a múzeumba (61.57.1—55). Az eszközök és a berendezés egy része a múlt-század közepéről, második feléből származik, amikor az épületet emelték. A műhelyépületről s az udvaron levő áztató és meszes gödrökről részletes fényképek készültek. (39. ábra.) Az udvaron a bőrök áztatása és mésszel való szőrtelenítése történt. Ehhez a munkához tartoztak a *meszes fogók* (61.57.23—24), a *merítő* (61.57.25), a *kaszák* (61.57.2—3), a *tőke* (61.57.37), a *faragóbak* (61.57.47) és a *falcok* (61.57.8—9). Maga az épület két részből állt, egyik a vizes-, másik a szárazműhely. Az udvarról a bőr a vizesműhelybe került cserzésre. Ehhez a munkához kellettek a hordók (61.57.48—49), a rézüst (61.57.50), a kádak és a *húzódeszkák* (61. 57. 38—39). A vizesmunkánál, tehát az udvaron és a vizesműhelyben saját készítésű zsírosbőrből csinált ún. *tímárcsizmát* használtak, amelyet az áztatás ellen halzsírral és faggyúval kentek be, munkánál pedig telement mésszel, — valamint a borjú- de inkább disznóbőrből szíjgyártó készítette bőrkötényt (61.57.36), amelyet szintén mésszel és faggyúval kentek be. A kicserzett bőr a vizesműhelyből az ún. szárazműhelybe került, ahol még különböző, a tímárasztalon (61.57.51) végzett munkáknak volt alávetve. Ezekhez a munkákhoz *(zsírozás, taszítás, festés, simítás, puhítás, blandzsírozás, fodorítás* és *pucolás)* volt szükség a különféle *taszítók*ra (61.57.10—19), *blandzsírok*ra (61.57.4—6), *fodorítófá*ra (61.57.20). E munkákon kívül még préselni is kellett a bőrt. A tímárcsizma és a prés kivételével a teljes eszközkészlet a múzeumba került, és segítségével jól nyomonkövethető az a folyamat, amelyet ebben a műhelyben a bőrök kikészítésénél alkalmaztak.

A szűrszabóműhely Kiskunmajsáról került a múzeumba (61.58.1—186). Az utolsó tulajdonos apja, nagyapja, valamint 1808-ban született dédapja is szűrszabó volt, így az eszközkészlet egyes darabjai az apa, a nagyapa vagy a dédapa idejéből származnak. Ugyancsak e négy nemzedék munkája található meg a szűrszabóműhelyhez tartozó — és ugyancsak a múzeumba került — rátét- és hímzésminta gyűjteményben (61.58.27—167). A *szabóasztal* (61.58.1) és *varróasztal* (61.58.2) a szűr kiszabásának és megvarrásának helye. A *csipkézővas*ak (61.58.19—23) a különböző minták, a színes berlinerfonalak a szűr díszítéséhez voltak szükségesek. A hímzésmintákon jól nyomon követhető a szűrre való rávitelüknek régi és új módja, amely egyúttal a műhely felszerelésének alakulására és a díszítés kivitelezésének egy újabb technikai megoldására is világot vet. A dédapa és egy ideig a nagyapa is tűvel szurkálta körül a minták kontúrjait, majd a sablont a szűrre téve, azt krétaporba mártott és hengeresen összetekert posztóval, *sablonozó*val (61.58.1—2) simította végig. A lyukakon át a kék krétapor rámént a szűrre. Amikor a nagyapa varrógépet vett, a kézi szurkálás helyett cérna nélkül üresen járó géppel szaladtak körül a mintákon. A kézzel lyuggatott dédapai és korai nagyapai mintákat jól meg lehet különböztetni a későbbi gépi lyuggatás egyenletes lyuksorai alapján. — A gép nemcsak az egyes részek összevarrását könnyítette meg,

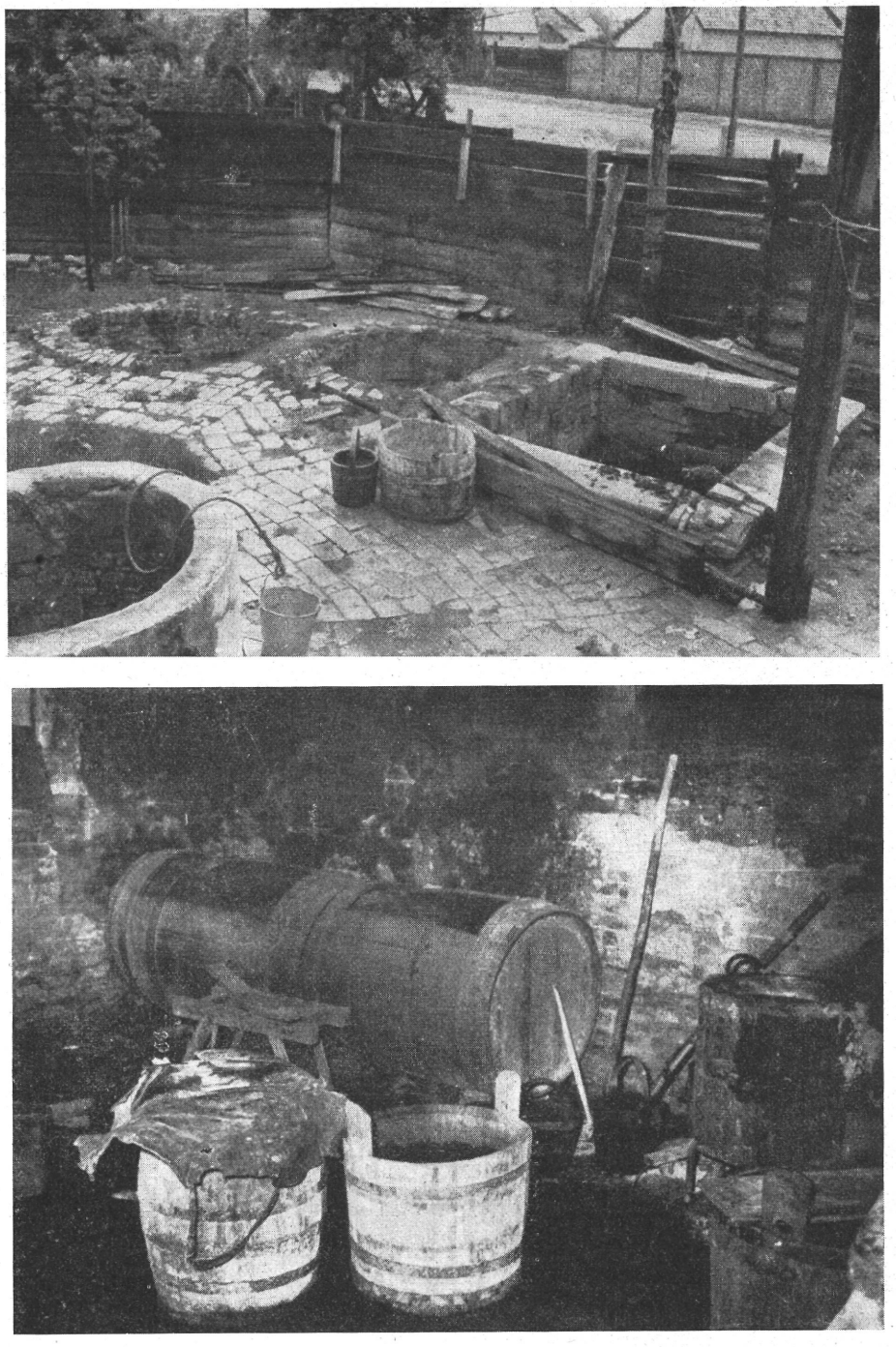

39. ábra. A Nagykőrösről megszerzett tímárműhely udvara az áztató- és meszes gödrökkel valamint a *vizesműhely*

hanem a hímzésben is változást hozott, amennyiben olcsóbb szűrnél a mintát nem kézzel hímezték, hanem géppel felvarrott berlinerfonallal alakították ki. Az egyik székre orsótartó állványt (61.58.6) szereltek, erről a berlinert a szűrszabó a bal fülén vezette a gép alá. Ennek az eljárásnak az igen jellemző *gyorsvirágozás* nevet adták.

Mindkét tímár- és szűrszabóműhely eszközkészletének érdekessége az ugyancsak múzeumba került legények ágya. A nagykőrösi tímárműhelynél ez emeletes és csapolással, vasszögek nélkül készített (61.57.54). 1830 körül született tímár hagyatékából való. A kiskunmajsai legényágy (61.58.1) nem emeletes, hanem négy lábbal ellátott ládaformájú. Levehető teteje igen vastag deszkából készült, amit nappal visszatettek az ágyra, s akkor mint szabóasztal szolgált.

GÁBORJÁN ALICE

A **Bútor- és világítóeszköz gyűjtemény** 120 tárggyal gazdagodott. Ezek közül ágy 1 darab, asztal 4 darab, székféle 20 darab, pad 12 darab, láda 26 darab, téka 4 darab, szekrényféle 4 darab, tálasfogas 14 darab, bölcső és egyéb gyermekbútor 4 darab, tükör és más kisbútor 13 darab, óra 4 darab, bútorrészlet 9 darab, világítóeszköz 5 darab. Évszámmal 38 tárgy van megjelölve. Jelentősnek mondható a XVIII. századi datálású darabok száma: 3 a század első, 4 a második feléből. A legkorábbi egy 1716-ban faragott sárközi széktámla. A XIX. század első feléből 8, második feléből 14 datált bútordarabot sikerült szereznünk, XX. századi évszámot pedig 9 tárgy visel. A legkésőbbi, egy mezőkövesdi láda, 1914-ben készült.

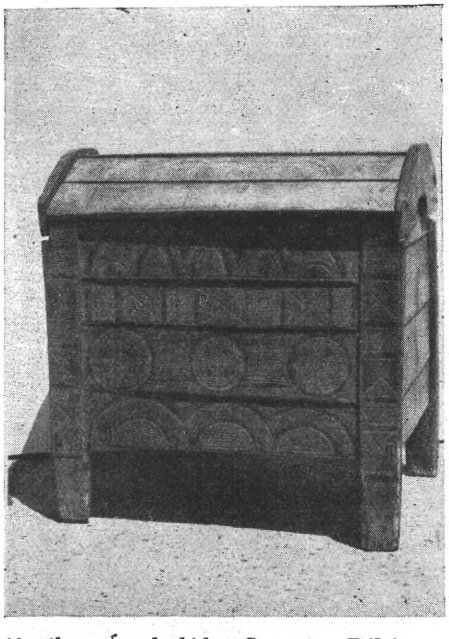

40. ábra. Ácsolt láda. Szarvas, Békés m.

Gyűjteményünk kiegészítése során az egyik jeles csoport, az ácsolt láda állomány 7 újabb darabbal és két tárgyrészlettel gyarapodott. Kettejük — a Somogy megyei Lábodról (61.155.1) és a Borsod megyei Mezőkeresztesről (61.24.2) — a gyűjteményben eddig még nem képviselt formai változatot jelent. Ácsolt láda a bútorgyűjtemény idei gyarapodásának egyik kiemelkedő darabja is, egy 1720-as évszámot viselő tárgy. Ezt eladója szarvasi (Békés m.) szlovák rokonoktól örökölte (40. ábra; 61.52.2), s a tárgy fenekére rejtett évszám a község megtelepülésének idejével esik egybe. A láda, jellege alapján ítélve, Gömör megyében, Kiétén vagy Babaréten készült. Régóta fáradoztunk évszámmal jelzett ácsolt ládák megszerzésén, tudva, hogy csak ezek segítségével kaphatunk fogalmat a felépítés és a díszítés alakulásának menetéről, de mind ez ideig XIX. századinál régebbinek jelzett tárgy nem

41. ábra. Láda 1768-ból. Kalotaszeg (RNK), múzeumba kerülése idején átfestett állapotban

került elő. A most megszerzett darab arra látszik figyelmeztetni, hogy míg a gömöri ácsolt ládák formai különlegességei többségükben a XVIII. századot megelőző időkből alakultak ki, az utolsó két évszázadban elsősorban a díszít-

42. ábra. Ugyanez a láda az átfestés eltávolítása után

mény módosult jelentősebben. A deszkák elkeskenyedése — az alkalmas széles fák fogytával — úgy látszik hamarabb megindult már, ehhez a későbbiekben a ládatest felmagasodása járult hozzá, tehát az előrészt alkotó deszkák

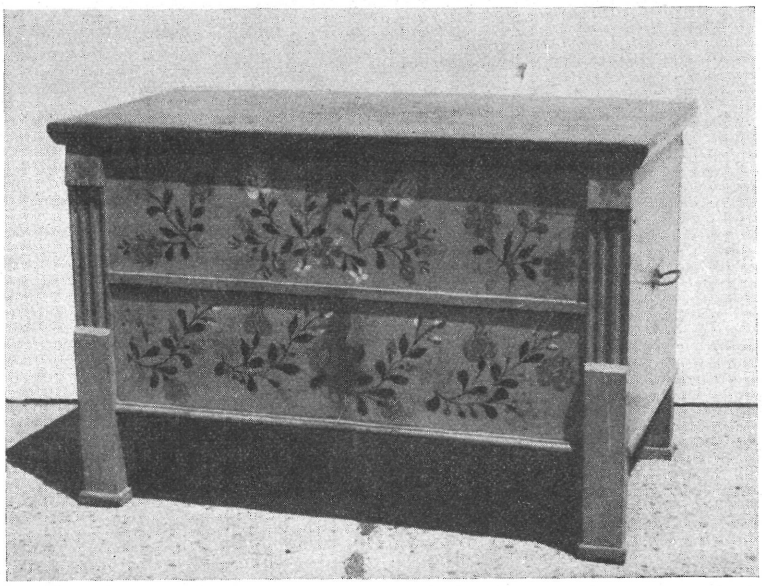

43. ábra. Vőláda. Szakmár, Bács-Kiskun m.

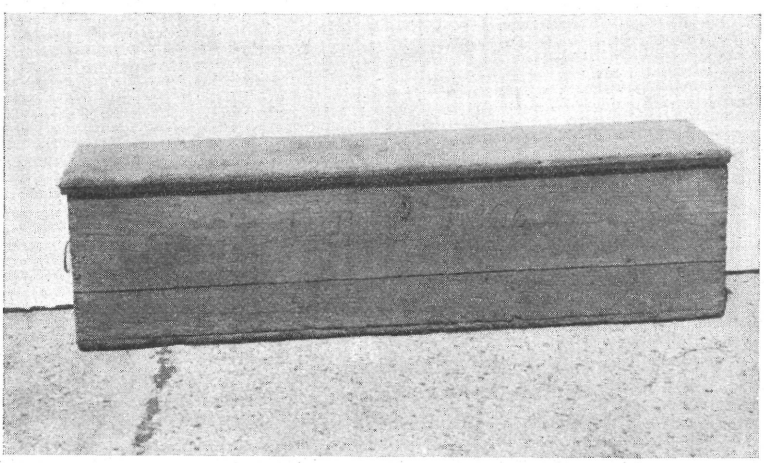

44. ábra. Hosszúláda. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

számának szaporodása, a deszkák további keskenyedésével, ami magával hozta a minták elaprózódását, zsúfolódását. Ezzel járt együtt, többek között, a nagy felületeket élénkítő fekete festés elmaradása is.

A ládák között nagy nyereséget jelent egy kalotaszegi 1768-ban készült darab (61.148.3). A ládát átfestett állapotban, magángyűjtőtől vettük, a tető belsejének évszáma azonban jelezte a tárgy keletkezésének idejét. Mivel pedig XVIII. századi népi festett ládánk alig van, elhatároztuk a láda külsejét borító múlt századi, a gyűjteményben más darabokon már képviselt[18] festésréteg eltávolítását. Az ügyetlen átfestés (41. ábra) nagyvonalú, barokkos virágdíszt rejtett (42. ábra). A mezők fölött és a tetőn elhelyezett jellegzetes mesterjegy az Umling családra utal,[19] akiknek munkájában az 1760-as években jelenik meg a barokk stílus.[20] A láda festése, a virágok formája annyira rokon az 1774-es damosi menyezettel, mely felirata szerint „Virágozodot ugyan Öreg Umling Lőrintz Uramnak Ifjabik Fija Aszt. Um. János által",[21] hogy Umling Jánost kell alkotójának tartanunk. Új szerzeményünk viszont maga

45. ábra. Kamarás asztal. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

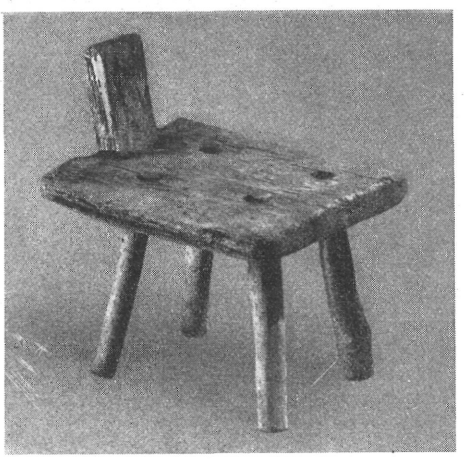

46. ábra. Szék. Szeremle, Bács-Kiskun m.

is hozzásegít bennünket múzeumunk egy másik, zentelki ládájának[22] pontosabb meghatározásához. Az ugyanazon mesterjeggyel jelzett, 1781-ben készült darab külső és belső dísze azonos szellemű, mint a bemutatott ládáé, de a virágok apróbbak lettek, a piros főszín helyébe a kék lépett, az egész kompozíció zsúfoltabb és egyben kuszáltabb, a megfogalmazás pedig hanyagabb, jelezve Umling János festőmodorának jelentős alakulását.

[18] 60.75.10—11 leltári számú.
[19] MALONYAI DEZSŐ: A magyar nép művészete. I. Budapest, 1907. 41. ábra.
[20] F. TOMBOR ILONA: Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. Budapest, 1947. 21.
[21] Uo. 5. kép.
[22] 29.136 leltári számú, BÁTKY ZSIGMOND gyűjtése 1899-ben. Képét lásd: A Magyarság Néprajza I. H. n. É. n. 232.

Míg az 1960-as gyűjtési beszámolóban egy cselédládának megszerzéséről adtunk hírt, idén — egy név nélküli ilyen darab mellett — névvel hitelesített vőládával is gyarapodott gyűjteményünk, a Bács-Kiskun megyei Szakmárról (43. ábra; 61.95.44). Ez a darab is tarkán virágozott, akár a menyasszonyi ládák, s tetején erősen megkopva bár, de ott áll: „Kapitány József 1913". Jellemző, hogy ugyanakkor, amikor ez a vőnek jött szegény férj ládát hozott magával,

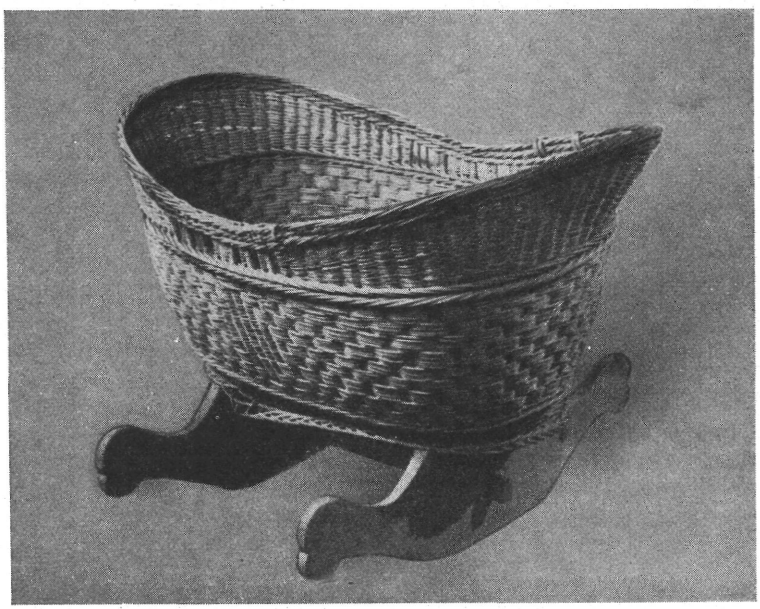

47. ábra. Fonott bölcső. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

felesége, a földes kisparaszt leánya kelengyebútora már a divatosabb sublót volt.

A dunapataji *fehérruhás láda* (44. ábra; 61.95.41) elején szintén férfinév látható, de a „Dékány Pál 1806" feliratból ma már nem fejthető meg, vajon hasonló célból készíttette-e tulajdonosa. A 192 cm hosszú, ülésre is használt ruhásláda azokra az erdélyi lábatlan, támlátlan hosszú padládákra emlékeztet, melyekről Viski Károly azt feltételezte, hogy az egykori vályúládák formáját őrizték tovább.[23] Egyebünnen ebben a régies formában tudomásunk szerint nem is került még a magyarságnál elő.

Ugyancsak igen régies a dunapataji Varga József által múzeumunknak ajándékozott kamarás asztal is (45. ábra; 61.95.51), mely a múlt század második felében készült. Ez a forma is csupán az erdélyi magyarságtól volt eddig képviselve gyűjteményünkben, noha tudomásunk volt róla, hogy Dunántúlon

[23] A Magyarság Néprajza I. 231.

és az Alföld déli részén is előfordul,[24] s az egykori Magyarország területéről XV. századi ábrázolása is ismeretes.[25]

A régies felépítésű darabok közt figyelemre méltó a Szeremlén (Pest m.) előkerült alacsony — az ülés magassága 24,5 cm —, öreg, avult kis szék, ülésbe csapolt aprócska deszkatámlával (46. ábra; 61.44.5). A szőlőbeli borospince tartozéka volt, tűz melletti üldögélésre. Megőrzött régiesség-e vagy egyedi ötlet csupán a sajátos támlaforma, nem tudni. Gyűjteményünkben társtalanul áll, s az európai irodalomban elszórtan közzétett archaikusabb támlásszék-formákhoz való viszonya eddig még nem látszik tisztázhatónak.

A dunapataji gyűjtés népünknél eddig ismeretlen bútorformát is hozott: fűzvesszőből fonott bölcsőt (47. ábra; 61.95.52) a múlt század második feléből. Mivel a helyi adatközlők úgy tudják, hogy csupán a leggazdagabb családoknál volt otthonos, újabb jövevénynek kell tartanunk, a Dunapatajon nem kis számú polgárias elemek egyikének.[26]

48. ábra. Állószekrény részlete. Harta, Bács-Kiskun m.

Végül említésre méltó még a hazai nemzetiségektől megszerzett anyagból egy hartai (Pest m.) asztalos által helyi német család számára készített állószekrény 1848-ból (61.22.1). A virágosan festett szekrény mindkét középső kerek mezőjét lovaskép díszíti: egy katona és egy parasztember. A lobogós, hímzettszélű, sárgarojtos ingben és bőgatyában, magas galléros zöld mellényben ábrázolt alak (48. ábra) azt a korabeli jellegzetes alföldi viseletet állítja elénk, amely Hartán ugyan csak a századforduló táján lett általánossá,[27] de amelyik a szekrényt festő asztalos szemében, úgy látszik, mégis alkalmasabbnak tűnhetett arra, hogy a katona mellett a parasztembert jelképezze.

K. Csilléry Klára

[24] Hasonló, de díszesebb kivitelű példány a komáromi múzeumban. Megvan az Ormánságban, a Duna—Tisza közén pedig Szeremlén is (saját gyűjtés).

[25] Szepeshely, Mária koronázása oltár 1499 (?)-ből, Angyali üdvözlet. Radocsay Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. 442.; CXXX. kép.

[26] Hasonlóan újabb jelenség a kosárbölcső a bajor-sváb területen. Vö.: Torsten Gebhard: Volkstümliche Kinderwiegen in Altbayern und Bayerisch-Schwaben. Bayerischer Heimatschutz XXXI. (1935) 2.

[27] Fél Edit: Harta néprajza. Budapest, 1935. 63.

A **Textil gyűjteményben** az elmúlt esztendőben 353 volt a gyűjtött és vásárolt textilfélék száma; rajtuk kívül újonnan 500 tárgyat leltároztunk be. Ez utóbbi csoport kisebbik fele magángyűjtő hagyatékából való, nagyobbik fele pedig olyan a gyűjteményben régóta szerepelt objektum, mely 10—20 esetleg 30 más hasonló tárggyal közös számon volt nyilvántartva. Az 1961-es évben az első tételbe tartozó tárgyak között több volt a hagyatéki eredetű a szokásosnál. Közülük számszerűségében legnagyobb (40 tárgy) Ferenczy Joláné. A meglehetősen heterogén anyagnak több kiemelkedő s gyűjteményünkben valóban hiányt pótló darabja van. Csak a legjelesebbeket emelve ki, egy sárközi halottas párnáról szólunk (49. ábra), melyet a gyűjtemény eddig csupán fényképanyagban birtokolt. Tudvalevően a sárközi halottas párnáknak két változata van: a gránátalmás és a nagy tulipános. Ennek a

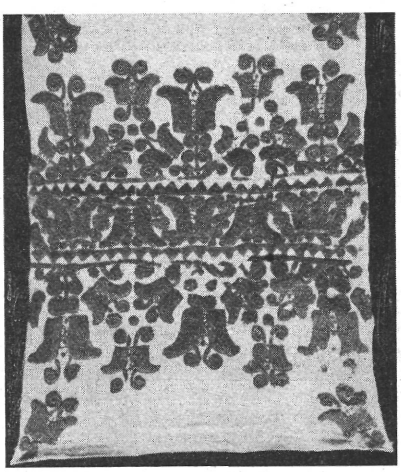

49. ábra. Sárközi halottas párna

50. ábra. Bihari gyermekszűr

most megszerzett tulipános mintájú párnának Decsen van párja, magángyűjtő kezén. E párnához hasonlóan ritkaság az a rátétes bihari gyerekszűr is, amit e hagyatékból megszerezhettünk s mely ugyancsak egyetlen a maga nemében gyűjteményünkben (50. ábra). Hozzá hasonlót a debreceni Déri Múzeum őriz.

A másik magángyűjtemény, Schubert Ernő hagyatéka 32 darabot képvisel. Ennek kiemelkedő darabja egy hódmezővásárhelyi párnavég, mely bár a közölhetetlenségig megrongált, mégis érdemes volt a megszerzése, mivel ismeretlen tulipános-rozettás mintaváltozatot képvisel.

A számszerűségében utána következő Györffy-féle vőfélykendő gyűjtemény ez évben 30 darabbal szaporodott, az elmúlt évivel együttesen immár 60 darab. Igen kívánatos volna, hogy a teljes gyűjtemény (még 60 darab) mielőbb a múzeum birtokába kerülhessen, mert így s csaknem egyező számú

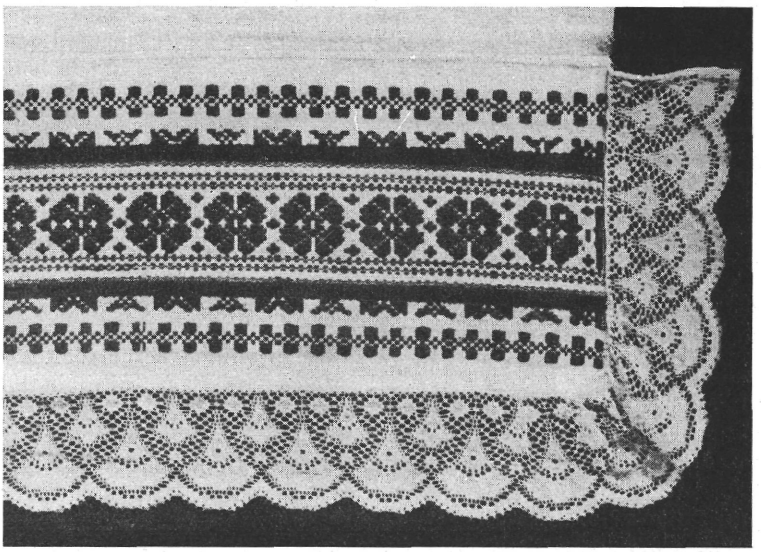

51. ábra. Menyasszonyi lepedő kocsiülésre. Csököly, Somogy m.

törzsanyaggal együtt, egyetlen tárgyféleség változatainak legnagyobb számú és leggazdagabb sorozatát képviselhetné a gyűjteményben.

Gyűjtéseink ez évben kiterjedtek a házbelső öltözeteire is. Két öltözet megszerzését kezdtük el: fiatal és öreg személy ravataláét, melybe a hidegágyi

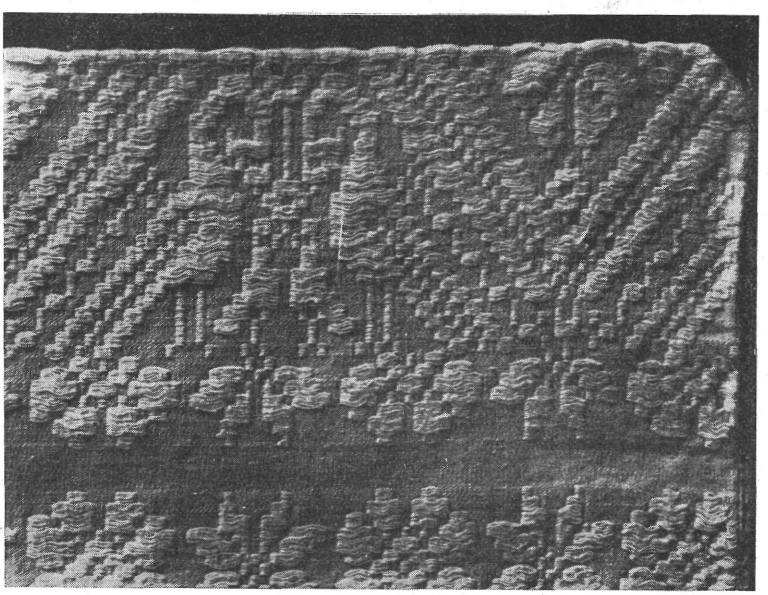

52. ábra. Halottas párna részlete. Csököly, Somogy m.

felszereléseken kívül természetszerűen beletartoznak az abroszok, rúdravaló kendők is. E gyűjtés közben eddig nem ismert tárgyféleség került elő: a hosszú kendő, melyet csak a hidegágyon használnak a halott fejénél (Kalotaszeg). A lepedőfélék gyűjtése közben előkerült egy másik — eddig ismeretlen tárgyféleség: egy olyan cifra szőttes lepedő, melyet a kocsiülésre terítenek, amikor a menyasszonyt viszik (Csököly; 51. ábra). Messzi múltba nyúlik vissza annak a sima lepedőnek a használata, melybe a felöltöztetett halottat tekerik a koporsóban.

53. ábra. Mosdató kendő. Dávod, Bács-Kiskun m.

A csak e célra szolgáló objektumok mellett, melyeket mint különlegességeket tartunk számon, legalább olyan figyelemre méltóak azok a kendőfélék, melyek végigkísérik az élet kiemelkedő alkalmait. A 61.10.1-3 leltári számú kázsmér kendők például egyaránt szolgálnak keresztelői takaróul, lakodalmas és halottas zászló kellékéül, és mint a fiatal lány öltözetének kiegészítői ünnepen. Ugyanezeket ajándékozzák jegybe is.

Az alkalmi darabok közül kiemeljük még a csökölyi párnahéjat, melynek sáfránnyal sárgított alapjába fehér pamutfonallal pelikános mintát szőttek. (52. ábra). Halottas párnául használták. Vajon következtethetünk-e ebből az egy adatból arra, hogy az egyebünnen ismert pelikános mintájú párnáink ugyancsak különleges alkalmakra készültek volna?

Az alkalmi darabok sorába tartoznak még a dávodi szőtteskendők, melyeket mosdató kendőknek neveznek. (53. ábra). Gyűjteményünkből eddig ez a kendőféleség is hiányzott. Az ilyen kendőket a lakodalom másnapján vette nyakába a vőlegény, ill. fiatal férj, hogy megtörölje vele a vendégeknek arcát, kiket az új asszony megmosdatott.

A díszes, javarészben szőttes daraboknak nem méltatlan ellenpárjául szolgál az a sarkadi eredetű szőttesgyűjtemény, mely a kenyérsütés, tésztagyúrás kendő-, abrosz- és köténykészletét foglalja magában.

Igen keveset tudunk a magyar takaróféleségekről, szőnyegekről. Eddig csak a mértani mintázatú „székely festékeseket" ismertük s némiképp a csergéket. A bukovinai székelyektől most olyan szőnyeg került a gyűjteménybe, mely eddig ismeretlen virágelemeket is ábrázoló mintakincset tár fel.

A kosztümanyag gyűjtésében az előző évihez kapcsolódva újabbakkal egészítettük ki a hartai s a tolnamözsi német alkalmi öltözeteket. Szereztünk igen szép bukovinai székely öltözetet s egy átmenetinek nevezhető csökölyi gyászruhát, melynél a klasszikusnak ismert fehér gyász mellett, a szoknya

már kékfestőből van. Gyarapodott a gyűjtemény ún. „idestova menő, falubajáró" kosztümökkel is (ugyanezek a piacozó, vásározó ruhák) Érsekvadkertről és Diósjenőről. Érsekvadkertről kisgyermekruhákat is gyűjtöttünk. A kisfiú öltözete, hasonlóan a hollókőihez tiszta fekete. Pécsváradon is csak feketével cifrázható a kisgyermek öltözete (K. Csilléry Klára adata). S ha az egyező kalotaszegi adatot is hozzávesszük, a fekete szín használata nyilván nem szórványos jelensége a magyar kisgyermek öltözeteknek.

FÉL EDIT

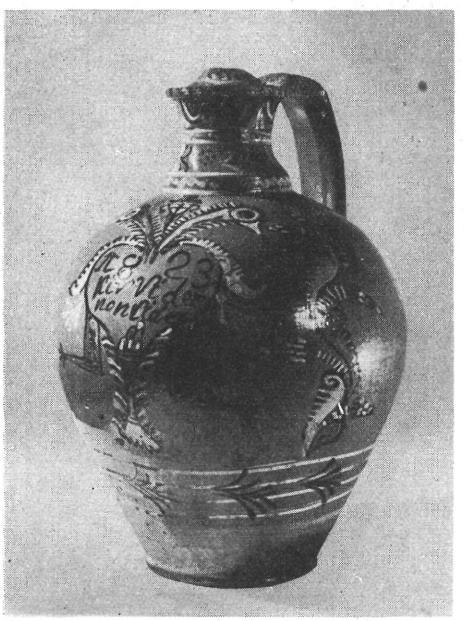

54. ábra. Nagy pálinkás butykos korsó, 1823. Debrecen.

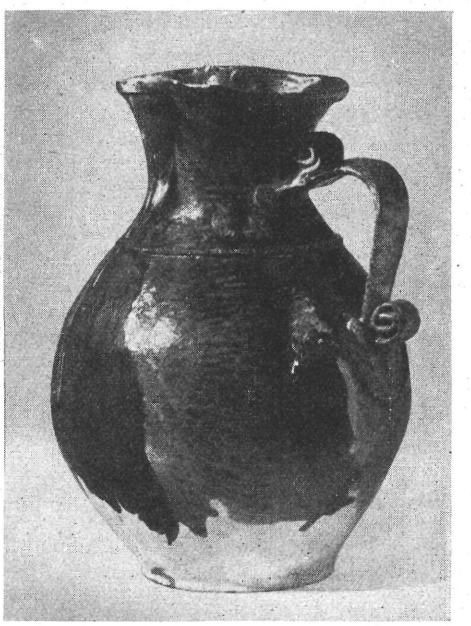

55. ábra. Nagy boros kancsó, *óros*, 1866. Hajdúszoboszló, Hajdú m.

A **Kerámia gyűjtemény** az 1961-es év folyamán újra jelentős mennyiséggel gyarapodott, összesen 727 tárggyal, ebből közel 200 darab kályhaszem.

Az anyag formailag is változatos, majdnem minden tárgycsoport képviselve van benne, és több mint 40 lelőhelyről való. Legnagyobb a tálasedények csoportja, több mint 130 tárgy, közel 60 tányér és 80 tál gyűlt össze. A bokálygyűjtemény 80 darabbal gyarapodott. Majdnem 60 a korsófélesség száma, butellát kb. 20 darabot szereztünk. A viszonylag elhanyagolt üveggyűjtemény 19 darabbal szaporodott. Évszám 45 tárgyon van, 4 darab XVIII. századból való, 8 darab tárgy a XIX. század első feléből, 22 darab a XIX. század második feléből, 11 a jelen századból való. A mester nevét 9 tárgy viseli.

Az évi tárgyvásárlás legjelentősebbje egy hatalmas korsó, pálinkás butykos (61.59.1), amely bizonyára Debrecenben készült (54. ábra). A korsón

kétfejű sas, testén az 1823-as évszám és latin felirat áll: „Kiv Videt non Videt". Debrecen nagyjelentőségű fazekassága eddig múzeumunkban csak késői tárgyakkal volt jelen, korai darabok ma már a Déri Múzeum gyűjteményén kívül alig találhatók. Így nagy öröm volt, hogy végre legalább egy méltó tárgy képviseli múzeumunkban Debrecent.

Az év egyik legszebb cserépedénye egy óriási boros kancsó, *óros* (61.115.23) szintén Debrecen környékéről, Hajdúszoboszlóról származik, készítőhelye

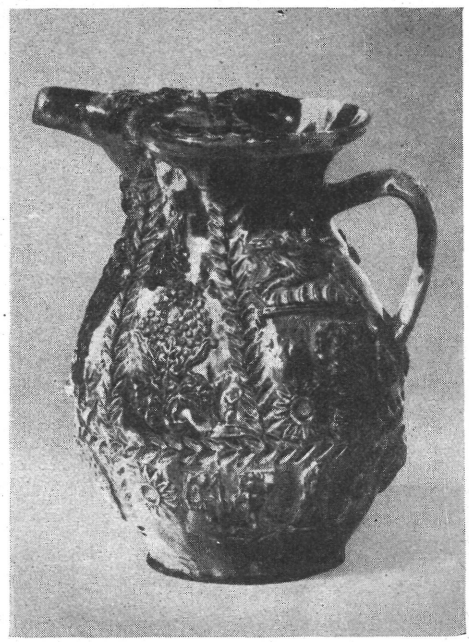

56. ábra. Káncsó, 1856. Ipolymagyari (Uhorska), CsSzk

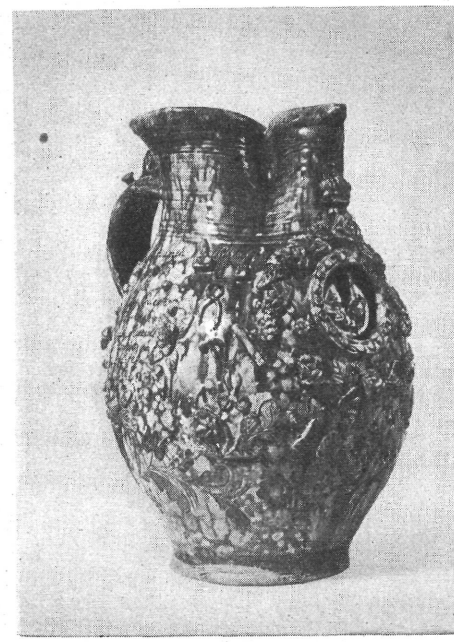

57. ábra. A várpalotai varga céh kancsója, 1844.

azonban Gömör, közelebbről Rimaszombat vidéke (55. ábra). Nagyvonalúan megformált, vékony fehér falát szélesen csurgatott sárga, zöld és sötétbarna máz fedi, különösen szép a szájkiképzés és a fül díszes odaillesztése. Körbefutó felirata — „Április 25. 1866. Császi János R. Sz." — a város egyik leggazdagabb családjának nevét viseli, az R. Sz. betűk pedig bizonyára Rimaszombatra utalnak. Emlékezet szerint a Császi portán adtak szállást a fazekasoknak. Ilyen nagy és díszes edényt a fazekasok nem csináltak pénzért, a megajándékozott vagy pálinkát vagy bort adott érte. Csak módos háznál lehetett ekkora boros edény, mert aki nem tudott volna megfelelő ellenszolgáltatást adni, olyannak nem is készült.

A fenti edénynek érdekes ellentéte egy másik gömöri kancsó Ipolymagyariról (Uhorska) 1856-ból, szintén folyatott sárga-zöld-barna mázzal színezett, de ennek egész felületét apró klasszicista préselt reliefek borítják (56. ábra; 61.25.1). Érdekes összehasonlítani gyűjteményünk egyik régebbi

gömöri edényével, amely e két kancsó sajátosságait, az előbbi formáját, az utóbbi díszeit egyesíti (51.33.282).

E nagy kancsó mellett céhkancsóink csoportja is szépen gyarapodott az év folyamán, mégpedig elsősorban arról a vidékről, ahonnan eddig is legszebb céhedényeink eredtek: Veszprém, Zala megye területéről.

Egy Várpalotáról származó kancsóval (61.46.1) egyik régebbi tárgy

58. ábra. A zalabéri takács céh kancsója, 1770. Sümeg, Veszprém m

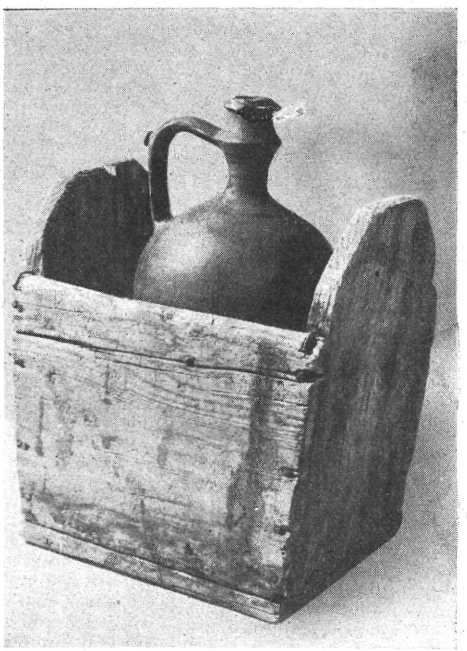

59. ábra. Korsó *szekéródal kosár*ban. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

mesterét is megismertük (57. ábra). Céhkancsóink legdíszesebbje ugyanis egy 1844-ben készült edény, a várpalotai takácsok kancsója, Wartha Vince gyűjteményéből származik, és ő többször publikálta.[28] Most e darab párja került be hasonló domborműves díszítéssel, „Az Palotai Érdemes Varga Czéh" számára készült *Korsó* magyar és rossz németséggel írt német nyelvű felirattal. („Handverk ist diese Vein Kruh gemaht gevorden in Jahre 1846") A fül alatt áll a fazekas neve: „Mantli György Méhelye". Öntudatos ember volt ez a mester és művésznek tartotta magát, a felirat egy másik helyén ugyanis ez áll: „Éljenek mind Közönségesen jó békességben Ezt kivánja a' művész"! A kancsó egyik különlegessége az, hogy fülén kigyó tekeredzik.

A céhkancsók közül különösen korainak számít egy sümegi darab; „Szalabér Böcsületes Takács Czéh korsaja Sümegh Die 26 Junius Anno 1770"

[28] Ráth György szerk: Az iparművészet könyve II. köt. Bp. 1905. Wartha Vince: Az agyagművesség c. fejezet 601. old. 501. ábra.

(58. ábra). Domborműves díszítései között Mária Terézia arcképe is szerepel préselt kivitelben, továbbá az IHS betűk és a takács mesterség jelvényei: a három vetélő és a szövőszék bordája (61.140.49).

A helyszíni gyűjtések közül és az életszerű adatokkal jól dokumentált tárgyak közül különösen kiválnak a Duna menti községekben, főleg Dunapatajon, Szeremlén és Érsekcsanádon gyűjtött tárgyak. A dunapataji sorozat jó keresztmetszetet ad a faluban használatos cserépedényekről, a Kalocsa,

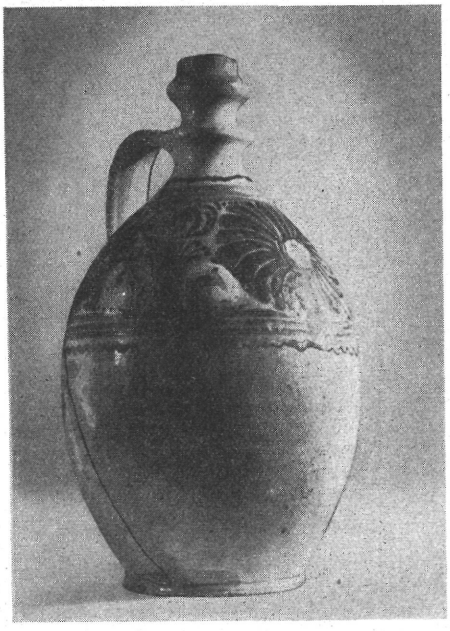

60. ábra. Korsó, Dunapataj, Bács-Kiskun m.

61. ábra. Komaedény sallangos szíjjal. Dunapataj, Bács-Kiskun m.

Csákvár, Mohács és a helybeli fazekasok munkájáról. Már tavalyi beszámolónkban felhívtuk a figyelmet a vörösföld festékkel középkorias módon díszített edényekre, különösen pedig egy ilyen festésű kalocsai kalapos korsóra. Most ennek valamivel szerényebb párja került elő (ugyancsak jómódú háztól), több hasonló díszű kanta, továbbá egyszínűre festett *vörös korsó*, *piros kűkorsó* (61.95.12). A korsókkal együtt egy eddig ismeretlen tárgy is előkerült: az ún. *szekéródal kosár*, kis ládika (61.95.16), melyet a szekér oldalára akasztottak s ebbe tették a korsót, amikor a mezőre mentek (59. ábra). Míg a határba nem értek, szalma volt az alján, kint azonban helyébe *gyöpöt* tettek, a korsó köré is. A tetejére vizes ruhát terítettek, időnként locsolták a *gyöpöt*, hogy *eleven* maradjon, így a víz állandóan friss maradt. Mint neve mutatja, a ládika elődje nyilván kosár lehetett. Csak gazdagabb családoknál volt, ahol több embert is dolgoztattak.

Egy egészen különös mázú régi korsó is előkerült Dunapatajon, amelyhez hasonlót egyáltalán nem ismerünk (60. ábra; 61.95.15). A korsó formája, színezése, a díszítmény elrendezése és mintája teljesen a habán jellegű kor-

sókra emlékeztet, azonban — és éppen ez a különös benne! — máza nem ónmázas, mint azoké, hanem ólommázas. Hasonló díszű és színű ólommázas tálat csak a XVIII. századbeli régészeti anyagokból ismerünk.[29] A darab egy sereg problémát vet fel: vajon a felföldi habán fazekasok ólommázas mun-

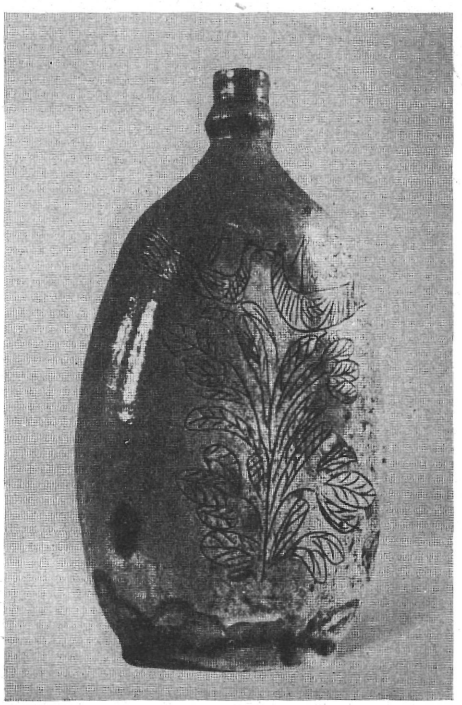

62. ábra. Pálinkás butella. Mezőkeresztes, Borsod m.

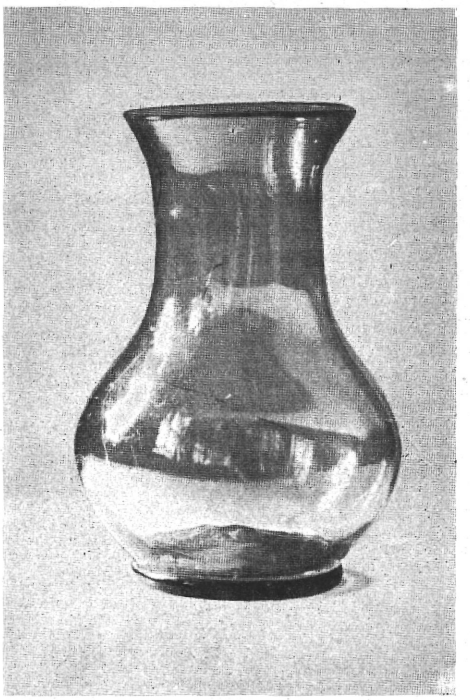

63. ábra. Üvegfazék, tejesedény. Mezőkeresztes, Borsod m.

káinak egyike? vagy talán Duna menti, szekszárdi vagy mohácsi „fehéredényes" műhelyében készült átmeneti darab?

Gyári edényeket csak kivételes esetben vásárolunk, ilyen kivételes darab az ugyancsak Dunapatajról való *kékvirágos komaedény*, *komacsésze*, *pamodás edény* (61. ábra; 61.53.7). E négyrészes keménycserép ételhordót *sallangos szíja* teszi különösen értékessé számunkra, valamint a hozzáfűződő adatok. Ilyen virágos mintájú komaedény csak a legmódosabb családoknál volt, (másutt egyszerű *simát* használtak) és sallangos szíjat is csak ők csináltattak hozzá. A gyermekágyas asszonynak a keresztelő előtt a rokonság viszi az ételt, utána hat hétig a komák visznek *pamodát* meghatározott rend szerint és ez a szokás máig fennáll, sőt egyre bővül, gazdagodik. A komacsésze ezért ma is megbecsült edény, tulajdonosa nehezen vált el tőle.

[29] Szendy Károly szerk.: Budapest története III. köt. Fekete Lajos: Budapest a török korban. Budapest 1944. Garády Sándor: Agyagművesség c. fejezet, CXL. tábla.

A szeremlei és érsekcsanádi gyűjtés az edények lakodalmi szerepét világította meg érdekes adatokkal. A sárközi, főleg siklósi bokályok már régóta ismeretesek, népi nevüket és jelentőségüket azonban csak most tudtuk meg. *Pereces kancsó, lakodalmas pereces kancsó* vagy *vőfénykanesó* volt a tárgy neve (61.43.9 és 61.43.73), mert a lakodalom előtti *koszorúkötés* alkalmával zsírban sült perecet, rozmaringot és pántlikát kötöttek reá. A szakácsok ilyen kancsóban küldték a bort a menyasszonynak, a menyasszony meg másikat küldött vissza. 10—15 kis vőfély is vitte a kancsót, vagy esetleg a hasonlóan feldíszített cserépkulacsot, *csutorát* (61.28.12). Cserépkancsóból és bokályból férfiak, legények szoktak bort inni, míg a *kis koszorús leányoknak* üvegpohárba vagy kis üveg kancsóba (61.83.7 és 61.83.9) öntötték a bort.

64. ábra. Cserépkosárka. Mezőtúr, Szolnok m.

Lakodalomról szólva megemlékezünk egy kivételes tárgyról, amelyen a díszítmény szimbólikája meg van fejtve. A helyszínen vásárolt mezőkeresztesi pálinkás *butykos* (61.24.20) — sgraffito díszítménnyel a zöld máz alatt — egyik oldalán virágbokor van, két csókolódzó madárral, s mellette áll a felirat: „új pár madár" (62. ábra).

Ugyancsak Mezőkeresztesen gyarapítottuk üveggyűjteményünket egyedülálló tárggyal, egy tejes köcsöggel, *üvegfazék*-kal (63 ábra; 61. 84.1), Egyszerűségében különösen szép, zöldes árnyalatú üveg, de nem volt különösen megbecsült darab, a padláson állt, cserépköcsögök és fazekak között. Tulajdonosa szerint a Lillafüred melletti Tebehután készült.

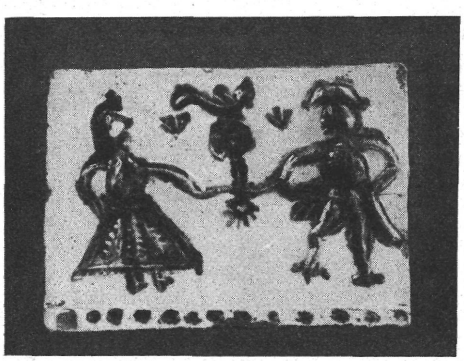

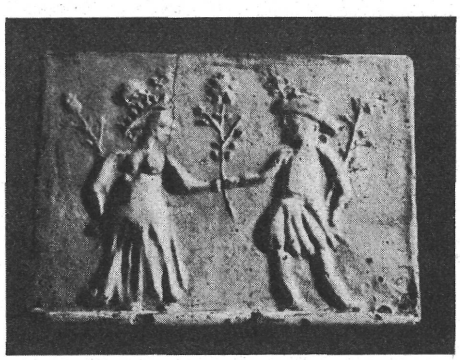

65—66. ábra. Kályhacsempe. Beszterce környéke. RNK

Gyűjtésünkben arra is törekszünk, hogy egyes nevezetessé vált fazekasok hagyományhű edényeit megszerezzük. A régi magyar fazekasok

közül talán legnagyobb hírnévre a mezőtúri Badár Balázs tett szert. Néhány korai darabja még benne van a hagyományos keretben, bár már látszik, hogy Badár Balázsnak ez a keret szűk. Két tökéletes művű butellát szereztünk 1882-ből és 1886-ból (61.147.1—2), melyek közül egyik nagyságával válik ki, ez butellagyűjteményünk legnagyobb darabja, továbbá cserépkosárkát, melyet az 1870-es években még mint legény készített mestere leányának (61.147.1; 64. ábra). Ez is nagyobb a szokásosnál, sötét-barna színe elüt a többi túri cserépkosárkától, és egyedülálló a fogóként mintázott tojásain ülő kotlóstyúk alakja.

67. ábra. Kályhacsempe. Kalotaszeg. RNK

Különös története van annak a sárospataki tálnak (61.79.9), melyet Kismarthy-Lechner Jenőtől vásároltunk. Formája, szegélymintája teljesen hagyományos, de felirata érthetetlennek látszik s meglepő: „FÉAMSZ", — „SÄROSPATAK 1913 VII. 15" — „SANYI" — „JENŐ". Kismarthy-Lechner Jenő, aki ez év folyamán halt meg, a tál történetét levélben megírta számunkra. A FÉAMSZ építőművészek asztaltársaságának tréfás neve „Fiume Építész Asztaltársaság Mint Szövetkezet", akik a Fiume kávéházban találkoztak, és Kertész K. Róbert köré csoportosultak. Ezek közül Havas Sándor kapott megbízást a sárospataki Tanítóképző Intézet építésére. Havas készítette Sárospatakon e tálat, a Sanyi név őrá vonatkozik, a Jenő név Kismarthy Lechner Jenőre. Ez a tál az egyetlen, olyan edényünk, amelynek egyúttal építésztörténeti vonatkozása van.

Nagymértékben gyarapodott az év folyamán a beleltározott kályhaszemek anyaga. Három teljes kályha és még sok különálló darab gyűlt össze. Az utóbbiak között kiválik az az anyag, amelyet Erdélyben Beszterce környéki falvakban vásároltak (61.6.1—32). E csempéken figurális ábrázolásokat láthatunk, főleg kétféle jelenetet sokféle változatban: egyik a lovas vitéz alakja, a másik férfi és női alakot, talán jegyespárt ábrázol (65—66. ábra). A kályhaszemek között ezenkívül szépségében kiválik egy valószínűleg Kalotaszeg vidékéről való színes csempesorozat (61.82.1—6). Jakab Dezső építész lakásából való, aki részt vett a világháború előtti évek népművészeti kutatásában (67. ábra).

KRESZ MÁRIA

A **Hagyomány tárgyai gyűjtemény,** amely a szokásokhoz fűződő tárgyakat és a játékokat foglalja magában, az év folyamán 208 darabbal gyarapodott.

A szokásokhoz kapcsolódó tárgyi anyagból több hiányt pótló, ritka darabra sikerült szert tennünk. Bukovinából a Tolna megyei Izményre települt székelyektől kerültek be a karácsonyi játéknál használt bőr (ill. bőr hiányában egyéb anyagokkal pótolt) maszkok (61.11.4—6 és 61.126.1—3).

68. ábra. Bukovinai székely álarc betlehemes játékhoz háti bőrrel. Izmény, Tolna m.

69. ábra. Szüreti kapásbál hivogatóján meghordozott fabábú, *Bakus.* Olaszliszka, Zemplén m.

Mint ismeretes a betlehemes játék pásztorszereplői az ó-európai állatalakoskodók utódai, ez magatartásukban és öltözetükben a különböző vidékek betlehemes játékaiban többé-kevésbé kifejezésre jut.[30] A legkifejezettebben azonban a székelyeknél ismerhető fel ez a hasonlóság, e maszkok valóban teljesen állatszerűek (68. ábra). (Részletesebb ismertetésükre azért nem térünk itt ki, mert gyűjtőjük maga kívánja majd anyagát publikálni.) Egyidejűleg begyűjtődött a betlehemesek felszerelésének néhány más darabja is: egy pár bocskor kapcával (61.11.1 és 61.11.8), gatya (61.11.2), s egy betlehemes bot (61.11.3). — A mohácsi busójárás famaszkjaiból három darabot szereztünk az év folyamán (61.144.7—9). — Kiemelkedő nyeresége még gyűjteményünknek a hegyaljai Olaszliszkáról bekerült ún. *Bakus*—Bachus-figurája (69. ábra; 61.113.23), amelyet az ottani szüret utáni kapásbál hivogatóján hor-

[30] Vargyas Lajos: Mimos-elemek a magyar betlehemes játékban. Antiquitas Hung. II. 1948. 177—184.

doztak meg. A tárgy múzeumunkban unikum, a Bachus meghordozásának szokása ma Magyarország csupán két helységében ismeretes.[31]

Nemrégiben jelent meg leírás a lakodalmi szokásokkal kapcsolatos életfa egy sajátos alakja, a dióval, tésztával feldíszített *tebe* készítéséről.[32] Most maga a tárgy is múzeumba került (61.91.1) a ma Pest megyei Perőcsényből (70.

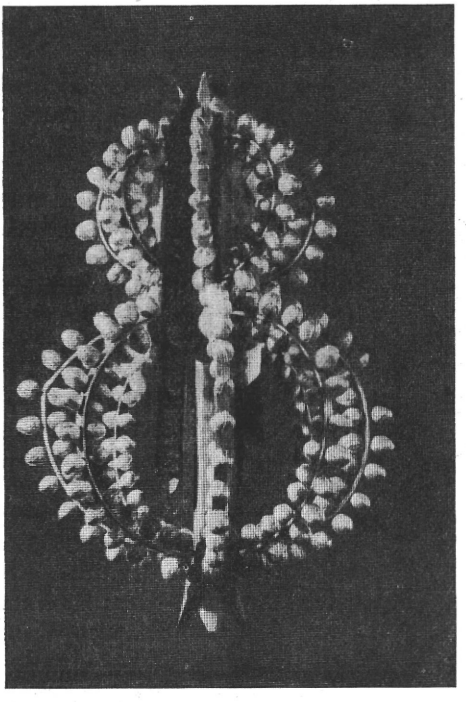

70. ábra. Lakodalmi életfa, *tebe.* Perőcsény, Pest m.

71. ábra. Bírópálca, Dunapataj, Bács-Kiskun m.

ábra). Bekerült egy fából faragott festett életfa a Sárközből (61.129.6), ami gyűjteményünk e vidékről származó életfa-sorozatát teszi teljesebbé. A 61.28.1 leltári számú aprószenteki *suprikáló* korbács Szeremléről került be, a suprikálásért kapott szalagokkal díszítve, — ugyanilyen fonással készült a 61.10.1 leltári számú, az újabban meghonosodott mikulási szokásokhoz készült virgács, amit Győrből gyűjtöttünk be. Két ún. aratótáblát hoztunk be Hajdúszoboszlóról, melyet a készítőnek, ill. annak, akinek számára készült, fonott monogramja díszít (61.115.17—18). Egy szép monori fejfa-együttesről kell még beszámolnunk (61.55.1—10), valamint a Somogy megyei Vése községből bekerült hímes tojásokról (61.55.1—11).

[31] Erdész Sándor: A hegyaljai szőlőmunkások szüreti népszokásai. Miskolc, 1957. 15.

[32] Erdélyiné, Fehér Julianna: A „tebe" a Nógrád-megyei Perőcsényben (Adatok az „életfa" elterjedéséhez). Népr. Közl. 1958. 1—2. 269—273.

A népi közigazgatás tárgyait egyetlen, de annál jelentősebb tárgy képviseli: a dunapataji bíróbot (61.95.121), mely szép ötvösmunkával díszített ezüstbevonatú rézfejével — rajta Ádám—Éva alakja — gyűjteményünk kiemelkedő darabja. Mihalik Sándor meghatározása szerint II. József idejében készülhetett s a bajai ötvösök munkája lehet (71. ábra).

A népi vallásosság tárgyait egy kis sasvári Pieta-szobor képviseli a Nógrád megyei Érsekvadkertről (61.80.7), három ikon-szerű fára festett szentkép Bajáról (61.161.1—3), s egy szép rézveretes Tranoscius énekeskönyv (61.21.1).

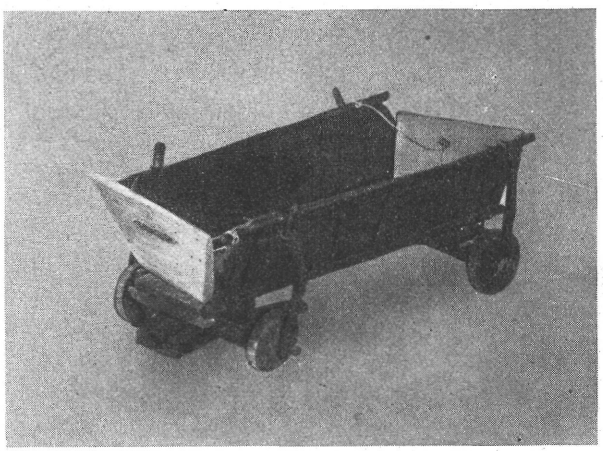

72. ábra. Játékszekér. Pócsmegyer, Pest m.

Szép számmal gyarapodott a gyermekjáték gyűjtemény. Megtalálhatjuk az új szerzemények között mind a gyermekek magukkészítette játékszereit, mind pedig a felnőttek által a munka játszva-tanultatása gondolatával a gyermekek számára készített játékszereket. Utóbbi csoporthoz sorolhatjuk például a kis teknősorozatot és gyúrótáblát sodrófával Bodrogkeresztúrról (61.48.1—5), s a sárközi Alsónyékről begyűjtött szép festett ágyat, ami a felnőttek ágyához teljesen hasonlóan van fölvetve (61.43.26—42). Az ágyhoz egy sárközi viseletbe öltöztetett baba is tartozik. Az elsőnek említett — magukkészítette — csoportot cirokszár- és kukoricacsutka-állatok, bogáncsbútorok, hajók, kocsik stb., az ismert paraszti gyerekjátékok igen széles skálája képviseli a Pest megyei Pócsmegyerről és Dunapatajról, valamint a nógrádi Ősagárd szlovák községből. E kollekciók (61.95.120 és 61.95.122—173; 61.99.1—34) jó keresztmetszetet adnak a mai parasztgyerekek magukkészítette játékairól, áttekintésük után összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ismert, hagyományos játékokkal van főleg dolgunk. Megfigyelhetünk azonban változást pl. a felhasznált anyagban (feltűnő a drót nagyobb mérvű felhasználása), s a főleg paraszti tárgyak utánzására épült repertoár bővül a látott, magas technikai szintet jelentő tárgyak utánzásával is (dunai csónak készítése mellett több a nagy folyami, sőt tengeri hajó utánzata).

GYÖRGYI ERZSÉBET

A **Népzenei gyűjtemény** gyarapításában elsősorban azt tartottuk szem előtt, hogy a gyűjteményben meglevő, de nem funkcióképes hangszereket olyanokkal egészítsük ki, amelyek megszólaltathatók, hogy minden begyűjtött hangszerről a helyszínen hangfelvételeket is készítsünk és hogy a gyűjteményben a hazánkban élő nemzetiségek hangszerei is kellőképpen képviselve legyenek.

73. ábra. A szőrfürt huzogatásával hangzó dob, *búgó*

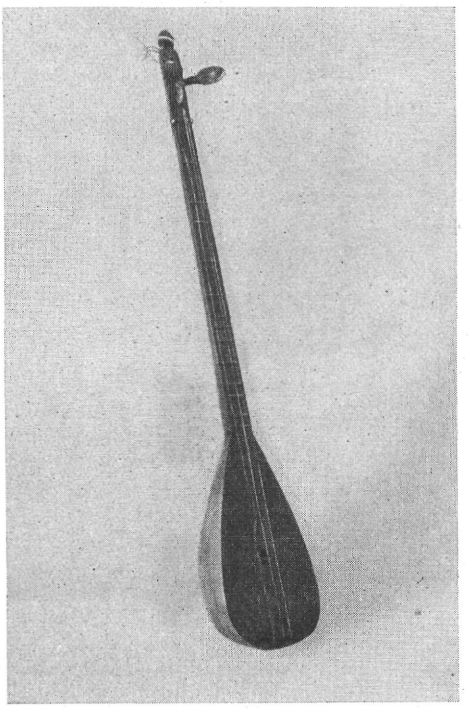

74. ábra. Tambura. Mohács, Baranya m.

1961-ben 22 darab hangszer került a múzeumba: 3 duda, 1 doromb, 2 tambura, 1 facimbalom, 1 tekerő (nyenyere), 8 furulya, 1 búgó és 5 okarina. A hangszerek majdnem mindegyike használható állapotban van és legtöbbjéről hangfelvételek is készültek.

Egyetlen példánya a múzeumnak a Törökbálintról származó *bugó* vagy *bika* (61.15.1.1), amelynek mását a moldvai Gajdács községben használták az újévi köszöntéskor. Fedele — mint a dob — bőrrel van bevonva, a közepén átlyukasztott bőr lószőrt tart. (73. ábra) A lószőr huzogatása búgó hangot ad. A legények a köszöntő minden egyes versének végén hej-gettek s a *bika* búgó hangja a hej-getést kísérte. — A hajósok révén nálunk a századforduló táján terjedt el az okarina, amit a külföldi mintára több alföldi és mohácsi fazekas is készített. A múzeumba került okarinák ezek jellegzetes példányai. — A Mo-

hácsról bekerült két tambura (61.63.2 és 61.157.5) azt a hangszertípust képviseli, amely régebben az Alföldön Kecskeméttől délre, továbbá Budapesttől délre a Duna mentén és Mohács környékén volt elterjedve a magyarok és délszlávok között egyaránt. A mohácsi tamburák 3, illetve 4 húrosak. (74. ábra) Egy vagy két húron a dallamot képezik, a másik egy vagy két húr egy quarttal mélyebben hangzik és kíséretül szolgál. A furulyák és a dudák egyes típusai a hangszergyűjteményt egészítik ki.

MANGA JÁNOS

1961-ben az európai és tengerentúli gyűjteményeinkben is jelentős gyarapodást értünk el. Ez részint alkalomszerű, részint pedig tervszerű gyűjtés eredménye. Örvendetes, hogy az elmúlt évben is sikerült gyűjteménygyarapításunk egy részét tervszerű gyűjtőmunkával elérni.

Európa-gyűjtemény. 1958-ban megindított tárgyalásaink eredményeként a Finn Nemzeti Múzeum 216 tárgyból álló finn gyűjteményt állított össze számunkra (61.3.1—216). Egy évvel korábban egy magyar néprajzi gyűjteményt küldtünk a Finn Nemzeti Múzeumnak. Mindkét gyűjtemény összeállításánál kölcsönösen figyelembe vettük egymás igényeit, meglevő anyagunk hiányosságait.

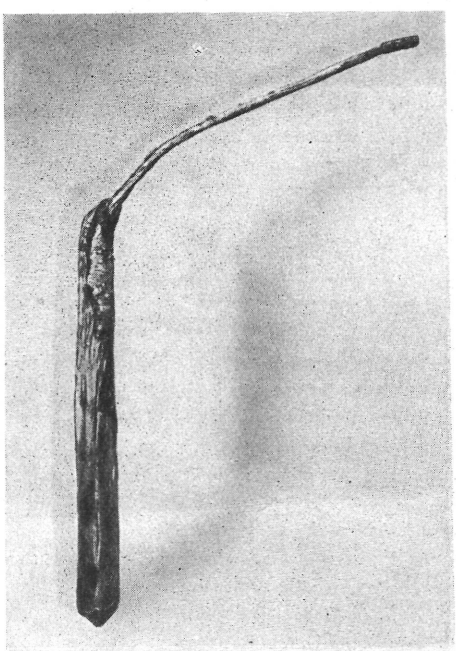

75. ábra. Kézi csép. Finnország.

Finn gyűjteményünk alapjait voltaképpen még REGULY ANTAL vetette meg néhány tárggyal, ez azonban még nem tekinthető gyűjteménynek. Az első jelentősebb gyarapítás VIKÁR BÉLA nevéhez fűződik, nagyrészt karjalai helységekben gyűjtött, a népi kultúra különféle ágaihoz tartozó anyaga 1889-ben került a Múzeumba. Ezt az anyagot már bízvást tekinthetjük finn gyűjteményünk alapjának. A gyűjtemény fejlődésének főbb állomásai az 1891., 1894., és 1906. évekhez fűződnek, amikor főleg SCHWINDT TH. és BÁN ALADÁR munkája nyomán sikerült lényegesen gyarapítani. 1932-ben pedig a Finn Nemzeti Múzeummal létesített cserekapcsolat eredményeként újabb, a finn népi kultúrát jól reprezentáló gyűjtemény birtokába jutottunk. Jók voltak az alapok tehát ahhoz, hogy reális tervet alkothassunk a gyűjtemény fejlesztésére, ugyanakkor erre maga a gyűjtemény is kötelezett bennünket. 1958 elején tárgyalásokat kezdtünk a Finn Nemzeti Múzeummal hagyományos, jó kapcsolataink felújítására s egyúttal javasoltuk egy újabb csere megvalósítását. Törekvésünket felettes szerveink is helyesléssel fogadták s a megvalósításhoz szükséges eszközöket rendelkezésünkre bocsátották. A Finn Nemzeti Múzeum-

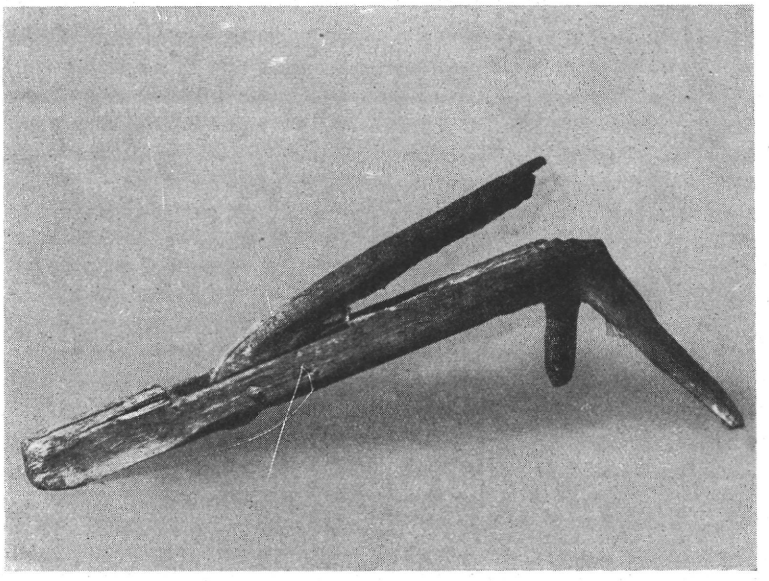

76. ábra. Lentiló. Finnország

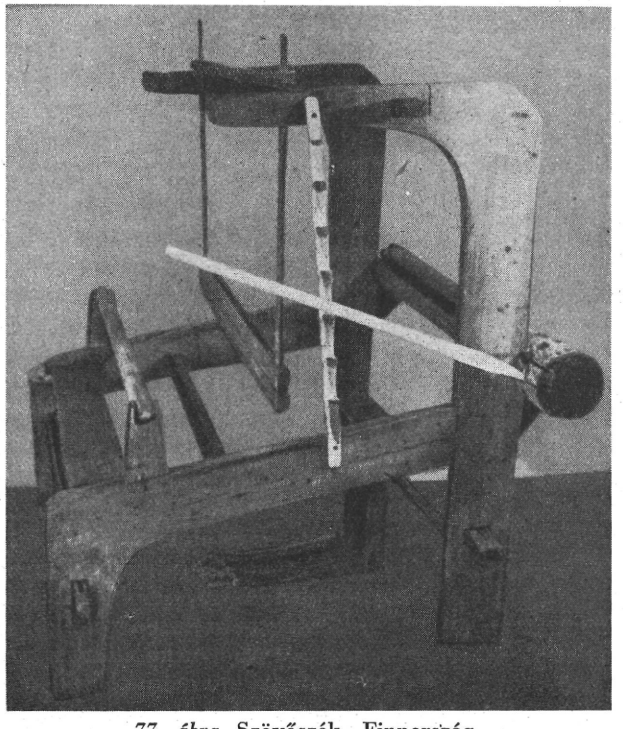

77. ábra. Szövőszék. Finnország

mal létrejött elvi megállapodás után nyomban hozzáfogtunk megvalósításához. A finn tárgyak összegyűjtésére Kaukonen Toini-Inkeri, a Finn Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa kapott megbízást.[33] Gyűjtőmunkáját főleg Satakuntában és Észak-Karjalában végezte, tehát olyan területeken ahonnan korábbi gyűjtőink nem hoztak anyagot.

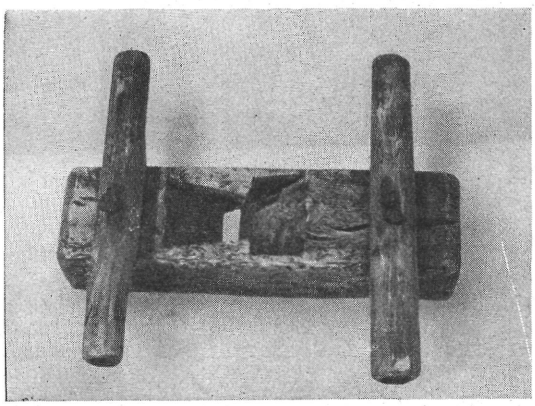

78. ábra. Gyalu. Finnország

Újabb finn gyűjteményünk többek között a következő tárgykörök anyagát foglalja magába: földművelés, mesterségek (fonás, szövés, fa- és bőrmegmunkáló eszközök, szerszámok stb.), vadászat, táplálkozás, közlekedés-teherhúzás, házberendezés, viselet, hangszer, gyógyítás.

1. *Földművelés.* E tárgykör legjelesebb darabja két eke (61.2.23—24), egy fogasborona (61.3.22) és két csép (75. ábra; 61.3.16—17). Az egyik eke kormánya fa, a másiké vas. Mindkettőjük fagerendelyes, egyszarvú újabb típusú. A fogasborona fából készült, fából faragott fogait a favázba beékelték. Az említett két csép a régibb típust képviseli, nyírfa ágból készült, hengeres, vastagabb része a csép ütője, a belőle kiágazó vékonyabb ágat faragták ki a csép nyelévé.

2. *Mesterségek.* Elsőnek a fonás-szövés eszközeiről emlékezünk meg, a belőlük összeállított gyűjtemény joggal mondható reprezentatívnak. Ide tartozik többek között négy lentiló (61.3.58—59 és 61.3.163—164; 76. ábra), két gereben (61.3.57 és 61.3.70) egy gombolyító (61.3.56), egy vetőfa (61.3.130), egy szövőszék (77. ábra; 61.3.129). A tilók különféle nagyságúak, a len finomításában különböző rendeltetésük volt. Különösen említésre méltók a fatörzsből alakított példányok, amelyeken a láb a fa természetes elágazásából alakult ki. Az egyik gereben kézi (61.3.70), keskeny deszkalap két végére szögelt vasszögekből áll, a másik padra erősített (61.3.57). A pad közepén keresztben deszkalapot ékeltek be, a deszkalap felső élébe erős vasszögeket vertek. A vetőfa a nálunk is használt szárnyas forma, tengelye farúd, a szárnyak közé fogas deszkalapok illenek. Ezek a lapok merevítik a szárnyakat, a fogakra a fonal erősíthető. A gyűj-

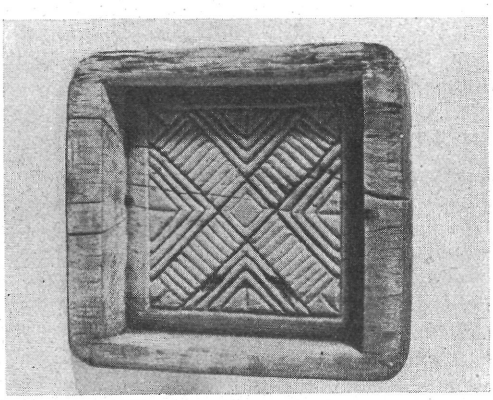

79. ábra. Sajtminta. Finnország

teményünkbe került szövőszék teljes, vászon és szövet szövésére alkalmas. Állványát egy-egy fából faragták ki.

3. *Táplálkozás.* A gyűjteménynek ez a csoportja különösen gazdag, kiterjed a tejgazdálkodás eszközeire (fejődézsák (61.3.75), tejfeldolgozó edények (61.3.3), sajtminták (61.3.4; 79. ábra), aludttejes edények (61.3.68), tálak (61.3.77), tányérok (61.3.80), különböző rendeltetésű kanalak (61.3.71—72) stb.), a kávéfogyasztás eszközeire (kávétörő famozsár (61.3.137), daráló (61.3.60), kávéskanna (61.3.61) stb.), szabadtűznél használt vas háromlábra

80. ábra. Tésztás hordó. Finnország

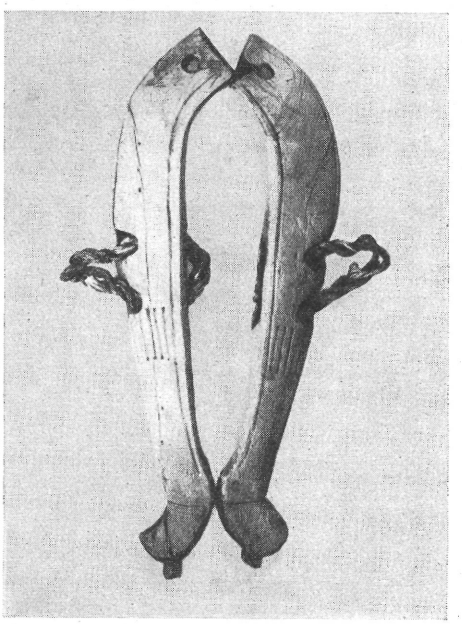

81. ábra. Lóiga. Finnország

(61.3.144) és akasztókampóra (61.3.146), a tésztakészítés eszközeire (dagasztóteknő (61.3.92), tésztás hordó (80. ábra; 61.3.88), tésztaszaggatók (61.3.65) stb.), sörfőző teknőre (61.3.94) stb. A finn gazdálkodásban oly fontos helyet elfoglaló tejgazdálkodás eszközkészlete bővelkedik fából készült edényekben s azok közé a gazdálkodási ágak közé tartozik amelyek a legbőségesebb eszközkészlettel rendelkeznek. Korábbi gyűjtéseink is gondot fordítottak erre a tárgykörre, újabb anyagunkkal pedig a finn gyűjteményünk egyik leggazdagabb csoportja jött létre.

4. *Közlekedés-teherhúzás.* Említésre méltók a terhek vontatásánál (akár kocsin, akár másként) használt kampók (61.3.26), a faúsztatásakor a rönkök forgatására, irányítására használt kampók (61.3.177), a kétrúdú kocsi rúdjainak-tartására szolgáló nyergek (61.3.31) és a lóigák (81. ábra; 61.3.105).

82. ábra. Egyfából készült szék. Finnország

5. *Építkezés-házberendezés.* Eddig gyűjteményünk újabb zárakkal bővült s bútorban szegény eddigi anyagunk három székkel és egy bölcsővel (61.3.211) gyarapodott. A székek közül említésre méltó egy egyfából készített szék (82. ábra; 61.3.123).

6. *Gyógyítás.* Néhány köpölyöző szarv (61.3.199) és egy érvágó (61.3.198) képviseli a népi gyógyászat eszközeit.

Ismertetésünkben nem törekedtünk a teljességre, inkább arra igyekeztünk rámutatni, milyen jellegű anyagot tartalmaz újabb finn gyűjteményünk, s föl kívántuk kelteni a figyelmet arra, hogy milyen gyümölcsöző eredménnyel járhatnak az ilyenfajta múzeumi kapcsolatok.

Tengerentúli gyűjtemények. 1961. évi gyűjtésünkből ki kell emelnünk azt a 80 tárgyból álló indonéziai és afrikai gyűjteményt, amit vétel útján sikerült megszereznünk (61.27.1—80). Ebből származási hely szerint 42 tárgy szumátrai, 16 borneói, 7 új-guineai, 6 jávai, 2 eugenoi, 1 pedig kínai. Valamennyi fegyver s hiánytpótlóan egészíti ki korábbi anyagunkat.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárgygyűjtését ismertetve, egyszersmind bepillantást nyújtottunk múzeumi tevékenységünk központi feladatát képező munkánkba. A tárgyak sokféleségének bemutatása mellett igyekeztünk érzékeltetni a gyűjtéseknél érvényesülő módszereinket, valamint munkatársaink tudományos feldolgozó tevékenységének és tárgygyűjtő munkájának szoros összekapcsolódását is.

Összeállította: SZOLNOKY LAJOS

Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1961

Auch 1961 bildete das methodische Sammeln von Objekten die für die Volkskultur greifbare Formen annehmen, die grundlegende Aufgabe unserer museologischen Arbeit. Unter methodischem Sammeln ist nicht nur die Verwirklichung des planmäßigen Programmes der Objektvermehrung zu verstehen, sondern darüber hinausgehend auch die Auswahl der Gegenstände auf Grund wissenschaftlicher Bewertung und ihre je vollkommenere Bezeichnung mit beglaubigten Angaben aus dem Volksleben. Wir können uns nicht mit bloß formenmäßiger Kenntnis von Gebrauchsgegenständen zufrieden geben, denn es ist unser Ziel, bäuerliche Lebensformen, in denen Gebrauchs- und Produk-

tionsgeräte nur je einen Teil — wenn auch einen erheblichen Teil darstellen — als Ganzes zu prüfen. Gerade deshalb wurde großes Gewicht auf das Sammeln dieser Geräte und parallel damit auch auf Sammeln der Kenntnis der Verhältnisse jener Menschen gelegt, die diese Geräte ausbildeten bzw. benutzen. Nur mit von diesem Gesichtspunkt bewirktem Sammeln können wir unsere Sammlungen erfolgreich entwickeln und nur so gewonnene Objekte können unseren Studien und unseren wissenschaftlich beglaubigten Ausstellungen als zuverlässige Quellen zugrundegelegt werden.

Das Ethnographische Museum hat im Laufe des Jahres seinen Stand um 3750 Objekte vermehrt und gleichzeitig mit der Inventarisierung wird von jedem Gegenstand der wissenschaftlich beschreibende Inventarzettel mit der auf seiner Rückseite befestigten, zur Indentifizierung nötigen Fotokopie angelegt; für jedes Sammelobjekt werden auch besondere Fachhinweise und die zentral verwahrten geographischen Hinweise verfaßt. Vor der Verbringung neuer Erwerbungen ins Magazin werden diese im allgemeinen desinfiziert, Objekte hervorragender Bedeutung werden konserviert und auch restauriert.

Es ist verständlich, die Mehrzahl der Neuerwerbungen sind ungarische Stücke, das ungarische Material hat sich um 3422 Objekte vermehrt. Die Sammeltätigkeit unseres Museums erstreckt sich über das ganze Land und muß so gelenkt werden, daß bisherige Ungleichheiten des Sammelns nach Möglichkeit ausgemerzt werden. Deshalb wurde in unserer Planung für 1961 eine der wichtigsten Aufgaben der Objektvermehrung wie folgt formuliert: »Im Laufe des Jahres sollen in dem in unseren Sammlungen verhältnismäßig wenig vertretenen, gleichzeitig der sozialistischen Umwandlung am wirkungsvollsten ausgesetzten Gebiet, jenem zwischen Donau und Theiß gelegenen Landstrich, größer angelegte Objektsammlungen vollzogen werden . . .«. Gestützt auf die Planung wurde also im Laufe des Jahres die intensivste Objektsammlung vollzogen und 42% des Jahreszuwachses stammt aus diesem Gebiet. Auf das Sammeln in den übrigen großen Gegenden wurde im allgemeinen gleichmäßige Aufmerksamkeit gewendet, 16% der Neuerwerbungen stammen aus Transdanubien, 17% aus den nördlichen Oberland und 14% von jenseits der Theiß. Auch der Zuwachs von Objekten die die Kultur des in Nachbarländern lebenden Ungartums repräsentieren, ist beachtlich, diese Stücke wurden von Privatleuten, in kleinerem Maß von Großsammlern erworben, 9% der Neuerwerbungen stammen vom siebenbürgischen und 2% stammen vom slowakischen Ungartum.

Auch in diesem Jahr wurde das Sammeln vor allem von wissenschaftlichen Mitarbeitern unseres Museums vollzogen, u. z. von B. Avasi, M. Boross, K. Csilléry, I. Dobos. Z. Erdélyi, E. Fél, L. Földes, Á. Gáborján, E. Györgyi, T. Hofer, M. Kresz, J. Manga, B. Molnár, J. Morvay, P. Morvay, L. Szolnoky und L. Takács. Wir haben aber auch unserem Beamtenstand nicht angehörende Fachleute und Universitätshörer unserer Arbeit angeschlossen, u. z. B. Andrásfalvy, K. Erdős, E. Kerecsényi bzw. M. Békefy, A. Dömötör, T. Horváth, E. István, M. Kováts, M. Molnár, J. Salyamosy, E. Szabó, Zs. Szomjas, M. Vámos und V. Voigt.

Es ist zu verstehen, daß die Richtlinien der Sammeltätigkeit mit jenen der vorjährigen in großen Zügen identisch waren, wir haben hierüber im Jahrgang XLIII des NÉ (Néprajzi Értesítő) ausführlicher berichtet. Gebietsmäßige monographische Sammlung wurde im Raum von Donau—Theiß durchgeführt

und nach Nationen wurden hauptsächlich Objekte der Südslawen, Slowaken und Zigeuner gesammelt. Zwei Punkte seien aber hervorgehoben, die zur Geltung zu bringen wir uns bei unserer Sammeltätigkeit 1961 besonders bestrebten. Wir haben uns bemüht Gegenstände zu erwerben, die durch ihre Bestimmung und Funktion zusammengehören und zusammen ein Ganzes bilden, wobei der Wert der vollständigen Stücke durch die erklärende Rolle der funktionalen Zusammengehörigkeit bedeutend erhöht wird. So brachten wir vollständige Werkstätten, Gerätegarnituren die zur Erledigung je eines Arbeitsprozesses nötig sind, mit Bettzeug ausgestattete komplette Betten, Kornspeicher mit allen Bestandteilen, also mit an der Seite und am Wandteil vorgesehenen Hacken und Rechen in unsere Sammlung. Nach einem anderen wichtigen Gesichtspunkt haben wir uns des Sammelns von Serien bemüht, bei denen die Forscher die Vielfalt der Varianten gleiche Funktionen erfüllender Objekte in einem sehr lehrreichen Bild der Übergangsformen und ihrer Ausbildung vorführen und diese Vorführungen sollen auch in gut organisierten Ausstellungen geboten werden. Solche Serien gelangten in die Sammlung von Setzstöcken, von Spielwebstühlen mit denen kleine Mädchen zur Arbeit erzogen werden, von volklichen Raummaßen je eines Dorfes u. a. m.

Im Laufe des Jahres hat unser Museum eine einzige größere Privatsammlung erworben, Kálmán Baumgartners aus 116 Stücken bestehenden Besitz, der aus Transdanubien stammend zum größten Teil Schnitzereien, zum kleineren Teil Keramiken und Möbel umfaßt. Hinsichtlich der Bezeichnungen der Objekte kann es als großer Gewinn angesehen werden, der Kunstsammler Baumgartner hat die Stücke an Ort und Stelle gesammelt und so war er in der Lage, bei der Übernahme den genauen Ursprungsort zu bestimmen und auch die Zeit der Erwerbung zu vermerken.

Unter dem neuerworbenen Material finden sich zahlreiche hervorragende Objekte von besonderer Bedeutung, wir führen diese im Rahmen unserer Sammlungen nach dem eingenommenen Platz und ihrer wissenschaftlichen Bedeutung gewertet vor.

*

Die Gegenstände der *aufspeichernden Wirtschaft* und *Fischerei* haben sich zusammen um 12 Objekte vermehrt (6 Geräte der Jagd, 2 der Imkerei und 4 der Fischerei).

Ein hervorragendes Objekt und in unserer Sammlung einzig dastehend ist die aus Szeremle (Komitat Bács-Kiskun) hereingebrachte Honigpresse (61. 15. 8, Abb. 1), sie wurde der Erinnerung nach 1885 hergestellt und bis etwa 1910, als mit dem Honigschleudern begonnen wurde, gebraucht. Mit der Honigpresse haben wir den dazugehörigen runden, aus Binsen geflochtenen Bienenkorb (61. 15. 9, Abb. 2) erworben, aus dem um den Preis der Vertilgung der Bienen der Wabenhonig zum Pressen herausgenommen wurde.

Gleichfalls sei die in Dunapataj erworbene vom Wind angetriebene Klapper (61. 95. 107) erwähnt, sie wurde gegen die Mitte des vorigen Jahrhunderts angefertigt. Diese umfangreiche (90 cm lange), mit Segeln ausgestattete Klapper wurde im Weingarten zum Vertreiben der Vögel aufgestellt.

Z. Erdélyi

Die Vermehrung der *Sammlung der Viehhaltung*, 528 Stück, kann ähnlich wie im vergangenen Jahr unter die Arbeitsgeräte des Hirtentums, als Offenbarung hirtenmäßiger Künstlerschaft sowie unter die Ausrüstungsgegenstände der bäuerlichen Stallwirtschaft eingegliedert werden. Hinsichtlich ihrer Bedeutung ragt unter diesen in diesem Jahr die Objektgruppe der Hirtenkunst hervor.

Gemessen an den in erheblich größerer Anzahl gefertigten und erhalten gebliebenen Gedenkstücken der Weberei, Näherei oder Töpferei kennen wir die Glanzzeit der Hirtenkunst des vorigen Jahrhunderts eigentlich nur von wenigen Objekten und ihre wesentliche Vermehrung ist kaum zu erhoffen. Deshalb ist es erfreulich, daß neben mehreren kleineren Erwerbungen 1961 eine ganze Serie dieser vorzüglichen Stücke durch den Ankauf der Privatsammlung des Kálmán Baumgartner in unsere Sammlung kam. Diese sorgsam gewählte kleine Kollektion (26 Stücke), deren Objekte der Sammler in den verschiedensten Dörfern des Landes entdeckte, enthalten mit transdanubischem Siegellack ausgelegte Spiegelrahmen, Wäschemangeln, Rasiermesseretuis, einige schöne hörnerne Salzfässer von Somogy, Zündholzbehälter, Schöpfkellen aus dem Oberland, Hirtenstäbe und Spazierstöcke. Zahlreiche Stücke wie z. B. das mit feinen Eingrabungen verzierte Salz- und Paprikafaß des Schafhirten von Kóny István Udvardi (61. 140. 28, Abb. 3) können mit den schönsten alten Stücken der Sammlung wetteifern.

Diese Hirtenschnitzereien in die Objektgruppen des Museums eingereiht, lassen schon die persönlichen Einflüsse einzelner Meister der Hirtenkunst erkennen.

So gelangte z. B. in den Besitz des Museums eine mit Siegellack ausgelegte Wäschemangel (61. 140. 17), die für die Bestimmung des vielleicht hervorragendsten Meisters transdanubischer figuraler Siegellackarbeiten, Zsiga Király, die Handhabe bietet.[1] Auf der Mangel sind in kräftig gezeichnetem Rahmen drei Blumensträuße und zwei heitere Szenen und eine Aufschrift zu sehen, nach der sie 1839 von Zsiga Király für Nani Orbán gemacht wurde (Abb. 4). Die figurale Skizze dürfte vemutlich den berühmten Schnitzer und seine Liebste darstellen.[2]

Unter den Objekten der Baumgartnerschen Sammlung finden wir auch Beispiele für den direkten Einfluß von Zsiga Királys Stil und seine Nachahmung; so sehen wir auf einem in Rábapatona (Komitat Győr) erworbenen Rasiermesseretui (61. 140. 23) Zsiga Királys einen Betyár, der mit einer Pistole den Gendarmen in die Knie zwingt. Die Einstellung der Figuren ist ähnlich, außerdem erkennt man das Bestreben zur Übereinstimmung auch in der präzisen Ausbildung der dicht angeordneten Zierelemente auf dem Ziermantel (Szűr) und in der Anordnung und Umrahmung der Jahreszahl. In der von János Kálmán 1890 gefertigten Arbeit ist aber an Stelle der großzügigen

[1] Als erster hat G. Csermák auf Zsiga Király aufmerksam gemacht und er hat teils auf Grund der jetzt angeführten Mangel die mit Királys Person verknüpfbaren Objekte bestimmt.

[2] Kálmán Baumgartner hat die Mangel in Ukk im Komitat Zala von Verwandten des beschenkten Mädchens erworben, die wußten, Zsiga Király kam in jungen Jahren als Soldat nach Mailand und kehrte von dort nicht zurück. Nani Orbán wartete vergeblich auf ihn. Die andere mit dem Namen von Zsiga Király signierte Mangel (55. 14. 1.) beweist aber, daß der berühmte Schnitzer 1841 schon Rozi Gall in Völcsej im Komitat Sopron schöngetan hat.

Arbeitsweise des Zsiga Király die für Epigonenarbeit bezeichnende Steifheit, Oberflächlichkeit und Unsicherheit wahrzunehmen (Abb. 5 und 6).

Ein aus Kápolna (Komitat Heves) stammender Zündholzhalter (61. 140. 38, Abb. 7) ist ebenfalls interessant, weil auf der dem allgemeinen Typ entsprechenden Holzspanschachtel eine bisher unbekannte Ziertechnik, hölzerne Einlegearbeit und Intarsien, zu sehen sind. Die Technik selbst verweist auf gelernte Handwerker und städtische Traditionen, die Komposition und Zierelemente fügen sich aber in die Welt der Hirtenkunst der Großen Tiefebene ein. Dis Ausfüllung der Fläche durch die Abbildung gleichmäßig verstreuter Gebrauchsgegenstände ist für die Knochen- und Metalleinlagen der Hirtenkunst bezeichnend; die eigenartige doppelte Kreisumrahmung der gestochenen und geschnittenen Hornarbeiten ist aber in der Theißgegend allgemein.

Die erwähnten Knochen- und Metalleinlagen der Großen Tiefebene sind in der Sammlung von 1961 gleichfalls durch einige vorzügliche Stücke vertreten: durch einen verzierten Kesselhaken (61. 49. 3) und durch einen reichgeschmückten gebogenen Stock (61. 16. 1); letzteren hat der Rinderhirtenmeister Gyula Kádár von Dévaványa angefertigt, als er aufhörte, Rinderhirt zu sein und der lange, gerade Rinderhirtenstock[3] seiner Stellung nicht mehr angemessen war. Unter den neuerworbenen Objekten befindet sich auch ein Stück der durch Ritzen geschmückten Hornarbeiten der Großen Tiefebene, ein schön gezeichnetes Horn (61. 54. 1), das neben den Arbeiten im gemeinsamen Stil der hervorragenden Schnitzerhirten der oberen Theißgegend János Juhász, János Valosin und József Móré eine neue Stilform darstellt,[4] die vorläufig noch mit keinem Namen verbunden werden kann.

In Ausnahmefällen ermöglichen die bezeichneten Stücke, die in der Sammlung des Museums nebeneinander gestellt sind, auch die Wandlungen der Stilbestrebungen der Verzierungsverfahren je eines Schnitzers zu bestimmen. So hat Pál Szakács, ein Landwirt in Dunapataj zeit seines langen Lebens seinen Verwandten und Freunden mit Lust und Liebe Federstiel- und Rasiermesseretuis geschnitzt, in seiner Junggesellenzeit hat er diese mit geometrisch gekerbten Rosetten und klein gravierten Blumen verziert, wie aus einem älteren, von 1845 datierten Stück des Museums zu sehen ist. An der in diesem Jahr erworbenen Arbeit (61. 95. 118), sie ist 1896 datiert und entstammt also seinem Greisenalter, dominieren schon die routiniert geschnitzten aber etwas eintönigen Meißelstiche.

Hirtenschnitzereien des Oberlandes sind in der Sammlung des Jahres durch einige schön geschnitzte schalenförmige Schöpfkellen (61. 140. 38—40) vertreten.

Mit Schöpfkellen und Schafhirtenlöffeln aus Kalotaszeg (61. 13. 10—11) wurden auch die Objekte des siebenbürgisch-magyarischen Hirtentums vermehrt, diese einfachen, die Formen des knotigen Holzes ausnutzenden Geräte werden heute noch gebraucht. Diesen Objekten können wir aus einer anderen Erwerbung stammende, zu Ende des vorigen Jahrhunderts gefertigte, mit

[3] Der Rinderhirtenstock gelangte ebenfalls 1958 ins Ethnographische Museum.

[4] Das Zwillingsstück des zitierten Hornes wird im Slowakischen Nationalmuseum in Martin verwahrt (21. 866).

reichen geometrischen Kerben geschmückte Stücke (61. 148. 17—18) entgegenstellen. Ein hervorragendes Objekt der gleichen Kerbverzierung ist auch der sehr reich geschmückte Rinderhirtenstock aus Magyarvalkó vom Jahr 1884 (61. 140. 20).

Unter den täglich benutzten Arbeitsgeräten der Hirten seien Lenkpeitschen und Lenkstöcke erwähnt (61. 93. 1, 61. 113. 17, 61. 163. 12—13), sie ergänzen unsere Kenntnisse weniger durch ihre Formen als durch die Aufzeichnungen, die auf ihre Anfertigung und ihren Gebrauch bezug haben. Eine neue Variante stellt aber in der Sammlung ein winziger Schäferhaken von Hajdúszoboszló dar (61. 93. 2), er wurde für ein Kind angefertigt teils als Spielzeug, teils um das Kind mit den Kunstgriffen des Schäfers spielend vertraut zu machen. Zu den Arbeitsgeräten der Schafhirten gehört schließlich eine große Serie handgeschnitzter figürlicher Abzeichen, mit denen das Mutterschaf und das Lamm gekennzeichnet werden. Diese Serie stammt aus Transdanubien und konnte in diesem Jahr bestimmt und inventarisiert werden.

Die Ausrüstungsgegenstände der bäuerlichen Viehhaltung haben sich mit einer Serie von Trögen aus Bodrogkeresztúr (61. 48. 35 und 61. 113. 12—15, Abb. 8) vermehrt. In der Nähe des Dorfes wird der leicht schnitzbare Tuffstein gewonnen, ja mancher Bauer findet auf seinem eigenen Boden zum Schnitzen geeignete Steinblöcke. Aus diesen schneidet er sich selbst oder läßt von Steinmetzen Tröge schneiden, die nach ihrem Umfang für das Großvieh, die Schweine, das Geflügel, die Küken bemessen sind. Außer den Steintrögen kam auch ein großer Holztrog (61. 48. 33) ins Museum, ebenso ein Salzlecktrog und ein von Schäfern benutzter Ständer für das Viehsalz (61. 48. 34 und 61. 113. 16).

Zwei versilberte, mit Fransen und bunten Schnallen verzierte große Schellen von Dunapataj sind in unserer Sammlung die geschmücktesten Objekte dieser Art (61. 153. 1—2), ihre Bestimmung war festlich: Wenn die Knechte des Großbauern mit dem frisch gedroschenen Getreide vom Ackerland ins Dorf aufgebrochen sind, wurden den Ochsen diese Schellen umgehängt. Nach lokalem Brauch konnten solche Schellen nur an ein Vierergespann von Ochsen gehängt werden. Der wohltönende Klang der Schellen, ja ihr bloßes Vorhandensein im Haus wo sie als »Zier der Kammer« gehängt waren, galt als Ausdruck von Wohlhabenheit und Ansehen.

T. Hofer

Die *landwirtschaftliche Sammlung* hat sich 1961 um 45 Objekte vermehrt. Unser Bestreben war, möglichst sämtliche Ackergeräte einer unserer wichtigsten Hackfrüchte, des Tabaks, ins Museum zu bringen, andererseits auch bisher vernachläßigte Objektgruppen durch Sammlung oder Einzelerwerb zu bereichern. So gelangten aus dem Gerätematerial des Tabakanbaus 51 Stück ins Museum, d. i. mehr als ein Drittel der Gesamtvermehrung und wenn wir noch andere Geräte z. B. Hacken hinzuzählen, die nicht nur im speziellen Tabakanbau, sondern auch in anderen Ackerbauzweigen benutzt wurden, dann ist der Zuwachs noch größeren Ausmaßes. Die Geräte der Bodenbearbeitung haben sich um 24 Objekte vermehrt und um 17 Stücke die bisher nur wenig vertrete-

nen althergebrachten Hohlmaße. Nach heimischen Nationalitäten gerechnet war der Zuwachs an Geräten der Schokazen (Südslawen) mit 16 Objekten beträchtlich.

Aus dem Kreis des Tabakanbaues sind die Arbeitsgeräte der Treibbeete erwähnenswert und von diesen seien die erdtrocknenden *kleinen Rechen* (61. 76. 34—35), die Zirokbesen (61. 76. 36) die von ihrer ursprünglichen Funktion abweichend zum Ebnen der Erde und Bedecken des Samens benutzt werden, die die Funktion von Walzen erfüllenden Handgeräte (61. 76. 32—33) hervorgehoben, weil von letzteren zwei Typen beschafft wurden. *Die Egge* (61. 76. 39) hat die Funktion der Eggbretter erfüllt, während das Zackenbrettchen (61. 76. 38) der Regelung des Lüftens der Treibbeete diente.

Für das Hinaustragen der Setzlinge wurde der *Setzlingkorb* (61. 76. 47) und für ihre Verteilung wurde der *Korb des Verteilers der Setzlinge* (61. 76. 46) benutzt.

Das Pflanzen der Tabaksetzlinge wurde mit einem Setzstock bewerkstelligt, von diesem sind sechs Stück verschiedener Typen vorhanden, von der einfachen Zweigform bzw. vom natürlich gewachsenen einteiligen Setzstock bis zum zweiteiligen Stock (61. 76. 2, 61. 76. 40—44). Es ist uns gelungen, eine schöne Serie der den Setzstöcken verwandten *Locher* zusammenzustellen (Abb. 9), mit diesen wurde beim Anbau der Platz des Setzlings vorher gelocht und in die Vertiefung goß man Wasser. In dieser Serie, beginnend von dem aus einem einfachen Pflock gemachten Gelegenheitsgerät (61. 76. 25—26) über geschnitzt geformte Pflöcke (61. 76. 22) bis zum zweiteiligen Gerät sind alle Typen zu finden. Auch die zweiteiligen sind von zwei verschiedenen Arten, von solchen bei denen der *Kopf* als Fortsetzung des *Griffes* folgt und mit denen mit einer Hand gearbeitet wird (61. 76. 24 und 61. 76. 77—78) und solche, bei denen der Kopf auf den Stiel etwas schief kreuzweise gezogen wurde und mit denen die Arbeit mit zwei Händen getan werden konnte (61. 76. 23 und 61. 76. 27). Mit Ausnahme von zwei Stücken stammen die Locher von Verpelét, dessen Bewohner kannten die berühmten Tabakproduktionsorte des Landes und kannten und benutzten auch die Locher mannigfachster Typen. Die beiden anderen (61. 76. 77—78) wurden in Bábolna, Komitat Komárom erworben. Als interessantes Beispiel bäuerlicher Erfindungsgabe sei der *mit einem Rad funktionierende Locher* (61. 76. 28) erwähnt, der gleichfalls aus Verpelét ins Museum kam. Hier seien auch die ähnlichen, in Dunapataj erworbenen Paprikapflanzstöcke (61. 95. 98—99) erwähnt, die wegen ihrer außergewöhnlichen Länge Aufmerksamkeit verdienen (Abb. 10). Der eine, mit einem Tritt versehene *Pedalstock* stellt in unserer Serie einen besonderen Typ dar.

Die Setzstöcke und Locher sind überaus bedeutsame Überbleibsel der primitiven Bodenbearbeitung, aber der Unterschied zwischen den Geräten der primitiven Völker und diesen ist dennoch sehr groß. Der Hauptunterschied besteht darin, daß bei den primitiven Völkern die Setzstöcke ausschließlich primären Charakter haben, während sie hier schon in der aufgepflügten Erde benutzt werden, also sekundären Wesens sind. Es kamen aber auch solche Setzstöcke in unsere Sammlung, die primären Charakters sind, *3 Setzstöcke* (61. 100. 1—3) aus Mezőkövesd, wo in den harten Boden des Hofes das Mischfutter ohne vorheriges Pflügen ausschließlich mit diesen Geräten gepflanzt wurde (Abb. 11).

Zu weiteren Geräten des Anbaues von Tabak gehören die verschiedenartigen Schnürnadeln (12 Stück 61. 76. 5 und 61. 76. 54—64), die nach Rayon und Tabaksorte die mannigfachen Typen gut repräsentieren. Außer dem selbstgefertigten *Tabakbindfaden* (61. 76. 70) und der fabriksmäßig erzeugten Schnur (61. 76. 68—69) ergänzen die dem Aufbinden der Tabakkränze dienenden Stöckchen (61. 76. 71—72) und Tabakhaken (61. 76. 73—75) die Sammlung.

Unter den Bodenbearbeitungsgeräten seien hervorgehoben die in Verpelét neuerdings eingebürgerten *Schneidehauen* (61. 76. 49—51), die aus alten Hauen herausgeschnitten wurden und eine besondere *Großhaue* (61. 76. 73), die nur zum Ernten und Häufeln von Kartoffeln benutzt wurde. Von der in Verpelét allgemein benutzten runden Haue, der sogenannten *Haue von Eger* weicht die an den hügeligen Seiten von Verpelét gebräuchliche herzförmige *spitze Haue* (61. 76. 52) ab. Die Sammlung von Ibrány weist übrigens auf die Gelöstheit der Typologie hin, die neben der allgemein benutzten spitzschultrigen Haue auch die alte rundschultrige geschmiedete Haue in Verkehr brachte. Aus Ibrány stammen übrigens auch die *kleinen Hauen* für Zuckerrüben (61. 76. 3—4), die hausgefertigte *Zughaue* (61. 76. 10) und die Spitzhaue (61. 76. 15) zum Herausheben der Klötze (Abb. 12).

Die bisher recht mangelhaft vertretenen Hohlmaße erfuhren auch ansehnliche Vermehrung; aus Váncsod kam ein *Mühlenscheffel* (61. 127. 37) herein, aus Dunapataj zehn Stück unterschiedliche Scheffel und unter diesen war auch der *Scheffel der Gemeinde* (61. 95. 77), d. i. der geeichte Scheffel des Ortes. Sieben derselben sind aus einem Stück Holz gehöhlt und auch in Familien gebrauchte Scheffel kamen herein (61. 95. 78—84), sie dienten zur Zier und einige tragen den Namen des Besitzers und die Zeitangabe ihrer Anfertigung. Zwei Stück *Viertelschéffel* (61. 95. 85—86) vertreten die kleineren Hohlmaße. Von den Meßgeräten von Nádudvar kam gleichfalls eine Serie herein u. z. ein *Daubenscheffel* (61. 115. 13), ein *Halbscheffel* (61. 115. 14), ein *Zehnlitermaß* (61. 115. 15) und ein *Fünfliter maß* (61. 115. 16) Abb. 13.

Ein seltenes Stück unserer Sammlung stellt der Kornspeicher (61. 90. 1) dar, der von einer Schokazenfamilie in Németi, Komitat Baranya, in unser Museum gelangte (Abb. 14). Wir haben beim Sammeln ebenso die anderen Kornspeichergebilde des Dorfes betrachtet, aber auch die ältesten Angehörigen der besitzenden Familie ausgefragt und zu dem Speicher auch jene Gegenstände erworben, die auf dem kleinen Bauwerk gehalten wurden u. z. den auf der Außenseite aufgehängten großen Stoppelrechen (61. 90. 5), die auf der anderen Seite angeordnete Brotbackschaufel (61. 90. 15) und die Ofenkrücke (61. 90. 16). Die an das Hausflurgeländer gehängten und gebrauchten Hacken (61. 90. 6—9), die neben der Eingangstüre regengeschützt aufgehängte Sense (61. 90. 12. 1), deren Wenderute (61. 90. 112. 2) mit dem Dengelstock (61. 90. 13) und der Wetzsteinscheide (61. 90. 14) häufig in den Bodenraum gelangte. Hier ist auch der Platz des Unkrautstechers (61. 90. 10) und der Dreschflegel (61. 90. 2). Das Rebmesser hatte seinen Platz im Speicherflur in einem Hohlraum unter dem Dachbalken.

Die schönsten Exemplare der aus Holz gefertigten Kornspeicher sind im südöstlichen Teil des Komitates Baranya bekannt, obgleich sie früher auch nördlicher zu finden waren, wie dies im Kopánytal unweit vom Balaton vorkommende Stücke beweisen. Diese sind aber schon aus Ziegelsteinen und

Luftziegeln gefertigt. Das beschriebene, ins Museum gebrachte Objekt ist eines der seltenen Stücke der alten, aus Holz gefertigten Kornspeicher.

Neben den eher Varianten vermehrenden Sammlungen sind einige Stücke von Ruten- und Schilfmessern (61. 76. 18—20) und weiter zwei Geräte zum Roden des Bodens (61. 76. 12—13) erwähnenswert.

Unter den der Stroharbeit dienenden Geräten muß außer Holzgabeln und Rechen der aus Ibrány hereingebrachte *zum Trocknen des Strohes dienende Spieß* (61. 76. 14) erwähnt werden (Abb. 15), er ist nicht nur deshalb wichtig, weil er das einzige Stück dieser Art des Museums ist, sondern auch deshalb, weil er von südlich der Theiß, aus Ibrány, also aus dem Gebirge, aus einer von den typischen Fundorten der Spieße entfernten Gegend, gebracht wurde. Aber auch die *lange Gabel* (61. 150. 1) mit ihren außerordentlichen Abmessungen ist interessant, die aus der Gegend des kleinen Balaton, aus Zalavár in das Museum gelangte, denn dieses Dorf ist gerade wegen seiner großen Strohproduktion bekannt.

Als besonderes Stück sei auch der hammerförmige *Schollenbrecher* (61. 149. 1) erwähnt, von diesem werden wir in unserer Zeitschrift noch besonders sprechen.

L. Takács

Die *Sammlung des Verkehrs und der Lastenbeförderung* hat sich 1961 um 136 Stücke vermehrt.

Von den neuerworbenen Objekten müssen als interessanteste zwei aus einem Baumstamm gehöhlte Wasserfahrzeuge zuerst erwähnt werden, der aus Tiszafüred hereingebrachte annähernd 5 m lange (497 cm) Einbaum (61. 23. 1) wurde in der lokalen Forstwirtschaft im waldigen Überschwemmungsgebiet als Verkehrsmittel benutzt, aber auch auf der Theiß zum Fischen und Jagen. Er wurde von einem Trogschnitzer-Zigeuner in der vom Vater, mit dem er früher an der oberen Theiß zusammen lebte und für die Bevölkerung solche Boote und von Pferden gezogene Kähne verfertigte, erlernten Art hergestellt. Vor zwei Jahren wurde er mit seinem Sohn und Schwiegersohn nach Tát bei Esztergom geholt, wo er für die dortige Waldwirtschaft für ähnliche Zwecke genau so ein Boot verfertigte. Das zweite Exemplar (61. 43. 46) ist gleichfalls aus einem Pappelstamm gehöhlt, aber kleiner (325 cm Abb. 16), wurde in der an der Donau gelegenen Gemeinde Sükösd erworben, es wurde nicht mehr benutzt, lag am Boden und wurde zur Aufbewahrung von Mehl verwendet. Ältere Leute wußten nur, solche leichte, kleine und schmale Boote wurden im vergangenen Jahrhundert von armen Leuten benutzt, um in überschwemmten Wäldern und bewachsenen Gebieten Draht ersetzende Nachtschattengewächse, als Reifen verwendete Weidenruten oder als Werkzeugstiele dienende junge Bäume zu sammeln. Mit diesen kleinen Booten konnten sie sich im überschwemmten Gebiet zwischen Tümpeln und fließendem Wasser leicht bewegen und im Bedarfsfall konnte das leichte Fahrzeug mühelos von einem Wasserarm zum anderen getragen werden. In den Achtzigerjahren des vorigen Jahrhunderts hörte diese Tätigkeit auf und die letzten Exemplare dieser altertümlichen, aus einem Stamm gehöhlten Kähne bedeuten für unser Museum Objekte, die später kaum mehr beschafft werden können.[5]

[5] Siehe Magyarság Néprajza Band II, Absatz „Vizi járművek" (Wasserfahrzeuge) Seite 209.

Ein früher allgemein benutztes Objekt des Verkehrs hat gleichfalls von seiner Beliebtheit viel verloren, der bäuerliche Holzsattel, von dem zwei neue Exemplare unsere bisher schon schöne Sammlung von Sätteln vermehren. Die Konstruktion der Holzsättel, ihre Form und Verzierung wurden gewissermaßen vom ganzen Magyarentum nach einem Typ bestimmt, ja wie Gy. László bewies,[6] sind sie nicht nur mit den magyarischen Sätteln der Epoche der Landnahme identisch, ihr Ursprung kann bis Innerasien verfolgt werden und der Arbeitsgang der Herstellung der innerasiatischen Holzsättel und die dabei benutzten Werkzeuge gleichen aufs Haar jener Art und jenen Werkzeugen, wie bis vor dem ersten Weltkrieg in einzelnen Theißdörfern Holzsättel in großen Mengen angefertigt wurden.[7] Ein Exemplar dieses Objektes großer Vergangenheit (61. 30. 1) wurde in Budapest erworben, das andere (61. 115. 1) in Hajdúszoboszló mit der Beschreibung seines Gebrauches von seinem früheren Besitzer, einem ehemaligen Großbauer.

Die vom gleichen Landwirt erworbenen Hanfhalfter (61. 115. 3) und zwei sogenannte Fohlentrensen (61. 115. 4—5) sind vor allem deshalb interessant, weil die Befestigung der Trense an den Halfter eine Variante darstellt, die den alten magyarischen volklichen Pferdegeschirren eigen ist[8] und sich in der Umgebung von Debrecen bis heute erhalten hat. Diese besteht darin, daß der ringförmige Fohlenzaum, der als die verbreitetste Zaumform angesehen wird, mit je einer kleinen Lederlasche bzw. mit einem hölzernen Bolzen der durch die Lederlasche gesteckt wird, an den Ring des Halfters befestigt wird. Diese Zaumbefestigung mit Lederlasche und Holzstift hat Almásy zu Beginn des Jahrhunderts bei den Kirgisen gesehen und er hat gleichfalls die Ähnlichkeit mit der ungarischen Form erwähnt.

Zu der kulturgeschichtlich älteren Schicht kann der ebenfalls in Hajdúszoboszló erworbene, auf einen Esel zu schnallende Lastensattel (61. 115. 2) gezählt werden, bisher war in unserer Sammlung ein solches Objekt nur aus dem Donaugebiet vorhanden.

Ein weiteres Exemplar der in der letzten Jahrhunderthälfte sich stark verbreitenden und auch gewisse sozialökonomische Probleme (bäuerliche Schichtbildung, das Problem der Beschaffung von Zugkraft für Kleinbauern) ausdrückenden Kuhjoche wurde in Bodrogkeresztúr erworben und vervollständigt unsere Sammlung (61. 48. 50). Ein ganz neues, in den letzten Jahrzehnten sich sehr rasch verbreitendes Einspanngeschirr ist das Kuhlenkseil, wir haben von diesem ein für zwei Kühe passendes Lenkseilpaar (61. 103. 3) aus Zengővárkony im südlichen Transdanubien hereingebracht, das gekaufte Exemplar wurde drei Jahre vor seinem Erwerb angefertigt.

Schließlich sei die im gleichen Dorf erworbene Heutrage, auch Heubogen genannt, erwähnt (61. 103. 3), sie vertritt in unserer Sammlung den östlichst gelegenen Verwendungsort dieses der alpenländischen Heukultur angeschlossenen Objekts.

L. Földes

[6] Gy. László: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Budapest 1943, Acta Archeologica.

[7] Gy. Lászlós detaillierte und vorzügliche Beschreibung hat die vom letzten Sattlermeister geschilderte Verfertigung verewigt. Ebenda.

[8] T. Pettkó-Szantner: A magyar kocsizás. Budapest, undatiert, Seite 175.

Die *der Ernährung gewidmete Sammlung* hat sich 1961 um 144 Objekte vermehrt. Wir können berichten, auch in diesem Jahr gelangten mehrere sehr interessante Stücke aus diesem Themenkreis in den Besitz des Museums, darunter solche, die nach Form oder Funktion bisher in unserer Sammlung nicht vertreten waren.

Das Rückgrat der diesjährigen Sammlung bilden Objekte, die in planmäßigen Sammelfahrten erworben wurden. So wurde in erster Linie in Szeremle, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Dunapataj und Hajdúszoboszló planmäßig gesammelt, es wurden aber auch kleinere lokale Einkäufe, auch von Privatsammlern in Érsekcsanád und in den Komitaten Bihar und Baranya getätigt. Wir können berichten, gemessen an der Sammeltätigkeit von 1960 hat die Sammlung von 1961 das der Ernährung gewidmete Material planmäßig weiterentwickelt, das ein Jahr früher aus Westtransdanubien und Nordungarn erworbene Material wurde in diesem Jahr vor allem mit süd- und ostungarischen Objekten ergänzt.

Dank der planmäßigen Sammeltätigkeit bekommen wir einen immer besseren Überblick über die ungarische Volksernährung, ebenso vervollständigt planmäßiges Sammeln die im Magazin aufbewahrten alten Objekte gleicher Form und Funktion mit neuen Daten.

Wohl alle im Magazin bewahrten mannigfachen der Ernährung dienenden Objektgruppen haben sich im Laufe des Jahres vermehrt. Die Objekte der Aufarbeitung von Rohstoffen und Speisen nahmen um 59 Stücke zu, davon sind 7 Stück Mahl- und Zerkleinerungsgeräte, 3 Stück dienen dem Haltbarmachen, 38 Stück dienen dem Backen und Kochen und 11 Stück dienen der Fleischverarbeitung. Aufbewahrungs- und Lagergefäße kamen insgesamt 37 Stück herein, darunter 12 für Flüssigkeiten, die übrigen 25 vorwiegend für das Halten von Salz, Mehl oder Eßbestecken und damit zusammenhängend seien auch 9 neuerworbene Körbe erwähnt. Zahlenmäßig wurden 22 Eßbestecke und 12 Backformen erworben und die Rauchergeräte haben sich um 14 Stück vermehrt.

Die wesentlichste Vermehrung erfolgte in den Objektgruppen für die Aufarbeitung von Rohstoffen und Speisen, das hervorragendste Stück der Mahl- und Zerkleinerungsgeräte ist ein in Németi im Komitat Baranya erworbener, von Schokazen benutzter und aus einer Radnabe umgearbeiteter Mörser (Abb. 17, 61. 90. 17). Wohl besaß das Museum schon so ein Objekt (133. 638) aus Murakeresztúr im Komitat Zala, aber es ist bisher nicht gelungen noch eines zu erwerben, obgleich uns bekannt war, daß dieser Typ bei den Hienzen,[9] ebenso in Westungarn, Siebenbürgen und im Széklerland[10] gleichfalls vorkommt.

Einzelne Geräte des Brotbackens kamen aus Sarkad im Komitat Bihar und zwei Dörfern des Komitats Zemplén in die Sammlung. Erwähnenswert ist der kleine Backtrog von Bodrogkeresztur (61. 48. 5, Abb. 18), beim Brotbacken wurde der Teig aus einem großen Trog genommen und in diesem kleinen Trog geknetet, ein Knettuch wurde nicht verwendet. Wir hatten in unse-

[9] Bünker: Das Bauernhaus in der Heanzerei. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien XXV. (1895). 124.

[10] R. Wildhaber: Gerstenmörser, Gerstenstampfe, Gerstenwalze. Archiv für Volkskunde XLV (1948) 192.

rer Sammlung schon einen ähnlich geformten kleinen Trog, die interessante Funktion dieser Neuerwerbung hebt ihn aber vor seinen Genossen heraus, denn er ist Vertreter des in Ostungarn und Siebendürgen gebräuchlichen Knetens im Trog.

Neuerdings verbreitet sich der Gebrauch des aus vegetabilischen Fasern geflochtenen und mit einem Tuch gefütterten Backkorbes, wir bekamen den jetzt auch in Bodrogkeresztúr benutzten *Brotkorb* aus Binsen (61. 48. 21) und den strohgeflochtenen *bunten Strohkorb* (61. 48. 22) gleichfalls ins Museum. Von den Bratpfannen verdient die gleichfalls in Bodrogkeresztúr erworbene aber aus Tokaj stammende runde Kupferpfanne (61. 48. 33) erwähnt zu werden, die nach der Erinnerung der Gewährsleute einmal, bis Ende des XIX. Jahrhunderts in der Gegend die einzige Pfannenform war, wir hatten in unserer Sammlung bisher eine ähnlich geformte Pfanne nur aus Südungarn. Ebenfalls aus Bodrogkeresztúr ist die ganz kleine runde Pfanne mit gewelltem Rand (61. 113. 4), in der für kleine Kinder *kleine Kuchen* gebacken wurden, römische und griechische Katholiken nahmen sie mit anderen Speisen zusammen am Ostermontag in die Kirche, um sie segnen zu lassen. Vor der Versendung der Pfanne ins Museum buken die Sammler in ihr den althergebrachten kleinen Kuchen (61. 113. 1) und erwarben diesen zusammen mit der Pfanne. Es ist unsere Absicht, in Zukunft dieses Verfahren häufiger zu wiederholen.

In unserer Volksernährung spielt das Sauerkraut eine wichtige Rolle und wir haben vom Objektmaterial seiner Verarbeitung: Faß (61. 91. 62), Krautbeschwerer (61. 95. 63) und Krauthobel (61. 91. 64) aus Dunapataj eine schöne Garnitur erworben. Besondere Erwähnung verdient der für diesen Zweck aus Stein geschnitzte Krautbeschwerer, von dem ähnliche nur bei den reichsten Familien des Dorfes gefunden wurden. Unser Museum besaß ein solches Objekt bisher nicht.

Auch in die Gruppe der Lagergefäße gelangten im vorigen Jahr mehrere recht interessante Objekte, so der *Salzbehälter* von Szeremle (61. 28. 3, Abb. 19), ein aus einem Holzstamm gehöhltes zylindrisches Gefäß, in dem einmal Salz oder Hutzucker zerkleinert wurde. Obgleich sich die Verkäufer nicht daran erinnerten, ist es wahrscheinlich, daß das zerkleinerte Salz darin gehalten wurde, daß es also auch als Salzbehälter gedient hat. Ähnliche zweifunktionale Gefäße sind uns bisher nur aus der Umgebung von Nyitra bekannt. Im Gegensatz zu diesem Salzbehälter stehen diese kleinen Mörser mit niedrigem Rand. Erwähnt sei, wir bewahren in der Mörsersammlung des Museums sechs solche niedrige Mörser, von denen angenommen werden kann, daß sie die Aufgaben des Mörsers und des Salzbehälters gleicherweise erfüllt haben.[11] Hinsichtlich der Form des Objektes von Szeremle sei erwähnt, sie steht im Gegensatz zu den mörserförmigen Gefäßen jener der Salzbehälter näher. Dieses neuere Stück unserer Sammlung dokumentiert mit den ähnlichen Zwecken dienenden Mörsern sehr schön den Veränderungsverlauf der Form und Benutzung eines zweifunktionalen Gefäßes.

Wir erwähnen das Mehltönnchen von Hajdúszoboszló (61. 115. 21, Abb. 20) deshalb, weil wir bisher von jenseits der Theiß ein diesem Zweck dienendes

[11] 37. 288: Keszegfalva (Slovakei). 80. 281: Ujtohán (Siebenbürgen) 88. 535: Tiszabogdány (Karpatoukraine) 130. 758: Komárom. 132. 663: Kecskemét. 136. 247: Martos (Slovakei).

Objekt nicht besaßen und dieses auch im Fachschrifttum unbekannt ist. Obgleich Ecsedi in seiner Studie[12] über die Ernährung jenseits der Theiß ein Mehltönnchen nirgends erwähnt, sondern immer nur von Mehlsäcken spricht, sehen wir in der Illustration auf Seite 222 »Einrichtung der Debrecener Kammer« einen Gegenstand, der dem Tönnchen von Hajdúszoboszló ähnlich ist. So können wir annehmen, daß seine Funktion in Debrecen die gleiche war wie in einem Landesteil jenseits der Theiß, wahrscheinlich war das *Mehltönnchen* im Hajdúság und im Komitat Bihar allgemein gebraucht. Dieses Objekt bietet auch Hinweis auf den Verkaufskreis rumänischer Holzwarenhändler.

Ähnlicher Art ist auch das Mehlfaß von Bodrogkeresztúr (61. 48. 31, Abb. 21), vermutlich die Arbeit ukrainischer oder slowakischer Wanderhändler. Das im vorigen Jahr aus dem westlichen Transdanubien erworbene große Mehlfaß und das jetzt aus Zemplén hereingebrachte Stück sprechen deutlich für die Charakteristik beider Gegenden: für das Lagern des Mehls in Fässern.

Unter den Gefäßen zur Aufnahme von Flüssigkeiten sei die Feldflasche (61. 104. 1, Abb. 22) erwähnt. Von der allgemeinen Form der Feldflaschen abweichend wurde sie in Form eines Wasserfäßchens erzeugt bzw. ihre beiden sich kaum erhöhenden runden Seiten werden von Dauben und einem Kupferband zusammengehalten. Die Dauben sind abwechselnd von heller und dunkler Farbe. Die Feldflasche wurde in Baja hergestellt, ihr Benutzer scheint nach der erhaben geschnitzten Aufschrift deutscher Herkunft gewesen zu sein: »Stefan Knissbeck«, Jahreszahl 1885. Zwei ähnliche Feldflaschen unbekannter Herkunft sind im Besitz des Museums, sie tragen ungarische Aufschriften, die eine: »Hoch das Vaterland«, die andere: »Emmert József 1890 Monostor« und wir halten für wahrscheinlich, es handelt sich in der Aufschrift um Bátmonostor südlich von Baja. Das Museum besitzt auch eine ähnliche, aus Istrien stammende Feldflasche mit südslawischer Aufschrift.[13] Es kann angenommen werden, alle drei Stücke sind Arbeiten eines gegen Ende des XIX. Jahrhunderts in Baja wirkenden Meisters, der für die gemischtsprachige Bevölkerung der Gegend, Ungarn, Südslawen, Deutsche, auf Bestellung gearbeitet hat.

Aus dem Zuwachs der Korbsammlung verdienen mehrere Stücke erwähnt zu werden, so der mächtige mit Handgriffen versehene Strohkorb zum Transport von Obst aus Zengővárkony (61. 103. 9) sowie der in Dunapataj erworbene Futterkorb, ein *Tragkorb* (61, 95. 61. Abb. 23), letzterer zeigt Verwandtschaft zu den Korbformen des Mittelmeergebietes. Ein interessanter Beweis des im Komitat Zemplén gebräuchlichen Tragens auf dem Kopf ist der Obstkorb (61. 48. 29, Abb. 24). Diese flache, oben sich verjüngende Korbform stellt in unserer Sammlung einen neuen Typ dar, ihm verwandte Formen müssen am Balkan gesucht werden. Der Fleischkorb von Érsekcsanád (61. 43. 44, Abb. 25) war ähnlich wie die transdanubischen Stücke der Sammlung am Boden aufgehängt und diente zur Aufbewahrung von geräuchertem Fleisch; in der

[12] I. Ecsedi: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934.

[13] 55. 205: Bersec, Istrien.

[14] Sich wiederholende Korbform: P. Scheuermeier: Bauernwerke in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Erlenbach-Zürich, 1943; F. Nopcsa: Albanien. Berlin—Leipzig, 1925.

Form weicht er aber von den Objekten von Transdanubien, die ähnlichen Funktionen dienten, ab.

In der Gruppe der Eßbestecke verdienen die von Zigeunern im Komitat Baranya hergestellten Löffel (61. 95. 12—19) erwähnt zu werden. Die eigenartigen Formen der mannigfachen Zwecken dienenden Löffel haben auch dazu verholfen, die Verwendung zahlreicher alter Stücke unseres Museums zu bestimmen.

Auch die jüngste Gruppe unserer Sammlung, die Kuchen, hat sich ansehnlich vermehrt. In Kaposkeresztúr werden zu Weihnachten zwei aus Kuchen geformte Menschengestalten gebacken und unter den Weihnachtsbaum gelegt, man nennt sie Adam und Eva. Die aus zwei Kuchen gebildeten Figuren (61. 98. 5. 1—2. Abb. 26) sind schöne Exemplare der in Ungarn seltenen Form von Kuchen, denen man Menschengestalt verleiht.[15] Eine sehr alte Kuchenform stellt das Festgebäck der Reformierten von Szeremle dar, der Kalomistenkuchen (61. 62. 2), der am Tag des Abendmahls und bei Vorbereitung zur Hochzeit verzehrt wird. Der gebackene Kuchen wird mit einer Tunke von Rahm, Schmalz und Pfeffer besprengt und so gegessen.

Unter den Rauchergeräten hat bisher die kleine Pfeifenform gefehlt, die nur von unverheirateten Burschen benutzt wurde. Dieser Mangel wurde durch den Erwerb der *Burschenpfeife* von Érsekcsanád (61. 26. 5, Abb. 27) behoben; mit dieser Pfeife gingen die Junggesellen am Sonntag Nachmittag ins Wirtshaus, am Abend aber in Häuser, um Töchtern den Hof zu machen.

J. Morvay

Die *Sammlung der volkstümichen Handwerke, (Kleingewerbe)* hat sich 1961 um 479 Objekte vermehrt.

Unserer Jahresplanung gemäß haben wir uns bestrebt, vollständige Gerätegruppen einzelner Themenkreise zu sammeln und wir betrachten es als sehr beachtlichen Erfolg, daß es uns gelang, von vier Handwerken je eine vollständige Werkstättenausrüstung zu erwerben, Stiefelschusterwerkstätten aus Eger (61. 13. 1—48) und Nagykőrös (61. 56. 1—50), eine Gerberwerkstatt aus Nagykőrös (61. 57. 1—55), eine Ziermantelschneiderwerkstätte (Szűr) aus Kiskunmajsa (61. 58. 1—186) und Werkstätten von Zigeunerschmieden aus den Komitaten Bács, Szatmár und Győr (61. 73. 1—66). Die vollständigen Werkstätten und von je einem Meister gebrauchten Werkzeuggarnituren ermöglichen, durch wissenschafliche Aufarbeitung ebenso wie durch museale Vorführung das volkliche Kleingewerbe besser kennenzulernen.

Neben den 405 Objekten dieser vier großen Werkstätten vermehrte sich die Sammlung durch den Erwerb von Geräteserien und Einzelgegenständen. Das Werkzeugmaterial der Verfertigung und Bearbeitung von Textilien hat um 52 Stücke, jenes der Holzbearbeitung hat um 12 Stücke, die Geräte anderer Gewerbe (Dachdecker, Korbflechter u. a. m.) hat um 8 Stücke und die Anzahl der Innungsgedenkstücke hat um zwei Objekte zugenommen.

Unter den Geräten für die Textilherstellung ragt die in Szeremle, Komitat Bács-Kiskun, erworbene Serie hervor, die dazu diente, kleine Mädchen, Kin-

[15] Zusammen mit der unter Inventarnummer 59. 71. l. im Museum bewahrten „famu" genannten Kuchenform von Zalaszombatfa.

der, zur Arbeit zu erziehen, sie besteht aus vier Spielzeugwebstühlen verschiedener Größen und Ausbildungen (61. 15. 15, 61. 15. 16, Abb. 28, 61. 44. 3 61. 44. 4), die ersten beiden sind genaue Kopien der großen Webstühle, auf welchen die Frauen ihre Gewebe hergestellt haben. Zur Vervollständigung der Serie haben wir auch den von Erwachsenen benutzten Webstuhl genau so ausgestattet und mit halbfertigen Geweben (Abb. 29) angekauft, er ist ein sehr schönes Schaustück und wurde schon im Jahr seiner Erwerbung auf die Ausstellung in Turin geschickt. Der Spielzeugwebstuhl wurde nach der Geburt eines Mädchens angefertigt und war das Kind fünf-sechs Jahre alt, so durfte es mit ihm spielen, also weben. Der wohlhabende Landwirt ließ ihn von einem Meister anfertigen, deshalb ist der Spielwebstuhl größer und feiner ausgearbeitet, (61. 15. 16), der Kleinbauer schnitzte ihn für sein Kind selber, da ist er kleiner und einfacher. Im Zuge der Erforschung der Geräte für die Erziehung zur Arbeit haben wir einen Spielzeugspinnrocken (61. 28. 2) und ein für ein Mädchenkind gefertigtes Waschbrett (61. 95. 115) erworben. Selbstversändlich haben wir zu letzterem auch ein im gleichen Stil geschnitztes Waschbrett für Erwachsene (61. 95. 116) angekauft, beide Objekte sind in Abb. 30 veranschaulicht.

Die weiteren 16 mit Schnitzereien gezierten Wäschemangeln und Waschbretter sind vor allem vom künstlerischen Gesichtspunkt interessant, sie kamen von den verschiedensten Gegenden des ungarischen Sprachgebietes in unsere Sammlung. Unter diesen ragt das aus Ukk im Komitat Zala stammende Stück (61. 140. 17) hervor, das mit einer reichen und detailliert ausgeführten figuralen Siegellackintarsie geschmückt ist. Dieses Stück wurde bereits ausführlich beschrieben.

Von dem im ungarischen südlichen Donauabschnitt, in Szeremle erworbenen Deckenwebebrett (61. 15. 14, Abb. 31) müssen wir besonders sprechen, es ist dies ein großes, 150 cm langes Webebrett, das für die Aufnahme von 130 parallelen Kettenfäden geeignet ist und man kann mit ihm 110—120 cm breite Deckenstoffe weben.[16] In der allgemein bekannten Brettwebetechnik wurde bisher im europäischen rezenten Material ein so großes Gerät nicht gefunden. Es liegt aber auf der Hand, daß die Ausbildung des gebräuchlichen waagerechten Webstuhles auf das Webebrettprinzip zurückgeführt werden kann.[17] Dieses Webebrett entspricht im wesentlichen den technischen Grunderfordernissen des waagerechten Webstuhles; es ist für die wissenschaftliche Aufarbeitung wie auch für die zu veranstaltende textiltechnische Ausstellung gleicherweise ein geschätztes Objekt unserer Sammlung.

Auch die unter 61. 95. 111 inventarisierte kleine Säge aus Dunapataj im Komitat Bács-Kiskun verdient Erwähnung, ihre Einreihung in unsere

[16] Die Arbeit geschieht im Freien. Die 130 Kettenfäden werden so gespannt, daß immer ein Faden durch die Löcher und je einfacher durch den Spalt des Webebrettes gezogen wird. Mit dem Heben bzw. Niederziehen des Webebrettes entstehen entgegengesetzte Fadenwinkel, zwischen die die stärker gesponnenen Schußfäden eingeworfen werden. Also arbeitet man mit diesem Gerät ebenso wie mit dem allgemein bekannten kleinen Webebrettchen, nur sind für vorliegende Arbeit drei Leute nötig.

[17] Siehe M. Gavazzi: Praslavenski tkalacki i tkalacka dastica. Zbornik na narodni zivot i obicaje juznik slavena. XXVI. Zagreb, 1926 1—31.

Sammlung ist nicht nur durch ihre schön ausgearbeitete Form begründet, sondern auch durch die lokale Erinnerung, die sich an den Ursprung des Objektes knüpft. »Hergestellt von einem 1832 geborenen Schnitzer. In den 1860er Jahren war eine große Choleraepidemie. Auch er schnitzte Särge und hat die Säge angefertigt, um rascher arbeiten ku können. Alleiniges Stück. Seit der Verfertiger gestorben ist, lag das Objekt außer Gebrauch am Boden«. So zählt unser Objekt zu den wenigen Stücken, die nach dem darangeknüpften Glauben an eine vormalige schwere elementare Katastrophe erinnern.

Die von 1788 stammende Zunftlade von Tapolca im Komitat Zala (61. 140. 15) gelangte von einer Stiefelschusterfamilie in unsere Sammlung und ist nach unserem musealen Material in die Gruppe der frühen Zunftladen einzureihen.

Hinsichtlich der Holzbearbeitung bedeutet die Erwerbung der aus Pécsszabolcs im Komitat Baranya hereingebrachten Werkzeuggarnitur (61. 91. 1—20) eine beachtliche Vermehrung unserer Sammlung. Im vorigen Jahr haben wir fast die ganze Serie der von einem Zigeuner-Trogschnitzermeister verfertigten Objekte erworben und mit unseren diesjährigen Sammlungen vervollständigt. Zum besseren Verständnis und zur Illustration des Arbeitsvorganges haben wir neben den Erzeugnissen auch die dazu verwendeten Werkzeuge und die halbfertigen Stücke in unsere Sammlung aufgenommen.

Im Rahmen der Metallbearbeitung ist das aus 66 Stücken bestehende Material der Zigeunerschmiede (61. 73. 1—66) wichtig, neben den primitiven Werkzeugen werden auch die mit diesen gefertigten Produkte gezeigt. Eine genaue Beschreibung des Materials erfolgt im besonderen Artikel vorliegender Nummer unserer Zeitschrift, deshalb kann an dieser Stelle die Würdigung des Materials unterbleiben.

L. Szolnoky

Aus Nagykőrös, Kiskunmajsa und Eger gelangten 1961 Stiefelmacherwerkzeuge und die mit ihnen bereiteten Schnittmuster ins Museum, unter diesen verdienen drei kleine Walker alten Typs Aufmerksamkeit (aus Nagykőrös 61. 56. 40 und 61. 56. 42. 1—2, Abb. 32, aus Kiskunmajsa 61. 56. 10. 1), ferner die zum Walken seiten- oder hintengenähter Stiefel nötigen Walkbretter (seitengenähte aus Kiskunmajsa 61. 56. 45 Nagykőrös 61. 56. 46—49 Eger 61. 53. 29—32, hintengenähte aus Eger 61. 53. 27—28).

Zum Walken der schmalen Vorderteile seitengenähter Stiefel dienten die schmäleren Bretter (Abb. 33), während mit den breiteren die aus einem Stück geschnittenen Oberteile der rückwärts genähten Stiefel späterer Mode gewalkt wurden (Abb. 34). Die zu seitengenähten Stiefeln gehörigen Walkbretter sind deshalb besonders interessant, weil man vor der Benutzung von Walkmaschinen ausschließlich mit ihrer Hilfe das als Vorderteil des Stiefelschaftes gedachte Leder im Knöchel gebogen hat. Als man sich der Walkmaschine schon bediente, hat man das feuchte Leder nach dem maschinellen Walken auch noch auf dieses Brett genagelt, so wie früher, als es noch keine Maschine gab und man ließ es auf dem Brett trocknen. Das alte Verfahren und Gerät wurde an den Rand des neuen, durch die Maschine vertretenen Verfahrens verdrängt und blieb nur als sein ergänzendes, nachträgliches Verfahren beste-

hen. Bei dem zum Walken rückwärtsgenähter Stiefel nötigen breiteren Brett ist die Sache anders. Im bäuerlichen Gebrauch kam der rückwärtsgenähte Stiefel ungefähr zu gleicher Zeit mit den Walkmaschinen, vielleicht ein wenig später, in Mode. Bei diesem ist der ganze Oberteil aus einem Stück zugeschnitten und die Biegung dieses großen Stückes läßt sich allein nicht mit einem Brett bewerkstelligen, dazu ist schon größere, maschinelle Kraft nötig. Beim maschinellen Walken seitengenähter Stiefel ist das alte Walkbrett als nachträgliches Bearbeitungsgerät verblieben und analog diesem Verfahren verfertigte man für die abschließende Arbeit beim Walken rückwärtsgenähter Stiefel auch Walkbretter. Natürlich ist dieses viel breiter als das Brett für das schmälere Vorderteil seitengenähter Stiefel und bedeutet mit Bestimmtheit zeitlich die Anwendung maschinellen Walkens. Im Gegensatz dazu sind die schmäleren Walkbretter zum Walken seitengenähter Stiefel — auch wenn sie als Geräte neuer sind — Erinnerungen an das vor der Benutzung von Walkmaschinen geübte Handwalken.

Das mit dem Brett bewerkstelligte Handwalken konnte dem Stiefeloberteil die dem Fuß angepaßte Form doch nicht vollkommen wiedergeben. Der Schaft des mit der Sohle zusammengenähten Stiefels hat sich nach rückwärts geneigt bzw. die Sohle des Kopfteils hat sich unter das Niveau des Absatzteils gesenkt. Diese formliche Besonderheit zeigen in der Stiefelsammlung des Ethnographischen Museums jene älteren Stücke, die beiläufig aus der Mitte oder dem dritten Viertel des vorigen Jahrhunderts stammen. Aus Nagykőrös gelangten als erste ihrer Art zwei solche vollständige Leisten (61. 56. 30. 1—2 und 61. 56. 41. 1—2) ins Museum, sogenannte *Bauernleisten*, die bei der Anfertigung der auf alte Weise nur mit Brettern gewalkten Stiefel, deren Kopfteil sich unter das Niveau des Absatzes senkte, benutzt werden (Abb. 35). Diese Leisten bestehen aus einem Vorder- und Hinterteil und der Kopf und Schaft des Vorderteils sind aus einem Stück geschnitzt. Der Stiefelrist der auf diesen Leisten gefertigten Stiefel war notwendigerweise recht weit und konnte sich nicht der Fußform anpassen. Aus Nagykőrös gelangten solche aus 1860 bis 1880 stammende Schnittmuster ins Museum, deren breite und steife Stiefelriste zeigen, daß die nach ihen zugeschnittenen Stiefel noch auf den alten zweiteiligen Bauernleisten angefertigt wurden (Nagykőrös 61. 56. 4. 1, 61. 56. 9. 1, 61. 56. 11—12 und Eger 61. 56. 43. 1, Abb. 36).

Ein Zeichen der technischen Vervollkommung der Stiefelherstellung ist die Verwertung der Walkmaschine, ein anderes Zeichen dieser Tendenz gelangt durch die Ausbildung der Formen der Leisten und durch die Zunahme ihrer Gliederung zum Ausdruck. Solche ein späteres Stadium zeigende vierteilige Leisten gelangten aus Eger und Nagykőrös ins Museum (Eger 61. 53. 48. 2—3, Abb. 37, 61. 53. 44—45). Bei diesen gliedert sich schon der Vorderteil in einen besonderen Kopf- und Schaftteil und deshalb ist ein so weiter Stiefelrist nicht nötig. Zwischen den Vorderleisten und Rückleisten gelangt noch ein besonderer Keil, der es ebenfalls erleichtert, den Stiefel auf den Leisten zu ziehen und auch den Leisten herauszunehmen. Mit Hilfe des vierteiligen Leistens paßt sich der Stiefel der Fußform besser und genauer an, diese Wandlung wird von den sich verengenden Knöcheln der späteren Schnittmuster gut gezeigt (61. 56. 17—20, Abb. 38).

Unter den kleineren Stiefelmachergeräten verdienen einige alte hölzerne Glätthölzer für den Rand von Sohle und Absatz Aufmerksamkeit (Glätthölzer für den Rand der Sohle Nagykőrös 61. 56. 31, Eger 61. 53. 8. Glättholz für den Absatz Eger 61. 53. 7). Diese sind die in Material und Form noch verfolgbaren Vorgänger der späteren schon metallenen Fummeln, Amboße und Brenneisen (Fummeln Eger 61. 53. 15—16, Brenneisen 61. 53. 12 und 61. 53. 14).

Eine fast vollständige Gerberwerkstätte gelangte von Nagykőrös ins Museum (61. 57. 1—55). Ein Teil der Geräte und Einrichtung stammt aus der Mitte und zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, als das Haus errichtet wurde. Vom Werkstättengebäude und den im Hof angeordneten zum Einweichen und Kalken (Äschen) dienenden Gruben wurden detaillierte Lichtbildaufnahmen gefertigt (Abb. 39). Im Hof wurde das Einweichen der Häute und ihre mit Kalk bewerkstelligte Enthaarung vorgenommen, zu dieser Arbeit gehörten die Äscherstangen (61. 53. 23—24), der Schöpfer (61. 57. 25), die Haareisen (61. 57. 2—3), der Scherbaum (61. 57. 37), der Falzbock (61. 57. 47) und die Falzmesser (61. 57. 8—9). Das Gebäude selbst bestand aus zwei Teilen, einer war die nasse, der andere war die trockene Werkstätte. Vom Hof gelangte die Haut zum Gerben in die nasse Werkstätte. Zu dieser Arbeit wurden die Fässer (61. 57. 48—49), der Kupferkessel (61. 57. 50), die Wannen und die Treibbretter (61. 57. 38—39) gebraucht. Bei der feuchten Arbeit, also im Hof und in der feuchten Werkstätte wurden aus Fettleder selbstgefertigte sogenannte Gerberstiefel benutzt, die gegen Durchnässung mit Fischtran und Talg bestrichen waren, sich aber bei der Arbeit mit Kalk anfüllten, ebenso vom Sattler aus Kalbleder, besser aus Schweinsleder gefertigte Schürzen (61. 57. 36), die gleichfalls mit Kalk und Talg bestrichen wurden. Das gegerbte Leder wurde von der nassen Werkstätte in die sogenannte Trockenwerkstätte gebracht, wo es auf dem Gerbertisch (61. 57. 51) noch verschiedenen Bearbeitungen unterworfen wurde. Zu diesen Arbeiten (Einfetten, Ausstoßen, Anfärben, Glätten, Erweichen, Blanchieren, Krispeln und Putzen) waren die verschiedenen Stoßsteine (61. 57. 10—19), Blanchiereisen (61. 57. 4—6) und das Krispelholz (61. 57. 20) nötig. Außer diesen Bearbeitungen mußte das Leder noch gepreßt werden. Mit Ausnahme von Gerberstiefeln und der Presse gelangte die vollständige Gerätegarnitur ins Museum und mit ihrer Hilfe kann der Arbeitsvorgang gut verfolgt werden, mit dem die Häute in dieser Werkstätte ausgearbeitet wurden.

Die Szűrschneiderwerkstätte (bäuerlicher Tuchmantel) gelangte aus Kiskunmajsa ins Museum (61. 58. 1—186). Des letzten Besitzers Vater, Großvater und der 1808 geborene Urgroßvater waren gleichfalls Szűrschneider, so stammen einzelne Stücke von den Zeiten des Vaters, Großvaters oder Urgroßvaters. Die gleichfalls ins Museum gebrachte und zur Szűrschneiderwerkstätte gehörige Sammlung von Besatz- und Stickereimustern (61. 58. 27—167) ist ebenfalls die Arbeit von vier Generationen. Der Zuschneide- (61. 58. 1)) und der Nähtisch (61. 58. 2) ist der Platz wo die Szűr zugeschnitten und genäht wurden. Die Zackeneisen und die farbigen »Berlinergarne« (Wolle) waren für die Verzierung der Mäntel nötig. An den Stickmustern kann die alte und neue Art und Weise mit der sie auf die Mäntel aufgetragen wurden, gut verfolgt werden und sie gewähren gleichzeitig einen Überblick über die

Ausbildung der Werkstättenausrustung und eine neuere technische Lösung der Ausführung und Verzierung. Der Urgroßvater und eine Zeitlang auch der Großvater umstichelte mit einer Nadel die Konturen der Muster, dann wurde die Schablone auf den Mantel getan und mit einem in Kreidestaub getauchten zusammengedrehten Lodenstreifen (dem sablonzó) (61. 58. 1—2) entlanggestrichen. Der blaue Kreidestaub fiel durch die Löcher auf den Mantel. Als der Großvater eine Nähmaschine anschaffte, ließ man an Stelle des Stichelns mit der Hand die ohne Zwirn im Leerlauf gehende Maschine um die Muster herumlaufen. Die handgelochten urgroßväterlichen und frühen großväterlichen Muster kann man durch die gleichmäßigen Lochreihen von der späteren maschinellen Lochung gut unterscheiden. Die Maschine hat nicht nur das Zusammennähen der einzelnen Teile erleichtert, sie brachte auch in die Stickerei Abwechslung, indem bei billigeren Mäntel die Muster nicht mit der Hand gestickt, sondern mit maschinengenähtem Berlinergarn ausgebildet wurden. Auf einem Stuhl wurde ein Spulenhalter (61. 58. 6) montiert, von diesem ließ der Szűrschneider das Berlinergarn über sein linkes Ohr zur Maschine laufen. Diesem Verfahren wurde der bezeichnende Name »Schnellblumen« gegeben.

Sehr interessante Stücke beider Werkstätten, der Gerber- und Szűrschneiderwerkstätte gleicherweise sind die ebenfalls ins Museum gekommenen Gesellenbetten. Bei der Gerberwerkstatt von Nagykőrös sieht es übereinander gelegene Schlafstellen vor und ist mit Holzzapfen ohne eiserne Nägel gearbeitet (61. 57. 94), es stammt aus dem Nachlaß eines um 1830 geborenen Gerbers. Das Gesellenbett von Kiskunmajsa (61. 58. 1) ist einschläfrig, mit vier Füßen ausgestattet und kistenförmig. Sein abnehmbarer Deckel ist aus sehr starken Brettern gefertigt, dieser Deckel wurde bei Tag auf das Bett aufgelegt, das dann als Schneidertisch diente.

A. Gáborján

Die *Sammlung der Möbel und Beleuchtungsgegenstände* hat sich um 120 Objekte vermehrt, darunter sind 1 Bett, 4 Tische, 20 Stühle verschiedener Art, 12 Bänke, 26 Truhen, 4 Schränke, 4 verschiedene Kasten, 14 Schüsselbretter, 4 Wiegen und Kindermöbel, 13 Spiegel und andere Kleinmöbel, 4 Uhren, 9 Möbelteile und 5 Beleuchtungskörper. 38 Objekte tragen Jahreszahlen. Die Zahl der aus dem XVIII. Jahrhundert stammenden Möbelstücke ist ansehnlich, 3 stammen aus der ersten Hälfte, 4 aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, das früheste ist eine geschnitzte Stuhllehne aus dem Sárköz von 1716. Aus der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts ist es gelungen 8 datierte Möbelstücke, aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts 14 Stücke zu erwerben und aus dem XX. Jahrhundert tragen 9 Objekte Jahreszahlen. Das späteste, eine Truhe, stammt aus Mezőkövesd und wurde 1914 angefertigt.

Im Zuge der Vervollständigung unserer Sammlung hat sich eine vorzügliche Gruppe, der Bestand an Stollentruhen um 7 neuere Stücke und zwei Objektteilen vermehrt, zwei davon, die aus Lábod im Komitat Somogy (61. 115. 1) und die aus Mezőkeresztes im Komitat Borsod (61. 24. 2) bedeuten in unserer Sammlung bisher nicht vorhandene Formvarianten. Auch das im diesjährigen Zuwachs der Möbelsammlung hervorragende Stück ist eine Stollentruhe, sie trägt die Jahreszahl 1720, ihr Verkäufer hat sie von slowakischen Verwandten in Szarvas, Komitat Békés, geerbt (61. 52. 2, Abb. 40) und die

am Boden des Objektes verborgene Jahreszahl fällt mit der Zeit der Errichtung der Gemeinde zusammen. Nach ihrer Eigenart zu schließen wurde die Truhe im Komitat Gömör in Kyatice oder Babinec angefertigt. Wir haben uns immer bemüht, mit Jahreszahl versehene Stollentruhen zu erwerben, weil wir wissen, daß wir nur mit ihrer Hilfe einen Begriff vom Verlauf der Ausbildung des Aufbaues und der Ausschmückung bekommen können, bisher konnten wir aber ein älter datiertes Objekt als vom XIX. Jahrhundert bezeichnet nicht auftreiben. Das jetzt erworbene Stück scheint darauf zu verweisen, daß während sich die Besonderheiten der Form von Stollentruhen aus Gömör in ihrer Mehrzahl in Zeiten vor dem XVIII. Jahrhundert entwickelten, hat sich in den letzten beiden Jahrhunderten ihre Ausschmückung wesentlicher gewandelt. Die Verschmälerung der Bretter — als Folge der Verminderung geeignet starker Bäume — hat scheinbar früher eingesetzt, dazu kam später die Erhöhung der Truhenkörper, also die Vermehrung der Anzahl der den Vorderteil bildenden Bretter und ihr weiteres Schmälerwerden, was auch eine Verkleinerung und Zusammendrängung der Muster mit sich brachte. Dazu kam unter anderen noch das Weglassen der belebenden schwarzen Bemalung der großen Flächen.

Unter den Truhen bedeutet ein 1768 in Kalotaszeg gefertigtes Stück großen Gewinn (61. 148. 3), sie wurde übermalt von einem Privatsammler erworben, die Jahreszahl an der Innenseite des Deckels bezeichnete ihre Entstehungszeit. Weil wir aber volkstümlich bemalte Truhen aus dem XVIII. Jahrhundert kaum haben, entschlossen wir uns, die das Äußere der Truhe bedekkende und in unserer Sammlung auch an anderen Stücken[18] vorhandene Farbschicht aus dem vorigen Jahrhundert zu entfernen; die ungeschickte Übermalung (Abb. 41) verdeckte einen großlinigen Blumenschmuck im Barockstil (Abb. 42). Das ober den Flächen und am Deckel sichtbare charakteristische Meisterzeichen verweist auf die Familie Umling,[19] in deren Arbeiten um 1760 der Barockstil[20] erscheint. Die Bemalung der Truhe und die Form der Blumen ist sehr der Decke von Dámos von 1774 verwandt, die die Aufschrift trägt: »Mit Blumen geziert von Tischlermeister János Umling, jüngerem Sohn des alten Herrn Lőrincz Umling«,[21] es muß also János Umling als ihr Verfertiger angenommen werden. Unsere Neuerwerbung verhilft uns auch zur genaueren Bestimmung eines anderen Stückes unseres Museums, der Truhe von Calata[22], sie ist mit dem gleichen Meisterzeichen signiert, die äußere und innere Ausschmückung des 1781 angefertigten Stückes ist gleicher Art wie jene der vorgeführten Truhe, nur wurden die Blumen kleiner, an Stelle der roten Hauptfarbe trat Blau, die ganze Komposition ist gedrängter, gleichzeitig aber verworrener, der Entwurf wurde nachlässiger und verweist auf eine beachtliche Wandlung der Malweise von János Umling.

Während wir im Sammelbericht von 1960 nur vom Erwerb einer Knechttruhe erzählen konnten, gelang es uns jetzt unsere Sammlung außer mit einem unsignierten Stück auch mit einer mit Namensaufschrift beglaubigten

[18] Inventarnummer 60. 75. 10—11.
[19] D. Malonyay: A magyar nép művészete I. Budapest 1907, Abb. 41.
[20] I. F. Tombor: Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. Budapest 1947, 21.
[21] Ebenda, Abb. 5.
[22] Inventarnummer 29. 136, in der Sammlung von Zs. Bátky 1899. Bild. siehe: Magyarság Néprajza, Band I, 232.

Schwiegersohntruhe aus Szakmár, Komitat Pest, zu bereichern (61. 95. 44, Abb. 43). Auch dieses Stück ist wie eine Brauttruhe bunt geblumt, der Deckel ist schon stark abgenutzt, aber man kann da lesen: »József Kapitány 1913«. Es ist bezeichnend, zu gleicher Zeit als der als armer Schwiegersohn zugezogene Gatte eine Truhe mit sich brachte, wird schon die modernere Kommode das Ausstattungsmöbelstück seiner Frau, der Tochter eines Kleinbauern.

Auf der *Wäschetruhe* von Dunapataj im Komitat Pest (61. 95. 41, Abb. 44) ist gleichfalls ein Männername zu lesen, es kann aber aus der Aufschrift »Pál Dékány 1806« nicht entnommen werden, ob sie der Besitzer für ähnliche Zwecke angefertigt hat. Die 192 cm lange auch als Sitzgelegenheit benutzte Kleidertruhe erinnert an jene siebenbürgischen langen Banktruhen ohne Füße und Lehne, von denen K. Visky vorausgesetzt hat, sie bewahrten die Formen der einstmaligen Trogtruhen.[23] Unseres Wissens nach kommt diese altertümliche Form von anderswo beim Ungartum nicht vor.

Der unserem Museum von József Varga geschenkte Schranktisch von Dunapataj (61. 95. 51, Abb. 45) ist gleichfalls recht altertümlich, er wurde in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts angefertigt. Auch diese Form war bisher in unserer Sammlung nur durch das siebenbürgische Magyarentum vertreten, obgleich wir wußten, daß sie auch in Transdanubien und im südlichen Teil der Großen Tiefebene vorkommt[24] und sie ist auch von Abbildungen aus dem XV. Jahrhundert vom Gebiet des damaligen Ungarn bekannt.[25]

Unter den altertümlich aufgebauten Stücken ist der aus Szeremle im Komitat Pest erworbene niedrige, veraltete kleine Stuhl — der Sitz ist 24,5 cm hoch — mit seiner in den Sitz verzapften niedrigen Brettlehne erwähnenswert (61. 44. 5, Abb. 46), er war ein Bestandteil des im Weingarten gelegenen Weinkellers und diente als Sitz neben der Feuerstelle. Ob die eigenartige Form der Lehne eine auf uns überkommene Altertümlichkeit oder der Ausdruck einer individuellen Idee ist, wissen wir nicht, in unserer Sammlung steht sie ohne Beispiel da und ihre Beziehung zu den im europäischen Schrifttum hie und da erscheinenden archaischeren Lehnstuhlformen kann bisher noch nicht geklärt werden.

Die Sammlung von Dunapataj hat auch eine bei unserem Volk bisher unbekannte Möbelform ans Tageslicht gebracht, die aus Weidenruten geflochtene Wiege (61. 95. 52, Abb. 47) aus der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts. Weil die lokalen Gewährsleute wissen, daß sie nur bei den reichsten Familien heimisch war, muß diese Wiege als Neuerscheinung der in Dunapataj häufig auftretenden Verbürgerlichung betrachtet werden.[26]

Schließlich muß aus dem von heimischen Nationalitäten erworbenen Material der von einem Tischler in Harta im Komitat Pest für eine ortsansässige deutsche Familie angefertigte Schrank aus 1848 (61. 22. 1) erwähnt

[23] Magyarság Néprajza Band I, 231.

[24] Ähnliches aber prächtiger ausgeführtes Exemplar im Museum von Komorn. Kommt auch vor im Ormánység und in der Donau-Theißgegend in Szeremle.

[25] Zipserkapitel, Altar der Krönung Maria 1499 (?), Maria Verkündigung. D. Radocsay: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest 1955, 442, Bild CXXX.

[26] Eine ähnliche neuere Erscheinung ist die Korbwiege in Bayern und Schwaben. Siehe T. Gebhard: Volkstümliche Kinderwiegen in Altbayern und Bayrisch-Schwaben. Bayrischer Heimatschutz XXXI (1935) 2.

werden. Die beiden mittleren runden Flächen des geblumt bemalten Schrankes werden von je einem Reiterbild geziert: einem Soldaten und einem Bauern. Die im flatternden, gestickten gelbverzierten Hemd und in weiter Leinenhose mit grüner Weste und hohem Kragen dargestellte Gestalt (Abb. 48) veranschaulicht jene zeitgenössische Tracht der Großen Tiefebene, die nur um die Jahrhundertwende in Harta allgemein wurde,[27] jedoch hat es der bemalende Tischler für zweckmäßiger gehalten, den Bauer neben dem Soldaten eben in dieser Tracht darzustellen.

K. Csilléry

Für die *Textilsammlung* wurden im vorigen Jahr 353 gesammelte und gekaufte Stücke hereingebracht und darüber hinaus wurden neuerdings 500 Objekte inventarisiert. Die kleinere Hälfte der letzteren Gruppe stammt aus den Nachlässen von Privatsammlungen, die größere Hälfte sind aber solche in der Sammlung schon längst vorkommende Objekte, die mit zehn, zwanzig eventuell dreißig ähnlichen Gegenständen unter einer gemeinsamen Nummer in Evidenz gehalten wurden. Von den zur ersten Gruppe zählenden Objekten war die Anzahl der aus Nachlässen stammenden mehr als gewohnt, darunter die zahlenmäßig größte Gruppe (40 Stück) von Frau Ferenczy. In dem recht heterogenen Material finden sich mehrere hervorragende Stücke, die in unserer Sammlung schwer empfundene Mängel ersetzen, wir erwähnen da das vorzüglichste Stück, ein Totenkissen aus dem Sárköz (Abb. 49), das unsere Sammlung bisher nur im Lichtbild besaß. Wie bekannt gibt es im Sárköz von den Totenkissen zwei Varianten, eine mit dem Granatapfel und eine mit der Tulpe verziert. Das jetzt erworbene Kissen trägt das Tulpenmuster, ein zweites Stück davon befindet sich in Decs im Besitz eines Privatsammlers. Eine ähnliche Seltenheit wie das Kissen ist der mit Applikationen besetzte Kinderszűr (szűr = bäuerlicher Tuchmantel) aus dem Komitat Bihar, wir konnten ihn aus derselben Nachlassenschaft erwerben und er ist das einzige Stück seiner Gattung in unserer Sammlung (Abb. 50.) Ein ähnliches Stück bewahrt das Déri-Museum in Debrecen.

Die zweite Privatsammlung, die Hinterlassenschaft von E. Schubert besteht aus 32 Stücken. Ihr hervorragendes Stück ist eine Kissenstickerei von Hódmezővásárhely; obgleich das Objekt sehr stark beschädigt ist, lohnte sich sein Erwerb dennoch, weil es die unbekannte Mustervariante mit Tulpen und Rosetten trägt.

Die zahlenmäßig darauf folgende Györffy'sche Sammlung von Brautführertüchern hat sich im vergangenen Jahr um 30 Stücke vermehrt, mit der Kollektion vom Jahr vorher umfaßt sie jetzt schon 60 Stücke. Es wäre recht wünschenswert, wenn die vollständige Sammlung, also weitere 60 Stücke je eher in den Besitz des Museums gelangten, weil sie zusammen mit dem Stammaterial gleicher Anzahl die reichste und größte Serie einer einzelnen Objektgruppe bilden würde.

In diesem Jahr hat sich unsere Sammlung auch auf die Textilausrüstung des Hauses ausgedehnt. Wir haben mit dem Erwerb zweier Bekleidungen begonnen, mit der Aufbahrung einer jungen und einer bejahrten Person, zu

[27] E. Fél: Harta néprajza, 1935, 63.

der außer den auf die Bahre gelangenden Textilien auch die im Totenzimmer benutzten Tischtücher und die Stangentücher gehören. Gelegentlich dieser Sammlung lernten wir auch eine bisher unbekannte Objektgattung kennen, ein langes Tuch, das nur am Totenbett beim Kopf des Verstorbenen benutzt wurde (Kalotaszeg). Bei der Sammlung von Bettlaken kam eine andere, bisher unbekannte Variante zum Vorschein, ein rot gewebtes Bettlaken, das auf den Wagensitz gebreitet wird, wenn man die Braut aus dem Haus fährt (Csököly, Abb. 51). Der Gebrauch jenes einfachen Lakens reicht in weite Vergangenheit zurück, mit dem der bekleidete Verstorbene im Sarg zugedeckt wurde.

Neben den zu einem Zwecken dienenden Objekten die wir als Besonderheiten betrachten, sind jene Tücher gesteigerter Aufmerksamkeit wert, die das Leben während seiner hervorragenden Momente geleiten. So dienen die Kaschmirtücher der Inventarnummer 61.10.1-3 gleicherweise als Taufdecken, als Requisit der Hochzeits- und Begräbnisfahnen und auch als Ergänzung der Festtagskleidung junger Mädchen. Die selben Tücher wurden auch als Brautgeschenk gegeben.

Von den nur bei Gelegenheiten benutzten Stücken sei noch der Kissenüberzug von Csököly erwähnt, in seinen mit Safran gelb gefärbten Grund wurden mit weißen Baumwollfäden Pelikanmuster gewebt (Abb. 52), er wurde als Totenkissen benutzt. Die Frage ist ungeklärt, ob aus diesem einen Stück darauf geschlossen werden kann, daß von anderswoher bekannte pelikangemusterte Objekte ebenfalls für besondere Zwecke angefertigt wurden.

Zu den Gelegenheitsstücken zählen noch die hausgewebten Tücher von Dávod, die Waschtücher genannt wurden (Abb. 53). In unserer Sammlung hat bisher auch diese Tuchgattung gefehlt. Solche Tücher hat der Bräutigam bzw. junge Gatte um den Nacken gelegt, um die Gesichter der Gäste abzuwischen, die von der jungen Frau gewaschen wurden.

Als würdiges Gegenstück zu den verzierten, hauptsächlich gewebten Tüchern ist die aus Sarkad stammende Sammlung handgewebter Tücher zu betrachten, die beim Brotbacken, Teigkneten oder als Tischtücher und Schürzen verwendet wurden.

Von ungarischen Decken und Teppichen wissen wir recht wenig, bisher waren uns nur geometrisch gemusterte, in Kelimtechnik gewebte Teppiche und Wollachs bekannt. Jetzt gelangte von bukowinaer Széklern ein solcher Teppich in die Sammlung, der bisher unbekannte Blumenelemente und Muster zeigt.

Die vorjährige Sammlung von Kostümen wurde durch Neuerwerbungen von deutschen Festtagskleidern aus Harta und Tolnamözs ergänzt. Wir haben ein sehr schönes Gewand der bukowinaer Székler erworben, ein als Übergang zu bezeichnendes Trauerkleid von Csököly, bei dem neben der als klassisch bekannten weißen Trauerfarbe der Rock schon blaue Farbe aufweist. Ausserdem wurde die Sammlung durch Kleider zum Insdorfgehen, einem Übergang zwischen Fest- und Arbeitskleidung bereichert, sie wurden in Érsekvadkert und Diósjenő erworben. In Érsekvadkert wurden auch Kleinkinderkleider gesammelt. Die Kleidung des kleinen Jungen ist ähnlich wie in Hollókő ganz schwarz. In Pécsvárad kann die Kleidung kleiner Kinder nur mit Schwarz verziert werden (K. Csilléry). Und nimmt man die übereinstim-

menden Angaben von Kalotaszeg hinzu, dann ist die schwarze Farbe in der Kleidung ungarischer Kinder keine sporadische Erscheinung.

E. FÉL

1961 hat sich die *Keramiksammlung* um weitere 727 Objekte vermehrt, davon sind ungafähr 200 Stücke Ofenkacheln.

Das Material ist auch der Form nach mannigfaltig, so ziemlich jede Objektgruppe ist in ihm vertreten und stammt von mehr als 40 Fundstätten. Mit mehr als 130 Stück ist die Gruppe der Schüsseln am zahlreichsten und annähernd 60 Teller und 80 große Schüsseln kamen zusammen. Die Sammlung der Pokale hat sich um 80 Stück vermehrt, von Krügen verschiedener Art wurden fast 60 erworben und etwa 20 Brautweinkrüge hereingebracht. Die etwas vernachlässigte Glassammlung hat sich um 19 Stücke vermehrt. 45 Objekte tragen Jahreszahlen, 4 Stück stammen aus dem XVIII. Jahrhundert, 8 Stück aus der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, 22 Stück aus der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts und 11 Stück stammen aus unserem Jahrhundert. 9 Objekte tragen die Namen ihres Meisters.

Das wichtigste erworbene Stück des Jahres ist ein mächtiger Schnapskrug (61. 91. 1), der wahrscheinlich in Debrecen angefertigt wurde (Abb. 54). Auf dem am Krug sichtbaren Doppeladler ist die Jahreszahl 1823 und die lateinische Aufschrift »Kiv videt non Videt« zu lesen. Das hervorragende Töpferwesen von Debrecen war im Museum bisher nur mit späteren Objekten vertreten, frühe Arbeiten sind heute außer in der Sammlung des Déri-Museums kaum noch zu finden. So bereitete es uns große Freude, in unserem Museum Debrecen wenigstens durch ein würdiges Stück vertreten zu wissen.

Eines der schönsten Tongefäße des Jahres, ein riesiger Weinkrug (61. 115. 23) kommt gleichfalls aus der Umgebung von Debrecen, aus Hajdúszoboszló, sein Entstehungsort ist aber Gömör bei Rimaszombat (Abb. 55). Der großlinig geformte dünne weiße Krug ist mit breitgegossener gelber, grüner und dunkelbrauner Glasur bedeckt und seine Schnabelform und die Anordnung des Henkels sind besonders schön. Er trägt die Aufschrift »25. April 1866 János Császi R. Sz.«, trägt also den Namen einer der reichsten Familien der Stadt und die Buchstaben R. Sz. verweisen zweifellos auf Rimaszombat. Der Erinnerung nach fanden auf dem Gutshof der Császi Töpfer immer freundliche Aufnahme. Ein solch großes und prächtiges Gefäß machten die Töpfer nie um Geld, der Beschenkte revanchierte sich mit Wein oder Schnaps. Nur ein wohlhabendes Haus konnte ein so großes Weingefäß besitzen, denn wer zu entsprechender Gegenleistung nicht imstande war, dem wurde es auch nicht angefertigt.

Das interessante Gegenstück obigen Kruges ist ein anderer Krug von Gömör aus Ipolymagyari (Uhorske) von 1856, gleichfalls mit fließender gelbgrün-brauner Glasur, aber seine ganze Oberfläche ist von kalssizistisch geformten, gepreßten Reliefs bedeckt (61. 25. 1, Abb. 56). Es ist interessant, diesen Krug mit einem älteren Gefäß unserer Sammlung von Gömör zu vergleichen, beide Krüge weisen die selben Eigentümlichkeiten, Formen und Verzierungen auf (51. 33. 282).

Neben den großen Krügen vermehrte sich im Laufe des Jahres auch die Gruppe unserer Zunftkrüge ansehnlich u. z. aus jener Gegend, von der

schon bisher unsere schönsten Zunftkrüge stammten, aus der Gegend von Veszprém im Komitat Zala.

Durch einen aus Várpalota stammenden Krug (61. 46. 1) haben wir auch den Meister eines älteren Stückes erkannt (Abb. 57). Unser prächtigster Zunftkrug ist nämlich ein 1844 gefertigtes Gefäß, der Krug der Weber von Várpalota, er stammt aus der Sammlung von V. WARTHA, der auch mehrere Arbeiten über diesen Krug veröffentlicht hat.[28] Nun bekamen wir das Gegenstück mit erhabener Verzierung. »Der für die Würdige Weberzunft in Palota« erzeugte Krug ist ungarisch und in schlechtem Deutsch beschriftet (»Handverk ist diese Vein Kruh gemacht worden im Jahre 1846«). Unter dem Henkel steht der Name des Töpfers »György Mantli Werkstatt«. Der Meister war ein selbstbewußter Mann und hielt sich für einen Künstler, an anderer Stelle steht nämlich: »Mögen alle gemeinhin in gutem Frieden leben Das wünscht der Künstler«! Eine Besonderheit des Kruges ist, daß sich eine Schlange um den Henkel windet.

Unter den Zunftkrügen gilt ein Stück von Sümeg als besonders frühen Ursprunges, es trägt die Aufschrift: »Krug der Würdigen Weberzunft von Szalabér Die 26 Junius Anno 1770« (Abb. 58). Zwischen erhabener Verzierung ist das Bild der Kaiserin Maria Theresia gepreßt ausgeführt, ferner die Buchstaben IES und die Abzeichen des Weberhandwerks: die drei Weberschiffchen und der Weberkamm (61.140.49).

Unter den Sammlungen an Ort und Stelle ragen die mit aus dem Leben gewonnenen Angaben gut belegten Objekte der Donaudörfer, vor allem in Dunapataj, Szeremle und Érsekcsanád gesammelten Objekte hervor. Die Serie von Dunapataj ergibt einen guten Querschnitt der im Dorf benutzten Tongefäße, von der Arbeit der in Kalocsa, Csákvár, Mohács und im Dorf tätigen Töpfer. Schon im vorjährigen Bericht machten wir auf die in mittelalterlicher Weise mit roter Erdfarbe geschmückten Gefäße aufmerksam, besonders auf einen so bemalten Krug mit Hut von Kalocsa. Jetzt kam gleichfalls dessen Gegenstück aus wohlhabendem Haus zum Vorschein, mehrere ähnlich gezierte Kannen, weiters ein einfarbiger *roter Krug* (61.95.12). Mit den Krügen wurde ein bisher unbekannter Gegenstand gefunden, ein kleines Kistchen (61.95.16), es wurde an die Seite des Wagens gehängt und der Krug wurde hineingetan, wenn man aufs Feld ging (Abb. 59). Am Weg bis zur Feldmark wurde am Boden des Kistchens Stroh gehalten, draußen aber wurde das Stroh durch Gras ersetzt, auch rings um den Krug. Darüber wurde ein feuchtes Tuch getan und von Zeit zu Zeit wurde das Gras mit Wasser besprengt, daß es nicht vertrockne und das Trinkwasser blieb immer frisch. Wie sein Name besagt, war der Vorgänger des Kistchens sicher ein Korb, er wurde nur bei wohlhabenden Leuten gehalten, wo mehr Leute arbeiteten.

Auch ein ganz eigenartig glasierter Krug wurde in Dunapataj erworben, ein ähnlicher ist uns völlig unbekannt (61.95.15, Abb. 60). Form, Färbung, die Anordnung und das Muster der Verzierung erinnern genau an habanische Krüge aber — und das ist das Besondere daran — die Glasur ist keine Zinnglasur sondern eine Bleiglasur. Ähnlich geschmückte und gefärbte bleiglasierte

[28] V. WARTHA: Absatz Az agyagművesség. Seite 601 Bild 501 in GY. RÁTH red.: Az iparművészet könyve. Band II, Budapest, 1903.

Schüsseln sind uns nur aus dem archäologischen Material des XVIII. Jahrhunderts bekannt.[29] Das Stück wirft eine Reihe von Problemen auf: ist es eine bleiglasierte Arbeit habanischer Töpfer aus dem Oberland oder ist es das in einer an der Donau gelegenen Weißgeschirrwerkstätte, etwa in Szekszárd oder Mohács gefertigte Übergangsstück?

Nur in Ausnahmefällen kaufen wir fabriksmäßig erzeugte Gefäße, so ein Ausnahmefall ist der gleichfalls aus Dunapataj stammende *blaugeblumte festliche Essenträger*, auch *Gevattergefäß* und *Geschenkträger* genannt (61.53.7, Abb. 61). Dieser vierteilige Essenträger aus Steingut ist für uns seines gefransten Riemens und der an ihn geknüpften Daten wegen besonders wertvoll. So ein blumengeschmücktes Gevattergefäß gab es nur bei den wohlhabendsten Familien (anderwärts wurde ein einfach glattes verwendet) und auch den gefransten Riemen ließen nur die Reichen anfertigen. Vor der Taufe bringt die Verwandtschaft der Wöchnerin das Essen, nachher bringen es die Gevattern in bestimmter Reihenfolge. Der Brauch wird auch heute noch ausgeübt, ja, er breitet sich immer noch aus und deshalb ist das Gevattergefäß auch heute geschätzt und sein Besitzer trennt sich nur ungern von ihm.

Die in Szeremle und Érsekcsanád vollzogene Sammlung beleuchtete das bei Hochzeiten an Gefäße geknüpfte Brauchtum mit interessanten Angaben. Die Pokale des Sárköz, besonders von Siklós sind schon längst bekannt, ihre volklichen Benennungen und Bedeutungen wurden uns aber erst jetzt bekannt. Diese Objekte wurden *Brezelkrug*, *hochzeitlicher Brezelkrug* oder *Brautführerkrug* genannt (61.43.9 und 61.43.73), weil vor der Hochzeit beim *Kranzflechten* in Schmalz gebackene Brezel, Rosmarin und Bänder an sie gebunden wurden. In solchen Krügen sandte man der Braut den Wein und diese sandte anderen Wein zurück. Zehn bis fünfzehn junge Brautführer trugen den Krug oder die ähnlich geschmückte *irdene Feldflasche* (61.28.12). Aus Tonkrügen und Pokalen tranken Männer und Burschen den Wein, während den Mädchen der Wein in Gläsern oder kleinen Glaskrügen (61.83.9) ausgeschenkt wurde.

Bei Erwähnung der Hochzeit sei an ein anderes Objekt erinnert, bei dem die Symbolik seiner Ausschmückung gedeutet ist. Der in Mezőkeresztúr gekaufte sgraffitogeschmückte *Schnapskrug* (61.24.20) trägt unter der grünen Glasur einen Blumenstrauß mit zwei schnäbelnden Vögelchen und daneben die Aufschrift: »Neues Vogelpaar« (Abb. 62).

Gleichfalls in Mezőkeresztur konnten wir unsere Glassammlung mit einem einzigdastehenden Objekt ergänzen, einem Milchkrug, *Glastopf* (61.84. 1, Abb. 63). Dieses in seiner Einfachheit besonders schöne grünschillernde Glasgefäß war kein besonders geschätztes Stück, es stand unter irdenen Milchkrügen und Töpfen am Boden; nach Ansicht des Besitzers wurde es in Tebehuta bei Lillafüred hergestellt.

Bei unserer Sammeltätigkeit bestreben wir uns auch, traditionsgetreue Gefäße renommierter Töpfer zu erwerben. Unter den alten ungarischen Töpfern war vielleicht Balázs Badár in Mezőtúr der berühmteste. Einige seiner früheren Stücke bewegen sich noch im althergebrachten Rahmen, obgleich zu erkennen ist, dieser Rahmen ist für Balázs Badár zu eng. Wir haben zwei

[29] S. Garády: Absatz Agyagművesség, Tafel CXL in K. Szendy (red).: Budapest története. Band III.

vollkommen gearbeitete Weinflaschen von 1882 und 1886 erworben (61.147. 1—2), die eine fällt durch ihre Größe auf und ist das größte Stück unserer Sammlung von Weinflaschen, dann einen irdenen Korb, den hat er in den Siebzigerjahren noch als Gesell für die Tochter seines Meisters gearbeitet (61. 147.1, Abb. 64). Auch dieser ist größer als gewohnt, seine dunkelbraune Farbe weicht von jener der anderen Tonkörbe von Mezőtúr ab und einzigartig ist sein Griff, der eine brütende Gluckhenne darstellt.

Die von J. KISMARTHY—LECHNER erworbene Schüssel von Sárospatak (61.79.9) hat eine besondere Geschichte. In Form und Einfassungsmuster ist sie ganz traditionsgebunden, ihre Aufschrift erscheint aber unverständlich und überraschend: »FÉAMSZ—SÁROSPATAK 1913 VII. 15 SANYI—JENŐ«. Jenő KISMARTHY—LECHNER, der vor kurzem starb, erzählte uns in einem Brief die Geschichte der Schüssel: FÉAMSZ nannte sich eine heitere Tischgesellschaft von Architekten, die im Café Fiume in Budapest zusammenkam und sich um ROBERT K. KERTÉSZ scharte. Unter diesen wurde Sándor Havas mit dem Bau des Lehrerseminars in Sárospatak betraut. Havas stellte in Sárospatak die Schüssel her, der Name Sanyi (Diminutiv) bezieht sich auf ihn, Jenő auf Kismarthy—Lechner. Diese Schüssel ist unser einziges Geschirr, das gleichzeitig eine architekturhistorische Beziehung aufweist.

Im Laufe des Jahres hat sich auch die Anzahl der inventarisierten Ofenkacheln erheblich vermehrt, drei vollständige Öfen und noch viele alleinstehende Stücke wurden gesammelt. Unter letzteren ragt das Material hervor, das in Siebenbürgen, in den Dörfern der Umgebung von Beszterce gesammelt wurde (61.6.1—32). Wir können auf den Kacheln figurale Darstellungen sehen, einmal die Gestalt des berittenen Helden, dann eine Männer- und Frauengestalt, die vielleicht Verlobte darstellen (Abb. 65—66). Außerdem ragt unter den Ofenkacheln eine farbige Serie durch besondere Schönheit hervor, wahrscheinlich stammt sie aus der Gegend von Kalotaszeg (61.82.1—6). Wir bekamen sie aus der Wohnung des Architekten D. JAKAB, der sich in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg an volkskünstlerischen Forschungsarbeiten beteiligte (Abb. 67).

M. KRESZ

Die *Sammlung von Objekten der Tradition* die an das Brauchtum geknüpfte Gegenstände und Spiele umfaßt, hat im Laufe des Jahres um 208 Stücke zugenommen.

Es ist uns gelungen, mehrere seltene Stücke zu erwerben und damit unsere an das Brauchtum geknüpfte Sammlung zu ergänzen, so gelangten von den in der Bukowina und in Izmény im Komitat Tolna angesiedelten Széklern die bei Weihnachtsspielen benutzten Masken aus Leder oder anderem Material (61.11.4—6 und 61.126.1—3) in unsere Sammlung. Bekanntlich sind die Hirtendarsteller der Weihnachtsspiele die Nachkommen alteuropäischer Tiergaukler, was in der Haltung und Kleidung der Weihnachtsspiele der verschiedenen Gegenden mehr oder weniger zum Ausdruck gelangt.[30] Diese Ähnlichkeit kann aber am ausdrücklichsten bei den Széklern konstatiert

[30] L. VARGYAS: Mimos-elemek a magyar betlehemes játékban. Antiquitas Hung. II 1948, 177—184.

werden, denn ihre Masken sind wirklich tiermäßig (Abb. 68). (Wir unterlassen hier eine ausführlichere Beschreibung, weil der Sammler sein Material selbst zu publizieren wünscht). Gleichzeitig wurden noch einige andere Stücke der Ausrüstung von Weihnachtsspielen gesammelt, so ein Paar Fußbekleidungen mit Socken (61.11.1 und 61.11.8), eine weite Leinenhose (61.11.2) und ein Stock des Hirtenspielers (61.11.3). Von hölzernen Busómasken haben wir im Laufe des Jahres drei Stück erworben (61.144.7—9). Ein hervorragender Gewinn für unsere Sammlung ist die aus Olaszliszka im Hegyaljaer Weinrevier hereingebrachte Bacchusfigur (61.113.23, Abb. 69), sie wurde nach der Weinlese gelegentlich der Einladung zum Winzerball herumgetragen. Für unser Museum ist das Objekt ein Unikum, der Brauch des Herumtragens der Bacchusfigur ist im heutigen Ungarn bloß in zwei Orten bekannt.[31]

Neulich erschien die Beschreibung der Herstellung einer mit den Hochzeitsbräuchen verknüpften Sondergestalt des Lebensbaumes, des mit Nüssen und Kuchen geschmückten »tebe«,[32] jetzt kam auch das Objekt aus Peröcsény, Komitat Pest, ins Museum (61.91.1, Abb. 70). Wir erwarben auch einen holzgeschnitzten Lebensbaum (61.129.6) aus dem Sárköz und dieser vervollständigt unsere Sammlung der aus dieser Gegend stammenden Serie von Lebensbäumen. Die unter Inventarnummer 61.281 geführte *geflochtene Peitsche* aus Aprószentek kam — geschmückt mit den für das Peitschen erworbenen Bändern — aus Szeremle herein, ebenso die in gleicher Flechtart für den vor nicht langer Zeit heimisch gewordenen Nikolobrauch hergestellte Rute (61. 10.1) die wir in Győr erwerben konnten. Zwei sogenannte Erntetafeln brachten wir aus Hajdúszoboszló, die mit dem Monogramm des Herstellers bzw. Besitzers geschmückt ist (61.115.17—18). Wir haben noch von einer Garnitur schöner hölzerner Grabmale zu berichten (61.55.1—10) sowie von bunten Ostereiern, die aus Vése im Komitat Somogy ins Museum kamen (61.55.1—11).

Die Gegenstände der volklichen Verwaltung werden von einem einzelnen, aber umso wichtigeren Objekt vertreten, dem Richterstock von Dunapataj (61.95.12), er ist mit seinem schön gearbeiteten versilberten Kupferkopf, auf dem Adam und Eva zu sehen sind, ein hervorragendes Stück unserer Sammlung. Nach Bestimmung von S. Mihalik wurde der Stock zur Zeit Josefs II von Metallschmieden in Baja angefertigt (Abb. 71).

Die Objekte des volklichen Glaubens werden vertreten durch eine kleine Pietaskulptur aus Érsekvadkert im Komitat Nógrád (61.80.7), drei ikonartige, auf Holz gemalte Heiligenbilder aus Baja (61.61.1—3) und einem Tranoscius-Gesangsbuch mit schönen Kupferbeschlägen (61.21.1).

Die Sammlung von Kinderspielzeugen hat sich ansehnlich vermehrt, unter den Neuerwerbungen sind ebenso von Kindern selbstgefertigte Spielsachen zu finden, wie auch von Erwachsenen mit der Absicht hergestellte Spielsachen, Kindern spielend die Arbeit beizubringen. Zur letzteren Gruppe kann z.B. die kleine Troggarnitur, dann ein Nudelbrett mit Nudelwalker aus Bodrogkeresztúr (61.48.1—5) gerechnet werden, ebenso ein in Alsónyék im Sárköz erworbenes schön bemaltes Bett, (61.43.26—42) das ganz genau so

[31] S. Erdész: A hegyaljai szőlőmunkások szüreti népszokásai. Miskolc 1957, 15.

[32] J. Fehér: A „tebe" a Nógrád megyei Perőcsénben (Adatok az „életfa" elterjedéséhez). Népr. Közl. 1958, 1—2. 269—273.

aufgebettet ist, wie ein Bett Erwachsener. Zum Bett gehört auch eine in Sárköztracht gekleidete Puppe. Die ersterwähnte selbstgefertigte Gruppe von Tieren aus Zirokstengeln und Maiskolben, von Möbeln, Schiffen, Wagen u. a. m. aus Kletten stellen eine reiche Skala der bekannten bäuerlichen Kinderspielzeuge dar und stammen aus Pócsmegyer und Dunapataj im Komitat Pest und der slowakischen Gemeinde Ősagárd im Komitat Nógrád. Diese Kollektionen (61.95.120 und 61.95.122—173, 61.99.1—34) geben einen guten Querschnitt von den selbstgefertigten Spielsachen der heutigen Bauernkinder und wir können nach einem Überblick zusammenfassend feststellen, wir haben da hauptsächlich mit den bekannten, althergebrachten Spielsachen zutun. Dennoch ist ein Wandel festzustellen u. z. im verwendeten Material (die Verwendung von Draht in vermehrtem Ausmaß ist auffallend, ebenso die Ausweitung des hauptsächlich auf die Nachbildung bäuerlicher Objekte gerichteten Repertoirs auf die Nachahmung von Gegenständen hohen technischen Niveaus) und wir sehen neben Donaukähnen auch die Nachbildung großer Flußschiffe, ja Seedampfer.

E. Györgyi

Bei der Vermehrung unserer *Sammlung Volksmusik* hielten wir uns vor allem vor Augen, unsere unbrauchbaren Musikinstrumente durch solche zu ergänzen, die zum Tönen gebracht werden können, um von allen gesammelten Instrumenten an Ort und Stelle Klangaufnahmen zu machen; damit sollen die Musikinstrumente aller in unserer Heimat lebenden Nationalitäten auch richtig vertreten sein.

1961 kamen 22 Stück Musikinstrumente ins Museum: 3 Dudelsäcke, 1 Maultrommel, 2 Zithern, ein hölzernes Zimbal, 1 Drehleier, 8 Flöten, 1 Brummer und 5 Okarinen. Fast alle Instrumente sind in brauchbarem Zustand und von den meisten wurden auch Tonaufnahmen gemacht.

Der aus Törökbálint stammende *Brummer* oder »*Stier*« (61.15.1.1) ist das einzige Stück seiner Art im Museum, ein zweites wurde in der Gemeinde Gajdács (Moldau) zum Neujahrsgruß benutzt. Sein Deckel ist wie eine Trommel mit Leder bezogen und aus dem in der Mitte durchlochten Leder reicht Roßhaar heraus (Abb. 73). Zupft man an dem Roßhaar, so gibt das Instrument einen brummenden Ton. Nach jedem Begrüßungsvers riefen die Burschen hej ! und der brummende Ton des »Stiers« begleitete die Ausrufe. Um die Jahrhundertwende verbreiteten Schiffer bei uns die Okarina, die nach ausländischem Muster auch von mehreren Töpfern in der Großen Tiefebene und in Mohács verfertigt wurden, die ins Museum gebrachten Okarinen sind deren charakteristischen Beispiele. Die aus Mohács hereingebrachten Zithern (61.63.2 und 61.157.5) vertreten jenen Typ von Musikinstrumenten, der früher in der Großen Tiefebene von Kecskemét südlich längs der Donau und in der Umgebung von Mohács bei Magyaren und Südslawen gleicherweise verbreitet war. Die Zithern von Mohács haben drei bzw. vier Saiten (Abb. 74). Auf einer oder zwei Saiten wird die Melodie entwickelt, die andere oder zwei Saiten klingen um eine Quart tiefer und dienen für die Begleitung. Die einzelnen Typen der Flöten und Dudelsäcke vervollständigen die Sammlung der Musikinstrumente.

J. Manga

Auch unsere europäischen und überseeischen Sammlungen konnten wir 1961 wesentlich vergrößern, dieser Erfolg ist zum Teil das Ergebnis gelegentlichen, zum Teil das Ergebnis planmäßigen Sammelns. Es ist erfreulich, daß es auch im vorigen Jahr möglich war, einen Teil der Vermehrung unserer Sammlung durch planmäßige Sammeltätigkeit zu erreichen.

Europasammlung

Als Ergebnis unserer 1958 begonnenen Verhandlungen hat das Finnische Nationalmuseum für uns eine aus 216 Objekten bestehende Sammlung zusammengestellt (61. 3. 1—216), ein Jahr vorher sandten wir dem genannten Museum eine ungarische ethnographische Sammlung. Bei der Zusammenstellung beider Sammlungen wurden die beiderseitigen Anforderungen und Mängel im vorhandenen Material berücksichtigt.

Den Grund zu unserer finnischen Sammlung hat nämlich A. Reguly mit einigen Stücken gelegt, die aber noch nicht als Sammlung bewertet werden konnten. Die erste wesentliche Vermehrung knüpft sich an den Namen von B. Vikár, er hat vor allem in karelischen Ortschaften gesammelt und 1889 gelangten zu mannigfachen Zweigen der Volkskultur gehörige Objekte ins Museum. Dieses Material kann schon getrost als Basis unserer finnischen Sammlung angesehen werden. Die wichtigsten Meilensteine der Entwicklung dieser Sammlung knüpfen sich an die Jahre 1891, 1894 und 1906, als es dank der Arbeit von Th. Schwindt und A. Bán gelang, das vorhandene Material wesentlich zu vermehren. Gestützt auf die mit dem Finnischen Nationalmuseum getroffene Tauschvereinbarung ist es uns 1932 gelungen in den Besitz einer neueren Sammlung zu kommen, die die finnische Volkskultur gut repräsentiert. So waren gute Grundlagen geschaffen, einen realen Plan zur Weiterentwicklung der Sammlung aufzustellen und zu dieser Planung hat uns auch die Sammlung selbst verpflichtet. Zu Beginn des Jahres 1958 leiteten wir Verhandlungen ein, die das Ziel hatten, unsere traditionellen guten Beziehungen zum Finnischen Nationalmuseum aufzufrischen und wir haben gleichzeitig eine neue Tauschvereinbarung vorgeschlagen. Unsere Bestrebungen wurden auch von unseren vorgesetzten Stellen gutgeheißen und sie haben uns die nötigen Hilfsmittel zur Verfügung gestellt. Sofort nach dem Zustandekommen der prinzipiellen Vereinbarung mit dem Finnischen Nationalmuseum begannen wir es zu verwirklichen. Mit der Zusammenstellung der finnischen Objekte wurde Kaukonen Toini—Inkeri, wissenschaftlicher Mitarbeiter des Finnischen Nationalmuseums betraut. Er erledigte seine Sammelarbeit hauptsächlich in Satakuta und Nordkarelien, also in Gebieten, woher unsere früheren Sammler kein Material brachten.

Unsere neuere finnische Sammlung umfaßt unter anderen das Material folgender Themenkreise: Ackerbau, Gewerbe, (Spinnen, Weben, Geräte für Holz- und Lederbearbeitung, Werkzeuge u. a. m.), Jagd, Ernährung, Verkehr und Lastenbeförderung, Hauseinrichtung, Tracht, Musikinstrumente, Heilung.

1. Ackerbau

Die vorzüglichsten Stücke dieses Themenkreises sind zwei Pflüge (61. 2.23—24), eine Zinkenegge (61.3.22) und zwei Dreschflegel (61.3.16—17,

Abb. 75). Das Steuer des einen Pfluges ist aus Holz, das des anderen aus Eisen, beide Pflüge sind mit hölzernem Grindel und mit einem Sterz versehene neuere Typen. Die Zinkenegge ist aus Holz gefertigt und ihre holzgeschnitzten Zinken sind in den Holzrahmen eingekerbt. Die erwähnten Dreschflegel sind älteren Typs, aus einem Birkenzweig gefertigt und rund, der dickere Teil ist der Schläger, der aus diesem herausragende dünnere Zweig wurde als Stiel ausgeschnitzt.

2. Gewerbe

Vor allem seien die Geräte zum Spinnen und Weben erwähnt, die aus diesen zusammengestellte Sammlung kann mit Recht als repräsentativ bezeichnet werden. Dazu gehören unter anderen vier Flachsbrecher (61.3.58—59 und 61.3.163—164, Abb. 76), zwei Flachshechel (61.3.57 und 61.3.70), eine Garnwinde (61.3.56), ein Scherrahmen (61.3.57) und ein Webstuhl (61. 3.129, Abb. 77). Die Flachsbrecher sind verschiedener Größe, bei der Verfeinerung hatten sie mancherlei Aufgaben zu erfüllen. Besonders erwähnenswert sind die aus einem Baumstamm geformten Stücke, bei denen der Fuß aus der natürlichen Verzweigung des Holzes ausgebildet wurde. Ein Flachshechel ist für Handbetrieb (61.3.70) und besteht aus an beide Enden eines schmalen Brettes genagelten Eisennägeln, der andere ist an eine Bank befestigt (61. 3.57). In der Mitte der Bank ist über Kreuz ein Brett gekeilt und in die obere Spitze des Brettes sind starke Eisennägel geschlagen. Der Scherrahmen hat die auch bei uns gebräuchliche geflügelte Form, hat eine hölzerne Achse und zwischen die Flügel sind gezahnte Bretter eingefügt. Diese Bretter versteifen die Flügel, auf die Zähne kann der Faden befestigt werden. Der in die Sammlung gebrachte Webstuhl ist komplett und zum Weben von Leinen und Tuch geeignet. Sein Ständer wurde aus je einem Baum geschnitzt.

Unser bisheriges Material wird von den bei der Holzbearbeitung benutzten Werkzeugen, darunter von Hobeln großen Formates und Meßgeräten sehr nützlich ergänzt (Abb. 78).

3. Ernährung

Diese Gruppe der Sammlung ist besonders reichhaltig, sie erstreckt sich auf die Geräte der Milchwirtschaft, Melkbretter (61.3.75), Gefäße zur Verarbeitung von Milch (61.3.3), Käsemuster (61.3.4, Abb. 79), Gefäße für saure Milch (61.3.68), Schüsseln (61.3.77), Teller (61.3.80), Löffel unterschiedlicher Bestimmung (61.3.71—72 etz). Geräte zur Bereitung von Kaffee wie Holzmörser zum Stoßen von Kafee (61.3.137), Kaffeemühle (61.3.60), Kaffeekanne (61.3.61 etz), bei offenem Feuer gebrauchten Dreifuß (61.3.144) und Aufhängehaken (61.3.146), auf Geräte zur Teigbereitung wie Knettrog (61.3. 92), Teigfaß (61.3.88, Abb. 80), Teigzupfer (61.3.65 etz), Brauertrog (61.3. 94) u. a. m. Die Gerätesammlung der für Finnland so wichtigen Milchwirtschaft hat sich mit hölzernen Gefäßen vermehrt und zählt zu jenen Wirtschaftszweigen, die über das reichhaltigste Gerätematerial verfügen. Schon unsere früheren Sammlungen haben auf diesen Themenkreis Sorgfalt gewendet, mit unseren neueren Objekten wurde aber diese Gruppe zu einer der reichhaltigsten unserer finnischen Sammlung.

4. Verkehr, Lastenbeförderung

Beachtenswert sind die beim Ziehen von Lasten (mit Wagen oder anderswie) benutzten Haken (61.3.26), die beim Flößen zum Drehen und Lenken der Stämme benutzten Haken (61.3.177), die zum Halten der Deichseln von Wagen mit zwei Deichseln dienenden Sättel (61.3.31) und die Pferdejoche (61.3.105, Abb. 81).

5. Bauwesen, Hauseinrichtung

Bisher hat sich unsere Sammlung um neuere Schlösser vermehrt und unser an Möbeln armes Material hat den Zuwachs von drei Stühlen und einer Wiege (61.3.211) erfahren. Unter den Stühlen ist ein aus einem Baumstamm gefertigter Sessel (61.3.123, Abb. 82) erwähnenswert.

Wir haben uns bei unserer Beschreibung weniger der Vollständigkeit befleißigt, sondern wollten eher darauf verweisen, welcher Art von Objekten unsere neuere finnische Sammlung ist. Außerdem wollten wir die Aufmerksamkeit darauf lenken, wie fruchtbringend derartige museale Beziehungen sein können.

Überseeische Sammlungen

Bei unserer Sammlung von 1961 sei jene aus 80 Stücken bestehende indonesische und afrikanische Objektgruppe hervorgehoben (61.27.1—80), die käuflich zu erwerben uns gelang. Nach ihren Ursprungsorten sind 42 Objekte von Sumatra, 16 von Borneo, 7 von Neuguinea, 6 von Java, 2 von Eugeno und eines von China. Alle Gegenstände sind Waffen und sie füllen die Lücken unseres früheren Materials aus.

J. Kodolányi jr.

Indem wir von der Sammeltätigkeit von 1961 des Ethnographischen Museums berichten, gewähren wir auch einen Einblick in jene Arbeit, die wir als wichtigste Aufgabe unserer musealen Tätigkeit ansehen. Wir haben uns neben der Vorführung der Vielfalt der Objekte bemüht, die Methoden zu erläutern, die bei umserem Sammeln zur Geltung kommen müssen und schließlich seien auch die engen Zusammenhänge erwähnt, die zwischen der Sammeltätigkeit unserer Mitarbeiter und ihrer wissenschaftlichen Aufarbeitung des gesammelten Materials bestehen.

Zusammengestellt von: L. Szolnoky

Fémműves cigányok

A hazánkban élő fémműves cigányoknak[1] négy csoportját különböztetjük meg: edényfoltozók, kovácsok, csengőöntők, szegkovácsok. A csoportok között nincs éles határvonal, mert pl. kovácscigányok edényeket is foltozoak és csengőöntők fúrókat is csinálnak, — eredeti szakmájuk mellett.

1961 nyarán a Néprajzi Múzeum részére gyűjtöttem fémműves cigányok műhelyfelszerelését, különféle szerszámokat, tárgyakat, összesen hatvanhat darabot.

1. Edényfoltozó (*Gurvár ; Fõdozõvo ; Kolompār*)-cigányok.[1/a]

Effajta cigányok nagyobb tömegben, telepeken laknak: Mélykúton, Jánoshalmán, Kiskunmajsán, Kiskundorozsmán, Kecelen, Kiskunhalason, Ref. Kovácsházán és Hajdúhadházán. Őket tarthatjuk a hazánkban élő cigányság egyik legprimitívebb csoportjának. Gurvārcigánynyelven beszélnek.[2]

Kiskunhalason a Cserepes (jelenleg Harangos tér) elnevezésű területen élnek, kb. 250 fő. — 1910-ben még mindannyian sátorban laktak, télen-nyáron. 1919-ben is csupán négy házacska állt. Jelentős karavánozó életmódot folytattak, de csak kb. 150 km-es körzetben, az északi irányt leszámítva. Még a két világháború között is néha húsz kocsival indultak egymás után az országúton, mikor is az egész család, az asszony és a gyerekek is mentek. A községek széléhez érve megálltak és két férfi bement az előljáróságra engedélyt kérni, hogy a faluban edényeket javíthassanak. (Az egyik férfi mindig a vezetőjük, a *cigánybíró* volt, akit a kiskunhalasi csendőrség nevezett ki.) Az engedélyt a legtöbb esetben megkapták, s ilyenkor a falu szélén felverték a sátrakat.

[1] Eddig két figyelemre méltó tanulmány jelent meg e tárgykörből: Bakó F.: A tiszaigari cigányok fémművessége. NÉ XXXVI. (1954) 239—258. és M. Ladvenicza I.: A csobánkai cigányok szegkovácsolása. NÉ XXXVII. (1955) 227—241.

Ezenkívül tudomásom szerint Bogdál Ferencnek van igen széleskörű ismerete a cigányfémművesség területéről.

[1/a] *Fonetika a cigánynyelvű szavakhoz :*

c = cs; z = zs; s = sz; s = s; n' = ny; t' = ty; d' = gy; l' = ly; a = á; e = é; x = kh (kemény, gutturális hang); ā, ō, ū, ē = á, ó, u, é (hosszan ejtve). A többi hang kiejtése a magyarral megegyező.

[2] Vekerdi József szerint ún. *magyarcigány-nyelven.* A magyarországi cigányság osztályozásáról lásd Erdős K.: A classification of Gypsies in Hungary. Ethn. V. (1958) 449—457. — Revidiálnom kell akkori álláspontomat, mert a Gurvār (Fõdozõvo)-cigányok nem tartoznak sem az oláh (vlach)-cigányokhoz, sem a kárpáticigányokhoz, hanem külön csoportot alkotnak.

Vagy a házaknál dolgoztak benn a faluban, vagy pedig kihozták magukkal a javítandó edényeket a sátortáborba. Ezt jobban szerették, mert ilyenkor az asszonyokat és a gyerekeket is befoghatták dolgozni: ők kaparták az edényekről, lábasokról, bográcsokról, üstökről a rozsdát.

A foltozó cigányok magukat *fődozővo* cigánynak nevezik, de a *gurvăr* elnevezést is használják magukra. (*Gurvăr*-oknak hívták őket a régebbi időkben a velük találkozó vándor oláh-cigányok.) Leggyakoribb családnevük Kolompár és Rostás.

1. ábra. Gurvar-cigány és felesége

Eredetileg mind foltozómunkával foglalkoztak, de az első világháború utáni időktől kezdve egyre több lókupec is akadt közöttük. Jelenleg csupán az öregek gyakorolják ősi mesterségüket, a fiatalok már nem is tudják, hanem túlnyomó többségük vályogvetéssel foglalkozik.

Ha Kiskunhalason nem is, de Kiskundorozsmán sikerült teljes edényfoltozó műhelyfelszerelést vásárolnom a 45 éves Kolompár Károlytól, aki apjától lörökölte ezt. Először a *szegvasüllőről* (cigányul: *dopo*), (ltsz.: 61.73.43) beszélek, mely az edényfoltozó cigányságnak mintegy „mesterségjelvénye". Kolompár Károly dopojának teteje peremszerűen szétlapított, míg a törzse hengeralakú. De ismerünk lapostörzsű szegvasüllőket is, tetejükön egyirányba nyúló *szarv*-val. Mind a perem, mind a szarv arra szolgál, hogy pl. tepsikészítésnél a bádogot meg tudják rajta hajlítani. Földbe vagy farönkbe beleverve használják. (Feltehetően igen sok szegvasüllő töltötte be azelőtt a szabadtéri cirkuszok sátorcövekének szerepét.)

Ha a fódozócigány útra készül, akkor a dopót vállára veszi. Erre van kötözve egy zsák, melyben a nyersanyag és szerszámai vannak.[3] (1. ábra.)

A *lemezvágó olló (kat)*, (ltsz.: 61.73.33) típikus cigánymunka és csak cigányok használják. Az olló alsó szára U alakban befelé görbül, hogy erős nyomásnál a kézfej, ill. az ujjak a földhöz ne szoruljanak. Nemcsak a bádog-

3. Háton fekvő faládát — mint régen a drótostótok — jobbára csak oláh (vlach)-cigányok hordanak, pl. a Khelderaš (üstkészítő) törzs ivadékai. (E Khelderaš-ok igen erős karavánozó életmódot folytattak, és a századeleji szigorú letelepítési intézkedések elől nyugati, ill. keleti irányban elhagyták az országot. A néhány ittmaradt család az üstkészítést már nem ismeri, de edényjavító-munkát — mint pl. az Ercsi-be valók — szívesen végeznek.)

lemezt, de a vaslemezt is el lehet vele vágni, ha a vaslemezt az olló vágórészei közé téve a felső vágórészt kalapáccsal ütik.

A műhelyfelszereléshez tartozik még: kisebb *kalapács (čokano)* (61. 73.38 ltsz.), nagyobb *kalapács (čokano)* (ltsz.: 61.73.37), *harapófogó (fogõvo)*, (ltsz.: 61.73.36), *laposfogó (čipõvo)*, (ltsz.: 61.73.35), *reszelő (rin)* (ltsz.: 61.73.41), — de ezek gyári készítmények.

Nagyobbméretű *lyukasztóként (lukastõvo)*, (ltsz.: 61.73.42) és *hidegvágóként (vagõvo)* (61.73.39) erre alkalmas — eredetileg más rendeltetésű

2. ábra. Edényfoltozás

— vasipari tárgyak különböző alkatrészeit használják, míg kisebb lyukasztásra az acélreszelők szára, *pribojci* (ltsz.: 61.73.34); alátétül pedig egy *anyacsavar (fẽji)* (ltsz.: 61.73.40) szolgál.[4]

Kolompár Károlynak *sínvasüllője (kovanca)* (ltsz.: 61.73.32) is volt, ezt most csak megemlítem, mert nem tartozik az edényfoltozó műhelyfelszereléséhez. (A sínvasüllő — a kapdosófúvóval együtt — a kovácscigányok mesterségének címere.) A kovancát arra használta, hogy régi, meggörbült bádoglemez darabokat azon egyenesítsen ki.

E műhelyben a következő használati tárgyak készültek: *veder (vedra)*, (ltsz.: 61.73.44), *tepsi (tepsia)*, (ltsz.: 61.73.45), *üstház*, *dobkályha*, *bádogfazék*, *szemétlapát*. Főfoglalkozásuk azonban a rossz, kilyukadt edények, fazekak, lábasok, üstök megfoltozása, ezeknek új fenék készítése volt. (2. ábra.) (Uj üstöket sohasem csináltak, ezeket az úgynevezett *Khelderaš*-cigányok készítették.)

[4] Mindenütt a praktikusság és a végsőkig való kihasználás érvényesül. Pl. az új háromélű reszelőt, mikor már elkopott, lyukasztóként és lemezvágóként használják. (A háromélű reszelőt fatuskóra fektetik, felfelé néző élére teszik a lemezt és kalapáccsal ráütnek.)

Mindig „hidegen" dolgoztak, tüzet sohasem használtak, s így fujtatójuk sem volt.

2. Kovács *(fúrókészítő)*-cigányok.

Jakab László 65 éves kiskunhalasi oláhcigány kovács a *Tutestyi* nemzetségből származik. Ősi cigánynemzetség ez; már NAGYIDAI SZTOJKA FERENC is említést tesz róluk; „Néneka vajda nemzetségéről származottak Csokéstyi és Tutéstyi, telepedésök Szentes, és a Tutéstyiak többnyire Békés

3. ábra. A kohó

megyében vándorolnak."[5] Jakab László szegvári születésű, onnan került negyven évvel ezelőtt Kiskunhalasra, Rokonai Gádoroson élnek. Öccse is Kiskunhalason lakik, mindketten a gurvār-cigányok telepén. Ők itt az egyedüli oláhcigányok. — Jakab László a gurvār-okat (vagy ahogy ő nevezi: *čurā*-rokat) lenézi, „elmaradott, tanulatlan népségnek" tartja.

Mostani főfoglalkozása órás. Meg tud javítani karórát, zsebórát, ébresztőórát. Maga tanulta. Van egy nagyítós szemüvege, egy csipesze és egy tűje. Ezzel dolgozik. „Most már nem lehet megélni furócsinálásból, a rendőrök elszedik az embertől ha a piacon kirak valamit, mert nincs iparengedélyem" — mondja. — Régen fegyverjavítással is foglalkozott, meg tudta javítani a puska szerkezetét, kakasát, ha elromlott. Az orvvadászok számára a puskacső lefűrészelését is vállalta.

A következő tárgyakat készítette el : szegfuró (fred'elo), (ltsz.: 61.73.30); *bélfaszegfuró*, ill. *gereblyefuró (fred'elo)*, (ltsz.: 61.73.29); *létrafokfuró (fred'-*

[5] Magyar és Czigány nyelv gyök-szótára. Kalocsa 1886. 197.

elo), (61.73.28); *széklábfuró (fred'elo)*, (61.73.27); *kerékagyfuró (fred'elo)*, (61.73.26); *háromágú furó (trine krengengo fred'elo)*, (61.73.21); *csípőfogó (kl'asto)*, (61.73.23); *kétkézvonókés (kasteski/sūri)*, (61.73.22); *lyukasztó (priboj)*, (61.73.13); *lyukasztásnál alátét (fēl'i)*, (61.73.20); *gereblye (gerebl'e)*, (61.73.14); *borjúpalóka (libicka)*, (61.73.15); *20 db edényfoltozó cigányszeg (romāna karfa)*, (61.73.19); *láncba való S-szeg (bango karfin)*, (61.73.25); *pipaszurkáló (surkalōvo)*, (61.73.12); *karikagyűrű (angrust'i)*, (61.73.18); *fejesgyűrű (angrust'i)*, (61.73.17); *véső (gleta)*, (61.73.24); *elrepedt üvegtál megdrótozva* (61.73.16).[6]

A tárgyak elkészítésének időpontja percben: szegfúró 30, bélfaszegfúró 180, létrafokfúró 240, széklábfúró 240, kerékagyfúró 480, háromágú fúró 120, csípőfogó 90, kétkézvonókés 60, lyukasztó 15, lyukasztásnál alátét 60, gereblye 180, borjupalóka 60, cigányszegek 5 (darabonként), láncba való S-szeg 5, pipaszurkáló 60, karikagyűrű 60, fejesgyűrű 60, véső 15 perc.

A cigánykovács tárgyakkal kapcsolatos megjegyzések: *fred'elo* cigányul fúrót jelent. Minden nagyságú, helyesebben méretű fúrót ezen a néven jelölnek, legfeljebb hozzáteszik: *cinno* vagy *bāro* (kicsi, ill. nagy).

Elmentem Gyulán egy 90 éves magyar származású bognármesterhez, és szép fúrósorozatát látva megkérdeztem tőle, hogy honnan szerezte. „Felerészben gyári munka, felerészben cigányok csinálták" — válaszolta. Elmondta, hogy még nem is olyan régen, időnként cigányok látogatták meg műhelyét és megkérdezték, hogy nem kell-e fúró? — A cigányfúró sokkal jobb volt, mint a gyári munka, „mert a cigányfúró tolla felül volt a legszélesebb és a hegy felé fokozatosan keskenyedett, míg a gyári fúró középen öblösödött ki, s ezért fúrás közben imbolygott." (Meg is mutatott két kerékagyfúrót, egy gyárit és egy cigánykészítésűt. Megfigyeltem: a cigány nagy kovácsreszelőből készítette a fúrót.)

Jártam Faragó, magyar származású gyulai kovácsmesternél is és megkérdeztem: jártak-e cigányok néha nála, engedélyt kérve, hogy dolgozhassanak műhelyében? Igennel felelt. Elmondta, hogy időnként eljött hozzá egy dobozi és egy mezőberényi fúrókovács cigány, akik fúrókat csináltak az ő műhelyében, az ő üllőjén. A cigányok semmiféle szerszámot, sőt nyersanyagot sem hoztak magukkal, mindent a kovácstól kaptak és a „műhelybér", valamint a nyersanyag fejében csináltak pár darab fúrót a magyar kovácsnak is. („Bár néha előfordult, hogy a cigánykovács csizmaszárába 2—3 elkopott reszelő volt beleszúrva, s ezekből csinálták a fúrókat.")

[6] Hogy milyen tárgyakat csinálnak még cigánykovácsok? Pl. Makula Sámuel 44 éves kovácsvágási oláhcigány kovács készített Balassa Iván kérésére — a sárospataki múzeum részére — 1960-ban tüzikutacsot *(piskalōvo)*, vágókést *(bāri šūri)*, tésztavágó kést *(šūri)*, cigányvésőt *(kopid'i)*, németüllőt *(n'amcecki babka)*, cigányüllőt *(kovanca)*, sarlót, besimítókést, sodrott fúrót *(cinno furdančo)*, ollót *(cinni katt')*, gerebent *(gerebeno)*, gereben-fúrót *(cinni frad'elāši)*, vasvágó ollót *(thūli katt')*, káposztavagdalót (vagdalōvo) és drájfuszt, azaz háromlábú főzőedény-tartót.

Cigánykovácsok csinálták az ún. dorozsmai, ill. szentesi kocsi (könnyű, piacra járó parasztszekér) vasalkatrészeit is, dúsan kicifrázva. Ezek nem voltak olyan erősek, és tartósak, mint pl. a magyarkovácsok készítette kocsik; nem voltak annyi helyen megszegelve és a vasalkatrészek is vékonyabbak voltak.

Ugyszintén cigánykovácsok csinálták díszes sírkerítéseket és vasfogasokat.

Úgy néz ki, hogy a nagyobb, nehezebben kimunkálható tárgyakat a cigánykovács a magyarkovács jobban felszerelt (különösen fújtatóra értem) műhelyében készítette. Bár, ezt sem lehet általánosítani, gondolom kényelmi szempontok is közrejátszódhattak. (Mert pl. Jakab László egy kapdosófújóval, sinvasüllőn meg tudta csinálni a kerékagyfúrót, viszont a kovácsvágási Makula Sámuel már viszolygott minden nagyobb darabtól, mondván: „nincs

4. ábra. Jakab László oláhcigány-kovács és leánya

elég tüze hozzá". Pedig neki nem is kapdosófújója volt, hanem nagyobb húzós-harmonikás kovácsfujtatója.)

A háromágú fúró igazi cigánykovács specialitás. Úgy készül, hogy az anyag (vastagabb acéldrót) fele részét ellaposítják, majd hidegvágóval kettévágják. A szárak kb. 60—70 fokos szöget zárnak be. Általában — bereszelésel — díszítik is. A magyar asztalosok és ácsok inkább játékszernek tekintik.[7]

A fúrók tollának laposítása, majd görbítése sinvasüllőn, kalapáccsal történik. Azután kireszelik.

A pipaszurkáló alakja, díszítése vidékenként, ill. cigánykovácsonként változik. Kinek milyen az ízlése.

A karikagyűrűt régi réz-húszfilléresből csinálta Jakab László; még a próbát is belevéste. Tökéletes aranygyűrűnek látszott kifényesítve, legfeljebb annál hajszálnyival könnyebb.

[7] Pl. egyik ács ismerősöm amikor adtam neki egy háromágú fúrót, azt mondta: ő ezzel nem bajlódik, rossz a fogás rajta: ezért inkább elvágja, s fog belőle csinálni három külön darabot, fafogantyúval, — mert csak így lehet vele gyorsan, könnyen dolgozni.

Jakab László műhelyfelszerelése: *sínvasüllő (kovanca)*,[8] *nagyobb csípőfogó (kl'ašto)*, *kisebb csípőfogó (kl'ašto)*, *hidegvágó (kl'aštoski vagōva)* — szószerint fogósvágó azért, mert vágás közben a vágót fogóval fogják, amíg a kalapáccsal ráütnek. *Háromélű reszelő (kovancako vagōvo)* — szószerint: üllővágó azért, mert a háromélű reszelőt az üllőre fektetik, felfelé álló élére ráteszik a vaslemezt, kalapáccsal ráütnek és így vágnak. *Lapos reszelő (rin)* (ltsz.: 61.73.31) — ezzel a darabbal reszelte ki Jakab László a múzeum részére készített fúrókat. *Lyukasztó (priboj)*, *kis kalapács (cino čokano)*, *nagy kalapács (bāro čokano)*, *desztó (desto)* — tulajdonképpen: kézvédő; pl. fúrókészítés közben ebbe húzzák bele a fúró szárát — amig a tollát kikalapálják és reszelik —, hogy az ember markát ki ne dörzsölje. (Tulajdonképpen rövidebb vascső, fával kitöltve, helyesebben: hengeralakú puhafa-rudacska köré kovácsolt vaslemez.) *Lyukasztásnál alátét (fēl'i)* — itt anyacsavar. *Kohó (vign'a)* — a mellékelt fényképen (3—4. ábra) jól látható a föld felszínére épített két, egymással párhuzamos sárfalacska; egyik középen, alul kifúrva, ide jön a fújtató vasvégződésű csöve. A két sárfal között van a szén helye. *Fújtató (pišot)* — kapdosófújó, vízhatlan esőkabátanyagból (vászon) csinálva. Alakja megegyezik a cigánykovácsoknál általánosan használt birka, ill. kecskebőr-fújtató alakjával. *Lapát (lapāto)* — kis szénrakodó lapátocska, bádoglemezből. *Vizesítő (vaxtura)* — drót végéhez erősített rongycsomó vagy szalmacsutak, mellyel esetenként — szükség szerint — az izzó széndarabokat vízzel meghintik.

A cigánykovács törökülésben ülve, vagy féltérden térdelve végzi munkáját a földön, illetve ha fatörzsön kovácsol, akkor valamilyen magasabb helyre mellé ül.

Munka közben kovácsszenet és faszenet keverve használ, Jakab László 3 kg faszénhez *(kaštune angara)* 10 kg kovácsszenet *(kovāčiska angara)*. Ilyenformán, még a kerékagyfúrót is el tudta készíteni sínvasüllőjén, egy kapdosófújóval. (Még nagyobb darabra is vállalkozna ebben a műhelyben: „legfeljebb két fújtatóval fújtatnék" — szólt. Ha két fújtatót használ, úgy egyiket a teste jobb, másikat a baloldalán helyezi el, míg a két fújtató csöve közvetlenül egymás mellett néz a kohó felé.)

[8] Az egész országban a cigánykovácsok vassín darabot használnak üllőként (Pl. szegvasüllőt — melyet a foltozócigányok használnak — azért nem alkalmazhatnak, mert azt földbe vagy fába kell beleütni, s így nincs neki megfelelő „húzása" és „hangja". (A cigánykovács mindig kemény-anyagot használ, ezenkívül a fülével is dolgozik, érzékeli munkája előrehaladási fázisait. Az üllőnek jól tapadónak és „rögzítve" kell lenni, a kalapácsnak úgy kell peregnie rajta, mint verőknek a dobon. A „húzás" azt jelenti, hogy viszonylag nagy felületen (rugalmas felületen, tehát vagy fára, vagy földre fektetve) fekszik az üllő, ezáltal jól rögzül is, de ezt még elősegíthetjük 4 hosszú szeggel, amelyet a vasútisín köré verünk, hogy az ne mozduljon el.

A teljesen rögzített üllő (tehát a földbe vagy fába vert) lehetetlenségére és elképzelhetetlenségére medgyesegyházai cigánykovács barátom bizonyítékul még megmutatta az itteni magyarkovács — helyesebben MÁV-kovácsműhelyben — széles farönkön nyugvó mintegy félmázsás üllőt. Az üllő itt sincs teljesen rögzítve, mozgása van: ugyanis az üllő alja lyukas és ebbe belemegy egy — a lyuk üregét nem teljesen kitöltő — vasszeg, mely a farönk közepéből áll ki. Tehát mozgása van az üllőnek, „húzása" és „hangja". (A hangzás fontosságát egy megrepedt kalapáccsal is példázta, mely bánatosan-tompa hangot adott az üllőn, nem pedig éleset és szépen pergőst.)

Hol 12 éves fia, hol 16 éves lánya fújtatott. A nyersanyagot ócskavasasnál vette.

3. Csengőöntő cigányok.

Alig lakik belőlük néhány öreg az országban. Leszármazottaik, fiaik egyáltalán nem ismerik ezt a könnyűnek bizony nem mondható mesterséget, nem tanulták meg, hiszen kinek kell manapság csengő, fokos?

Nem véletlenül indultam utánuk Magyarország északkeleti részében. Az 1893-as cigányösszeírásban[9] — melyet megközelítő pontosságúnak vehe-

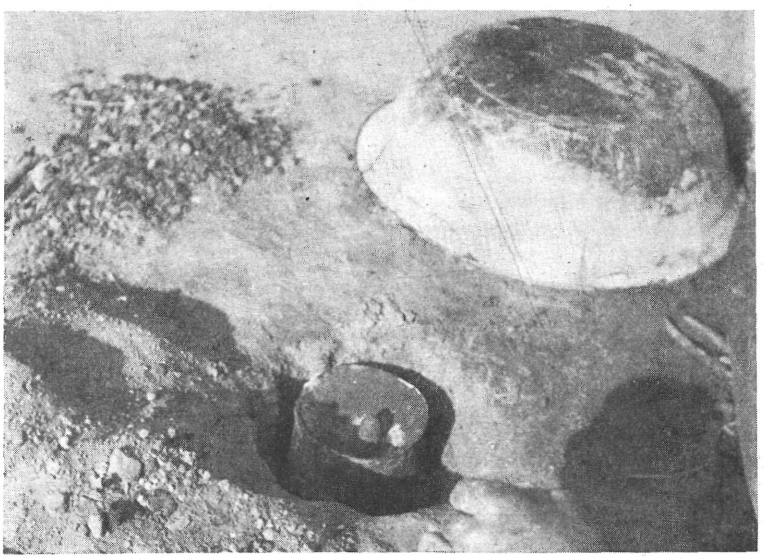

5. ábra. A pandila földbe tétele

tünk — külön statisztika van a csengőöntők országos eloszlásáról. Eszerint az akkori Magyarország területén 41 csengőöntő cigányt írtak össze és ebből 38 Heves, Bereg, Zemplén, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Ugocsa vármegyékben lakott.

Igen nagy utat tettem meg Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyékben (még Hevest is érintettem) és csupán egyetlenegy cigányt találtam Turricse községben, aki meg tudta nekem önteni a csengőt, juhászkampót és fokost. (Igaz, Tarpán is kísérleteztek vele, de annak nem sikerült; ezenkívül egy püspökladányi cigány is elvállalta, de mikor a készítésre került volna a sor — megszökött. Konyár községből is kaptam hírt, hogy ott is tud valaki csengőt önteni — Bodgál Ferenc meg is látogatta, — de ő másirányú elfoglaltságára hivatkozva, az időben nem vállalta. — Most már megvallom, kissé fenntartással élek minden csengőöntő cigányról szóló hírrel kapcsolatban, még olyan esetben is, amikor egy cigány sajátmagáról állítja, hogy ért hozzá. Sőt, kétel-

[9] A Magyarországban 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás eredményei. Budapest 1895.

kedem akkor is, ha a cigány szépen és részletesen el is tudja mondani a csengőöntés egész menetét. Ugyanis, ha valaki egyszer-kétszer látott már csengőöntő cigányt működés közben, szentül meg van győződve arról, hogy ezt ő is meg tudná csinálni, a technika annyira könnyűnek látszik. Viszont a kivitelezés annál nehezebb. És ha még előleget is kap — melyet igyekszik gyorsan italra váltani — ugyan melyik cigány ne vállalná? — Legfeljebb nem sikerül.

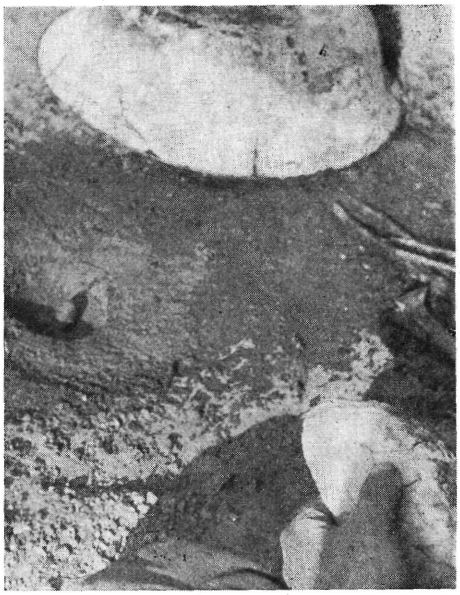

6. ábra. A „mélytányérból" a bodró áll ki

Debrecen, Hajdúhadház, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Poroszló, Nyíregyháza, Nyirbátor, Vásárosnamény, Mátészalka, Csenger, Komlódtótfalu, Tarpa után eljutottam Turricse községbe — pedig nem vaktában, hanem mindenüvé hírek után mentem, mely híreket cigányok, cigánykovácsok, magyar kovácsok és parasztok szolgáltatták —, ahol megtaláltam az e területen talán egyetlen gyakorlott csengőöntő oláhcigányt, akinek mindig is ez volt a foglalkozása. (Jelenleg tsz-ben dolgozik, mezőgazdasági munkán.) Erős Sándor („Vesa", „Feri bácsi") jelenleg 63 éves. Ősei is mind csengőöntők voltak, de fiai közül egyik sem tudja már apja mesterségét. — Reggel 9 órától este 9 óráig megcsinált két csengőt, két juhászkampót és két fokost, pedig két öntés nem sikerült. És közben még volt ideje pipaszurkáló *(surkalõvo)*, (ltsz.: 61.73.10) és dohányfűző (ltsz.: 61.73.11) elkészítésére is, igaz hogy két *pándilá*val (formázóedény) dolgozott. Ő sem tudott más csengőöntőről ezen a környéken,[10] csupán Ukrajnában és a szomszédos romániai területen, — „ha még megvannak".

Már említettem, hogy Tarpán is kísérleteztek rézöntéssel, még pedig az 50 éves Farkas András, cigánynevén: Ādu. Kudarcot vallott és csak két *formázóedényt (pandila)*, (ltsz.: 61.72.5—6) hozhattam magammal csengők helyett.

(Bár a tiszaigari fémműves-cigányok methodikáját igen szépen leírta Bakó Ferenc, Barabás Jenő és Keszegh István,[11] akik végigcsinálták a teljes munkafolyamatot egészen az olvasztásig és beöntésig, mégis szükségét érzem a kissé részletesebb tárgyalásnak, különös tekintettel az olvasztásra és öntésre. Mondhatnám így is: ott folytatom — fényképekkel is — ahol ők abbahagyták.)

[10] Bogdál Ferenc később közölte velem, hogy Tiszaroffon is talált csengőöntő-cigányt, a 64 éves Lakatos Józsefet.

[11] Bakó i. m. 241—247.

Ādu mesterkedésével kezdem, mivel formázása — kisebb eltérésekkel, melyeket jelezni fogok — megegyezett a turricsei Erős Jánoséval. — Először megcsinálta a két *pandilát*. Ezek tulajdonképpen formázóedények és az egyik a negatív (besüllyedő), a másik a pozitív (kiemelkedő) homokminta tartására szolgál. Egy kb. 30 cm magas és 20 cm átmérőjű bádogedénynek kiütötte a fenekét, azután a fenék nélküli edényt derékban kettévágta úgy, hogy az egyik magassága 20, a másiké 10 cm lett. Most mindkét edény tetején vékony,

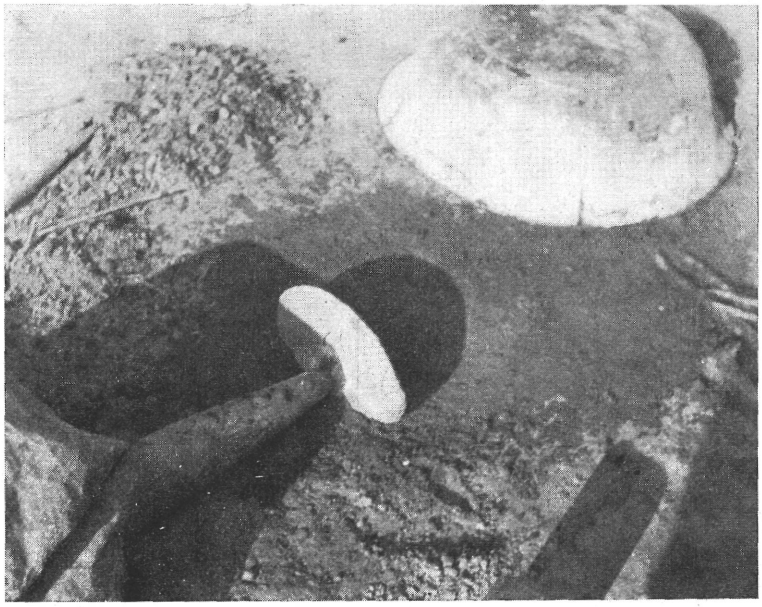

7. ábra. A kohó a birkabőr-fujtatóval

kb. félcentiméteres egyenes karimát hajtott kifelé úgy, hogy ha ezt a két karimát megfelelően egymáshoz illesztette, azok szépen, hézagmentesen simultak egymásra. Az alacsonyabbik edény belső falához — a szemben levő oldalakon — két fület is szegezett szintén bádogból, melyet 6—7 centiméter magasságban kifelé, horgasan meggörbített. És hogy a két edény pereme teljesen „paszszentosan" illeszkedjék össze, a nagyobbik edény pereméből — a füleknek megfelelően — két kis darabot kivágott, ahová a fülek majd pontosan beleillenek. (A pandilát bádogvágóval ollóval készítette; a fül bádogszeggel volt odaerősítve.)

„A csengőöntéshez féléles homok (cigányul: *homoko*) kell" — mondta Ādu, itt ilyet csak a vályogvetőben lehet találni. A tiszai homok nem jó, mert nagyon éles. (Éles homok—kavicsos homok.) Hamuval *(ušār)* is össze kell keverni a homokot, annyi hamu kell hozzá, hogy ne ragadjon össze.

Ādu zsákdarabon kézzel gyurkászta a homokot és a hamut, miközben a kisebb szennyeződéseket, kavicsokat, szalmaszálakat kidobálta. — Most

a magasabbik pandilát karimával lefelé letette a földre egy vízszintesen elsimított zsákdarabra: közepébe beleállított egy ütőnélküli rézmangót (mert nem csengőt, hanem mangót akart önteni, mivel a Tiszaháton ez volt a gyakoribb), majd a pandilát — a mangó fülével egyvonalban — kifúrta és kívülről egy hosszú szeget dugott be, mely elérte a mangó fülét, s annak nyilásán áthaladva, a mangót „rögzítette" a földön. Most felülről homokkal töltötte meg a pandilát és kalapács fanyelével még erősen le is döngölte. Ekkor a pandilát megfordí-

8. ábra. Rézolvasztás. (A fujtatóra vassínüllő van téve, hogy az el ne mozduljon.)

totta és középen a homok között látszott a beágyazott mangó belső ürege. A mangó melletti homokfelületet ezután faszénnel *(kaštecki angara)* bedörzsölte (helyesebben faszénporral, melyet a zsák csücskében kalapáccsal tört össze) azért, hogy később az egymásra tett homokfelületek ne ragadjanak össze. Az alacsonyabbik pandilát rátette a homokkal megtöltött magasabb pandilára, (a mangó ürege felfelé néz) és ebbe is homokot töltött, majd ledöngölte. — Ezután a két pandilát kettévette és a keskenyebb pandila homokfelszínéből ekkor már kiemelkedett a mangó üregének megfelelő homokmangó. Most zsebkését vízbe mártotta és kis vizet csepegtetett a homokmangó tetejére, majd zsebkése pengéjével függőlegesen kis nyílást szúrt rajta. Ebbe is kis vizet csepegtetett; egy szegnek lecsípte a fejét, U-szeget csinált belőle és a homokmangó tetejébe helyezte. (Ez fogja tartani a mangó ütőjét.) Vizes homokot is csinált, — szinte vékony, sárszerűt — és ezzel a vizes homokkal vékony, síma sárfelületet húzott a homokmangó egész felületére. „Ha nincs jól lekenve, akkor tiszta ripacsos lesz" — mondta. „Ha nem volna lekenve, akkor a tűzben meghasadozna, vagy akár esetleg le is törne." — Ezután Ādu elővette a magasabbik pandilát és a benne levő mintamangó üregnyilásával ellenkező oldalon addig vágta késével a homokot — a pandila szélétől kiindulva befelé, kúpszerűen mélyítve —, amig el nem jutott a mangó füléhez *(mangovisko kan)*. Ekkor

óvatosan kihúzta a hosszú szeget és ezzel a szeggel picikét ütögetni kezdte felülről a mangó fülét, míg egyszerre csak szép simán kicsúszott a földre a mintamangó. A hosszú szeget ezután újra visszadugta. A kiesett mangó helyét is simára egyengette vizes homokkal, majd mind a negatív, mind a pozitív formát beszórta faszénporral, valamint a körülöttük elterülő sima homokfelület egész területét is. — Ezután jött a homokminták kiszárítása. Az alacsonyabb pandilát, melyből a homokmangó állt ki, továbbra is lapjára fektetve hagyta, míg a magasabbik pandilát — a homokmangó-üreggel — oldalára állította. Most vékony gallyakkal körülrakta és vigyázva befedte a két pandilát, majd tüzet gyújtott. A gallyakat állandóan rakta kb. háromnegyed órahosszat, mikorra téglavörös színűvé égtek a formák. „Ha nem szárad ki rendesen, akkor a réz csak meghül, meg sem ömlik" — mondta Ādu. „Ugyanez időben meggyújtotta a vékony hasábokra vágott tölgyfát is, hogy faszenet égessen.[12] A szárítás után kivette a pandilákat a tűzből, összeillesztette őket, majd a karimák mentén kívülről jól körülsározta (csak a két egymáson fekvő karimát), hogy légmentesen záródjanak. — Ezután baltájával olyan gödröt ásott a földbe, hogy a két, sárral összeragasztott pandila teljesen elmerüljön benne, sőt pár centivel még mélyebben legyenek. De mielőtt még a földbe süllyesztette volna a beöntőnyilást — mely a mangó fülrészénél kezdődik, vagyis ott, ahonnan a réz-mintamangó füle a megkocogtatás után kicsúszott — egy nagyfejű, sárral körültapasztott szeggel (cigányul: *bodzo*) elzárta. — Most a gödörbe beletett pandilákat szorosan körültömködte földdel, és a bodzó körül — vizes homokkal — mély tányérszerűen képezte ki a földfelszínt. (5—6. ábra.)

Ezután Ādu kudarca következne (nem tudta annyira cseppfolyóssá olvasztani a rezet, hogy az le tudott volna folyni a formába), éppen ezért most inkább csengőöntő-szokásokról elmondott szavait írom le:

Nő nem jöhetett közel, nem nézhette az öntést, mert akkor nem sikerült. „Zatar tuke, na sord'ol o cengövi" (Menj innen, nem ömlik meg a csengő!) — kiáltottunk arra, aki közel jött. Ezenkívül nagyon vigyáztunk arra is, hogy a fújtatót ne lépje át senki, mert ekkor sem sikerült az öntés. Előző éjszaka nem volt szabad az asszonnyal együtthálni, mert ez is balszerencsét hozott.[13]

Csengőöntés, ill. fújtatás közben énekeltek is az öregek. Akkor kezdték az éneket, amikor lekapták a bodzót és a réz kezdett lefolyni a homokmintába. És ha ezt a „varázsdalt" mondták, biztosan sikeres lett az öntés.

O roma ando gav	A cigányok a faluban
o čengővi šoren	a csengőket öntik;
soj kode muri gāži	mi lesz feleségem
či žangl'om te kerav	nem tudtam megcsinálni
andi luma sar žano te džuvav?	a világban hogyan fogok én megélni?

Szokás szerint — ha a csengőöntés már sikeresnek látszott (ezt a megolvadt réz megfelelő hígságán már látni lehetett) — amikor a bodzót lekapta, akkor táncrapedült a csengőöntő.

[12] A faszén égetésének leírását lásd: Bakó i. m. 242.
[13] Bakó i m. 242.

„Ha azt akarjuk, hogy jóhangú és szép, fényes legyen a csengő, akkor egy kis darab cint és egy kávéskanál szalmiákszeszt (?) tegyünk a réz közé közvetlenül az öntés előtt."

Az árusítással kapcsolatban Ādu a következőket mondta: „Régen, amikor apám ment a vásárokra, egy villásfára felaggatott 10—12 darab csengőt, mangót, melyek állandóan csilingeltek az úton. A villásfa a jobboldalsó első sarogłyához volt rögzítve."

Ādutól elbúcsúzva Erős Sándorhoz érkeztem Turricsére. Ő, hogy jobban haladjon a munkában, két kályhacső vastagságú pandilával dolgozott. Míg az egyik szikkadt, a másikban öntött. „Homok kell a formázáshoz, de kell bele egy kis föld is" — szól. (A homokot a vályogvető gödörből hozta és elég nedves volt.) — A pandilát bádoglapra állította, hogy az alja teljesen vízszintesen feküdjön. A magasabbik pandilába ugyanúgy beleállította és hosszú szeggel rögzítette a csengőt, mint Ādu tette ezt a mangóval; a különbség csak az volt, hogy ő a csengővel egyszerre együtt az ütőt (cigányul: *ütővo)* is megöntötte. Fából kifaragott egy kb. 2 cm átmérőjű gömböt és ezt a pandilában levő homokba, a mintacsengő üregnyilása mellé félig belenyomta. Most rátette a magasabbik pandilára az alacsonyabbik pandilát és ezt is megtömte homokkal. A homokot először a kalapács nyelével, aztán fokával döngölte le. És mikor széjjelvette az edényeket, a kiemelkedő homokcsengő-forma mellett az ütőnek való félgömb bemélyedés is ott látszott. A fából faragott golyó a magasabbik pandilában feküdt. Ezt kivette, helyét bevizezte és felülről függőlegesen egy hosszú fejesszöget szúrt a bemélyedés közepébe, úgy hogy a szög feje a sima homokfelülettel volt egy síkban. Ekkor kiütötte a mintacsengőt, helyét megvizezte — főle a beöntőnyílás körüli részt. De megvizezte, ill. vizes homokkal körülsimogatta a homok-csengőforma tetejét és a behelyezett U-szeg környékét is — de közel sem az egész csengőt, mint ahogy ezt Ādu az egész mangóval tette. Ezen kívül Erős Sándor a kisebb homokleválások, egyenetlenségek miatt nem kezdte újra előlről a formázást, hanem mint szobrász zsebkésével, ujjával szépen kireperálta, pótolta a hiányosságokat, homoklepergéseket. Ebben is megmutatkozik a gyakorlott és a nem gyakorlott csengőöntő közötti különbség.

Juhászkampó formázása. A magasabbik pandilát telenyomkodta homokkal. A kampó (cigányul *kampōvo*) köpüjébe (ahová majd a fanyél jön) vékony bádoghüvelyt húzott, mely szorosan állt az üregben. A hüvely kilátszódott a kampó köpüjéből, mindkét oldalon kb. fél-fél centiméterre. Most így a hüvellyel ellátott kampót belenyomta a magasabbik pandila homokfelületébe, azon az oldalon, ahol a pandila karimája volt. Ezután az egész környező homokfelületet faszénnel besimította és a keskenyebbik pandilát ráhelyezte a magasabbikra, majd azt is teljesen teledöngölte homokkal. Ezután a két pandilát szétvette és a vékonyabbik pandila homokjába erősebben, ill. mélyebben belenyomódott kampót végleg kivette. A kiemelés úgy történt, hogy a széleken — a tárgy mellett — a homokot késpengéről lecsöpögő vízzel állandóan nedvesítette. (A késpengét állandóan vízbe mártogatta.) A tárgy benyomódott helyét a homokban szintén megvizezte és az esetleges egyenetlenségeket, kisebb homokletöréseket elegyengette. Most kihúzta a kampó köpüjéből a bádoghüvelybetétet és jó erősen ezt is telenyomkodta homokkal, majd még vékonyan körül is sározta. Csupán ezt a betétet helyezte vissza a keskenyeb-

bik pandilába a neki megfelelő helyre. Ezután hossszú, vékony, kb. félcentiméter átmérőjű bádogcsövecskét készített, és ezzel kissé átlósan teljesen keresztülfúrta a magasabbik pandilában levő homokréteget. A fúrást a juhászkampó köpüje nyomának közepébe kezdte meg úgy, hogy az ellenkező oldalon levő lyuk, tehát a későbbi beöntőnyílás a pandila közepére essen. (Ezért kellett átlósan fúrni.) Mikor a homokot teljesen átfúrta, — ez rendszerint azzal jár, hogy az ellenkező oldalon nagyobb homokdarabok válnak le a pandiláról — vagyis amikor a beöntőüreg elkészült, akkor a pandila beöntőnyílás felöli oldalán levő homokot tölcsérszerűen kivágta úgy, hogy a középen levő beöntőnyílás kb. 5 cm-re lehetett a homokmintától. Mivel azonban a fúrás ferdén történt, a beöntőcső hossza kb. 7 cm volt.[14]

Fokos öntése, (cigányul: *fokoši*) teljesen megegyezik a juhászkampóéval, — csak ott a köpüt kitöltő bádoghüvely-betét jóval rövidebb.

Most térjünk rá a réz olvasztására és az öntésre. „E vign'a trubuj andre ašad'i mišto, vagyis: a kohót kell jól beállítani, ez a legfontosabb az öntésnél" — mondta Erős Sándor. És valóban mindig hosszasan kipróbálta, hogy a kohó nyilásán keresztül fújtatott levegő jó helyre megy-e. Ezért kis darab faszenet helyezett a bodzó hol egyik, hol másik oldalára és figyelte ennek mozgását. „Az a jó, ha a bodzó mindkét oldala egyforma és egyenletes levegőfújást kap". „Van úgy, hogy nem jól olvad meg a réz, sűrű, nem tud lefolyni, nem elég híg." Mindezekért a helytelen fújtatást, a rossz kohóbeállítást okolta. (Megfigyeltem, hogy fújtatójának csöve nem volt beletéve a kohó lyukába, még csak nem is ért hozzá, hanem attól kb. 3 cm-re állt (7. ábra). (A rezet kb. fél óráig olvasztotta, lassú, egyenletes fújtatással (nem úgy, mint Ādu, aki 10 perc alatt akarta elolvasztani). — Erős Sándor kb. 4 marék faszenet használt el egy-egy öntésnél, lassan kapargatva és néha meg-meglocsolgatva az izzó fasződarabokat. (Megkérdeztem tőle: lehetne-e kovácsszénnel olvasztani? „Miért ne lehetne" — válaszolta —, de ki bírja el annak a szagát és füstjét? Ezért használjuk a faszenet. Én pl. még fúrót is faszénnel csinálok" — mondta.) A már izzó faszénre dobott néhány rézdarabot, melyeknek súlya kb. megegyezett a mintadarab súlyával, helyesebben annál kicsivel több volt. (8. ábra.)

Balkézzel fújtatott, hogy jobb kezével a szenet rendezhesse. Mikor már alkalmasnak vélte, megvizsgálta a rézolvadás milyenségét. Ehhez egy fadarabot használt, mellyel a bodzó körül összegyűlt cseppfolyós rezet kavargatta. Jobb kezével tépte le — beöntés előtt — a bodzót is laposfogóval. Öntés után a pandilát azonnal kiemelte a földből — laposfogókkal kapaszkodva fülükbe — majd a bennük levő homokot kalapáccsal széttördelte. A kapott öntvényeket a hozzájuk égett homokszemcsék szennyezik, ezenkívül rézfelesleg van rajtuk, sőt kiáll belőlük egy — a beöntőüreg méretének megfelelő — réznyúlván is, de ez utóbbi csak a *juhászkampó*nál (ltsz.: 61.73.8) és a *fokosnál*

[14] A juhászkampóöntés szép leírását adja (ha más methódusut és nem cigánykészítését is) Bogdál Ferenc: A rézöntés technikájához. Ethn. LXX. (1959) 369—390.

Érdekes Bakó Ferenc közlése, mely szerint a tiszaigari cigányok „egyedül a csengőt öntik a földben, míg más tárgyakat a föld felett" Bakó i. m. 242. — és „az egész munkát egy ember végezhette, kivéve az öntést, amikor egy ember fujtatott, egy pedig a tüzet gondozta és olvasztotta a rezet". Bakó i. m. 245.

(ltsz.: 61.73.9), míg a *cengő*nél (ltsz. 61.73.7) nem. Ezeket az egyenetlenségeket reszelővel csiszolják le később.

Érdeklődtem arról is, hogy mitől van jó hangja a csengőnek. „Cint kell beletenni és ispiátert" — válaszolta. A nekem készített réztárgyakba is tett ezekből, mégpedig cinkanál nyeléből — ahol a legvékonyabb — kb. 2 cm hosszú darabot. Az ispiátert pedig egy edénykében felolvasztotta, azután a földre öntötte, ahol vékony, szétterülő, ezüstösen fénylő rétegekben megfagyott. Ez utóbbiból kb. az ezüst ötforintosnak megfelelő nagyságú darabot rakott a rézbe. Amikor úgy látszott, hogy a réz már teljesen megolvadt, amikor tehát a faszén már zöldes lánggal kezdett égni, akkor dobta be Erős Sándor a cint és az ispiátert a folyékony réz közé, és mindjárt sistergés, sárga, sűrű füst csapott ki a tűzből. Legkésőbb egy perc múlva már a bodzót is letéphette. — Ispiátert és cindarabot a kampóba és a fokosba is adott, mert úgymond „így nem ragad rá a homok a kampóra, simább lesz, ha van benne aloéniom is". (A vörösréz csengő szerinte azért jobb, mert ha ló nyakába teszik, nem reped el olyan hamar. Viszont egy órával később már azt mondta, hogy csak sárgarézből jó a csengő.) Amikor arról érdeklődtem, hogy tette-e a csengőbe ezüstöt (hogy jobb hangja legyen), így válaszolt: „régebben, amikor a juhászoknak egykilós csengőket is öntöttünk, csak abba tettünk ezüstöt (ezüstpénzt), így egészen fehér lett a csengő és sírós hangú. Kicsi csengőknél ez nem érte volna meg."

A nem jó-hangú csengőt újra kellett önteni. Megjavítani nem lehetett.

Meg kell mondanom, hogy Erős Sándornak volt két sikertelen öntése is: az utolsó előtti és az ezt megelőző. Fokos volt. Ugyanis, takarékoskodni akart a rézzel (utolsó magammal vitt darabom egy tűzoltófecskendő csavarmenete volt, ezt szerette volna megmenteni magának — gondolom — későbbi eladásra), és az előző öntésekből visszamaradt réztörmelékeket akarta felhasználni. Kétszer is megkísérelte. (Később bevallotta, hogy a csengőöntés, ill. rézöntés kudarcának egyik leggyakoribb oka, ha régi, helyesebben ha már kétszer-háromszor megolvasztott rezet akarnak felhasználni. Ilyenkor legritkábban válik hígan-folyóssá a réz, inkább összecsomósodik.)

Mikor szokásokról érdeklődtem, ezeket mondta: „Énekelni sohasem énekeltem öntés közben, apám sem. Azelőtt arra sem adtam, hogy nő nem lehetett ott, mikor öntöttem; azt gondoltam, hogy ez csak olyan régi tudomány. De Gizinél négyszer nem sikerült az öntés mikor nézte, és van a szomszéd faluban egy cigányasszony, nem tudom megönteni, ha itt van, ha tízszer nekifogok is."

4. Szegkovács-cigányok.

A szegkovács-cigányok zöme az ún. kárpáticigányok csoportjába tartozik. Cigány-anyanyelvűek, de pl. az oláhcigányokkal — nyelvük nagymérvű eltérősége folytán — képtelenek megértetni magukat. Túlnyomó többségük Nógrád megyében és Budapest közvetlen környékén él.[15]

[15] A hódmezővásárhelyi szegkovács ktsz-ben dolgozók nem kárpáti-cigányok. Ők oláhcigányok, ill. ezeknek már cigányul nem tudó ivadékai. Igaz, hogy többségük kovácsmunkával foglalkozott azelőtt is, de nem szegkovácsolással, — és most sem a szegkovácsok szakmájába vágó tárgyakat készítik, hanem pl. kályhacsövet, zománcozott-vizeskannát stb. Kb. 10 évvel ezelőtt tanulta meg néhányuk ezt a mesterséget a budapesti szegkovács szövetkezetben és később ők tanították meg erre az ittlakó többieket is.

Nagyobb létszámú szegkovács csoport lakik Győrött is. Feltehetően őseik kárpáticigányok voltak, bár már az öregek sem tudnak cigányul. Jelenleg kisipari termelőszövetkezetben tömörültek.

Amíg a hajók fából készültek, az *iszkába*, ill. *iszkápa* készítés volt a főfoglalkozásuk. (Még ma is iszkápás cigányoknak hívja őket a környező lakosság.) Ezenkívül a különböző méretű hajószegeket is csinálták. Manapság igen-igen ritka ha iszkápát kérnek tőlük; túlnyomóan bányasín-szegeket készítenek.

Meglátogattam a győri szegkovács ktsz-t. Földbevájt gödörben (melyet üres, kétszáz literes benzineshordóval béleltek ki) álltak mellmagasságig és így dolgoztak, hogy megkíméljék magukat a sok hajlongástól. Így minden a kezük ügyébe esett.

Hevítésre kokszot használnak. „A kovácsszénnek nincs akkora ereje és túlságosan gázos" — mondták.

Ábrahám Imre 23 éves iszkápáscigányt kértem meg, hogy készítse el számomra azokat a tárgyakat, melyeket leggyakrabban csináltak, mielőtt még a szövetkezetbe léptek volna. (Ábrahám Imre fiatal kora ellenére egyike volt a legügyesebb munkásoknak, igen érdekelte a szakma és sokat kérdezgette az öregeket is efelől.)

(Kis-kovácsüllőjének tetején két lyuk volt. Az első lyukat *vágóra* alkalmazzák — ebbe jönnek bele a különböző nagyságú vágók — a második lyukba jönnek a *steklik* — *rabitz-stekli*, *fillérszeg-stekli*, *hajószeg-stekli* — és a különböző méretű sínszegverők.)[16]

Készített kb. egy óra leforgása alatt *jászolkarikát* (ltsz.: 61.73.46), *stukatór-szeget* (ltsz.: 61.73.47) „ezzel fogták fel régen építkezéseknél a nádszálakat a mennyezeten; ehelyett van most a rabitz-szeg". *Egylyukú padvasat* (ltsz.: 61.73.48) „most úgy hívják: padvas; azelőtt pangeizlinek hívták és volt egylyukú és kétlyukú; a régiek babásfejű-pangeizlinek is mondták". *Hajószeget* (ltsz.: 61.73.49) különböző nagyságban — 10 cm-től 30 cm hosszúságig — a hajók faalkatrészeinek összeszegelésére. „Más néven *fenyőszegnek* is hívtuk, mert fenyőfába ütötték". *Csőkampót* vagy *gázkampót* (ltsz.: 61.73. 50) gázcsövek falhoz rögzítésére. *Sima tetőkapcsot* (ltsz.: 61.73.51) más néven ácskapcsot. *Hajószeget* (ltsz.: 61.73.52) mint a fenti, csak más nagyságban. *8-as bányasínszeget* (ltsz.: 61.73.53) kisebb lórékhoz és kisvasút-sínhez használt szeg. *Kétlyukú padvasat* (61.73.54) mint a fenti babásfejű pangeizli, csak két szegnek való lyukkal. Rabitz-szeget (61.73.55) „rabitzfalakba, mennyezetbe való szeg; most a nádpadlókat fogassák fel vele. A stukatórszeg helyett van most a rabitz-szeg". *Lécszeget* (ltsz.: 61.73.56) „ezt használták régen az öregek a mostani nyomottfejű-szeg helyett". Sarokvassal ellátott két pántot (ltsz.: 61.73.57) „kisebb ajtókra, ólakra használják". *Fordított tetőkapcsot* (ltsz.: 61.73.58) mint a fenti sima tetőkapocs, csak itt a két hegy derékszögben elfordul egymástól. Három ütközővel ellátott tolózárat (ltsz.: 61.73.59) ajtók becsukására szolgál. 12-*es bányasínszeget* (ltsz.: 61.73.60) mint a fenti 8-as, de ettől nagyobb. A 12—15 számozásúakat már „rendes vasúthoz" használják. *Dereglye-iszkápát* (ltsz.: 61.73.61) nagyobbméretű

[16] Lásd rajzban is, M. Ladvenicza I.: A csobánkai cigányok szegkovácsolása. NÉ XXXVII. (1955) 232.

iszkápa; ennél már csak a hajóiszkápa nagyobb. *Ladik-iszkápát* (ltsz.: 61. 73. 62), mely kisebb méretű. *Pödröttlábú-iszkápát* (ltsz.: 61.73.63) ez az iszkápafajta — szárainak megsodrása következtében — sokkal erősebb és így akármilyen keményfába is bele lehet ütni. *Kampósszeget* (ltsz.: 61.73.64) „épületeknél, építkezéseknél, ezenkívül épületbádogos munkáknál általánosan használatos". Fillérszeget (ltsz.: 61.73.65) pántok ajtókhoz szögelésekor használják, ezenkívül a „szobrászok is használják". Szárnyasszeget (61.73.66) túristahegymászócipők talprészét szegelik vele.

Pár szót még az iszkápákról. Ezekkel erősítették össze a készülő hajók, dereglyék, ladikok deszkáit. A repedéseket is ezekkel „varrták". (A rést mohával kitömték, majd iszkápákkal húzatták össze.) — Az előbb felsorolt iszkápafajtákon kívül még *fűzfalevelű iszkápát* is használtak: ennek törzse szélesebb volt és nagyobb területet tudott befogni. Tulajdonképpen az iszkápa egy rombusz alakúra vágott vaslemez, melyet középen derékban meghajlítanak. — Új ladik készítéséhez kb. másfél kilogramm kicsi-iszkápa kellett; ez 500—600 darabot jelentett.

† Erdős Kamil

Fájdalommal tölt el bennünket, hogy Erdős Kamill, a magyarországi cigányok kulturájának neves kutatója, e cikkének megjelenését már nem érhette meg. Hosszú és kínzó betegsége ellenére életének csaknem utolsó pillanatáig fáradhatatlanul dolgozott: értékes tárgygyűjtésével segítette muzeumunk munkáját, és tanulmányaival gazdagította az egyetemes néprajzi irodalmat. Halála érzékeny vesztesége a magyar néprajztudománynak.

Szerkesztő

Zigeuner als Metallarbeiter

Im Sommer 1961 wurden für das Ungarische Ethnographische Museum Werkzeugeinrichtungen metallverarbeitender Zigeuner angekauft, mannigfache Werkzeuge und Gegenstände, zusammen 66 Objekte. Vorliegende Arbeit ist der Reisebericht, beschreibt aber vor allem die Objekte und die Art und Weise ihrer Herstellung.

Die in unserer Heimat lebenden metallverarbeitenden Zigeuner können in vier Gruppen eingegliedert werden, 1. in Topfflicker, 2. in Schmiede, 3. in Schellengießer und 4. in Nagelschmiede. Zwischen diesen Gruppen gibt es keine scharfe Trennungslinie, weil z.B. einzelne Schmiedezigeuner auch Geschirre ausbessern und Schellengießer auch Bohrer herstellen. Gegenwärtig ist es ihnen nicht möglich, sich durch ihr eigentliches Fach zu erhalten, sie stellen deshalb Lehmziegel her und arbeiten im Rahmen von kleingewerblichen und landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften.

Die Geschirrflickerzigeuner (Gurvār, Fōdozōvo, Kolompār) arbeiten in stärkerbesiedelten Gebieten und sprechen die Sprache der Gurvārzigeuner, ihr Abzeichen ist der Nagelamboß (dopo), den sie beim Antritt der Wanderung auf die Schulter nehmen und auf diesem hängt ein Sack, der ihre Werkzeuge und Materialien enthält. Sie arbeiten »kalt«, verwenden nie Feuer, verfertigen aus Eisenblech Eimer, Backbleche, Feuerstellen für Kessel, Töpfe, Müllschaufeln u. a. m., ihre Hauptbeschäftigung besteht aber im Ausbessern schadhafter, löcheriger Töpfe und Kessel und in der Anfertigung neuer Böden für solche Gefäße.

Das »Wappen« des Gewerbes der Schmiedezigeuner ist ein Stück einer Eisenbahnschiene, das sie als Amboß (kovanca) benutzen und dazu kommt der aus Schaf- oder Ziegenleder gefertigte Handblasbalg (pisōt). Die walachischen Zigeuner sprechen die gleiche Sprache, sie erzeugen hauptsächlich Bohrer, aber auch andere Geräte, die den Bedürfnissen der Bewohnerschaft der Umgebung entsprechen, so z.B. Hacken, Meißel, Sensenambosse, Pfeifenreiniger u. a. m.

Von den Schellengießern leben heute kaum mehr einige alte Leute im Land, ihre Nachkommen und Söhne haben dieses wahrlich schwere Handwerk nicht mehr erlernt, denn wer braucht heute schon Schellen oder Fokos! (Stock mit metallenem Griff in Form einer Axt). Sie stellen in sogenannten Formgefäßen (pandila) aus Sand die Form des gewunschten Gegenstandes her, brennen sie aus und vergraben sie unter der Erde. Die Eingießöffnung wird mit einem kotbeschmierten Nagel (bodzo) verschlossen. Um diesen wird Holzkohle gelegt und darauf Kupferstücke, die mit dem Blasbalg zum Schmelzen gebracht werden. Glaubt man das Kupfer richtig tropfflüssig, dann wird der bodzo mit einer Zange herausgerissen und das Kupfer fließt unter die Erde in die Form. Die Schellengießer sind walachische Zigeuner.

Die Nagelschmiede zählen schon zu den Karpatenzigeunern. Als man noch hölzerne Schiffe baute, erzeugten sie vor allem Schiffsnägel und kleine eiserne Klammern, die Iszkápa. Dieser Iszkápa ist eigentlich ein rhombusförmig geschnittenes Eisenblech, das in der Mitte gebogen wird. Mit diesem wurden die Bretter der im Bau begriffenen Schiffe, Fähren und Kähne aneinander befestigt. Auch Sprünge wurden mit ihnen »genäht«, der Spalt wurde mit Moos verstopft und mit der Klammer zusammengezogen. Die Nagelschmiede verfertigen derzeit mannigfache Nagelarten, z. B. Nägel für Grubenschienen u. a. m., ebenso Eisenbänder für Türen, Riegel und Zimmermannsklammern.

Magyar eredetű népi textiliák a Morva Múzeumban

Néhány adalékkal szeretném magyar muzelógus kollégáinkat tájékoztatni a morva múzeumok magyar eredetű népi textiliáiról. Magától értetődik, hogy egy múzeum textilgyűjteményében leggyakoribbak az olyan eredetű tárgyak, melyek az illető múzeum gyűjtési területéről származnak; vonatkozik ez elsősorban a kisebb tájmúzeumokra. A központi múzeumokban azonban — amilyen pl. a brünni Morva Múzeum is — a kimondottan morva anyag mellett találunk összehasonlítás célját szolgáló, a szomszédos vidékekről származó anyagot is. Morvaország azonban közvetlenül nem határos Magyarországgal és a korábbi időkben — nacionalista okok következtében — nem adódtak kedvező feltételek arra, hogy magyar tárgyak kerüljenek a morva múzeumokba. Annál meglepőbb tehát a Morva Múzeum Északnyugat-Magyarországról származó gyermekágyas lepedővég gyűjteménye, mely a délmorva gyűjtemény mellé van osztva.

Ez a tény meglepő is és nem is. Ha egy pillantást vetünk a térképre és összehasonlítjuk Dél-Morvaország középső részének éghajlati és talajviszonyait Magyarország északnyugati vidékeivel, felismerjük, hogy gazdasági vonatkozásban a feltételek azonosak. Ezeket a vidékeket régi idők óta kereskedelmi utak kapcsolták szorosan össze. Nem utolsó sorban említendő a lakosság hasonló nemzetiségi keveredettsége is, valamint nem maradt hatás nélkül Bécsnek, az egykori Osztrák-Magyar Monarchia központjának közelsége sem.

Ismeretes, hogy ezek a hasonló gazdasági és történelmi életfeltételek az említett vidékek anyagi kultúrájának sok azonos vonásában tükröződnek. Ez legfeltünőbben az 1800-as évekből származó népi hímzésekben nyilvánul meg, melyekkel az ágytakaró lepedőket díszítették. Valamennyinek azonos a kompoziciója. Mivel a vászon keskeny volt, két darabot hosszában — leggyakrab-

1. ábra. Magyar hímzés a Morva Múzeum gyűjteményéből, ltsz. 2691. (Cenek Chládek felvétele.)

2. ábra. Magyar hímzés a Morva Múzeum gyűjteményéből, ltsz. 2692. (Cenek Chládek felvétele.)

ban piros, szövött mintával díszített — betéttel dolgozták össze. A lepedő alsó szélén végig, széles csíkban hímzett motivumokat találunk, szimmetrikusan a függőleges tengely mentén; nagyobbára virágcsokrokat, melyek vázából nőnek ki. Igen gyakoriak a figurális motívumok is. Az alap renaissance s mivel nem szálszámolásos technikát alkalmaztak és a mintát elő kellett rajzolni, azok játékos fantáziától duzzadnak. A formát tekintve egyszerűsödnek, primitívebbek lesznek és eltávolodnak a mintától. Az ismételt, zárt egységek azonban tartósan őrzik meg az azonos ritmust, igen hasonlóan a szövött minta ritmusához, melyekkel a színezésben is gyakran egyeznek. A középső hímzett csík mindkét oldalán általános a vízszintes irányú, két-két, régebben élesen elhatárolt minta. Alapanyagul inkább lenből, mint kenderből szőtt vásznat használnak. A hímzés anyaga eredetileg világospiros pamutfonal, egyes részleteknél kék színű fonal, vagy házilag festett gyapjú. Leghasználatosabb árnyalatok bège-től okkeren át a barnáig, de előfordul a piros, kék és a zöld is. A hímzések nemcsak formában és anyagban hasonlítanak, hanem a hímzéstechnikában is. Ha a minta a motívumot megnagyobbította, felmerült a hímzőasszony előtt a kérdés, hogy hogyan töltse ki a felületet? A nagy felület más kitöltést igényel mint a kisebb, finomabb selyemhímzés. Már magának a vonalnak a kivitelezése sem egyszerű, hanem alul-felül keresztezett keresztöltéses technikával készült. A felület kitöltésénél gyakori a kereszt- és laposöltés.

Ennek a vidéknek további közös ismertetőjele még az is, hogy az interieur-textiliáknak ez a hímzésformája — sem változatlanul, sem valamely változatában — nem kerül rá a viseletek különböző darabjaira, amint az Délkelet-Morvaországban és Délnyugat-Szlovákiában előfordul.

A hasonlóság miatt igen nehéz ezeknek a hímzéseknek a nagyobbik részét pontosan meghatározni. A Sopron-környéki gyermekágyas lepedők egyik hímzéscsoportja abban különbözik a középmorva hímzésektől, hogy igen gyakran tiszta gyapjúból készülnek és a gyapjú nemcsak a hímzőpamuttal keverve fordul elő. A kitöltőminták szabályosabbak, de a kompozíció néha kötetlenebb, azonkívül a felhasznált minta egyik formájának, az egész területen használatos mintával szembeni gyakoribb előfordulásában is különbözik.

A Morva Múzeum ezeknek a hímzéseknek nagyobb részét még az első világháború előtt szerezte meg (pl. F. Kretz 1. gyűjteményéből, mely 1904-ből származik), és éppen ezért hiányoznak a származásra vonatkozó közelebbi adatok.

A hímzések leírása.

Nr. 1. (ltsz. 2691) csík. Mérete: 170 × 37 cm, Sopron környékéről; három széle szegett, negyedik levágva, az összedolgozás nyomait vékony fonallal készült szabad díszítőöltések jelzik. Középen betét helyett kettős keresztöltéssel fedett varrás található. A minta mindkét oldalon kétszer ismétlődik. A gyapjúval hímzett kiegészítések már erősen sérültek. A csíkon szereplő minta a leggyakoribbak közül való. Egyik változata a *trombitás*-nak, melyet pl. Ferencz Kornélia és Palotay Gertrud Hímzőmesterség. c. munkájukban közölnek; a budapesti Néprajzi Múzeumban is előfordul 59041 ltsz. alatt. A kevés aszimmetrikus motivum közül való; ennek a mintakörnek másik alakja a *papagáj*. Összefüggésük világosan megmutatkozik M. Haberlandt Österreichische

Volkskunde c. munkájának a 21. táblán közölt 2. sz. mintáján. Teljesen azonos a brünni darabbal, csak a *trombitás*-t a *papagáj* helyettesíti. A brünni darab kisebb eltéréseket mutat: a férfi trombita helyett leveles ágat tart kezében, a szarvasok között emberi alak áll. A hímzésen a szárak egy bizonyos fajta keresztöltéssel (egyszer alul, egyszer felül), az emberalak körvonalai száröltéssel, a kitöltés kettős (soproni) keresztöltéssel készült (csak a szarvasnál és emberalaknál fordul elő a V-alak.) a leveleket hamis laposöltéssel hímezték.

Nr. 2. (ltsz. 2692), 150×34 cm, Sopron környéke, szegetlen. A hímzés zöldokker (egy helyen kék) és vörösbarna gyapjúból készült, négyszer ismétlődik. Jó állapotban, a gyapjú csak kevés helyen hiányos.

A minta a már idézett Österreichische Volkskunst 21. táblája 3. számú mintájának egy alig megkülönböztethető változata. Valamennyi itt elemzett hímzés közül ennek a kompozíciója a legszabályosabb. Fül nélküli vázából — melyet kör fog át — három tulipán nő ki, a váza mindkét oldalán egy elfordult, egyszerűen rajzolt farkú páva.

A szárak kétszer keresztezett keresztöltéssel készültek, a körvonalak, tárgyak körüli vonalak és alakok száröltéses technikával, a külső levelek hamis laposöltéssel. A páva teste és a tulipánok középső levelei soproni kettős keresztöltés, amely itt érvényesül a legkifejezőbben.

Nr. 3. (ltsz. 2693), 425×68 cm, Nyugat-Magyarország csík, csak egyik oldala szegett. Az ágak és levelek okkerszínű gyapjúval hímezve, a virágok kétféle árnyalatú pirosból. A vászon alap sérült, a gyapjú-hímzés jó állapotban.

Ennek a mintának változata az irodalomból mindezideig nem ismeretes. A kompozíció áttekinthetetlen, ritmus nélküli, tiszta növényi mintákból való. A színek változata szerencsésen alkalmazott, — ha nem is naturalisztikus — mégis egyedül ez nyújt lehetőséget a mintán való eligazodásra. Sem a formára, sem a kompozícióra nem helyeznek súlyt, csak a virágok és levelek tiszta és gondos kitöltésére.

A hímzés az alsó szélen hullámvonalat alkot, a felületet olyan minta tölti ki, mely középről jobbra és balra kiinduló hosszú ágakból áll, ezek az ágak azután felfelé és lefelé rövid ágacskákra oszlanak. A kiinduló elem egy tulipán, de ez sincs kifejezőbben megalkotva, mint a többi virág.

Igen finom érzékkel készültek a leveleket alkotó ferde öltések is; a virágok szabad felületének majdnem mértani pontosságú kitöltése általában háromféle: sakktábla, csillagalak (a soproni keresztöltésből ered) és osztott négyszögek.

Nr. 4. (ltsz. 2694), 156×63 cm, Nyugat-Magyarország. A csík két egyforma, középen összevarrott darabból készült. A motívumok mindkét darabon kétszer ismétlődnek. Felül egy beleszőtt piros mértani mintájú betét, alul fehér klöplicsipke van rávarrva. A hímzés piros pamutból, kék, okker és vörösbarna gyapjúszálból készült. Mind a vászon, mind a gyapjúszállal varrt hímzés erősen sérült.

Ez a változat nincs publikálva. Az egész részletekre esik széjjel, úgyhogy meglehetősen áttekinthetetlen. Alulra figurális hímzésű csík van erősítve, mely szarvasokból és kétfejű sasok kétféle változatából áll. A főmotívum: hosszúkás vázából háromágú virágbokor nő ki, mindkét oldalon díszes farkú páva, felettük két madár, az egész felett egy szimmetrikus virágcsokor. Ennek mindkét oldalán két kakas, egy hímzésfelületen tehát hat figurális motívum. Nagyon szép, a mozgalmasságra és megkülönböztethetőségre vall

egyrészt a madarak és szarvasok elrendezése, másrészt az egyes részletek kivitelezése. Különösen sikerültnek mondható ebben a vonatkozásban a kakasok és pávák stilizálása. A hímző játszott a motívumokkal, váltogatta a színeket, a részleteket és öltéseket saját ízlése szerint következetlenül készítette; ezért a hímzés inkább részleteiben, mint egészében nyeri el tetszésünket.

Nr. 5. (ltsz. 2695), 80×55 cm Mindmáig nincs közölve sehol. Ennek a jobb saroknak két keskenyebb szélén szoros szegély, hosszabb oldalain rojtszerű betétek piros szövött mintával (a hullámvonal egyik változata). Az alsó szegélyre még egy széles barokk klöplicsipkét is varrtak. Maga a hímzés lenvászonra készült, több árnyalatú kék és okkerszínű gyapjúból. Alsó szélén tulipános és rózsás hullámvonalat találunk, felettük két szimmetrikus, azonos alapdiszpoziciójú virágcsokrot. A vázából kinövő virágcsokor öt virágból áll.

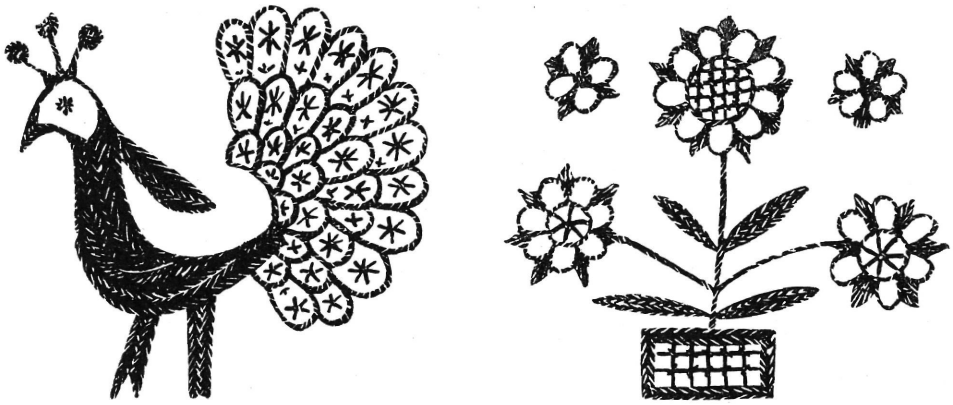

3. ábra. Részletek a Morva Múzeum 2694 ltsz.-ú magyar hímzéséről. (Lierka Boudová rajzai.)

Az egyiknél a virágok egymásutánja középről elindulva — tulipán, rózsa, szegfű és gránátalma. Mindegyikbe két-két madár beleilleszkedve, melyek stilizálásban és elrendezésben megkülönböztethetőek.

A hímzés igen sűrű hamis laposöltéssel készült és a rajznak minden felületét kitölti. Csak az egyik tulipánfajtánál és a gránátalmánál látjuk a kitöltéshez az egyszerű soproni keresztöltés alkalmazását. Érdekes színhatást eredményez az azonos, vagy eltérő színek különféle árnyalatainak egymásba folyása egy fogazott hullámvonalú keskeny csíkban. Ennek a hímzésmódnak párhuzamát morva területről felmutatni nem tudjuk. Ez a hímzés formájában, a motívumok stilizálásában és technikai kivitelezésében egyaránt valamennyi közül a legfiatalabb.

MIROSLAVA LUDVÍKOVÁ

E. FÉL—T.HOFER—K. K. CSILLÉRY: Ungarische Bauernkunst. Budapest. 1958.
MICHAEL HABERLANDT: Oesterreichische Volkskunst. Wien, 1911.
MIROSLAVA LUDOVIKOVÁ: Několik poznámek k lidovým interiérovým textilím ve znojemském museu. Podyjí 1959, 15—19.
Výšivky na Brněnsku. Časopis Moravského musea 1960.
FERENCZ KORNÉLIA és PALOTAY GERTRUD: Hímzőmesterség. Budapest, 1940.
VILÉM PRAŽAK: Slovenské lidové výšivky. Bratislava, 1935.

Ungarische Volksstickereien in mährischen Museen

In den Textilsammlungen mährischer Museen kann man nur ausnahmsweise Material ungarischer Herkunft finden und wenn sich im Ethnographischen Institut des Mährischen Museums fünf Teile von Bettvorhängen aus Westungarn befinden, so aus den Gründen, weil sie eine große Vergleichsbedeutung haben. Im ganzen mittleren Teil von Südmähren gibt es — ebenso wie in Nordostösterreich und Nordwestungarn — vor 1800 ähnliche Stickereien. Vergleicht man in diesen Gebieten die wirtschaftlichen und historischen Lebensbedingungen, die gleiche waren, dann wird die Ähnlichkeit der Stickereien nicht überraschen.

Alle haben die gleiche Komposition. Entlang des unteren Randes sind in breiten Streifen gestickte Motive symmetrisch längs der vertikalen Achse, größtenteils Blumensträuße, die aus Vasen herauswachsen, sehr häufig noch mit zoomorphen Motiven. Die Grundlage gehört der Renaissance an und weil hier nicht die Technik des gezählten Stiches angewendet wurde und die Stickerei vorgezeichnet werden mußte, strotzten die Muster in spielerischer Phantasie. Sie vereinfachen sich der Form nach, werden primitiver und entfernen sich von der Vorlage. Die wiederholten, abgeschlossenen Einheiten behalten aber dauernd den gleichen Rhythmus, sehr ähnlich dem Rhythmus der eingewebten Muster, mit denen sie auch in der Farbgebung viel Gemeinsames haben. Als Grundmaterial wird Leinwand aus Flachs häufiger als aus Hanf verwendet. Das Stickmaterial ist ursprünglich hellrotes Garn, für Details blaues Garn oder farbige Wolle. Auch in der Stickereitechnik gleichen sich die Stickereien.

Ein weiteres gemeinsames Merkmal dieses Gebietes ist die Tatsache, daß diese Stickerei der Interieurtextilie in der Form keine unveränderte und umgeformte Fortsetzung in der Stickerei auf Bestandteilen von Kleidungsstücken fand.

Der Großteil dieser Stickereien im Mährischen Museum wurde noch vor dem ersten Weltkrieg erworben, deshalb fehlen über ihre Provenienz nähere Angaben.

Beschreibung der Stickereien

1. Inventarnummer 2591, ein Streifen von 170×37 cm aus der Umgebung von Sopron. Das Muster ist eines der geläufigsten, eine Variante des Trompeters, wie es z. B. von K. Ferencz und G. Palotay im Hímzőmesterség publizieren; im Budapester Ethnographischen Museum wird unter Nr. 59041 eine ähnliche Stickerei aufbewahrt.

2. Inventarnummer 2692, ein Streifen von 150×34 cm aus der Umgebung von Sopron. Das Muster ist in Grünocker und rotbrauner Wolle durchgeführt und wiederholt sich viermal. Es ist eine nur wenig abweichende Variante des Musters 3 auf Tafel 21 der »Österreichischen Volkskunst« von M. Haberlandt. Von allen hier analysierten Stickereien hat es die präziseste Komposition: In einer Vase stehen drei Tulpen, an jeder Seite der Vase steht ein Pfau.

3. Inventarnummer 2693, ein Streifen von 68×42,5 cm aus Westungarn. Die Zweige und Blätter sind in ockerfarbener Wolle ausgeführt, die Blüten in zweierlei Schattierungen von Rot. Die Komposition ist unübersichtlich und ohne Rhythmus, mit rein pflanzlichem Muster. Der Wechsel der Farben ist geschickt durchgeführt und ermöglicht — wenn auch nicht naturalistischeinzig und allein die Orientierung in der Stickerei.

4. Inventarnummer 2694, ein Streifen von 156×63 cm aus Westungarn. Die Stickerei ist in rotem Garn und blauer, ockerfarbener und rotbrauner Wolle durchgeführt. Das Ganze zerfällt in Details, so daß es reichlich unübersichtlich ist. Auf der Fläche einer Stickerei gibt es hier sechs zoomorphe Motive. Die Stickerei spielt mit den Motiven, wechselt die Farben, führt die Details und Stiche nach eigenem Geschmack durch, unkonsequent; sie nimmt uns deshalb eher in ihren Einzelheiten ein, denn als Ganzes.

5. Inventarnummer 2695, ein Streifen von 80×55 cm. Die Stickerei ist in einigen Schattierungen blauer und ockerfarbener Wolle ausgeführt. Am unteren Rand ist eine Wellenlinie mit Tulpen und Rosen, über ihnen sind zwei symmetrische Blumensträuße zu sehen die die gleiche Grunddisposition haben. Der aus der Vase herauswachsende Strauß besteht aus fünf Blumen. Eine besondere Farbwirkung wird durch das Ineinanderlaufen verschiedener Schattierungen einer oder mehrerer Farben erreicht und dies in schmalen Streifen einer gezackten Wellenlinie. Auf mährischem Gebiet kann dieser Stickereiart nichts an die Seite gestellt werden.

Maďarské výšivky v moravských muzeích

V textilních sbírkách moravských musei najdeme jen výjímečně materiál madarské provenience. Jestliže je v Národopisném ústavu Moravského musea v Brně 5 částí koutních plachet, pak proto, že mají velký význam srovnávací. V celé střední části jižní Moravy se vyskytují totiž obdobné výšivky jako v severovýchodním Rakousku a severozápadním Maďarsku. Srovnáme-li přírodní, hospodářské, národnostní a politické podmínky a obchodní spojení těchto území v minulosti, které jsou si velmi blízké, pak nás podobnost těchto výšivek nepřekvapí.

Všechny mají stejnou komposici. Podél dolního okraje plachet jsou vyšity v širokém pruhu motivy souměrně podle svislé osy, většinou kyticové, vyrůstající z vázy, velmi často ještě se zoomorfními motivy. Základ je renesanční, a protože zde není použito techniky podle počítaného stehu a výšivky se musely předkreslovat, hýří vzory hravou fantazií. Tvarově se zjednodušují, primitivizují a oddalují od předlohy. Neustále však zachovávají stejný rytmus opakované ukočené jednotky, velmi podobné rytmu vetkávaných vzorů, s nimiž mají mnoho podobného i co do použité barvy. Jako základního materiálu se užívá častěji lněného plátna než konopného. Vyšívacím materiálem je původně příze světlečervená a v detailech modrá, nebo barevná vlna. Výšivky jsou si podobné i vyšívací technikou.

Dalším společným rysem tohto území je ta skutečnost, že tvarově tato výšivka z interiérové textilie nenašla nezměněného a nepřetvořeného pokračování ve výšivce na součástkách oděvu.

Většina popisovaných výšivek byla získána ještě před 1. světovou válkou, a proto bližší provencienční údaje chybí.

Popis výšivek.

1) Inv. č. 2691, pruh o rozměrech 170 × 37 cm, okolí Šoproně. Vzor na tomto pruhu, jeden z nejobvyklejsích, je variantou trubače, jak jej např. publikují Ferencz Kornélia a Palotay Gertrud v Hímzőmesterség; v Národopisném museu v Budapešti je obdobná výšivka pod č. 59041.

2. Inv. č. 2692, 150 × 34 cm, okolí Šoproně. Vzor provedný zelenookrovou a červenohnědou vlnou, se čtyřikrát opakuje. Jen málo se odlišuje od vz. 3 na tab. 21 v díle Oesterreichische Volkskunst M. Haberlandta. Ze všech zde analyzovaných výšivek má nejpřesnější komposici. Z vázy vyrůstají tři tulipány, po obou stranách vázy je odvárcený páv.

3. Inv. č. 2693, 68 × 42,5 cm, západní Maďarsko. Komposice výšivky je nepřehledná, bez rytmu, vzor čistě rostlinný. Obratně je tu poutito střídžání barev, které — i když není naturalistické — jedině umožňuje orientaci ve výšivce. Větve a listy jsou provedeny vlnou okrovou a květy červenou ve dvou odstínech.

4. Inv. č. 2694, 156 × 63 cm, západní Maďarsko. Výšivka je provedena červenou přízí a modrou, okrovou a hnědočervenou vlnou. Celek je rozdroben do detailů, takže je nepřehledný. Je zde požitou šesti zoomorfních motivů. Vyšivačka si s nimi hrála, střídala barvy, provedení detailů i stehy, podle své chuti, nedůsledně; proto nás výšivka zaujme spíš v jednotlivostech než jako celek.

5. Inv. č. 2695, 80 × 55 cm. Výšivka provedena několika odstíny modré a okrové vlny. U spodního okraje je vlnovka s tulipány a růžemi, nad ní jsou umístěny dvě symetrické kytice, u kterých je stejná jen základní disposice. Kytice vyrůstající z vázy jsou pětikvěté. Zvláštního barevného účinku se dosahuje prolínáním různých odstínů jedné barvy nebo různých barev, a to v úzkých proužcích zubaté vlnovky. Na moravském území nemá tento způsob výšivky obdoby.

Hanttörő

Eltűnt munkaeszközeinket lehetetlen lenne eredeti szerepükben rekonstruálni, ha csak a puszta tipológiára és az egyedi, elszigetelt darabokra támaszkodnánk. Az eszközök, ahogy az életben szerepük van, mindig együttesbe tartoznak, és valójában a kölcsönösen egymást feltételező, együttműködő, egymást kiegészítő eszközök visznek véghez egy-egy jellegzetes munkafolyamatot. Ebben az együttműködésben természetesen különböző szerep jut az együttes tagjainak és a folyamatot is legtöbbször csak a legfontosabb és a legtöbb munkát végző eszközzel jellemezzük, noha a kisegítő eszközöknek is a maguk helyén nagy jelentősége van. Az együttesek korántsem állandóak. Az eszközök tökéletesedésével a társulásuk is megváltozik és főképpen a domináns szerepet töltő, a munkafolyamat jellegét megszabó főeszköz változása van súlyos kihatással a vele társult kisegítő szerszámok életére. Sokszor a főeszköz módosulása már egyes régi szerszámok halálát, elhullását vonja maga után, illetve teljesen új munkaeszközök megteremtését, — bár az sem ritka, hogy éppen a kisegítő eszközök módosulása vagy cserélése indítja el a főeszköz változását. Végső soron a jobb munkára, a nagyobb termelékenységre való törekvés határozza meg az alakulást, amelynek aztán az adott tárgyi és társadalmi, szellemi feltételek szabnak reális medret.

Az eke is — mint ismeretes — nem egymagában a talajművelés eszköze, noha egy egészen különálló művelési rendszernek, az ekés kultúrának a meghatározója. Mellette a kiegészítő eszközök egész sora megtalálható és például ma is a talajművelés az ekén kívül a boronával, hengerrel, simítóval, kultivátorral és még a legkülönbözőbb eszközökkel folyik. Ezek az eszközök nem voltak az ekének állandó kísérői, hanem a fejlettségének csak egy bizonyos fokán csatlakoztak hozzá, és az is bizonyos, hogy némelyik hamarosan búcsút is mond neki. A tökéletlenebb talajművelést végző, egyszerű faekékhez viszont még nem egy olyan eszköz is társult, amely ma már nincs használatban, viszont korábban adekvát módon egészítette ki munkáját.

Ezek közé tartozik a hanttörő is, a földporhanyításnak egyszerű kézi eszköze, amelyet az ekés művelés előtti időszak maradványaként tartanak számon. E. Werth a kapáskultúrák maradványának tartja, amely az ekés művelésbe beilleszkedett, ennek viszonyai között tovább alakult s a boronát helyettesítette. Egyes területeken, ahol a borona nem terjedt el, különösen nagy volt a szerepe, mint az ókori Egyiptomban, illetve Észak-Afrika bizonyos (hamita) vidékein, ahol még ma is a boronát helyettesíti.[1] Régebben jóval

[1] Werth, E.: Grabstock, Hacke und Pflug, 1954. 207—208.

nagyobb volt másutt is a jelentősége. Legrégibb emlékei a bronzkorig nyúlnak vissza: a svájci bronzkori szilarajzokon megtalálhatjuk már a primitív eszközöknek kalapácsformájú mását, mint a kor földművelésének egyik jellegzetes eszközét.[2] De megtalálhatjuk az egyik középkor végi, 1502-i nünbergi georgikoni illusztrációban is az egyik változatát.[3] Elszórtan még ma is fellelhető Ázsia (pl. Tibet, Elő-India, Japán), sőt Európa egyes részein is (pl. Franciaország, Szicília, Tirol, Németország, Finnország, Szlovénia).[4] SCHEUERMEIER két típusát is bemutatja: egy kalapács alakú szerszámot és egy tömör fahengert, amelyet függőlegesre állítva, fölül két fogantyúval emelgettek.[5] Előfordult az egyszerű bot alakú változat is,[6] vagy mint látni fogjuk, más kézbeli szerszámot pl. fejszét, vermest vagy kapát is használtak funkciójában. Sőt A. HABERLANDT fontos rögtörő eszközként tartja számon Európában is a tömör, erős, ritka fogú kézigereblyét.[7] A leggyakoribb azonban a kalapács alakú hanttörő, amelyből 1961-ben a Néprajzi Múzeum földművelés gyűjteményébe is került egy példány (1. *ábra.*) (ltsz. 61.149. 1). 1962 tavaszán újabb hanttörőket sikerült találnunk még Göllében, ahonnét a fenti eszköz is való, és Abaújdevecserben. A hanttöréssel kapcsolatos fényképek is az utóbbi helyről valók. (2—3. *ábra.*)

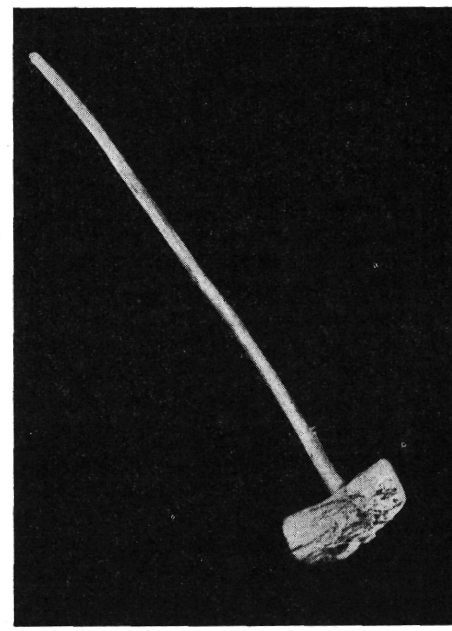

1. ábra. Hanttörő Gölléből (Somogy m.)

Korábban, 1953-ban került már egy csillag alakú fejjel ellátott „rögtörő" a Borsod megyei Cserépfaluból a múzeumba (ltsz. : 53. 128. 17), azonban az előbbire vonatkozóan állnak rendelkezésünkre olyan adatok, melyek a bemutatást lehetővé teszik.

A hanttörőkről már eddig is esett szó mind a néprajzi, mind pedig a mezőgazdasági szakirodalomban. A Magyarság Néprajzának II. kötetében GYÖRFFY

[2] RÜTIMEYER, L.: Ur- Ethnographie der Schweiz, Basel, 1924. 286—288.

[3] HABERLANDT, A.: Die volkstümliche Kultur Europas . . . in G. BUSCHAN: Illustirerte Völkerkunde. II. 1926. 348.

[4] WERTH, E.: i. m. 207—208. Vö. R. BRAUNGART: Die Ackerbaugeräte . . . Heidelberg 1881. 320. A Néprajzi Múzeum finn anyagában a 130.948 leltári szám alatt találhatunk egy természetes fabunkót, melyet szintén rögtörésre használtak. A tárgy 1932-ben került a múzeumba. K. VILKUNA—E. MÄKINEN: Isien työ, Helsinki, 1953. 195. ŠARF, F.: Brana na Gorenjskem, Slovenski Etnograf, VIII. 90 (VII. t. 9).

[5] SCHEUERMEIER, P.: Bauernwerk. Zürich. 1943. 91—92.

[6] PAUL, V. J.: A' dohány mivelésének tökéletes leírása. Szeben, 1771. 10.

[7] HABERLANDT, A.: i. m. 342—343.

István a következőket írja:[8] „a székelyek, ha nagyon rögös a barázda, a rögöt vagy 'gaj'-at gallyszerű bottal szétverik." A csehországi származású V. J. Paul 1771-ben Szebenben kiadott és a magyar viszonyokhoz átalakított egyik munkájában is olvashatunk a hanttörésről, mint a porhanyó föld elengedhetetlen feltételéről:[9] „A 'bé-ültetendő szántóföldeket mentől poronyobban lehet, kell fel-szántani, s' boronálni, galyak rajta ne maradjanak! — írja —, szükség ahhoz képest a' Gazdának a' fel-szántás és a boronálás után, tselédeivel

2. ábra. Hanttörés fából készült hanttörővel (Abaújdevecser, Abaúj m.)

3. ábra. Hanttörés vas-hanttörővel (Abaújdevecser, Abaúj m.)

együtt azon földre kimenni és a' meg-maradott galyokat fejszékkel, vagy dorongokkal apróra törni". De a múlt századi mezőgazdasági szakíróink is sokszor tesznek említést e földporhanyítási módról. A Falusi Gazda egyik cikkírója éppen a szegényebb emberek jellegzetes munkájaként említi. „Nagyobb birtokokban — írja — a göröngyös föld porhanyítására a hengert használják . . . — kisbirtokos legjobban végezheti azt két kézben fogott kapafokával". Sporzon Pál a neves mezőgazdasági akadémiai tanár pedig utal az általunk is megtalált kalapácsszerű alakjára:[10] „a visszamaradt rögök elzúzására a fönnebbi eszközök (ti. boronák, hengerek) mellett különösebben használtatnak még a kalapácsforma *rögzúzók*". Ugyanaz tehát, mint a most múzeumba került eszközünk.

[8] Magyarság Néprajza II. 169.
[9] Paul V. J.: i. m. 10.
[10] Sporzon Pál: A földmunkálás eszközei és ezek alkalmazása. Erdészeti és Gazdászati Lapok, 1866. 458.

A hanttörő a Somogy megyei Gölléből Cser Imre ajándékaképpen került a múzeumba. Előzőleg már vagy 15 éve nem használták: az ól padlásának egyik léce közé volt feltűzve évek óta. A tárgy helyi neve: *hanttörő*. Teljes hossza 88 cm, bunkójának hossza 17 cm, szélessége 9 cm. Bunkója gyertyán- vagy szilfából készült, nyele pedig valószínűleg mogyorófából. Az eszközt még a századfordulón készítette az ajándékozó nagyapja, Kovács (Bolha) Imre. Az eszközt azóta kb. a második világháborúig használták, egyre kevesebb alkalommal.

Az eszköz nem volt egész évben használatban, hanem csak vetés alkalmával. „Ősszel közvetlenül vetés előtt köllött, vagy esetleg utána — mondta az egyik adatközlő — búza és rozsvetés előtt." „Legtöbbet ősszel használtuk — említette egy másik —, tavasszal is néha, ha száraz volt a föld. Főleg az út mellett, ahol a kocsi járt, mikor a trágyát hordtuk és kemény volt a föld, oda köllött a hanttörő."

A hanttörő tehát jellegzetesen vetéselőkészítő eszköz, amelynek fő tevékenysége ősszel volt, és szorosan összefüggött a korábbi, de még a századfordulón is érvényben levő talajművelési rendszerrel, amellett, hogy kölcsönösen kiegészítették egymást a korabeli többi talajművelő eszközzel is. Ebben az időben ugyanis háromnyomásos gazdálkodás folyt Göllében, amely szerint a szántókat *őszi*, *tavaszi* és *ugar* mezőre osztották és ennek megfelelően egy-egy földdarabot három évenként pihentettek, illetve vetették be búzával.

A búzavetés előtt a pihentetett földet *ugarolták*. Az előző évi vetés tavasziakból (árpából, zabból) és részben rozsból, valamint kapásokból (kukorica, krumpli) állt. A termés letakarítása után a tarlóra hajtották a marhákat és a disznókat és azok járták, amíg le nem esett a hó. Tavasszal pedig megkezdődött a föld őszre való előkészítése, az *ugarlás*, *ugarszántás*, bár a jószág az ugarföldeken sarjadt fűre azért időnként be-bejárt. Az ugarlás áprilisban kezdődött, a letiport tarlóföld feltörésével. Ennek az első szántásnak Göllében a neve: *pâragullás*, de használták a *târózás*, *buktatás*, *buktatóra szántás* kifejezéseket is. Ez utóbbi egyúttal utal a szántás minőségére is, hiszen az földszint, sekélyen történt és minthogy az állatok járkálásától megtömődött a föld, a szántás nem annyira szétmorzsolta, hanem nagy darabokban csak felforgatta, *lebuktatta* a hantokat. „Többnyire hantos maradt az első szántáskor a föld, és amikor eső lett, akkor boronáltunk" — említették. Június-júliusban került sor a következő szántásra: a *keverésre* és közvetlenül vetés előtt, szeptemberben pedig a *vetőszántásra*. E három szántás minősége egymással szoros összhangban állt: „ha méllen kevertünk — mondták — akkor fönt szántottunk vető alá. Ha fönt kevertünk, akkor méllet köllött szántani vetőre". Azt pedig, hogy a keverés hogyan történt, a parlagolás szabta meg: ha mélyebben tudtak szántani elöször, akkor a keverőszántás sekélyebb, de ha a föld nagy szárazsága, keménysége miatt csak „fölszint turkálták", akkor keveréskor kellett a szántást mélyebbre venni. Ha száraz volt az időjárás, vagy ha az eső utáni szántásra alkalmas időt valami miatt elmulasztották, akkor a föld hantos maradt, különösen ha az utolsó ti. a vetőszántás előtt nem volt eső. A hantosságot az is elősegítette, hogy a múlt század végi és azelőtti ekék még nem tudták olyan tökéletesen megforgatni és elmorzsolni a földet, mint a későbbi vasból készült példányok. Ha tehát a vetőszántás előtt nem volt eső, mely felpuhította a földet, hogy a nyárról maradt hantokat is már előzőleg elboronálhatták volna,

akkor a kemény, száraz, hantos földbe kellett vetni. „Régebben előbb elvetettek, mint most. Szeptemberben már elkezdték. Ha száraz volt az idő, vártunk egy kicsit, de ha nem gyütt eső, neki kellett állni akkor is. Akkor köllöttek a hanttörők."

De nemcsak az ugarföldeken, hanem később, amikor az ugarokat már vetegetni is kezdték, használatban maradt a fenti eszköz. Az ugar helyére először általában takarmányt és kapásokat, főleg kukoricát vetettek. Ezeknek a földeknek a talajelőkészítési ideje viszont vetés előtt erősen lecsökkent, és ha pl. a kukorica későn ért be, akkor utána sokszor csak egy szántásba került a búza. Az összetiport, csutakompos és a túl szárazon vagy túl nedvesen szántott kukoricaföld pedig hantos maradt. Ezért is mondták egyesek, hogy a „leghantosabb volt mindig a csutafőd. Ez volt a legnehezebb előkészítésű."

Ha viszont takarmány került az ugar helyére, a tavaszi vagy a rozs közé, akkor amiatt szokott lenni elmaradás, hogy a takarmányt későn kaszálták le. Ugyanez volt az oka az elmaradásnak akkor is, ha több éven át *lóher* (lucerna) vagy *fenyer* (lóhere) maradt a földben és azokat többször, nyár végén is megkaszálták. „Volt úgy: a lóher szépen zöldelt, várok még, ezt lövöszöm róla — és így később maradt a szántás." Rendes körülmények között a fölszántandó lóher- és fenyerföldet csak kétszer kaszálták meg: májusban és júniusban, és így még ebben a hónapban föltarlózhatták, utána pedig kétszer is megszánthatták. De ha háromszor vagy pláne négyszer is megkaszálták, akkor a szántás után nyomban vetni kellett. A sűrű és erős gyökerű takarmányok, különösen pedig a lóher a kiszáradt földön nagy darabokban összefogta a hantokat. Ezt sem lehetett tehát hanttörő nélkül vetni.

Lehetett volna ugyan, akkor, ha jobb boronáik és megfelelő hengerek álltak volna rendelkezésre, — még a régi típusú ekék mellett is. Henger azonban csak elvétve akadt még a századfordulón is a faluban, és a „baránya" pedig egytagú könnyű faborona volt, fafogakkal. Ez a szerszám inkább csak felforgatta a rögöket, de nem törte el. Száraz időben nem is mertek vele nagyon a hantos földre menni, hanem a szántásokat eső után boronálták. „Ha eső lött, ment mindönki a baránnyával." „Ha a hant csak félig is ázott el, nekimönt az embör a baránnyával és az legalább a vizes részit letördelte," — emlegették.

Vetni, mint mondottuk, korán szoktak, „Szent Mihályra (szept. 29.) már szokott lenni zöldellő vetés" — említették. Őszi száraz időben nem várhattak sokáig esőre, ha viszont a kellően meg nem munkált hantos földre szórták a szemet, az leszaladt a hantokról és egy-egy helyre összefutott. „Vetéskor a göröngyökről lepattognak a szemek, s még így ott semmi, körülte túlságosan sok a mag" — írta a Falusi Gazda egyik cikkírója is a múlt század közepén.[11] De a föld göröngyössége — írja ugyancsak ő — „akadályozza a magnak a földbe takarítását és tetemesen nehezíti a lekaszálást is."[12] A múlt század közepétől kezdve pedig már Göllében is általánosan elterjedt volt a kaszás aratás. A hantos földben a mag egyenletlenül kelt ki, sok elpusztult, és ha szárazság, nagy szél jött rá, erősen kiszáradt. „Hantok alól nem aratsz!" — mondta a Falusi Gazdától közölt „Falusi igazmondás" is,[13] mely valóban a

[11] Babinszky József: Törjük földjeinken a göröngyöket. Falusi Gazda, 1856. 345.
[12] Babinszky József: i. m. 344.
[13] Falusi Igazmondások. Falusi Gazda, 1856. 237.

közvélekedés kifejezésének tekinthető. De mindezeken túl Göllében szégyen is volt a hantos, gazos föld. „Ha valaki a határban járt — mint emlegették — és látta, hogy a szomszédjának a földje milyen apró, már sietett haza és szólította is munkára a családját. Gyertek hantot törni: a szomszédé nagyon apró."

Hanttörésre általában a családtagok vonultak ki, a felnőtteken kívül a gyerekek és öregek is. „Kimönt mindön erő!" Szerszámuk igen különböző lehetett. Cser Imre szerint, akitől a fenti eszköz származott, öregapjának volt öt-hat hasonló hanttörője és. De törték fejszefokkal, baltával, vermes kapával, sőt néha kapafokával is, bár ezzel kapcsolatban az egyik ember megjegyezte, hogy az becsesebb volt, mintsem ilyen munkára fogták volna: „ki vitte volna hantot törni a kapáját?"

Törés előtt először meg szokták fogasolni a földet, hogy a hantokat felforgassa. Ha az egész földet törték, legtöbbször annyian mentek, hogy elfogták a föld szélességét: „mindenki fogott egy kétméteres pásztágyat és azon haladt. Dülő hosszában mentek." Ha csak a föld végén, a tiprások vagy az alkalmi átvezető kocsiutak nagyobb hantjait kellett széttörni, akkor ezt a munkát egy ember is elvégezhette vetés előtt vagy vetés után. Sokszor a vetéshez érkezett személyek tördelték szét, mielőtt eredeti munkájukhoz láttak volna, nem egyszer a kocsi lőcsével fölfegyverkezve. A munka aszerint haladt gyorsabban vagy lassabban, hogy milyen apró földet készítettek: „ha nagyon apró földet akartunk, az sokáig tartott."

Ha egyszer végigmentek a földön, újra megfogasolták, esetleg kétszer is, és ezután újra megtörték, ily módon már jó vetőágyat tudtak a gabonának biztosítani. De a hanttörés nem mindig vetés előtt történt. „Volt olyan, akinek kikelt a búzája, még akkor is nekimönt — emlegették, — hant alatt nem tudott volna a búza sem fejlődni, de nem löhetett vóna jól kaszálni sem. Jó talajon könnyebb mindön munka: szöbb a gabona, könnyebb a kaszállás." A munka általában reggeltől estig tartott, közben ebédszünettel. Néha két-három hétig is hantot törni járt a család. „Hólyagot tört a tenyerünkön a hanttörő, annyit ütöttük!" — emlékeztek még legutóbb is a hosszú, terhes munkára.

A szerszám a század elején még általánosan használatban volt és elvétve még a második világháború után is. Általános vélemény szerint a hengerek tették feleslegessé. A henger ugyan már a század fordulóján is megtalálható volt a faluban, azonban csak a jobbmódúaknál. Ezért ez időben a hanttörő inkább a szegényebbek kezén volt gyakori. A fahengerek elszaporodása mellett megjelentek a gyűrüs vashengerek is. amelyek már speciálisan a hanttörésre szolgáltak. Ugyanakkor az eke és a borona is tökéletesedett: az eke jobban fordított és erősebben morzsolta, oszlatta a hantokat, míg a többtagú vasfogas mélyebben kapaszkodott a földbe, jobban zúzott és a föld hajlatait is érzékenyebben követte. De figyelembe kell venni azt is, hogy a föld intenzívebb kihasználásával a gazosodás és a hantosodás is általánosságban kisebb mértékűvé vált. Így tehát a hanttörő lassan kiszorult a használatból. A fenti példány is már két évtizede az egyik ól padlásán volt feltűzve, elfeledten. Számunkra az eszköz mindenesetre értékes dokumentum, mely visszavezet a talajművelésnek egy korai, kezdetleges, részben még az ekés művelés előtti időszakába.

Takács Lajos

Schollenbrecher

In die landwirtschaftliche Sammlung des Ethnographischen Museums kamen in den vergangenen Jahren auch mehrere primitive Bodenbearbeitungsgeräte, darunter Schollenbrecher. Einige halten die Schollenbrecher für die Überreste der Hackkultur, sie waren in früheren Zeiten in Europa auch mehr verbreitet, jetzt werden sie nur noch vereinzelt benutzt. Nach Beschreibung der wichtigsten europäischen Typen führt der Verfasser nach eingehender Prüfung der Stücke von Gölle im Komitat Somogy das heimische Material vor. Im allgemeinen wurden Schollenbrecher vor der Herbstsaat benutzt, wenn mit den unvollkommeneren Pflügen und Eggen der für die Aussaat nötige feinkörnige Boden nicht gesichert werden konnte. In solchen Fällen zerkleinerten die mit Äxten, Reuthacken oder besonderen Holzknüppeln ausgestatteten Familienmitglieder die größeren Erdschollen. In den meisten Fällen waren die heimischen Schollenbrecher hammerförmig und aus Holz gefertigt, es gibt aber auch solche, deren Knüppel sternförmig ist oder die aus Eisen angefertigt sind. Sie wurden im Frühling selten benutzt, höchstens zum Rasenbrechen und um harten Maisbolden zu zerkleinern. Mit dem Aufkommen der Walzen, besonders der mit Nägeln bewehrten Walzen, hat sich die Benutzung der Schollenbrecher vermindert und als Folge der neueren vollkommeneren Verfahren der Bodenbearbeitung hat sie ganz aufgehört.

Adalék a pünkösdi ladikázás történetéhez

1. ábra. 1849-es naptár pünkösd hava ábrázolása

A Néprajzi Értesítő 1961. évi (XLIII évf.) számában K. Csilléry Klára egy, már csaknem feledésbe merült szokásnak, a pünkösdi *ladikázás*nak leírását adta, elemezve a szépen faragott tárgyi emlékeket is, a leányevezőt. A néprajzi irodalomban elsőként ismerteti a szokást, jóllehet az, mint közleményéből olvashatjuk, egyszerűbb formában az 1950-es évek elejéig gyakorlatban volt.[1] Gönyey Sándor 1937-ben Bátán fényképet is készített a *májusi ladikázás*ról, de a kérdéssel bővebben nem foglalkozott. A szokás Csilléry által közölt leírása és az ott közölt Gönyey felvétel ismerete után került a kezembe Bucsánszky Alajos KIS KÉPES NAPTÁRA 1849. évi száma, gyűjtőút során a pápai kékfestőműhelyben. A hónapok fejlécei az évszakra jellemző foglalatosságok, szokások fametszetes képeivel vannak vonzóvá téve. Természetesen ezek az ábrázolások romantikával telítettek és erősen idealizáltak, de mégis érdemes velük foglalkozni. A május hónapot jellemző kép csónakázókat ábrázol, szinte megszólalásig azonos beállításban, mint Gönyey Sándor májusi kalinkózásról Bátán készített fényképén láthatjuk. Még részleteiben is sok az azonosság a két kép között, nem csak hangulatában.

[1] K. Csilléry Klára: Pünkösdi leányevező Szeremléről NÉ. XLIII. 171—179.

A csónakban három fiatal pár ül, illetve evez. Közülük két legény magyar nadrágban, bő újjú ingben és mellényben, egy pedig a csónak orrában bő ingben és gatyában, mellényben, a leányok ünneplőben kezükben koszorúval és virág csokrokkal. A csónak zöld galyakkal való díszítését és szalagokkal való ékítését, amit CSILLÉRY ír le a szeremlei ladikázásnál, szintén megfigyelhetjük a fametszeten a csónak orrába tűzött szalagos, virágos bot, és a csónak végébe erősített gally alakjában. Szeremlén is három-három pár ült egy ladikba, mint metszetünkön. Amint CSILLÉRY is említi cikkében a néprajzi szakirodalomban ismeretlen volt e szokásnak a megléte. Ugy véljük, hogy a naptár kiadója egy-egy jellemző, vagy éppen kevéssé ismert szokás ábrázolásával igyekezett kiadványát vonzóbbá és kelendőbbé tenni. Így került a sorozatba a májusi ladikázás idillikus képe is. A múlt század második felében sorra megjelenő szokásleírások között sem találunk említést e kedves szokásról, ezért talán feltételezhetjük, hogy a Duna mentén nem volt általánosan ismert, hanem csak ezen a déli szakaszon. Ez a meggondolás egyfelől, másrészt a GÖNYEI-féle felvétel és a fametszet ábrázolása közötti nagy hasonlatosság alapján merem felvetni a lehetőségét annak, hogy a naptári kép szintén a bátai Duna szakaszt örökítette meg, a korábban ismeretlen népszokással együtt. GÖNYEI felvételén a Duna partja szabályos, egyenes, valószínűleg töltés, tetején úttal, a háttérben hirtelen kiemelkedő dombbal. A fametszeten szabálytalan vonalú partok, a háttérben hirtelen kiemelkedő dombon várromok. Erről FÉNYES ELEK 1851-ben a következőket írja: „Báta, magyar m. város, Tolna megyében, Baranya gye szélén, a Duna és egy meredek hegy közé szorítva, ... Felül a hegyen láthatni egy várformára épült kolostor romjait, mely hajdan Szent László király által alapíttatott apátság volt a sz. Benedek szerzetesei számára."[2] Máshol a bátai apátságról megjelent könyv ismertetésében a következőket olvashatjuk 1940-ben: „Az ásatások eredményességét nagy mértékben befolyásolta, hogy a romok nagy része a XVIII—XIX. században részint az új építkézekhez használtatott fel, részint nem szakszerűen vezetett ásatások alkalmával pusztult el a felismerhetetlenségig."[3] Tehát a múlt század közepén még fennálló romokat említ FÉNYES ELEK, mit a metszeten is láthatunk, másrészt 1940-ben már csak ásatással volt lehetséges a romok felkutatása, így nem csoda hogy GÖNYEY SÁNDOR felvételén csak az újabban épült templom és kisebb facsoport került megörökítésre.

CSILLÉRY a szép leányevező készítésének idejét, a vele egyidőben készült mosósulyok alapján 1877-re teszi, amiből a szokás korábbi meglétére is következtethetünk. A most bemutatott metszet alapján, mely 1849-ben jelent meg először, jóval korábbra, a XIX. század első felére bővíthetjük e szokás gyakorlatát. A fentiek alapján úgy véljük, hogy érdemes lenne a régi naptárak ábrázolásait általában alaposabban vizsgálat alá venni, mert azok a szokások és eszközök, mesterségek kutatóinak sok és hasznos segítséget nyújthatnának.

DOMONKOS OTTÓ

[2] FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851. I. K. 99—100.

[3] TÓTH LÁSZLÓ könyvismertetése: Kónyi Mária—Holub József—Csalog József—Dercsényi Dezső: A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje. H. n. 1940. Századok. LXXIV. (1940) 453—454.

Beitrag zur Geschichte des pfingstlichen Kahnfahrens

Im NÉ von 1961, Jahrgang XLIII. gab K. K. CSILLÉRY eine erste Schilderung dieses Brauches und auf das gesamte Material gestützt konnte die Ausübung dieses Brauches bis in die Siebzigerjahre des vorigen Jahrhunderts verfolgt werden. Nun kann auf Grund einer bekannt gewordenen Abbildung diese Zeit auf die erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts ausgeweitet werden. In der ersten Nummer des Kleinen Illustrierten Kalenders für 1849 des Alajos Bucsányszky ist die Kopfleiste des Monates Mai mit der Abbildung einer Kahnfahrt geschmückt. Nach dem Vergleich mit der in K. K. CSILLÉRYS Arbeit veröffentlichten Aufnahme von Báta halten wir es für wahrscheinlich, daß auch der Stich jenen Donauabschnitt darstellt, dessen Aufnahme S. GÖNYEY 1937 anfertigte und der in K. K. CSILLÉRYS Studie gebracht wurde. Gleichzeitig regt diese bescheidene Studie uns dazu an, die in alten Kalendern vorkommenden Darstellungen planmäßig zu untersuchen.

A csákány és a csákánnyal végzett földmunkák

A régészeti leletek tanúsága szerint már a kelták támadófegyverei között szerepelt a lapos fokú harci csákány,[1] a honfoglaló magyarok viszont nem ismerték ezt a fegyvert. A *csákány* szó valamely szláv vagy inkább török nyelvből kerülhetett hozzánk.[2] Személynévként 1373-tól, köznévként pedig 1402-től fordul elő egyre gyakrabban. Az időközben keletkezett különféle változatait nemcsak harci, hanem békés célokra is felhasználták.[3] Eleinte katonák, kőmívesek és bányászok eszköze volt: pl. az 1510—1521. közötti adatok külön sorolják fel a paraszti kapát, ásót, lapátot és csépet és a kűmívesek csákányát; valamit használatáról is megtudunk: vasrúddal feszítették és csákánnyal fejtették a követ (1517), csákánnyal bontották a bástyákat (1663) stb.[4] 1566-ban már megkülönböztetik a *hegyes* és a *kővágó* csákányt,[5] — ezek mindmáig használatos elnevezések,[6] a reformáció hatásos könyvcímeiben többször szerepel a kemény ércek fejtésére való *bányászcsákány* is.

Az újabb kori inventáriumok a malmok, molnárházak tartozékai között is többször említik a kővágó csákányokat,[8] a gyalui malom molnárházának 1727-ből való részletes leltára pedig az összes ma ismert fontosabb csákánytípust felsorolja:

„*Csákányok :*

Két élü jo csákány. Nro. 2.
Más egy felöl lapos más felöl hegyes jo csákány, Nro. 1.
Egy kö vágo, edgyik végi fejszes másik vége hegyes csákány.
mind két felöl kö vágo hegyes csákány."[9]

[1] Ferenczy E.: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Budapest, 1958. 61.
[2] SzófSz. 34.
[3] Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. I. k. 2. r. 604—606.
[4] NySz.
[5] OklSz. 11—112.
[6] A csongrádi kubikosok nevezik így. L. még Szegsz. I. 226.
[8] Az 1640-es évekből a körmendi és a szecsődi malom tartozékai között említ kővágó csákányokat Mráz Vera: Inventáriumok a körmendi Batthyány levéltárból — Népr. közl. II. (1957), 1—2. sz. 299—300. 1785-ben pedig a gyergyószentmiklósi malom leltárba vett tárgyai között szerepel kővágó csákány, l. Hofer Tamás: Két gyergyói udvarház a XVIII. században. (Adatok a falusi nemesség és a parasztság építkezésének összefüggéseihez.) — Népr. Közl. IV. (1959), 1—2. sz. 273.
[9] Jákó Zsigmond: A gyulai vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 253.

Parasztságunk kezén először a *csákánykapát* említik,[10] s aránylag korai a csákányos munka leírása is: „. . . . a tsákán' vagy tsákány-kapa, melylyel a' fa törsökét vagy tuskóját ássa ki a' földből, ugyan ezzel fejt követ is."[11]

A legidősebb kubikusok visszaelékezései szerint az első évtizedekben még kevesen használtak csákányt, valószínűleg a gyári tömegtermelés tette a kubikmunkán is általánossá.[12] A legkorábbi ábrázolásokon mindenesetre már a kubikosok kezén is feltűnik a hosszabb fejű, hegyes és lapos (kapás) végű csákány;[13] ez időtől kezdve a csákányt minden érdekelt szerző a kubikosok egyik legfontosabb munkaeszközének tartja,[14] amelyet az ásóval és a lapáttal együtt mindenhova magukkal visznek.[15]

A földmunka természete miatt a csákányra volt a legkevesebb szükség s eleinte részben kapával, részben pedig baltával vagy fejszével pótolták. A csákány *lapos* végének *baltás-fejszés*, ill. *kapás* elnvezései utalnak az átvett szerepre;[16] különben kubikmunkán amíg csak lehetett, ásóval dolgoztak.[17] A kubikosok kezén a paraszti ládás típusú talicska és a kerti ásó meglehetősen átalakult, még a lapát is változott valamelyest, a csákány viszont lényegében változatlan maradt, legfeljebb a speciális földmunkákhoz (pl. rézsünyesés, a csatornafenék kiképzése stb.) esetenkint valamivel szélesebbre kalapáltatták az élét. Az említett folyanatot a szerzsámok elnevezése is híven tükrözi: *kubikostalicska* és *kubikosásó* névvel különböztetik meg a paraszti szerszámokból a sajátjukat, elvétve még *kubikoslapát* szóösszetételt is hallani, a *kubikos-csákány* szót viszont kivételképpen ha említik. A csákány *vasa* vagy *feje*[18] gyári készárú, a kovácsmesterek legtöbbször semmit nem változtattak rajta, így az egyes kubikos helységek csákánytípusai között nem volt olyan különbség, mint pl. a talicskák és az ások esetében. A *fej* hosszának rövidülésétől eltekintve, idők folyamán a csákány fejlődött legkevesebbet, így időbeli különbségek sem alakulhattak ki. A csákány nem nőtt annyira a kubikosok szívéhez, mint a többi szerszám: ezt szerezték be legutóljára és vállalati csákányokkal is gyakran dolgoztak. A munka tartamára kiadott szerszámok elkerülhetetlen rongálódása miatt meglehetősen gyakori volt az ellentét a

[10] Csatkai Endre: Parasztházak leltárai a Széchenyiek uradalmaiból. (1835, 1827) — Népr. Közl. II. (1957), 1—2. sz. 309.

[11] Derecskei Fodor Gábor: A Mezei Gazdaság. Tud. Gyűjt. 1827. XI. köt. 63—64.

[12] Némi túlzással mondta egyikük: „Még akkor nem vót senkinek csákánnya, csak baltáva fejszévē (vágta a gyökeret). Ha nagyon száraz vót a fől, valahogy csak mëgástuk. Hat-hét esztendős kubikus vótam, akkor lëtt csákány is: aki vett, mindenkinek vót csákánnya, de akkor is soknak adott a társulat csákánt." Dancsó Antal 86 é. szentesi kubikos közl. 1952.

[13] Igy pl. a Herman Ottó vázlata után készült fametszeten — Magy. Műv. tört. V. Bp. én. 197. és egy tiszai gátépítési ábrázoláson — Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, VII. Magyarország II. k. Bp. 1891. 469.

[14] Többek között Ecseri Lajos: A magyar földmíves nép munkája. Szentes, 1930. 21. és Bartos Nándor: Országjáró jászladányi kubikosok. Jászkunság 3. (1956), 5—6. sz. (okt.—dec.), 224.

[15] Vö. Oláh Mihály: A kubikos néposztály kialakulása és életsorsa. Pécs, 1936. II., 35.

[16] A négy terminus egész Csongrád megyében ismert.

[17] „Ásó helyett elő kellett szedni a csákányt, azzal szakgatni a földdarabokat" — írja Kupa Árpád. A napszámosok. Regény. II. Bp. 1895. 62. „Az ásó hejett van" mondta Lovas Lajos 67 é. csongrádi kubikos, 1952.

[18] A felsorolt terminusok egész Csongrád megyében ismertek.

munkaadók és a munkások között.[19] A *csákányos munka* haladatlanabb volt, kevesebb keresetet is biztosított s éppen ezért a kubikosok az ilyet lehetőleg elkerülték vagy jobban megfizettették.

A csákány *feje* vagy *vasa* gyári készárú, vaskereskedésben vásárolták. A többi szerszámnál drágább volt, viszont tovább is tartott: a századfordulón pl. az *ásó-* 50, a *lapát-* 60 krajcárba, a *csákányvas* pedig 2 koronába került. Anyaga vas, acélozott vas vagy tiszta acél; a kubikosok különösen a rima-

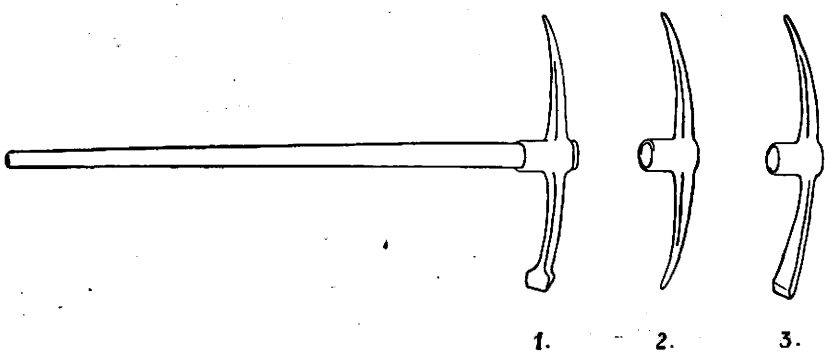

1. ábra. Aécsákány 1. baltas (fejszés), 2. hegyes és 3. kapás vége. (Csalog Zsolt rajza)

murányi acélcsákányt kedvelték. Vételekor a madzagra kötött fejet bicskájuk vasával veregették[20] vagy a nyeles csákányt üllőhöz ütötték: ha élesen szólt, megfelelt, ha azonban tompán puffant, nem vették meg. A csákányfej legnagyobb hossza a múlt század végén még 43—45 cm volt, az utóbbi évtizedekben viszont 40—42 cm. A fej enyhén ívelt, egyik vége *hegyes-högyös*, a másik *lapos*. A mindkét végén hegyes csákányt a kubikosok megkülönböztetésül *kűvágó* vagy *kűfejtő csákány*nak is mondták.[21] A hegyes vég magától értetődően minden csákánynál egyforma, a lapos viszont kétféle lehet: 1. egyenletesen szélesedő *kapás* ; 2. nyakból kiszélesedő *baltás* vagy *fejszés*.[22] A hegyes és a lapos végnek más és más a rendeltetése; az utóbbit szokták a kovácscsal néha alakíttatni.

A csákánynyél sudáregyenes, hossza a test méreteitől és a felerősítés módjától függően 1—1,3 m. Keresztmetszete ovális, hogy a tenyérben ne forduljon el olyan könnyen, átlagos mérete 3 × 5 cm. Anyaga hasított keményfa: akác, gyeryán vagy kőris. A legkedveltebb 125-ös típusú csákány teljes súlya mindössze 3 kg. A nyél többnyire bognármunka és maga a mester,

[19] Vö. KUPA Á.: i. m. 63.

[20] L. KISS LAJOS: A szegény ember élete. Budapest, én. 120.

[21] E kifejezések is egész Csongrád megyében ismertek; az ö-ző alak Hódmezővásárhelyen és Mindszenten.

[22] E Csongrád megyeszerte ismert kifejezéseket a kubikosok nem mindig használják következetesen.

esetleg a talicskás vagy a kubikos húzza bele: két *körömvassal beköti* és a csákány alatt két csavarral a nyélhez erősíti a körömvasat.[23] Ha a nyél vége *bunkós*, a fejet egyszerűen rászorítja, „azon nem bír körösztűbukni."[24] Van ugyan a csákányfejen *szögluk* is, de a repedés miatt nagyon ritkán szegelik.

A csákányfej hajlásszöge akkor megfelelő, ha egybeesik azzal a körével, amelynek a nyél a sugara, a nyél vége pedig a középpontja. Ha a fej nem eléggé ívelt, tehát a csúcsok a képzeletbeli körön kívül esnek, a csákány ütéskor a munkást magával rántja, ellenkező esetben pedig löki, taszítja. Mindkét hiba nagyon nehezíti a munkát.

A csákányozás nehezebb az ásózásnál és a lapátolásnál, ezért is fontosak a helyes méretek. A csákányt csak a karok és a felsőtest erejével mozgatják, a láb nem segít bele; emeléskor a két kéz távolabb van ugyan egymástól, ütésre azonban a nyél végén összébb csúsznak és meglehetősen elszorítják a mellet, csákányozás közben tehát nehezebb a lélegzetvétel is. Ha a csákánnyal keményebb kőzeget feszegetnek és a hegyes végét használják, rendszerint teljes félkörívet írnak le vele: lapos végét hátközépig hátra lendítik, nagy erővel belevágják a földbe, a nyelet kissé felfelé rántják, hogy a föld- vagy kődarab meglazuljon. Lapos végével nem szükséges ekkora erőt kifejteni: rézsünyesés, fenékkiképzés stb. közben nem hajladoznak előre-hátra; a felsőtest megdől és inkább a karok mozognak félmagasságig.

A csákány *hegyes* vége a másiknál sokkal használatosabb: IV—V. osztályú kemény szikes, száraz, fagyos, kavicsos vagy köves talajt feszítenek vele és *csákány alá kerül* sok elavult műtárgy vagy épület. A csákány hegyes végével kezdik meg pl. a kimért terület felszínét,[25] *faragják* a kemény altalajt, bontják a part vagy kordésgödör oldalfalát,[26] a régi épületeket,[27] uszályból való rakodásnál ezzel verik szét az összetömődött kősót; télen a homokbányákban dolgoznak vele, nyáron a felszíni bányafejtéseknél stb.[28]

A felsorolt munkákat természetesen a csákány *lapos* végével is el lehetett végezni, különösen lazább kőzeg esetén, de ez a vége elsősorban gyökérásáshoz, rézsünyesséshez és fenékkiképzéshez kellett. Az utóbbi kettőt csak szakképzett kubikosok tudták elvégezni. A lazább I—II. osztályú talaj munkálataihoz 5—8, a keményebb III—V. osztályúhoz pedig 3—5 cm-es élű lapos csákányfejet használtak. Hosszas gyakorlatot és megfelelő szaktudást kívánt többek között a rézsünyesés: a csatornák, árkok meneteles oldalainak kiképzése. Egy sztahanovista brigád munkamódszere: „*Rézsüképzés :* amennyiben a kikerülő föld mély töltésből, mély normálárokból van kifejtve, a rézsüt ki-ki a maga 5 vagy 6 m-én sajátmaga vágja le csákánya lapos végével, mely a redes csákánynál szélesebbre van kalapálva s így lényegesen haladósabb (vele a munka). Tekintettel (arra, hogy) mind régi kubikos, a rézsüvágáshoz

[23] L. Kiss L.: i. h.

[24] Viglási István kb. 41 é. csongrádi kubikos közl. 1952.

[25] Vö. Kiss L.: i. h.

[26] Vö. Kemjén István: Szakad a part. Elbeszélések. Budapest, 1955. 172.

[27] „Vágták, csákányozták mindnyájan a régi, oltott mészbe rakott alapot" — írja Kamjén I.: Emberpiac. Budapest, 1951. 23.

[28] „Sokszó vót ojan tél, hogy vágtunk méteres fagyot is csákánnyā" mondta Juhász József 85 é. csongrádi kubikos, 1952. Bányában külszíni fejtésnél pl. „... a mészkőről kellett a külső, mintegy 5—6 cm vastag földet rámolni. Ékekkel, csákányokkal szaggattuk, mégsem ment" — mondta Marsi Ferenc 65 é. szentesi kubikos. Zalotay Elemér gyűjt. 1950.

sablont nem használnak. Az ásásnál már a földfejtést úgy végzik, hogy aztán a rézsüig leszedik a földet, és így a rézsüképzés egész könnyen és gyorsan megy. Azért jó csákánnyal a rézsüképzés és nem ásóval vagy lapáttal, mert az így kiképzett részü 'bodor' és az esetleges kisebb belevágás vagy rajtahagyás nem olyan szembeötlő, mint az ásóval képzett sima rézsüfelületen."[29] Nemcsak az említett meneteles oldalakat egyengették a csákány lapos végével, hanem a gödör- és csatornafeneket is, ha a kemény talaj miatt a lapát elégtelennek bizonyult, a hegyes végű ásó után is induntalan beszakadt a föld és lapáttal

2. ábra. III osztályú kemény talaj fellazítása csákánnyal. Szentes, 1952. Várhelyi Jenő felv.

3. ábra. Rézsünyesés csákánnyal. Szentes, 1952. (Várhelyi Jenő felv.)

vagy csákánnyal kellett utána simítani. Ezeken kívül a csákánynak még számtalan alkalmazási lehetősége volt.

A csákányozás a munkamegosztást és az együttműködést is módosította: egy-egy bandán belül bizonyos számú munkás csákányoz, a többi lapátol és a földet szállítja.[30] A csákányosok, valamint az ásók-lapátolók huzamos ideig tartó munkán megfelelő időközökben váltogatják egymást. Ha többen is csákányoznak egymás mellett, a párok úgy állnak fel, hogy lehetőleg egyikük jobbos, másikuk balos legyen, így ti. a baleseti veszély is kisebbre csökken és szinte lépésről lépésre haladva egyszerre dolgozhatnak.

A csákányozás általában haladatlan és aprólékos munka. Nagy erőkifejtést kíván s rendszerint még más szerszámmal is utána kell dolgozni; nem lehet nagy földtömegeket gyorsan megmozgatni, tehát nem is tudtak olyan jól keresni, mint egyéb munkákon. A tisztán csákányos munkákat a kubikosok rendszerint el sem vállalták, a kőfejtéseken 1914 előtt pl. olasz munkások

[29] „Sztahanovista munkamódszer a 21 fős Táncsics kubikosbrigádnál". 1951. szept. 5. Hódmezővásárhely, Útfenntartó Vállalat irattára.

[30] „A kemény földből két ember nem tudott annyit kivágni csákánnyal, hogy egy el ne győzné hordani" — írja Kiss L. i. m. 126.

dolgoztak. A kubikosok a földmunkák során adódó csákányozást igyekeztek jobban megfizettetni, sok esetben pedig egyszerűen ott hagyták: „Mink is ēköszöntünk a nagy fűzfátú, mer mëgmonták, hogy a munka csákányos és 70—80 fillért birunk keresni naponta."[31]

A kubikosok a csákányt ugyanúgy gondozták, mint a többi szerszámot: élét esetenként megreszelték, a nagyobb kopást azonban már a kovácscsal javíttatták, aki tűzben izzította, kalapálta és kívánság szerint nyújtotta is a hegyet, ill. az élet. A mesterek a kopott *csutá*-hoz[32] új fejet vagy új hegyet for) rasztottak, a kubikosok ezt *nádaltatásnak* mondták.[33] A csákány földmunkán gyökérásáshoz, rézsünyeséshez stb. évtizedekig, fokozottabb használat esetén 5—6 évig, kavicsos, köves talajban viszont mindössze 1—2 évig tartott.

A sokféle néven ismert félcsákányok rendeltetése lényegében hasonló az egész csákányokéhoz s ezek is ugyanúgy hegyes vagy lapos végűek. A kubikosok a paraszti hegyes, egy ágú *csákányt*,[34] két ágú kerti *csákánykapát*[35] nem használták, csak a táji szóhasználattal *csákányoskapa*,[36] *csákánybalta*,[37] *csákányfejsze*,[38] *kapacsákány*,[39] *ortókapa*[40] néven ismert lapos végű változatokat ritkábban kemény talaj faragására, egyébként pedig sáros kordék kitisztítására.

KATONA IMRE

Die Spitzhacke und die mit ihr bewerkstelligten Erdarbeiten

Mit den in großangelegten Abwehrarbeiten gegen Überschwemmungen, Straßen- und Bahnbauten entwickelten ungarischen Erdarbeiten hat sich der Verfasser schon in mehreren Studien befaßt, (vergl, Ethn. 67 : 13, 68 : 109, 69 : 29 u. a. m.); in vorliegender Arbeit bespricht er das bei Erdarbeiten nach dem Spaten und der Schaufel wichtigste Arbeitsgerät, die Spitzhacke.

Auf ungarisch heißt die Spitzhacke *csákány* und dieses Wort gelangte aus irgend einer türkischen oder slawischen Sprache ins Ungarische. Im Mittelalter war die Spitzhacke das Gerät der Soldaten, Bauleute und Bergarbeiter. Im XVII. und XVIII. Jahrhundert wird die Spitzhacke schon in den Händen von Müllern und Bauern erwähnt, letztere dürften aber in den meisten Fällen Halbspitzhacken gewesen sein. In den ersten Jahrzehnten des Anlaufens der Erdarbeiten (1850—1870) ersetzten die Erdarbeiter die Spitzhacke durch Spaten, Hacken und Beile, aber die fabriksmäßige Massenerzeugung machte sie auch bei Erdarbeiten bald allgemein und die Benennung des flachen Endes der Spitzhacke als *Hacke* und *Beil* bewahrt das Andenken an die Vorgänger dieses Arbeitsgerätes bzw. verweist auf die mit diesem getane Arbeit. Die Spitzhacke hat die Arbeit des Spatens und der Schaufel bloß ergänzt, diente zum

[31] Magyar István 69 é. szentesi kubikos közl. 1952.
[32] Csongrád, jelentése 'csonk'.
[33] Csongrád, jelentése, 'forrasztás'.
[34] Egy hegyes, görbült orrú, kemény talaj vagy jég vágására és kő feszítésére való csákányt ismertet BÁTKY ZSIGMOND: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp. 1906. 50., 7. sz. ábra.
[35] A hegyes kétágú csákánykapa köves szőlőtalaj megművelésére szolgál, l. Magy. Népr. II. 3. 160.
[36] Csongrád. E néven közli már DERECSKEI FODOR G. i. h. és CSATKAI E. i. h.
[37] Csongrád, kevésbé használt változat.
[38] Jászárokszállás, Szolnok m.
[39] SzegSz. I. 226.
[40] Jászárokszállás, Szolnok m.

Auflockern harten Gesteins, die Erdarbeiter verbreiteten aber das flache Ende und ebneten mit ihm auch die abschüssigen Seiten der Dämme und Kanäle. Obgleich in den Händen der Erdarbeiter, sich die Spitzhacke nicht so gewandelt hat wie z.B. der Spaten oder der Schubkarren, so haben diese doch die entwickeltesten Typen von Spitzhacken benutzt: der Neigungswinkel des Kopfes ihrer Spitzhacken mit einem spitzen und einem flachen Ende fiel mit dem Kreisbogen zusammen, bei dem der Stiel der Radius, das Stielende aber das Zentrum war. Der Stiel selbst hatte ovalen Querschnitt, verdrehte sich deshalb nicht so leicht und das Gewicht des Gerätes war alles in allem 3 kg. Die Arbeiten mit der Spitzhacke waren von entsprechender Arbeitsteilung und mit Zusammenarbeit begleitet und wurden immer von Gruppen, häufig von großen Mengen von Erdarbeitern bewerkstelligt. Auch auf diesem Gebiet — wie auf jenem ihrer überigen Geräte — gelagten die ungarischen Erdarbeiter zur höchsten Stufe der Entwicklung, auf die nur noch die Maschine folgen konnte.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Szolnoky Lajos

Műszaki szerkesztő: Farkas Imre

Terjedelem: (29,4 A/5 ív) Példányszám: 700

Akadémiai Nyomda, Budapest V., Gerlóczy u. — 1962.55630 — Felelős vezető: Bernát György